

У. Тоиров, М. Солеҳов, Н. Ширинзода

АДАБИЁТИ ТОҶИК

Китоби дарсӣ барои синфи 10-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон
тасдиқ кардааст

Нашри сеюм
(бо такмил ва иловаҳо)

ДУШАНБЕ
МАОРИФ
2018

УДК 373. 167.1

ББК Я 73 74.200.52 (2 тоҷик)

T-19

T-19. Тоиров У., Солеҳов М., Ширинзода Н. Адабиёти тоҷик.
Китоби дарсӣ барои синфи 10-уми муассисаҳои таҳсилоти
умумӣ. Душанбе: Маориф, 2018. – 336 саҳ.

Ҷадвали истифодаи китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали сол	Охири сол
1.					
2.					
3.					
4.					
5.					

МУҚАДДИМА

АДАБИЁТ ВА МАВЗЎИ БАҲСИ ОН

Адабиёт лафзи арабӣ буда, решаи он адаб аст, ки ба маънои дониш, маърифат, гуфтору кирдори нек ва хирад далолат мекунад. Адабиёт дар мафҳуми васеи он маҷмӯи осори хаттию шифоҳии қавме, халқе, миллате буда, дар фаҳмиши маҳдуди он инъикоси бадеии ҳаёт аст ва ин тарзи тасвири зиндагӣ ба воситаи образҳо ба тасвир овардани ҳаёт мебошад. Яъне адабиёт дар фаҳмиши истилоҳии он як навъи санъат буда, ба воситаи образҳо тасвир намудани ҳаёт, дунё аст ё инъикоси образноки ҳаёт буда, дар он ҳар ду паҳлуи зиндагӣ-тарафҳои мусбат ва паҳлуҳои манфӣ ба воситаи образҳо, тимсолҳо, намунаҳо тасвир карда мешавад. Ба ин восита падидаҳои манфии ҷомеа маҳкум карда шуда, паҳлуҳои мусбати он тарғибу ташвиқ мегардад. Аз ин рӯ, адабиёт ҳамчун навъи санъат барои рушду нумӯи ҷамъият таъсири ниҳоят қавӣ дорад ва дигаргунсозиҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ба он вобаста аст. Умуман, адабиёт инъикоси воқеият ба воситаи образҳост, ки тавассути каломи манзум (назм) ва мансур (наسر) амалӣ мегардад.

Адабиёт китоби дарсии ҳаёт аст. Эҷодкори адабиётро адиб меноманд ва адиберо, ки бо каломи манзум-шеър сару кор дорад, эҷод мекунад, шоир ва адиберо, ки осори мансур меофарад, нависанда меноманд.

Ҳадаф аз лафзи «адабиёт», пеш аз ҳама, адабиёти бадеӣ буда, онро дар гузашта каломи бадеъ гуфтаанд. Каломи бадеъ - сухани нав, аҷиб, нодир буда, дар мантиқи одии ифода сухани образнок, тасвири образнок аст. Аз ин рӯ, адабиёти бадеӣ ба инсон сару кор дорад, рӯзгору фаъолияти инсонро меомӯзад. Ба эҳсосоти тафаккури инсон таъсир мерасонад. Ҷаҳонбинӣ, донишу хирад, маърифату тафаккури ўро такмил медиҳад ва аз ин ҷост, ки адибро муҳандиси рӯҳи инсон низ мегӯянд.

Калимаи «адабиёт» маҳсули миёнаҳои асри XIX буда, таърихи зуҳури адабиёт ҳамчун санъати сухан хеле қадим аст. *Аз ин рӯ, дар асрҳои миёна ибораҳои улуми адабӣ, улуми адабия, фунуни адабия* мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки аз 12 то 22 ҷузъи фунуни адабиёро фаро мегиранд. Аз ҷумла: илмҳои луғат, наҳв, сарф, баён, арӯз, қофия, хат, иншо, маонӣ ва ғайра ба шумор мерафтааст.

Дар маркази адабиёти бадеӣ симои инсон, шахс меистад. Яъне мавзӯи баҳси адабиёти бадеӣ ҳамон инсон ва ҷамъият, одамон ва воқеияту муҳити ихотақунандаи онҳост. Камолоти маънавии инсон ҳадафи адабиёти бадеист.

Адабиёт фанни инсоншиносӣ, санъати сухан ва воситаи тарбиявӣю такмили камолоти маънавии башарият аст. Адабиёт таърихи халқ, андозаи ҷаҳонбинӣ, тафаккури бадеӣ, ҳазинаи зеҳнӣ, тавоноии ақлонӣ ва бардоштҳои мафкуравии инсоният аст ва аз сабаби он ки фанни миллист, бурду боҳти ҳамон миллату халқият низ ҳаст.

Адабиёт дар заминаи эҷодиёти шифоҳии халқ дар замонҳои хеле қадим пайдо шудааст ва аз рӯйи иттилооти олимони адабиёти тоҷик 8 ҳазор сол қабл зуҳур кардааст. Дар адабиёти шифоҳӣ унсурҳои суханони образнокро дар асотир ҷустаанд ва минтақаҳои маданӣ ё ғаҳвораи тамаддунро дар Эрон, Мисру Чин, Ҳиндустону Рим доништаанд. Дар Мисри қадим аҳди Ромсиси II осори манзум тахмин карда мешавад, ки оғози садаи XIV то милод эҷод шудааст. Ё худ «Иллиада» ва «Одиссея»-и Ҳомери Юнонӣ оғози асри IX то милод ва «Ведо»-и ҳиндуҳо дар асри XII то милод манзум шудаанд. «Авасто» (гӯё аввалин шеърро Ҳазрати Одам гуфтааст) ва хусусан, готҳо қадимтарин баҳши он ба шумор меравад, ки аз зуҳури адабиёт ва фарҳангу ҳунар гувоҳӣ медиҳад. Вале чунон ки ишора намудем, таърихи эҷодиёти шифоҳӣ (фолклор) боз ҳам қадимтар аст, зеро эҷодиёти шифоҳии халқ то зуҳури хат ва алифбо пайдо шудаву ибтидо ё худ оғози пайдоиши адабиёти касбӣ ба шумор меравад.

Дар асрҳои миёна мо ҳанӯз дар оғози пайдоиши феодализм ташаққули адабиётро мушоҳида мекунем, ки ибтидои он ба эҷодиёти Рӯдакӣ ва муосирони вай рост меояд, ки ба қавле дар ин аср наздик ба 250 тан адиб зиндагӣ ва эҷод кардаанд.

Давраи нави инкишофи адабиёти асрҳои миёна ба замони эҳёи маданӣ рост омадааст. Хусусан ҷараёни маорифпарварӣ (нимаи II асри XIX) миёни нерӯҳои адабӣ табаддулоти мафкуравиро тавлид намуд ва такони иҷтимоие зуҳур кард, ки барои пешрафти ҷамъият заминаи хеле мусоид фароҳам овард.

Тарзу усули тасвир дар адабиёт моҳияти баланди зебоипарастӣ дорад, зеро нафосатро ҳама дӯст медоранд ва аз ин рӯ, адабиёт тамоюли тамом ба нафосат дорад. Масалан, ҷузъиёти табиат: санг, замин, кӯҳ, дарахт, дарё, гиёҳ, борон, абр, бод, осмон ва ғайра мавзӯи баҳси илмҳои дигар низ ҳафт. Адабиёт ҳангоми ба тасвир гирифтани онҳо, пеш аз ҳама, ба онҳо зебоӣ мебахшад, чунончи тасвири баҳор дар як баҳорияи устод Рӯдакӣ:

Омад баҳори хуррам бо рангу бӯйи тиб,

Бо сад ҳазор нузҳату ороиши аҷиб.

Шояд, ки марди пир бад-ин гаҳ шавад ҷавон,

Гетӣ бадил ёфт шабоб аз пайи машиб¹.

Чархи бузургвор яке лашкаре бикард,

Лашкар-ш абри тираву боди сабо – нақиб².

Наффот³ барқи равшану тундар-ш таблзан,

Дидам ҳазор хайлу надидам чунин маҳиб⁴.

Он абр бин, ки гиряд чун марди сӯгвор

В-он раъд бин, ки нолад чун ошиқи каиб⁵.

Хуршедро зи абр дамад рӯй гоҳ-гоҳ,

Чунон ҳисорие, ки гузар дорад аз рақиб.

Якчанд рӯзгор ҷаҳон дардманд буд,

Беҳ шуд, ки ёфт бӯйи суман бодро табиб.

Борони мушкбӯй биборид нав ба нав

В-аз абр баркашид яке ҳуллаи қасиб⁶.

Кунче, ки барф пеш ҳамедошт, гул гирифт,

Ҳар ҷўяке, ки хушк ҳамебуд, шуд ратиб⁷.

Тундар миёни дашт ҳаме бод бардамад,

Барқ аз миёни абр ҳаме баркашад қазиб⁸.

Лола миёни кишт бихандад ҳаме зи дур,

Чун панҷаи арӯс ба ҳинно шуда хазиб⁹.

¹ Машиб - пирӣ, кӯҳансолӣ, ² Нақиб - пешво, ³ Наффот - оташбоз, партавафрӯз, ⁴ Маҳиб - боҳайбат, ⁵ Каиб - ғамгин, ⁶ Ҳуллаи қасиб - либоси абрешимин, ⁷ Ратиб - тар, намнок, ⁸ Қазиб - шох, шоҳа, ⁹ Хазиб - рангин.

Булбул ҳаме бихонад дар шохсори бед,
 Сор аз дарахти сарв мар ўро шуда муҷиб¹⁰.
 Сулсул ба сарвбун-бар бо нағмаи куҳан,
 Булбул ба шохи гул-бар бо лаҳнаки ғариб.
 Акнун хуред бодаву акнун зиед шод,
 К-акнун барад насиб ҳабиб аз бари ҳабиб.
 Соқӣ гузину бодаву май хур ба бонги Зер¹¹,
 К-аз кишт сор ноладу аз боғ андалеб.
 Ҳарчанд навбаҳор қаҳон ас(т) ба чашм хуб,
 Дидори хоҷа хубтар-он меҳтари ҳасиб¹².
 Шеби ту бо фарозу фарози ту бо нишеб,
 Фарзанди одамӣ ба ту-андар ба шебу теб¹³.
 Дидӣ ту режу¹⁴ ком бад-ӯ андарун басы,
 Бо ридакони¹⁵ мутриб будӣ ба фарру зеб.

Дар ин баҳория ҳама чиз зебост ва адабиёт, пеш аз ҳама, ба онҳо чунин нафосатро эҳдо намудааст. Баҳор бо чандин ҳазор воситаи зебу зинат ҳамроҳ меояд ва аввалиндараҷаи он муҳассанот рангу бӯи аҷиб аст. Ин аст, ки баҳор марди пирро шояд ҷавон гардонад, вале табиати сармозадаро бедор намуда ҷавонию ҷамол бахшидааст. Зеро борон-мушкбӯй, абр-ҳуллаваш, рӯи замин (дашту даман)-гулпӯш, киштзоронро лола мисли панҷаҳои ҳинобастаи арӯсон намудаву парандагон нағмасароӣ доранд. Мақсади шоир хушгузаронии умри азиз, рӯ овардан ба шодию нишот ва баҳрабардорӣ аз ҳаёт аст.

Адабиёт на танҳо табиат ва аҷзои онро ҳусну тароват, нафосату зебой мебахшад, беш аз он ба инсон аз нигоҳи зоҳиру ботин, шаклу намуд ва ниҳоду сират низ неру медиҳад. Башарият ҳангоми ба забон гирифтани ё хондани ном-ҳои Рустам-таҳамтани муқтадир, халқпарвар, ватандӯст, озодиҳо, адолатчӯро тасаввур мекунад. Ё ки баробари ба ёд овардани Лайлӣ, Ширин, Маҷнун, Юсуф иффату исмат, покию сафо ба хотир мерасад. Баръакс, ҳангоми шунидани номи Заҳҳок, Ширӯя, Хусрав, Афросиёб, Кайковус симои манфури худписандӣ, такаббур, пасттинатӣ, кӯтоҳназарӣ, беҳирадӣ,

¹⁰Муҷиб - ҷавобдиҳанда, ¹¹Зер - пардае аз мусиқӣ, ¹²Ҳасиб - соҳиби фазилат, ¹³Шебу теб - саргашта, ошуфта, ¹⁴Реж - мурод, мақсад, ¹⁵Ридакон - ғулумбачаҳо.

гумроҳӣ, худхоҳӣ, хиёнату бевафой, зиёну бадкирдорӣ, золимию қотилӣ ва ғайра ба ёди кас меояд, ки он аз таъсири қувваи сухан, неруи калом- адабиёт аст.

Албатта, дар ин миён симоҳои машҳур мисли Рустам, Суҳроб, Сиёвуш низ ғалатҳо кардаанд, вале инсоният аз ғалатҳои онҳо низ сабақи ҳаёти мегирад. Аз ин рӯ, ҳатто образҳои манфӣ низ ба инсонҳо таъсири мусбат мерасонанд, зеро одамоне аз кирдори зишти онҳо низ таҷриба ҳосил намуда, дар ҳаёт аз хислатҳои разила ҳазар мекунанд, дурӣ меҷӯянд, то ки ба рафтору кирдори зишт рӯ ба рӯ нашаванд. Аз ин рӯ, эҷодкорони адабиётро вобаста ба донишу маҳорат, истеъдоду ҳунар, ҷаҳонбинию пояи эҷодияшон башарият қадршиносӣ менамояд. Ин аст, ки дар таърихи эҷоди бадеъ унвонҳои ифтихории «Маликушшуаро», «Амирушшуаро», «Надимушшуаро», «Одамушшуаро», «Халлоқулмаонӣ», «Афсаҳулмутакаллимин», «Абулахлоқ», «Абулмаонӣ», «Лисонулғайб», «Маликулкалом», «Султонулфузало» ва ғайра ба миён омаданд ва суханварон вобаста ба пояи эҷодияшон сазовор доништа шудаанд. Масалан, Рӯдакӣ «Одамушшуаро», Камоли Исмоил (охири асри XII) «Халлоқулмаонӣ», Саъдӣ «Абулахлоқ», Ҳофиз «Лисонулғайб», Бедил «Абулмаонӣ» доништа шудаанд.

Адабиёти бадеӣ, ки ба инсон сару кор дорад ва мақсади асосии он тарғиби хислатҳои ҳамидаи инсон ва маҳкум намудани аъмоли разила буда, барои ба мақсад расидани одамоне дар ҷомеа ёрӣ мерасонад. Адабиёти бадеӣ ба инсон барои расидан ба мақсад ёрӣ менамояд ва одамоне ба ҳаёт, ба зиндагӣ дилгарм, шердил, боғайрат ва уҳдабаро мегардонад. Баробари пешравию инкишофи инсон, муҳиту ҷамъият, адабиёти бадеӣ низ дар заминаи қонунҳои муайян инкишоф меёбад, пеш меравад ва қонуниятҳои ба худ хосу ҷудогона дорад. Илме, ки қонунҳои пайдоишу ташаккул, рушду таҳвувоти адабиёти бадеиро меомӯзад, **адабиётшиносӣ** ном дорад, ки он дар навбати худ, дорои се қисм аст: таърихи адабиёт, назарияи адабиёт, нақди адабӣ. Таърихи адабиёт-пайдоиш, ташаккул ва рушду таҳаввули адабиётро меомӯзад.

Қонунҳои зуҳуру ташаккул ва инкишофи анвои адабӣ, принсипҳои эҷод ва бардоштҳои жанрию ҷинсии адабиётро қисма-

ти назарияи адабиёт тадқиқ мекунад. Ба ҳунари эҷодию ҳусну қубҳи таълиф нақди адабӣ сару кор дорад. Бахшҳои мазкурӣ адабиётшиносиро бе яқдигар наметавон мукамал донист, зеро онҳо дар ҳамбастагии яқдигар инкишоф меёбанд.

Бахшҳои мазкур қисматҳои асосии адабиётшиносӣ буда, онҳо бахшҳои ёрирасони дигар низ доранд, ки барои инкишофу пешрафти илми адабиётшиносӣ мусоидат менамоянд. Масалан, ба қисматҳои ёвари адабиётшиносӣ матншиносӣ, сабкшиносӣ, сарчашмашиносӣ, китобшиносӣ ва ғайра дохил мешаванд. Дар таърихи адабиёти тоҷик ҳатто доварҳои шоирона таърихи нақди адабиро мукамал сохтааст. Шоирони форс-тоҷик: Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Унсурӣ, Фаррухӣ, Манучеҳрӣ, Носири Хусрав, Саной, Ҳоконӣ, Низомӣ, Заҳири Форёбӣ, Анварӣ, Аттот, Хусрави Деҳлавӣ, Ҳасани Деҳлавӣ, Саъдӣ, Салмони Соваҷӣ, Ҳочуи Кирмонӣ, Ҷалолуддини Балхӣ, Убайди Зоконӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хуҷандӣ, Ҷомӣ, Ҳилолӣ, Мушфиқӣ, Калими Кошонӣ, Соиби Табретӣ, Нозими Ҳиротӣ, Саййидо, Бедил, Возеҳ, Шоҳин ва дигарон, ки 14 ҳазори онҳо соҳибдеворанд, ҳар кадом сабки хоси хеш, ҷою макон ва мақоми хешро доранд. Онҳо дар ашъори худ аз назокат, неруи ақлонӣ, ҳунари суханварию санъати сухани худ ёд карда, норасоии ҳамкасбони хешро низ ёдрас намудаанд. Масалан, Манучеҳри Домғонӣ (нимаи аввали асри XI) мегӯяд:

**Шеър ноғуфтан беҳ аз шеъре, ки бошад нодуруст,
Бачча нозодан беҳ аз шашмоҳа бифқандан ҷанин.**

Ҳадафи шоир дар ин байт эҷоди бадеъро фарзанди эҷодкор гуфтан буда, ӯ шеърро фарзанди шоир медонад ва бояд ҳаматарафа дар камолоти эҷод сайъ намуд, то нуқсоне дар он роҳ наёбад. Ё худ Ҳоконии Шарвонӣ баъд аз Ҳаким Санои Газнавӣ дуҷумин шоир аст, ки дар ашъори худ бо олами улвӣ сару кор мегирад, зеро аз шоирон ҳампанҷаи худро намеёбад. Чунончи, ӯ мегӯяд:

**Сухан гуфтан ба кӣ хатм аст, медонию мепурсӣ,
Фалакро бин, ки мегӯяд: ба Ҳоконӣ, ба Ҳоконӣ.**

Яъне ба ҳамин тариқ, шоирон бартарию афзалияти ҳунари худро васф намудаву нуқсони ашъори ҳампешагонанро хотиррасон кардаанд. Масалан, Унсурӣ Балхӣ - шоири нимаи ав-

вали асри XI дарбори Ғазнавиён-аввалин маликушшуаро дар таърихи адабиёти форс-тоҷик аст, вале Хоқонӣ ўро бо он сарзаниш мекунад, ки ба ҷуз ғазалу қасидасароӣ ҳунари дигар надорад:

**Ҷуз аз тарзи мадҳу тирози ғазал
Накардӣ зи таъб имтиҳон Унсурӣ.
Шиносанд афозил, ки чун ман набуд
Ба мадҳу ғазал дурфишон Унсурӣ.
Зи даҳ шева, к-он ҳияти шоирист,
Ба як шева шуд дoston Унсурӣ.
На таҳқиқ гуфту на ваъзу на зуҳд,
Ки ҳарфе надонист аз он Унсурӣ.
Маро шеваи хосу тозасту дошт
Ҳамон шеваи бoston Унсурӣ.**

Ин андешаҳои шоирон-эҷодкорон барои пешрафти илми адабиётшиносӣ ёрии фаровон менамоянд, зеро дар таърихи адабиёти форс-тоҷик он ба ҳукми анъана даромадааст.

Адабиёти бадеӣ маҷмӯи донишу тафаккур, маҳорату истеъдод, таъбу тавон, худшиносию ҷаҳонбинии адиб аст. Чун адиб ба ин ва ё он ҳалқе, миллате тааллуқ дорад, пас, адабиёт бурду боҳти мафкуравии ҳамон ҳалқ, симои ҳамон миллат мебошад.

Адабиёти бадеӣ ҳамчун навъи санъат, яъне санъати сухану суханварӣ нисбат ба навъҳои дигари санъат: меъморӣ, ҳайкалтарошӣ, мусиқӣ, театру кино ва ғайра дар ҷамъият таъсири бештар дорад, зеро яке аз сарчашмаҳои асосии навъҳои дигари санъат низ адабиёти бадеӣ аст. Муроду мақсад ва ҳадафи эҷодкор аз адабиёт тарбияи омма, таълими мардум будааст. Ба ин маънӣ Шайх Саъдӣ мегӯяд:

**Муроди мо насиҳат буду гуфтем,
Ҳаволат бо Худо кардему рафтем.**

Адабиёти бадеӣ ҳиссиёту ҳаяҷони инсонро ангезиш медиҳад, одамонро аз пастию баландиҳо, шебу фарозҳо, бурду боҳтҳо, чуну чароҳо, бешу камҳо, тазодҳои зиндагӣ, рӯйдодҳои олам огоҳ месозад. Фирдавсӣ дар «Шоҳнома»-и худ аз пайдоиши оламу одам, аз зуҳури нахустин шоҳ-Қаюмарс то истилои араб, то охири шоҳи сулолаи Сосониён-Яздгирди III (соли 651 мелодӣ) сухан рондааст. Дар мантиқи одитари ифодаи мазкур дар «Шоҳнома»-и Ҳаким Фирдавсӣ мо саргузашти 50 шоҳро мебинем. «Шоҳнома» моли адабиёт-шеър аст ва эҷодкори он

ҳакими Тӯсӣ. Магар ахбори ӯ аз ахбори сарчашмаҳои таърихӣ батафсилу муътамад ва боарзиштару судманд-тар нест?!, Аз ин рӯ, адабиёти бадеӣ дар ҷомеа, пеш аз ҳама, нақши тарбиявӣ ва таълимӣ дорад. Дар баробари он, адабиёти бадеӣ ба ҳиссу таассуроти хонанда таъсир расонида, ба ҳодисаҳои мусбати ҳаёт таваҷҷуҳи ӯро бедор месозад, ӯро ба зиндагӣ дилгарм ба муборизаҳову талошҳои рӯзгор омода менамояд. Дар дили хонанда ба арзишҳои умумиинсонӣ: халқдӯстӣ, ватанпарварӣ, илмдӯстӣ, касбомӯзӣ, меҳнатқаринӣ, ҳалолкорӣ, нафърасонӣ, софдилӣ, ҳалимӣ, меҳрубонӣ, хушмуомилагӣ, шердилӣ, ғаурӣ, суботкорӣ, далерӣ, шуҷоат шикастанафсӣ, дурандешӣ ва ғайра муҳаббати беандоза бармеангезад. Адабиёти бадеӣ дар сирати инсон барои бедор намудани ҳиссиёти зебӣ ва идеалҳои ҳаётии ӯ яке аз муҳимтарин воситаҳои барангезиш аст.

Тамоми ёдгорҳои хаттии адабиёти бадеӣ, ки дар шакли назму наср эҷод гардидаву маҳфуз мондаанд, **мероси адабӣ** ном доранд. Мероси адабиро сарвати маънавӣ, хазинаи зеҳнӣ, бардоштҳои мафкуравӣ, ҳофизаи таърихӣ, қути ҷон ва ғизои рӯҳ низ меноманд. Дар ин ҷода халқи тоҷик ҳампанҷа надорад, зеро танҳо шоирони соҳибдеғон дар таърихи адабиёти тоҷик беш аз 14 ҳазор буда, ашъори шоирони девонашон маҳфуз намондаву осори мансури таълифгардида ба он дохил намешаванд. Ин осор ба қавле таърихи ҳаштҳазорсола дошта, то кунун аз он кохи бегазанди ниёгон 108 матни хаттии (аз ёдгорҳои аҳди бостон) то ҷоришавии ислом боқӣ мондааст, ки аз онҳо 16-то-яро андарзномаҳо фароҳам овардаанд.

Бояд гуфт, ки ин осор то охири асри XV-то зуҳури давлатҳои Сафавӣ (дар Эрон) ва Шайбонӣ (дар Мовароуннаҳр) миёни форсизабонони қаламрави мазкур муштарак аст ва аз ин рӯ, дар илми адабиётшиносӣ истилоҳи “форс-тоҷик” қабул гардидааст, ки мафҳуми зикршуда моҳияти муштарак будани ин осори адабиро ифода менамояд.

АДАБИЁТИ ТОЧИК ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XVI ВА АСРИ XVII

ВАЗЪИЯТИ СИЁСИИ ОСИЁИ МИЁНА ВА ЭРОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XVI

Дар таърихи халкҳои Мовароуннахру Хуросон асри XVI авалин асрест, ки таназзули феодализм дар қаламрави мазкур шиддат мегирад. Заминаҳои ин таназзул нисбатан пештар оғоз гардида буд. Зеро пас аз вафоти Темур (1335-1405) меросхорони ӯ барои соҳиб шудан ба тахт сар бардошта, оромии мамлакатро ҳалалдор мекарданд. Баъдтар империяи Темуриёнро туркҳои бодиянишин бо сарварию Муҳаммади Шайбонӣ барҳам доданд. Муҳаммад Шайбонихон соли 1500 Самарқанди бостониро тасарруф намуд. Тӯли 5 сол, яъне то соли 1505 ӯ тамоми қаламрави Мовароуннахрро тахти назорати худ гирифт. Ҷангу низоъҳои пайдарпай, тохтутозҳои мунтазам, мансабҳоҳои чоғталабиҳо қаламрави Хуросону Мовароуннахрро басо харобу заъиф намуда буд. Хоҷагии халқ паст мерафт, зеро низоъҳои қаламравӣ, кашмакашҳои дохилӣ низоми инкишофи ҷамъиятро вайрон менамуд. Табақаҳои заҳматкаши аҳоли бештар ва ҳамаҷониба зарар меиданд.

Охириномояндаи Темуриҳо - Султон Ҳусайн Бойқаро соли 1506 вафот кард. Ду писари Султон Ҳусайн хангоми ҳамлаи Шайбонихон шаҳри Ҳиротро Ҳимоя карда натавонистанд. Дар натиҷа, Шайбонихон соли 1507 Хуросонро низ забт намуд ва ҳокими Мовароуннахру Хуросон гардид.

Соли 1512 нооромии гӯшношуниди дигар рух дод. Шоҳ Исмоили Сафавӣ Ҳиротро тасарруф намуда, то интиҳои садаи XVI низоъҳои сиёсӣ ва мазҳабӣ ниҳоят тезтунд боқӣ монданд.

Соли 1513 Исмоили Сафавӣ ба Мовароуннахр ҳамла кард, вале чандон муваффақ нашуд. Танҳо пас аз вафоти Шайбонихон то соли 1598 (наздиқ ба 90 сол) ҷонишинҳои ӯ давлатдорӣ карда бошанд ҳам, комилан комёб нашуданд.

Хони бообрӯ - ҳокими Бухоро - Убайдуллоҳони Шайбонӣ баҳри озодии Хуросон аз Сафавиҳо шаш дафъа лашкар кашида бошад ҳам, бенатича анҷомид. Танҳо дар замони Абдуллоҳон (1557-1598) ба ӯ муяссар гардид, ки як андоза муттаҳидии хонҳои ўзбекро таъмин кунад, зеро ҳам Хуросон ва ҳам Хоразм ба давлати хонӣ муттаҳид карда шуданд. Вале пас аз вафоти Абдуллоҳон қувваҳои марказгурез аз нав сар бадоштандро ҳукумати Шайбонӣ ба ҳамин восита аз арсаи таърих рафт.

Яке аз ҳодисаҳои ниҳоят даҳшатбори аср низоъҳои мазҳабӣ ба шумор меравад. Дар қаламрави Мовароуннаҳру Хуросон баробари зада даромадани Шоҳ Исмоили Сафавӣ муборизаҳои тезтунде миёни шиҳо ва сунниён сар зад. Ҳаводиси мазкур аз он сабаб ҳам буд, ки Исмоили Сафавӣ худро вориси мазҳаби шиа эълон карда, баҳри ривочи он дар байни мардум тавассути қатлу ғорат ниятҳои дигари худро низ амалӣ менамуд. Дар асл ҳадафи ин сиёсатмадор васеъ намудани ҳудуди давлат ва сарзамини худ аз ҳисоби мамолики обод ва ба даст даровардани сарват буд. Ин низоъҳои мазҳабӣ амалан то охири асри XVI идома карда, боиси харобиҳои гӯшношуниди Мовароуннаҳру Хуросон гардида буд. Ҳатто, ду тан суҳанвари машҳури ин давра Мавлоно Бадруддин Ҷилолӣ ва Камолуддини Биноӣ қурбони ҳамин гуна низоъҳои мазҳабӣ шудаанд. Аз тарафи дигар, яке аз сабабҳои ҷудои Мовароуннаҳру Эрон ҳамин мочароҳои сиёсӣ мазҳабӣ гардида буд.

ТАШКИЛИ ДАВЛАТИ ТЕМУРИЁНИ ҲИНД

Темуриёни Ҳинд, ки ин сулола дар сарчашмаҳо бо номи Бобуриён низ ёд мешавад, аз ибтидои асри XVI то оғози асри XIX дар Ҳиндустон ҳукмронӣ кардаанд. Аниқтараш тӯли солҳои 1526-1858 сулолаи мазкур дар қаламрави Ҳинд ҳукумат кардааст. Асосгузори ҳукумати Темуриёни Ҳинд намояндаи ҳамин сулола - Заҳируддин Бобур мебошад. Онҳоро инчунин муғулҳои бузург низ меноманд. Ин сулола дар охири асри салтанати Аврангзеб пароканда гардида бошад ҳам, амалан то истилои Англия (соли 1857) вучуд дошт. Силсилаи мазкур аз Бобур (1526-1530) оғоз гардида, Ҳумоюн (1530-1539; 1555-1556), Акбар (1556-1605), Ҷаҳонгир (1605-1627), Шоҳичаҳон (1627-1658), Аврангзеб (1658-1707), Баҳодуршоҳ (1707-1712),

Чаҳонгиршоҳ (1712-1713), Фаррухсияр (1713-1719), Муҳаммадшоҳ (1719-1748), Аҳмадшоҳ (1748-1754), Оламгири II (1754-1759), Шоҳолами II (1806-1837) идома намудааст ва охири намояндаи сулолаи мазкур Баҳодуршоҳи II солҳои 1839-1858 ҳукмронӣ кардааст.

АВЗОИ ФАРҲАНГӢ ВА АДАБӢ

Хавзаҳо ё марказҳои адабӣ. Одамон дар ҳама ҳолатҳо рӯйи ниёз ба илм, фарҳанг ва адаб овардаанд. Дар асри XVI, сарфи назар аз нооромиҳои сиёсӣ, дар қаламрави Осӣи Миёна, Эрон, Ҳиндустон марказҳои илмӣ, фарҳангӣ ва адабӣ фаъолият кардаанд, ки дар рушди ҷомеаву фарҳанг нақши муҳим гузоштаанд: дар Осӣи Миёна - Самарқанд, Бухоро, Бадахшон; дар сарзамини Эрон - Исфажону Машҳад, Шероз, Табреш; дар мулки Ҳинд - Деҳлӣ, Мултон, Лохур, Панҷоб, Кашмир, Сарҳинд. Ҳар кадоме аз ин доираҳои фарҳангии адабӣ дар пешрафти соҳаҳои мазкур нақши сазовор гузоштаанд. Масалан, дар Осӣи Миёна: Мушфиқӣ, Нисорӣ, Мутрибӣ, Шавкати Бухорӣ Самандархоҷаи Тирмизӣ, Мулҳами Бухорӣ, Фитрати Зардӯз, Саййидо ва дигарон; дар Эрон: Соибӣ Табрешӣ, Калими Кошонӣ, Урфии Шерозӣ, Мирзо Муҳаммадтоҳири Насрободӣ ва дигарон; дар Ҳиндустон: Файзии Даканӣ, Бедили Деҳлавӣ ва ғайра.

Бояд гуфт, ки авзои фарҳангу адабиёт дар нимаи аввали асри XVI нисбат ба нимаи дуюм хеле фарқкунанда аст. Ҳамлаи Шоҳ Исмоили Сафавӣ соли 1512 ба Хуросон, боиси парокандагии қувваҳои илмию адабӣ гардид. Бештар қувваҳои адабӣ рӯ ба Мовароуннаҳр оварданд. Восифӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» хабар медиҳад, ки: «Дар он вақт (соли 1512) қариб панҷсад кас аз вилояти Хуросон азимати мулки Мовароуннаҳр карданд».

Дар ин сарзамин илмҳои таърих, фалсафа, риёзиёт, ҳандаса, забону адабиёт, мантиқ, мусиқӣ хеле пеш рафтааст. Масалан, Муҳаммадсолеҳи Карминагӣ дар илми мантиқ, Мавлоно Кавкабии Бухорӣ дар нучуму мусиқӣ, Исмауллоҳи Самарқандӣ дар сарфу наҳв, Ҳоҷа Калони Самарқандӣ дар ҳақмату риёзиёт аз ҷумлаи саромадони асри худ буданд.

Илми мусиқӣ яке аз дастовардҳои халқи тоҷик дар асри XVI буда, дар се шаҳр: Ҳирот, Самарқанд ва Бухоро хеле пеш рафтааст. Дар ин бора Ҳофизӣ Таниш («Шарафномаи шоҳӣ»), Дарвешалии Чангӣ («Тухфат-ус-сурур»), Саид Шарифӣ

Самарқандӣ («Таърихи касира») аз симоҳои машхури аср: Бобочони Ҳофиз, Дӯстмуҳаммади Удӣ, Муҳаммадали Ной, Аҳмади Ҳофиз, Ибни Чангӣ ва дигарон ёд кардаанд.

Таърихнависӣ низ хеле пеш рафтаву асарҳои гаронарзише ба майдон омадаанд. Аз ҷумла «Равзат-ус-сафо»-и Мирхонд, «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондмир, «Шайбонинома» ва «Футӯҳоти хонӣ»-и Биноӣ «Мунтахаб-ут-таворих»-и Ҳофизӣ Ёбаҳӣ, «Шарафномаи шоҳӣ» ё «Абдуллоҳнома»-и Ҳофизӣ Таниш ва ғайра маҳсули ҳамин асранд.

ТАЗКИРА ВА ТАКЗИРАНАВИСОН

Асри XV ба болоравии шеър ва зиёд гардидани қувваҳои эҷодӣ характернок аст. Дар ибтидои асри XV доираи адабии Ҳирот қариб ки муқоисанашаванда мебошад. Баъдтар Бухоро ҳамчун маркази адабиёту қувваҳои адабӣ нуфуз пайдо намуд. Ҳатто ҳокими вақт Амир Убайдуллоҳхон дар баробари сиёсатмадорӣ шоир ҳам буд. Ё бо тахаллуси «Убайдӣ» ба забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ шеър мегуфт.

Яке аз комёбиҳои бузурги ин аср таълифи чанд тазкира ба шумор меравад, ки дар онҳо ҳам маълумоти шарҳиҳои адибон, номгӯи осор оварда шуда, дар бораи хусусиятҳои ашъор, тобишҳои ҳунарию эҷодӣ ва мақоми он адибон дар замони худ ва умуман дар таърихи адабиёт баҳсҳо сурат гирифтаанд.

Тазкира худ лафзи арабӣ буда, зикру ёдоварӣ кардан, ба хотир овардан мебошад. Дар истилоҳ асарест, ки дар он шарҳи ҳол, намунаҳои осор, хусусиятҳои эҷодӣ, тобишҳои ҳунарии эҷодкорон зикр карда мешавад. Аз ин рӯ, тазкира як навъи баёни афкори адабӣ-эстетикӣ низ ҳаст. Аз ин хотир, тазкираҳо умумӣ ва хусусӣ мешаванд.

Тазкираҳои умумӣ оид ба рӯзгору осори шуарои қаблӣ ва муосирони тазкиранавис маълумот медиҳанд.

Тазкираҳои хусусӣ зиндагинома ва осори адибони муосирро дар бар мегиранд. Аз рӯи принципи эҷод низ тазкираҳо гуногун мешаванд: тазкираҳои алифбӯӣ, таърихӣ, ҷуғрофӣ, мазҳабӣ ва ғайра.

Дар асри XVI, махсусан тазкираҳои «Нусхаи зебои Ҷаҳонгир», «Тазкират-уш-шуаро»-и Саидмуҳаммад Мутрибии Самарқандӣ, ки маҳсули ҳамин асранд, арзиши фаровони адабӣ-илмӣ дошта, барои омӯзиши адабиёти тоҷик маълумоти зарурӣ медиҳанд. «Нусхаи зебои Ҷаҳонгир» эҳдо ба ҳокими Ҳиндус-

тон - Шоҳ Ҷаҳонгир буда, соли 1625 таълиф шудааст. Шоир ба шаҳрҳои Балх, Файзобод, Кундуз, Кобул ва ғайра сафар намуда, маводди зарурӣ гирдоварӣ кардааст. Тазкираи «Нусхаи зебои Ҷаҳонгир» шарҳи ҳолу намунаҳои ашъори 292 нафар шоири охири асри XVI ва оғози асри XVII-ро фаро мегирад, ки онҳо дар қаламрави Мовароуннаҳру Хуросон, Эрон, Афғонистон ва Ҳиндустон зиндагӣ ва эҷод кардаанд.

Бо хоҳиши Ҷаҳонгир ба тазкираи мазкур зиндагинома ва намунаҳои ашъори 80 нафар адиб, ки Ҷаҳонгир худ чамъоварӣ намуда буд, дохил карда шудааст.

«Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ соли 1606 таълиф шуда, ба ҳокими вақт - Валимуҳаммадхони Аштархонӣ бахшида шудааст.

Мутрибӣ дар эҷоди ин тазкира аз «Маҷолис-ун-нафоис»-и Навоӣ ва «Музаккир-ул-аҳбоб»-и Нисорӣ баҳра бардоштааст. Дар тазкираи мазкур оид ба 335 нафар адиб маълумот дода мешавад, ки онҳо муосирони тазкиранигоранд. Аз он ҷумла, дар бораи 17 нафар ҳоким, ки онҳо аҳли қалам низ буданд, маълумот дода мешавад.

«Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ барои омӯхтани ҳаёти адабӣ ва рӯзгори адибони нимаи дуюми асри XVI ва асри XVII аз беҳтарин сарчашмаҳои адабӣ аст, зеро баъзе адибон танҳо дар ҳамин тазкира зикр шудаанд. Аз ҷумла: Фигорӣ, Нозимӣ, Орифӣ, Афзалӣ, Зардакӣ, Дӯстӣ ва дигарон. Аз тарафи дигар, тазкираи Мутрибӣ барои муайян намудани қазовати эҷоди бадеъ, пешрафти афкори адабӣ - эстетикӣ асримиёнагӣ, дарёфти асолати хунарии эҷодкорон ва ғайра низ аҳаммияти воло дорад.

Мутрибӣ худ Самарқандӣ буда, солҳои таваллуду вафоташ номаълум аст. Аз таҳаллуси ӯ пайдост, ки дар ҷодаи мусиқӣ, сарояндагӣю навозандагӣ соҳиби истеъдод будааст. Ӯ таҳсилро дар Самарқанд шурӯъ намуда, баъдтар ба Бухоро меравад. Дар ин маркази фарҳангӣ аз Хоҷа Ҳасани Нисорӣ илми шеърӯ шоирӣ меомӯзад. Намунаҳои ашъори Мутрибӣ дар «Тазкират-уш-шуаро»-и ӯ ҷой дода шудааст, ки аз хунари баланду санъати волои шоирӣ ӯ гувоҳӣ медиҳанд. Мероси маҳфузмондаи адибро «Тазкират-уш-шуаро», «Нусхаи зебои Ҷаҳонгир» ва ашъори мутафарриқай лирикӣ ташкил намудаанд.

Дигар аз тазкираҳои ин аср «Музаққир-ул-аҳбоб»-и Баҳоддин Ҳасан мутахаллис ба Нисорӣ мебошад. Нисорӣ тазкираи худро соли 1566 таълиф намуда, онро ба ҳокими вақт - Искандархони Шайбонӣ бахшидааст. Шумораи шоирон дар нусаҳои гуногуни тазкираи ӯ мухталиф қайд гардида, аз 220, 275 то 450 нафар зикр шудаанд. Албатта, ин худ аз борҳо таҳриру такмил шудани тазкираи Нисорӣ шаҳодат медиҳад. Муаллиф тазкираи худро давоми тазкираи Мир Алишери Навоӣ медонад. «Музаққир-ул-аҳбоб» аз нигоҳи сохту таркиб низ ҷолиб аст: яъне, он дорои муқаддима, ҷаҳор боб ва хотима мебошад.

Дар таърихи афкори адабӣ тазкираи Нисорӣ яке аз асарҳои басо арзишманд аст. Пеш аз ҳама, ин асар барои омӯхтани таърихи адабиёти асри XVI сарчашмаи бозғатимод ба шумор меравад. Ҳатто тавассути тазкираи мазкур бисёр адибони гумном ошкор мегарданд. Аз тарафи дигар, «Музаққир-ул-аҳбоб» рӯзгору осори бисёр шуароӣ гузаштаву муосири Нисориро фаро мегирад. Инчунин, адибоне, ки ба «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳ ва «Маҷолис-ун-нафоис»-и Навоӣ дохил нашудаанд, Нисорӣ онҳоро дар асари худ ҷойгир намудааст.

Дигар аз хусусиятҳои тазкираи Нисорӣ дар он аст, ки Ҳасан дар асари худ оид ба авзои фарҳангии аср ва таҳаввули адабиёти давр ҳам маълумоти арзишманди илмӣ медиҳад.

Дигар аз тазкираҳои муҳим, ки таълифи он ба адабиёти ибтидоӣ асри XVII рост меояд, «Тазкираи Нозими Табрэзӣ» буда, соли 1627 таълиф шудааст. Ин тазкира аз ду боб (ҷаҳор фасл) иборат мебошад. «Тазкираи Нозими Табрэзӣ» оид ба рӯзгору осори адибони гузашта ва ҳам оид ба аҳли қалами замони ҳуди муаллиф маълумот медиҳад. Сарфи назар аз баъзе норасоӣҳо, тазкираи мазкур арзиши адабӣ - эстетикӣ дошта, оид ба баъзе лаҳзаҳои зиндагиномаи шуаро ва хусусияти ашъори онҳо баҳс мекунад.

Тазкираи дигар, ки соли 1601 таълиф шудааст, «Тазкират-уттаворих»-и Абдуллоҳи Кобулӣ буда, дар он оид ба рӯзгору осори 197 адиби гузаштаву муосири ҳуди тазкиранигор маълумот дода шудааст. Аз шумораи мазкури шуаро 145 нафари онҳо адибони асрҳои IX-XV буда, 52 тан адибони охири асри XV ва аввалҳои асри XVI мебошанд, ки инҳоро метавон ҳамасроне муаллифи тазкира номид.

Тазкираи Абдуллоҳи Кобулӣ аз он ҷиҳат ҳам муҳим аст, ки тавассути он хонанда доир ба рӯзгору осори 35 нафар адиби асри XVI маълумоти тоза пайдо карда метавонад, ки дар тазкираҳои дигар зикр нашудаанд.

Бо вучуди баъзе ахбори тақрор, тазкираи Абдуллоҳи Кобулӣ дорои арзиши хеле волои адабӣ - эстетикӣ ва илмӣ мебошад.

Каме пештар аз тазкираҳои дар боло номбаршуда, чанд тазкираи дигар низ рӯйи қор омадаанд, ки барои омӯхтани рӯзгору осори эҷодкорони асримиёнагӣ маълумоти нисбатан арзишманди илмӣ медиҳанд. Аз онҳо яке асари Абӯнаسر Соммирозои Сафавӣ аст, ки бо номи «Тухфаи Сомӣ» соли 1560 эҷод шудааст. Ин тазкира низ давоми «Маҷолис-ун-нафоис»-и Навоӣ буда, аз муқаддима, ҳафт боб ва хотима иборат аст. «Тухфаи Сомӣ» пеш аз ҳама, аз он ҷиҳат муҳим аст, ки дар ин асар шарҳи ҳоли намунаҳои осори 713 шоир гирдоварӣ шудааст. Ин адибон дар охири асри XV ва ибтидои асри XVI зиндагӣ ва эҷод кардаанд. Онҳо муқимони қаламрави Ироқи Аҷам, Хуросону Мовароуннаҳр мебошанд.

Дар ин тазкира баёни рӯзгору ашъори беш аз 50 шоире, ки дар тазкираи Навоӣ низ омадаанд, бо маълумоти тозаву мукамал оварда шудаанд.

Тазкираи «Тухфаи Сомӣ» аз нигоҳи илмӣ низ хеле арзишманд мебошад, зеро дар он ҳолати доираҳои адабӣ, равоити эҷодии ҳавзаҳои адабӣ, сабқати эҷодӣ ва ғайра хеле хуб баён шудааст.

Соммирозои Сафавӣ - муаллифи тазкираи «Тухфаи Сомӣ» соли 1517 дар Табрз ба дунё омадааст. Падари ӯ шоҳ Исмоили Сафавӣ аст, ки солҳои 1502-1524 ҳукмронӣ кардааст. Соммирозо низ аз ин рӯ қомилан илмҳои замонаро аз худ карда, чанд муддат ҳокими Ҳирот ва Озарбойҷон ҳам будааст. Дар баробари сиёсатмадорӣ, ӯ эҷодкор низ будаасту аз мероси адабиаш дар ҳаҷми 6 ҳазор байт ғазалу рубоӣ, муфрадот ва ғайра ба ёдгору мондааст.

Асари дигаре, ки дар нимаи аввали асри XVI, дақиқан соли 1522 таълиф шудааст, «Тухфат-ул-хабиб»-и Фаҳрии Ҳиравӣ мебошад. Ин тазкира, пеш аз ҳама, бо он хусусияти худ фарқ мекунад, ки дар он шоирони ғазалсаро ва асосан онҳое, ки ғазалҳои ҷавобия ба ашъори шоирони пешин гуфтаанд, гирдоварӣ гардидааст. Яъне, муосирони Фаҳрӣ шоирони охири асри XV ва аввали асри XVI, ки ғазалҳои ҷавобия эҷод кардаанд, дар тазкираи мазкур фароҳам

оварда шудаанд. «Тухфат-ул-хабиб»-и Фаҳрии Ҳиравӣ дорои чархор маҷлис буда, оид ба рӯзгору осори 254 тан шоир маълумоти зарурӣ медиҳад ва аз ашъори онҳо намунаҳо меорад.

Яке аз арзишмандтарин тазкираҳое, ки дар оғози садаи XVII таълиф шудааст, «Музаккир-ул-асҳоб»-и Муҳаммадбадеъ Малехоӣ Самарқандӣ мебошад. Ин тазкира солҳои 1688-92 таълиф шуда, шомили ду бахш: асосӣ ва мулҳақот аст. Дар қисми асосии он оид ба 165 тан шоири асри XVII, ки муосири Малехоӣанд, маълумот дода шудааст. Дар бахши мулҳақот Малехо оид ба 37 нафар шоири ҷавону навқалам, ки ба қисмати асосӣ дохил нашудаанд, маълумот медиҳад.

Маълумоти Малехо оид ба зиндагиномаи шоирон нисбатан муътамад аст, зеро ӯ бо ҳар як шоире, ки дар борааш иттилоъ медиҳад, вохӯрдааст. Аз тарафи дигар, ин тазкира тибқи алифбо тартиб дода шудааст ва аз ин рӯ, дар он шоҳу гадо баробар аст. «Музаккир-ул-асҳоб» аз ин ҷиҳат арзиши волои адабӣ дорад ва аз ҷиҳати дигар намунаи насри адабӣ - илмии садаи мазкур ҳам ба шумор меравад.

Ҷиҳати фарқкунандаи дигари тазкираи Малехо боз дар он аст, ки ба тариқи намуна овардан аз ашъори шуаро ӯ бо як ё ду байт иктифо накарда, то 60-70 байт зикр менамояд.

Умуман, тазкираҳо аз як тараф, маълумотномаи шарҳиҳолии пураризиш оид ба зиндагиномаи адибон медиҳанд, аз тарафи дигар, оид ба ҳусну кубҳи санъати сухан ва хунари эҷоди эҷодкорон, мақому мартабаи онҳо баҳс ба миён меоранд, ки ин ҷанбаҳои илмӣ - адабӣ доштани онҳоро тасдиқ менамояд.

Аз ин рӯ, тазкираҳо яке аз сарчашмаҳои муътамаду арзишманд барои омӯхтани таърихи адабиёт низ мебошанд.

АНВОИ ШЕЪР ДАР АДАБИЁТИ АСРҲОИ XVI ВА XVII

Анвои шеър дар адабиёти асрҳои мазкур асосан аз ғазал, қасида, мусаммат, китъа, рубоӣ, манзумаву достон иборат мебошад. Яке аз навъҳои адабии маъмул ва машҳури давраи мазкур жанри ҷовидонаву устувор - ғазал ба шумор меравад.

Ғазал дар таърихи адабиёт жанрест, ки асрҳои махсуси инкишофи худро (асрҳои XIII-XIV) дорад. Ҳатто дар адабиёт иборати асрҳои ғазалсароӣ қобили қабул гардидааст, ки шояд ифодагари талаботи замон ва табиати жанр бошад.

Бояд гуфт, ки дар инкишофи ғазали нимаи аввали асри XVI сахми шоирони ғазалсарои аҳди мазкур - Абдуррахмони Мушфиқӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, Бадри ва дигаронро метавон таъкид намуд. Баъзе аз ин шоирон масалан, Абдуррахмони Мушфиқӣ хатто ду девони ғазал доранд, ки то андозае қонуниятҳои таҳаввули жанри мазкурро дар ин давра фаро мегирад.

Бо дар назар доштани мавзӯ, мазмун ва мундариҷаву мухтаво ғазали асри XVI асосан анъанавӣ бошад ҳам, дар ҷузъиёт тобишҳои фарқкунанда дорад. Шояд сӯзу фироқ, дарду доғ, нокомию бебарорӣ, ранҷу азоб, шиканҷаву ҷавр ва ғайра дар ғазали асри XVI (хусусан дар нимаи аввал) хеле бехтар мушоҳида карда шавад. Ин ҳолат хусусан дар симои маҳбуба ба назар мерасад, ки ӯ бемехр, бадқаҳр, бераҳм, номехрубон, чафокор, золим, мағрур, яқрав, худписанд аст. Маҳбуба аз кардаҳои худ пушаймон намешавад ва бо вучуди ин ҳама, ошиқ пурсабру тоқат, бовафо, мехрубон, ғамхор, устувор, тобовар, чафокаш мебошад.

Масалан, ҳасрати ошиқ дар байти зерин аз ғазали Ҳилолӣ:

Хоҳам, ки ба зери қадамат зор бимирам,

Ҳарчанд кунӣ зинда, дигар бор бимирам.

Ё худ дар ҷойи дигар ҳамин шоир мегӯяд:

Дарди ман ишқ асту дармонаш ба ғайр аз сабр нест,

Чун кунам, к-аз дард мушқилтар бувад дармони ман.

Дар асоси ғазалиёти шуарои маъруфи асри XVI метавон ба натиҷае расид, ки дар унсурҳои шаклии ғазали ин аср тозақорӣ мушоҳида нашавад ҳам, дар мазмунсозӣ ва ҳунари шоирӣ тозаҷӯиҳо дида мешавад.

Дар ғазали ин аср ишқ бо масъалаҳои дигари иҷтимоӣ саҳт омезиш ёфтааст. Ҳолати ошиқ басо ногувор ва тоқатфарсо аст, вале маҳбуба бепарвосту бераҳмиро пеша кардааст.

Чунончи:

Хуни дил мегиряму ашки чигархун мехӯрам,

Пеш аз ин май мекашидам, ин замон хун мехӯрам.

Ҳамчу нақши панҷае савсан дамад аз хоки ман,

Баски силии чафо аз дасти гардун мехӯрам.

Ваҳ, ки дар аҳди ҷавонӣ пир гаштам, Мушфиқӣ,

Чун нагардам пир аз ин ғамҳо, ки акнун мехӯрам?!

Ҳунари шоирони ғазалсарои садаи мазкур дар ҷилои сухан, рангорангии ифода, маъноӣ баланд, ҷавлони андеша, корғирӣ

аз санъатҳои шеърӣ, мазмунсозӣ, хаёлбофӣ ва ғайра аст, ки ин ҳамаро дар маҷмӯъ хунари эҷод меноманд.

Қасида. Дигар аз навъҳои маъмули адабии асри XVI қасида ба шумор меравад, ки дар ин навъи шеър мо хунари суханвари шоиронро бештар пай мебарем. Мушфиқӣ худ дар як қасидааш мефармояд, ки ӯ бо дар назар доштани мамдӯх хунари эҷодиро ба харҷ медиҳад:

**Шеъри ман гар зинате дорад, зи юмни мадҳи туст,
Хона орояд, бале, ҳар кас ба қадри меҳмон.**

Дар ин аср аз навъҳои қасида бештар қасидаҳои мадҳӣ, ҳаҷвӣ, ҳасбиҳолӣ, шиквой, баҳория ва ғайра ба назар мерасад. Қасоиди фалсафӣ, орифона дар ин аср манзур намегардад. Аммо андешаҳои фалсафӣ ва орифона вучуд доранд.

Хусусияти дигари қасоиди ин давра аз он иборат аст, ки қасидаҳои мадҳӣ қомилан арзиши таърихӣ доранд, зеро амалу фаъолиятҳои сиёсии мамдӯхон асос ё худ ҷанбаи ситоишии онҳоро ташкил медиҳанд. Хонанда шахсияти мамдӯх ва шуғли пайвастаи ӯ, таваҷҷуҳи мадҳшаванда нисбат ба аҳли илму фазл, аҳли заҳмату фуқаро ва ғайраро хуб дармеёбад. Чунончи, матлаи як қасидаи мадҳии Мушфиқӣ далели қазовати мазкур аст:

**Бихамдиллаҳ, ки олам эмин аст аз фитнаи даврон,
Ба даври адли Абдуллоҳон ибни Сикандархон.**

Авзои таърихӣ дар чунин қасидаҳо хеле хуб баён карда мешавад:

**То кай нидон ҳодиса даври замон диҳад,
Кас нест дар ҷаҳон, ки қарори ҷаҳон диҳад.**

ва ғайра.

Қитъа. Яке аз навъҳои куҳанбунёду қадимӣ дар таърихи адабиёти тоҷик аст. Ин навъи шеърест, ки бештар панду ардарз, мавъизаву насиҳат, санаҳои таърихӣ, ҳаводису воқеоти муҳимми рӯзгори шахсиятҳо, симоҳои сиёсӣ, илмӣ, фарҳангӣ ва адабиёро фаро мегирад. Аз тарафи дигар, он ҳаҷву накӯҳиш, мазаммату танқид ва муносибати адибро бо замон ва абнои он муайян менамояд. Аз ин рӯ, ин яке аз жанрҳои ба ҳаёти ҷомеа хеле наздик низ ҳаст.

Қитъаҳои тамсилӣ, ки моҳияти андарзӣ доранд, дар ин давра ҳеде зиёд ба мушоҳида мерасанд.

Чунончи, қитъаи «Суроҳӣ ва шамъ»-и Мушфиқӣ беҳтарин намунаи онҳост:

**Шабе бо суроҳӣ хамегуфт шамъ,
 Ки: Эӣ мояи маҳфилорои дӯст,
 Туро бо чунин қадр пеши қадах
 Сучуде паёнай, бигӯ, аз чӣ рӯст?
 Суроҳӣ ба ӯ гуфт: Нашнидаӣ?
 «Тавозуъ зи гарданфарозон нақӯст».**

Мусаммаат. Аз навъҳои хеле маъмули адабист, ки ҳатто дар асри X, дар ашъори устод Рӯдакӣ бандҳои монанд ба мусаммати мураббаъ дучор мешавад. Дар асри XI комилтарин намунаҳои онро Манучехрии Домғонӣ эҷод кардааст.

Дар лирикаи асри XVI шеъри тасмит дар шакли мусаллас дучор мешавад, ки намунаи барҷастаи онро Мушфиқӣ эҷод кардааст, ки ду банди онро ҳамчун намуна меорем:

**Рӯзе, ки ба савдои ту афсона шудам,
 Бар шамъи таманнои ту парвона шудам,
 Афтод нигоҳе зи иноят ба манат.
 Аз хеш ба ғамҳои ту бегона шудам
 Чашми ту дилам рабуду девона шудам
 Аз хандаи пинҳонию мункир шуданат.**

Мусаммати Манучехрӣ дорои 14 банд аст, мавзӯи марказии он ишқ буда, ҷамоли маҳбуба бо кулли ҷузъиёт тавассути ташбеҳшавандаву ташбеҳқунанда ба намоиш гузошта мешавад.

Шакли шеърии мазкур аз нигоҳи мазмуну муҳтаво хамрӣ, ишқӣ, мавъизатӣ, васфӣ ва ғайра мешавад.

Рубой. Рубой дар адабиёти асри XVI пас аз ғазалу қасида аз маъмултарин анвои адабии ғиноӣ ба шумор меравад.

Аз ахбори сарчашмаҳо маълум мешавад, ки баъзе шоирони асри XVI асосан рубоисаро будаанд. Масалан, ҳатто маҳз барои рӯ овардан ба ин жанр Шайхи Рубой барин эҷодкорон лақаби худро аз жанри мазкур гирифта будаанд. Ба ҳамин тариқ, шоирони дар ин жанр устод мисли Вазехии Аҳсекатӣ, Ҳаким Рукноӣ Кошӣ, Азизи Самарқандӣ ва дигарон асосан рубой сароидаанд. Ҳатто дар нимаи аввали асри XVI таълифи рубоиёти шаҳрошӯб басо ривож ёфт, ки сарчашмаҳо то 160 рубоии шаҳрошӯбро қайд кардаанд. Албатта, инкишофи рубой ба тақозои мавзӯии он вобастагӣ дорад, зеро он метавонад мавзӯҳои ирфонӣ, динӣ, фалсафӣ, ишқӣ, мавъизатӣ, шиквой, сиёсӣ, ҳаҷвӣ, хамрӣ, мадҳӣ, васфӣ ва ғайраро дар бар гирад.

Манзума ва достон. Манзума лафзи арабӣ буда, ба маънии назмшуда, ба назм даровардашуда гуфтан аст. Дар истилоҳи адабӣ шакли махсус, ки дорои хусусиятҳои чудогонаи жанри бошад, нест. Гоҳе достонҳои лирикии ҳаҷман хеле хурдро манзума гуфтаанд.

Аммо достон дар эҷоди бадеъ ба чанд маънӣ кор фармуда мешавад. Достон ба маънии машҳур шудан паҳн гардидааст. Достон яке аз лақабҳои Рустам низ ҳаст. Ин калима ба маънии макр, наёрангу фиреб низ меояд:

**Бад-ӯ гуфт: Марди шабистон наям,
Маҷӯям, ки бо банду дастон наям.**

Дар истилоҳи адабӣ достон асари калонҳаҷми бадеии манзума мансурро меноманд, ки дар он ҳаводиси муҳимму барҷаста тасвир гардида, сужети муайян дорад.

Баъд аз Инқилоби октябр дар адабиёти тоҷик истилоҳоти адабии повест, роман, баллада, поэма ворид шуда, мафҳуми достонро хеле маҳдуд намуд. Достон ҳамчун ифодагари поэмаи ҷунонӣ боқӣ монд. Махсусан, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ намунаи комили достони асримиёнагии форс-тоҷик аст. Ҳаводису воқеот, доираи фаъолияти қаҳрамонон, сужети пайваста ва муттаҳид инкишофёбанда тасвир ва нигошта мешаванд, ки ин ҳама боиси зуҳури образҳои мукаммали бадеӣ мегардад.

Ба ҳамин тариқ, достон сужети мукаммалу муфассал ва тӯлонию пайвастаро талаб менамояд. Достон тӯли асрҳои зиёд равону мушаххасу дақиқ шудааст. Ин аст, ки достонҳои ишқии романтикӣ, лирикии эпикӣ, ахлоқию фалсафӣ, сӯфиёнаву орифона, мочароҷӯёна ва ғайра таълиф шудаанд. Дар достонҳои қаҳрамонӣ нақлу ривоят ва дар достонҳои ишқии романтикӣ муколама (диалог) мавқеи марказӣ дорад. Аз ҷумла, «Варқаву Гулшоҳ»-и Айюкӣ, «Вису Ромин»-и Фаҳруддини Гургонӣ ва ғайра намунаҳои чунин достонҳоянд.

Намунаҳои барҷастаи достонҳои ахлоқӣ дар асри X ба вуҷуд омада бошанд ҳам, дар асрҳои XI-XIII машҳуртарин достонҳои сӯфиёнаву орифона таълиф шудаанд, ки чун намуна асари нахустини ирфонӣ «Ҳадиқат-ул-ҳақиқат»-и Саной (асри XI), «Мантиқ-ут-тайр»-и Аттор (асри XII), «Маснавӣ»-и Ҷалолуддини Балхӣ ва ғайраро метавон зикр намуд.

Равияи дигари дostonсарoиро, ки аз «Вису Ромин»-и Фах-руддини Гургонӣ оғоз мешавад, Низомӣ тақони ҷиддие дод ва доир ба баъзе асарҳои он, аз ҷумла «Лайлию Мачнун» то 147 ҷавобия ба вучуд омад. Яке аз сабабҳои машхур гардонидани жанри мазкур дар адабиёти форс-тоҷик он аст, ки дoston дар ин адабиёт таърихи басо тӯлонӣ дошта, заминаҳои миллии он ба ёдгориҳои адабиёти тоисломӣ, адабиёти паҳлавӣ ва аз он пештар ҳам рафта мерасад. Намунаи барҷастаи дostonҳои аҳди паҳлавӣ достони «Дарахти асурик ва буз» мебошад.

Дар сурудани шаклҳои гуногуни дoston, асосан дар таърихи адабиёти асрҳои миёна хидмати Фирдавсӣ, Рӯдакӣ, Саной, Носири Хусрав, Аттор, Ҷалолуддини Балхӣ, Низомӣ, Хусрав, Хочу, Саъдӣ, Ҷомӣ, Ҳилолӣ, Мушфиқӣ, Шоҳин ва дигарон шоистаи таҳсин аст.

Дар адабиёти асри XVI, ки аввалин асри инқирози сохти феодалий мебошад, дар адабиёт низ ин гардиши таърихӣ - сиёсӣ бетаъсир нест.

Агар мо танҳо ба таҳаввули жанри дoston дар адабиёти садаи мазкур назар андозем, мебинем, ки дар ин давра дoston хеле пеш рафтааст.

Дар жанри эпикӣ адабиёти асри XVI бештар анъанаҳои дostonсарoии Низомии Ганҷавӣ (дostonҳои «Хамса»), Шамсуддини Муҳаммад ибни Аҳмади Табрeзӣ, ки дар асри XVI достони «Меҳру Муштарӣ» ё худ «Ишқнома» навиштааст, ё ин ки Ҷомӣ (дostonҳои «Ҳафт авранг») бештар ба мушохида мерасанд. Дар асри XVI дostonҳои ишқӣ «Лайлию Мачнун» (Ҳилолӣ, Мавҷӣ Қосимхони Бадахшонӣ), «Юсуфу Зулайхо» (Мавҷӣ Қосимхони Бадахшонӣ, Амир Пӯлодхоча ибни Девонхочаи Бадрӣ), «Шоҳу Дарвеш» (Ҳилолӣ), «Гулзори Ирам» (Мушфиқӣ) рӯйи қор омадаанд, ки ҳар кадом дар таърихи адабиёти давр мақоми махсус доранд.

Инчунин, дар ҳамин давра чандин достони таърихӣ таълиф шудаанд. Аз ҷумлаи он дostonҳои таърихӣ «Зафарнома» (Амир Пӯлодхочаи Бадрӣ), «Ҷаҳоннома» (Мушфиқӣ) мебошанд. Аз тарафи дигар, тахти таъсири осори ирфонӣ, инчунин «Хамса»-ҳои Низомии Ганҷавию Хусрави Дехлавӣ, махсусан, шохасарҳои манзуму мансури ахлоқӣ адабиёти тоҷик, китобҳои «Бӯстон»-у «Гулистон» (Саъдии Шерозӣ), асари адабӣ-ахлоқӣ

ва фалсафии «Сифот-ул-ошиқин» (Ҳилолӣ) ба арсаи эҷоди бадеъ омадааст, ки хеле арзишманд ва муҳим мебошанд.

Дар баробари дostonҳои ишқӣ, ахлоқӣ, фалсафӣ, тасаввуфӣ ва ғайра, инчунин, дostonҳои адабӣ - таърихӣ низ дар ин давра таълиф шудаанд, ки оид ба авзои сиёсӣ - таърихии замон, фаъолияти зимомдорони вақт, рӯҳия ва аҳволи халқ, табақаҳои иҷтимоии ҷамъият маводди фаровон медиҳанд. Аз ин нуқтаи назар, ду дostonи таърихӣ дар асри XVI рӯйи қор омадааст, ки ҷавобгӯи қазовати дар боло зикргардида мебошад. Ин дostonҳо яке таҳти унвони «Зафарнома» аз Амир Пӯлодхоҷа ибни Девонхоҷаи Бадрӣ ва дигаре «Ҷаҳоннома»-и Абдурраҳмони Мушфиқӣ мебошанд. Бояд гуфт, ки ҳар ду асар ба лашкаркашиҳои Абдуллоҳхони Шайбонӣ бахшида шуда, ҳаводису воқеоти сиёсӣ - таърихии нимаи дуҷуми асри XVI-ро дар бар мегиранд. Ҳар ду асар дар шакли маснавӣ ва дар баҳри Мутақорибӣ мусаммани махзуф ё мақсур иншо шудаанд.

Аз сӯйи дигар, то андозае ин дostonҳо суннати эҷоди осори ҳамосиро таҳким бахшидаанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Сабабҳои барҳамхурии империяи Темуриёнро шарҳ диҳед.
2. Империяи Темуриёнро кадом сулола расман аз миён бурд?
3. Сабаби ба зудӣ шикаст хурдани ҳукумати Шайбонихон аз ҷӣ иборат буд?
4. Омилҳои тезутундшавии муносибатҳои мазҳабии замони Сафавӣҳо дар чист?
5. Марказ ва ҳавзаҳои адабии асрҳои XVI ва XVII-ро номбар кунед.
6. Кадом адибони доираҳои адабии Мовароуннаҳру Хуросонро медонед?
7. Хусусиятҳои ҳаёти адабӣ ва фарҳангӣ дар қаламрави Эрону Ҷинд аз ҷӣ иборат аст?
8. Тазкира ҷӣ гуна асар аст?
9. Кадом тазкираҳо ва тазкиранигорони ин асрҳо ро медонед?
10. Доир ба «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ маълумот диҳед.
11. Арзиши илмӣ - адабии «Музаккир-ул-аҳбоб»-и Нисори ро баён кунед.

12. Доир ба тазкираҳо ва тазкиранигорони ин давраҳо маълумот диҳед.
13. Дар адабиёти ин асрҳо кадом навъҳои шеър маъмул буданд?
14. Муҳимтарин хусусиятҳои ғазали асри XVI-ро шарҳ диҳед.
15. Дар ин асрҳо бештар кадом навъи қасида инкишоф ёфтааст?
16. Муқаттаоти шоирони ин асрҳо бештар кадом мавзӯёҳоро дар бар мегиранд?
17. Дар бораи мусаммат ва хусусиятҳои жанрии он чӣ медонед?
18. Мавқеи рубой дар адабиёти асрҳои XVI - XVII чӣ гуна аст?
19. Доир ба дostonсароёни машҳури асрҳои XVI - XVII маълумот диҳед.
20. Тафовути дostonу манзума дар чист?
21. Кадом омилҳо сабаби ривож ёфтани дoston ва дostonсароӣ гардидааст?

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. Темуриёни Ҳинд ё Бобуриён кадом солҳо дар қаламрави Ҳиндустон ҳукмронӣ кардаанд?
  - А) Солҳои 1700-1800; В) Солҳои 1600-1700; С) Солҳои 1500-1606; Д) Солҳои 1500-1726; Е) Солҳои 1526-1858;
  2. Асосгузори давлати Темуриёни Ҳинд кӣ буд?
    - А) Шоҳичаҳон; В) Чаҳонгир; С) Аврангзеб; Д) Фаррух–Сияр; Е) Бобур–Мирзо;
  3. "Тазкират-ут-таворих"-ро кадоме аз ин донишмандон таълиф кардааст?
    - А) Муҳаммад Авфӣ; В) Аттори Нишопурӣ; С) Давлатшоҳи Самарқандӣ; Д) Ҷомӣ; Е) Абдуллоҳи Кобулӣ;
  4. Кадоме аз ин тазкираҳоро Сайидмуҳаммад Мутрибии Самарқандӣ таълиф намулдааст?
    - А) "Кашф-ул-махҷуб" ва "Тазкират-ул-авлиё"-ро; В) "Лубоб-ул-албоб" ва "Майхона"-ро; С) "Нафаҳот-ул-унс" ва "Маҷолис-ун-нафоис"-ро; Д) "Тазкират-ут-таворих" ва "Тухфаи Сомӣ"-ро; Е) "Нусхаи зебои Чаҳонгир" ва "Тазкират-уш-шуаро"-ро;
  5. Дар кадоме аз ин тазкираҳо дар бораи 713 адиб маълумот дода шудааст?
    - А) "Лубоб-ул-албоб"; В) "Тазкират-ул-авлиё"; С) "Нафаҳот-ул-унс"; Д) "Маҷолис-ун-нафоис"; Е) "Тухфаи Сомӣ";

6. Дар кадоме аз ин тазкираҳо дар бораи 197 тан адиб маълумот дода шудааст?

А) "Лубоб-ул-албоб"; В) "Тазкират-уш-шуаро"; С) "Маҷолис-ун-нафоис"; Д) "Нафаҳот-ул-унс"; Е) "Тазкират-ут-таворих";

7. Байти мазкурро кӣ гуфтааст?

Хоҳам, ки ба зери қадамат зор бамирам,

Ҳарчанд кунӣ зинда, дигар бор бамирам.

А) Ҳофиз; В) Камол; С) Саййидо; Д) Ҷомӣ; Е) Ҳилолӣ;

АБДУРРАҲМОНИ МУШФИҚӢ

*Ба арзи ҳол ҳочат,
Мушфиқӣ, нест,
Агар авроқи девони
ман он ҷост.*

Шоир ва ҳачвнигори ноии тоҷик Абдурраҳмони Мушфиқӣ дар шаҳри Бухоро, тақрибан соли 1525 таваллуд шудааст. Падару бобои шоир аслан аз Марв будаанд. Ин аст, ки Мушфиқӣ баъзан ба Марвӣ будани худ ишораҳо мекунад. Шоир дар шаҳри Самарқанд ба Абдуллоҳхон қасидае навишта, аз мулки ҳеш, аз Бухоро дур афтодани худро хабар медиҳад.

«Ғариби мулки хешам дар замони давлатат, шоҳо!»

Мушфиқӣ дар хурдсолӣ аввал аз падар ва баъд аз модар ятим менамояд. Дар ин бора баъзе ишораҳои шарҳиҳолии ӯ гувоҳӣ медиҳанд. Чунончи:

**Бо падар хурсанд будам, бевафой кард умр,
Меҳр бар модар ниҳодам, ёфт модар ҳам вафот.**

Мушфиқӣ аз сабаби тангии маишӣ ба хидмати яке аз ҳунармандони шаҳри Бухоро дохил шуда, аз ӯ бисёр дастгириҳо мебинад. Бо дастгирии ин марди шариф таҳсили ибтидоиро ба поён расонида, ба мадраса дохил мешавад.

Мушфиқӣ илмҳои ҷорӣ замонааш: ҳикмат, ҳайат, нучум, рамлу ҳисоб, каломро хуб меомӯзад. Хусусан улуми адабӣ ва аз ин миён назро бештар дӯст медорад:

**Шеър оби ҳаёт аст, хуш он ном, ки монад
Ҷовид зи оби сухани марди сухандон.**

Давраи аввали сабзиш ва камолоти маънавии шоир дар шаҳри Бухоро сипарӣ мешавад. Ӯ шеърҳои дар ҳамин шаҳр

шурӯъ кардааст. Мактабҳои адабии Бухоро Мушфиқиро ҳамчун шоири тавоно мепазиранд, вале ҳасудони дарборӣ ӯро хеле фишор медиханд. Шоир дар ҷавонӣ голибан ашъори мутоибавӣ гуфтааст, зеро даврони ятимӣ ва бепарастории ӯ ба эҷоди чунин ашъор боис гардидааст.

Мушфиқӣ соли 1564 ба Самарқанд меояд, ки шояд сабаби сафари шоир ҳамон тангии маишӣ бошад. Шоир дар Самарқанд ба вазифаи китобдори Султон Саид пазируфта мешавад ва даҳ сол дар ин шаҳр иқомат мекунад. Ӯ дар ситоиши Султон Саид чанд қасида низ эҷод кардааст ва девони якуми ғазалиёти худро низ ба ин ҳоким бахшидааст. Аз баъзе ишораҳои шоир пайдост, ки рӯзгори ӯ дар Самарқанд низ чандон хуб набудааст:

Хони олиқадри кайвонманзилат Султон Саид,

Пеши даргоҳи ту гардуни муалло ҳеч нест.

Арзи холи ман, ки ҳастам заррае безътибор,

Назди хуршеди замири оламо ро ҳеч нест.

Шуд се соли рост, к-аз ҷинси ҷаву гандум маро

Дона ҷуз дар мазраи Парвину Ҷавзо ҳеч нест.

Қуръа афқандам барои фол, мӯрон саф заданд,

Нуктаҳоро дона пиндоранд, аммо ҳеч нест.

Ҳамин гуна ишораҳои шикоятӣ дар ашъори Мушфиқӣ хеле зиёд ба назар мерасад. Аксари ишораҳои шоир моҳияти иҷтимоӣ дошта, ҳасрати адиб аз тангии маишӣ мебошад:

Шаҳо, ту мардуми ҷаҳми саводӣ оламо,

Ба лутфу раҳмати ту мардуме намеёбам.

Шунидаам, ки Самарқанд ҷаннати дунёст,

Чӣ Одамам, ки дар ӯ гандуме намеёбам.

Баъзан чунин ҳолат ҳам рух додааст, ки инъомҳои хон ҳатто ба шоир ё қисман ва ё умуман намерасидаанд. Чунин муносибат Мушфиқиро водор кардааст, ки бевосита ӯ ба худи шох муроҷиат намояд:

Подшоҳо, чакмани инъомро меҳтар надод,

Дар либоси назм бо ӯ гуфтугӯ хоҳад шудан.

Чун ба таври ошӣ чизе аз ӯ ҳосил нашуд,

Ҷанги чакман дар миёни мову ӯ хоҳад шудан.

Дар баъзе мавридҳо Мушфиқӣ ба вазири хон-Осаф ҳам муроҷиат намуда, ба ин восита шоху вазирро аз nobасомониҳои дохили дарбор огоҳ месозад, ки «об аз сар лой аст» ва бояд пеши чунин кирдорҳои зишт гирифта шавад:

**Осафо, шаб омадам сӯйи високи худ савор,
Аспи мискини маро аз фикр сар боло нашуд.
Дар хаёли чав ҳама шаб дидаи ӯ мепарид,
Хостам бар чашми ӯ коҳе ниҳам, пайдо нашуд.**

Албатта, чунин шикваҳои Мушфиқӣ оҳанги чолиби ҳазлу шӯхӣ низ гирифтаанд ва шояд яке аз сабабҳои аз мадди назари амиру вазир дур афтодани талабҳои шоир гардида бошад. Масалан, дар ин байт аз беманзилии чунин шикоят менамояд:

**Дар Самарқанд имтиҳон кардам, ки ёбам хонае,
Беҳтар аз байти таҳаллус хонае пайдо нашуд.**

Аз баъзе ишораҳои шоир бармеояд, ки дар ибтидо рӯзгори ӯ нисбатан беҳтар буда, ҳатто муҳити дарбор низ барояш созгор будааст. Мушфиқӣ он хушҳолихоро ба ёд оварда, дар як ғазали худ аз гузашти он рӯзҳо афсӯс меҳӯрад:

**Хуни дил мегиряму ашки чигархун меҳӯрам,
Пеш аз ин май мекашидам, ин замон хун меҳӯрам.
Ваҳ, ки дар аҳди чавонӣ пир гаштам, Мушфиқӣ,
Чун нагардам пир аз ин ғамҳо, ки акнун меҳӯрам?!**

Пас аз вафоти Султон Саид соли 980 (1573) бародари хурди ӯ Чавонмардали ба тахт мешинад, вале соли 1576 писарони Чавонмардалихон аз падар рӯ гардонида ба Абдуллоҳхон забон як намуда буданд. Абдуллоҳхон худи ҳамон сол Чавонмардалихонро қатл намуда, баъди чанд муддат он ду писари Чавонмардалихонро низ ба қатл мерасонад. Нобасомониҳо, албатта, ба Мушфиқӣ саҳт фишор меоранд ва ӯ азми сафари Ҳиндустон мекунад, зеро дер боз чунин орзу дошт. Дар Мовароуннаҳр овоза шуда буд, ки гӯё шоҳи Ҳиндустон–Акбаршоҳ шеърпарасту шоирдӯст аст. Мушфиқӣ низ соли 1577 ба Ҳиндустон меравад. Ёро Акбаршоҳ хуш пазируфта бошад ҳам, пас аз як сол, соли 1578 шоир боз ба диёри худ меояд:

**Кардам сафари Ҳинду пушаймон шудам он чо,
Гардид бадал рӯзи сиёҳам ба шаби тор.
Дидам, ки агар боз наоям ба вилоят,
Хуни чигарам меҳӯрад ин Ҳинди чигархор.**

Аз баъзе ғазалҳои Мушфиқӣ маълум мешавад, ки шоир аз сафари Ҳинд пушаймон баргаштааст:

**Сафар, кардам фироқи дилрабое пеши ман омад,
Намерафтам, зарурат шуд, балое пеши ман омад.**

**Ғаму дарди ҷудой кам шавад аз қатъи манзилҳо,
Ба ҳар манзил ғаму дарди ҷудое пеши ман омад.
Ба ғурбат мурдан осон менамуду зиндагӣ мушқил,
Чӣ кори мушқиле, осоннаое пеши ман омад.**

Мушфиқӣ пас аз сафари Ҳинд ба дарбори Абдуллоҳхон роҳ меёбад. Шоир дар як муддати кӯтоҳ дар байни аҳли дарбор ва бевосита пеши Абдуллоҳхон обрӯю эътибор пайдо мекунад. Ӯ дар як муддати кӯтоҳ ба мартабаи маликушшуарой мушарраф мешавад. Вазъи моддии рӯзгори ӯ низ беҳтар мегардад. Мутаассифона, ин ҳолат замоне даст медиҳад, ки умри шоир аз шаст гузашта буд. Ба ин маънӣ шоир чунин ишора мекунад:

**Имтиҳон кардаанд пиру ҷавон,
Ҳеч кори фалак ба сомон нест.
Ком бахшад даме, ки ком намонд,
Нон ба вақте диҳад, ки дандон нест.**

Поёни умри Абдурраҳмони Мушфиқӣ дар шаҳри Бухоро гузаштааст. Ӯ соли 1588 дар ҳамин шаҳри бостонӣ аз ин олам ҷашм бастааст. Ӯро дар ҷавори мазори Шайх Ҷамол дафн кардаанд. Дар санги мазори шоир байте аз як ғазали худи ӯ сабт шудааст:

**Ба хоки Мушфиқӣ он дам, ки дӯстон гузаранд,
Расад ба хогири эшон, ки хоксоре буд.**

МЕРОСИ АДАБИИ МУШФИҚӢ

**Шуд, Мушфиқӣ, аз килқат оини сухан тоза,
Мушқиннафасон бинанд анфоси ту мушқингар.**

Аз Абдурраҳмони Мушфиқӣ то рӯзгори мо осори зерини адабӣ боқӣ мондааст:

1. Девони мутоибот.
2. Ду девони ғазалиёт.
3. Девони қасоид.
4. Се маснавӣ: «Соқинома», «Гулзори Ирам», «Ҷаҳоннамо».

Дар эҷодиёти Абдурраҳмони Мушфиқӣ ғазал мақоми аввалин-дараҷа дорад. Ду девони ғазалиёти шоир аз ҷаҳор ҳазор байт иборат аст. Мавзӯҳои асосии ғазалиёти шоир асосан ишқу исёнҳои ботинии инсон, садои қалбҳои лабрези муҳаббат, сӯзи ошиқу бемехрии маҳбуба, ниёзи ошиқу бениёзии маъшуқа, маю бодагусорӣ, мусиқию навохоҳӣ, тасвири баҳору ситоиши табиат ва ғайра

аст. Ин мавзӯҳо бо ангезаҳои дигари иҷтимоӣ: беадолатию зоримӣ, бемеҳрию сустпаймонӣ, ҳавобаландию кибр, фиребу да-сисакорӣ, мунофиқию авомфиребӣ ва ғайра хеле қавиянд.

Шоир дар суннати ғазалсароӣ голибан ба Ҳасани Дехлавӣ ва Камоли Хучандӣ пайравӣ мекунад:

**Назми ту, Мушфиқӣ, ба Камолу Ҳасан расид,
Ту гуфтаӣ, ки пайрави пири Хучандиям.**

Аз ин ҷост, ки голибан ҳаҷми ғазалҳои Мушфиқӣ 6-7-байтӣ буда, дар онҳо мавзӯҳои ишқӣ ҷойи аввалиндараҷа доранд.

Чунончи:

**Дар ғамат дилро фигуру хаста мегӯем мо,
Аҳли дардем, ин сухан доништа мегӯем мо.
Бар дили мо он чи аз токи ду абрӯят гузашт,
Бо худ аз деғонагӣ пайваста мегӯем мо.
Меравӣ тунду дуогӯён зи дунболи туанд,
Ваҳ, ки меранҷӣ, агар оҳиста мегӯем мо.
Гуфтам, ай гул, он даҳонро пистаи хандон бигӯ,
Ин сухан, гуфт, аз даҳони писта мегӯем мо.
Риштаи ҷони рақибон бар сари кокул мабанд,
Фитнае хоҳад шудан, сарбаста мегӯем мо.
Ҳар касе пурсад зи ашки мо ҷавоби ин сухан,
Чеҳра аз ҳуноби ҳасрат шуста мегӯем мо.
Мушфиқӣ, ҳар кас ҷӣ донад мастию ворастигӣ,
Бо гирифторони азхудраста мегӯем мо.**

Беҳуда нест, ки устод С.Айнӣ ғазали болоро «*Ғазале, ки сар то ба пояш мисли ин ғазал хуб, латиф, равон афтад, кам аст*»-мегӯяд.

Бешубҳа, чунин ғазалҳои шоир хеле ҳунармандона, дилкаш, ҳушадо, мақбулу матлуб эҷод шудаанд. Хусусан, вобаста ба мавзӯӣ, мазмуну муҳтавои ғазал ҳунари шоир комилан ҷавобгӯ буда, тас-виргарӣ ва маъниофароӣ мазмунсозӣ барҷаста аст. Дар ирти-бот ба ин ҷанба хусусиятҳои шаклии ғазал низ ҷолиб мебошад.

Ғазал мураддаф буда, радифи он мураккаб аст ва аз ду ка-лима фароҳам омадаву пас аз қофия ҷой гирифтааст. Қофияҳои ғазал калимаҳои хаста, доништа, пайваста, оҳиста, писта, сарба-ста, шуста, раста мебошанд. Қофияҳои мазкур асосан муқайяд буда, таҳкими ғоявӣ ғазалро таъмин намудаанд.

Ғазал дар баҳри Рамали мусаммани маҳзуф иншо шуда, афӯбили он чунин шакл дорад:

- v - - / - v - - / - v - - / - v -

яъне: фӯбилотун, фӯбилотун, фӯбилотун фӯилун.

Ғазал ишқӣ бошад ҳам, дар он ҳаҷру фирок, сӯзу гудоз, нозу истиғно, бераҳмию бемехрии маҳбуба ба тасвир омадааст. Аз ин рӯ, оҳангҳои иҷтимоӣ пайдо намудани он бесабаб нест. Зеро шоир барои таъсирнокии сухан ва дилнишинии баён ҳолати образҳои лирикиро хеле нозук муоина мекунад. Ӯ чунин назокати хунари эҷодро дар офариниши ғазал бештар аз Ҳасани Деҳлавӣ ва Камоли Хуҷандӣ омӯхтааст.

Мушфиқӣ ишқи инсонӣ, муҳаббати заминиро ҳамчун як воситаи хеле ҳалқунандаи ҳаёти инсонҳо, сарнавиштсоз ба тасвир мегирад. Аз ин рӯ, ишқи инсонӣ низ бояд поку покиза ва беолоишу мусаффо бошад. Вале ин чанба дар тасвири Мушфиқӣ моҳияти илҳомбахшӣ ҳам дорад ва аз ин рӯ, мушаххас карда мешавад. Барои шоир он лоларӯёни Самарқанд аст:

Мушфиқӣ, бе лоларӯёни Самарқанд ин қадар

Сӯхта, к-аз доғҳо шуд синаам нақши ҷаҳон.

Дар ғазалиёти Мушфиқӣ ҷузъиёти образҳои лириқӣ хеле уҳдабароёна васф карда мешавад. Шоир ба воситаи тавсифҳои «хусни хатти ғолиябӯ», «бандаи рӯ», «ҳаваси ҳар сари мӯ», «хоки сари кӯ» ва ғайра ба маҳбуба сидқан изҳори муҳаббат мекунад. Дар ишқи маҳбуба садоқати асили худро баён менамояд. Зикри ҷузъиёти васфшаванда сӯзу гудози ошиқро қонгудозтару синасӯзтар қилва медиҳад.

Чунончи:

Волаи ҳусни хати ғолиябӯӣи ту шавам,

Ваҳ, чӣ зебо шудай, бандаи рӯӣи ту шавам.

Ғар шавад ҳар нафасе дар тани ман қони дигар,

Ғар нафас қон диҳаму зинда ба бӯӣи ту шавам.

Ман на он ошиқам имрӯз, ки чун булҳавасон

Талабам қони дилу ранча зи хӯӣи ту шавам.

Сари мӯе шудаам аз ғаму дорам ҳавасе,

Ки фидои ҳаваси ҳар сари мӯӣи ту шавам.

Зиндаву мурда бар инам, ки ба ҷоӣе наравам,

Дар қадам бошаму хоки сари қӯӣи ту шавам.

Сад нақӯӣи зи руҳат дидаму як қон додам,

Чӣ аҷаб, ғар хичил аз рӯӣи нақӯӣи ту шавам.

**Мушфиқӣ аз ҳама сӯ рӯ ба ту дорад ғаму дард,
Шавқро раҳгузаре нест, ки сӯйи ту шавам.**

Дар лирикаи ишқии Мушфиқӣ мавзӯҳои пуррақунандаи ишқу ошиқӣ: май, бодапаймой, садои мусиқӣ, навозандагӣ, бахор, насими субҳгоҳӣ, садои булбулону ҳазордастон, резиши борони найсону садои ҷӯйчаҳо, нақҳати гулзорҳову махмалосо гардидани намуди зоҳирии замин ва ғайра мебошанд:

**Рухат имшаб, ки ҳамчун гул зи тоби май арақ карда,
Ачаб дорам, ки моҳ аз ҳола худро дар табақ карда.**

Ё ин ки:

**Баҳор шуд, кадаҳ он беҳ, ки ранги лола намояд,
Бунафша дар назар ояд, сари ғизола намояд.
Зи доғи лола расад дар чаман ба хотири мастон,
Саводи наргиси соқӣ чу дар пиёла намояд...**

Рӯ овардани шоир ба маю бода, мусиқию суруд рамзи хушгузаронии умр, ғанимат дониستاني лаҳзаҳои зиндагӣ, баҳрабардорӣ аз ҳаёт, барҳамзании nobасомониҳои рӯзгор, печидагиҳои ҳаёт, канораҷӯӣ аз ғаму дарди замона мебошад. Бо дар назар доштани ҳамин чанба шоир таъкид менамояд, ки:

**Гар нишоти умр хоҳӣ, бе маи гулгун мабош,
Ҳамчу даври гул ғанимат дор ин айёмро.**

Вобаста ба рӯзгори нисбатан қашшоқонаи Мушфиқӣ, ҳатто лирикаи ишқии шоир саршор аз мазӯҳои дигари иҷтимоист. Оҳангҳои иҷтимоӣ, хусусан дар ғазалҳои ӯ хеле баландсадо буда, ҳатто баъзан ғазалҳои алоҳидаро фаро гирифтаанд. Дар баъзе ғазалҳои иҷтимоии шоир ҳам радиф (агар мураккаб бошад, боз бештар) ва ҳам қофия бори ғоявӣ мекашанд. Ин ҳолат саргузашти қахрамони лирикиро боз ҳам возехтару равшантар ва ошкоротар чилвагар месозад:

**Ҳар шабе аз охи дил қошноро оташ занам,
Шамъро сӯзам, дили парвонаро оташ занам.
То ба рағми ман насозад хонаи ишрат рақиб,
Пеш аз мурдан ба кӯят хонаро оташ занам.
Бо ҳама раъноӣ аз охи дилам андеша кун,
Хирмане сӯзад, агар як донаро оташ занам.
Ин ҳама оташ ба ҷони ман зи дасти дил фитод,
Гар ба даст афтад, дили девонаро оташ занам.
Ҷойи ҳар оташ дар ин вайрона доғи ҳасрат аст,
Ҷойи он дорад, ки ин вайронаро оташ занам.**

**Мушфиқӣ, дар дафтари айём мазмуни фаност,
Оқибат авроки ин афсонаро оташ занам.**

Бешубҳа газали боло яке аз ғазалҳои шоир аст, ки мазмуни бисе баланди иҷтимоӣ дорад. Дар эҷоди чунин шеърҳо Мушфиқӣ хеле қавипанча мебошад, зеро ҳолати мазкур шояд дар иртибот бо авзои таърихии замони ӯ пеш омада бошад. Ӯ мегӯяд:

**Ҳаргиз нафасе шод надидам дили худро,
Аз банди ғам озод надидам дили худро.
То ғам нахӯрад кас, нашавад манзиле обод,
Ғам хӯрдаму обод надидам дили худро.**

ва ғайра.

Оҳангҳои иҷтимоӣ дар навъҳои дигари лирикии шоир низ хеле хуб ба мушоҳида мерасад. Ба ин маънӣ ӯ дар ин рубоӣ мегӯяд:

**Султон суҳан аз сипоҳу зар мегӯяд,
Тоҷир суҳан аз суду сафар мегӯяд.
Дар ҳар суҳане шеваи мо тадбир аст,
Тақдир вале ҳарфи дигар мегӯяд.**

Дар ин рубоӣ масъалаи қазову қадар баён шудааст. Адиб се тоифаро зикр намуда гуфтад меҳонад, ки андешаи инсон вобаста ба қору пешаи ӯст. Аз тарафи дигар, инсон дар қадом қой ва қадом пешае, ки фаъолият қунад, хатман суду зиёро пешаи назар меорад. Мақсади ӯ ба даст даровардани ғоида мебошад. Аз ин қист, ки новобаста ба қасбу қор мақсад, ҳавасу орзу пайваста дар сари инсон ҳаст. Диле бе ҳавасу саре бе орзу нест. Масалан, султон пайваста меандешад, ки тавассути зӯр, қувва, яъне сипоҳ, суду ғоида, яъне зар аз қучо ба даст биёрад. Ё ин ки тоҷир, бозаргон, аҳли савдо ҳамеша саъй дорад, ки ба қучо сафар қунад ва аз қучо ба қучо қӣ биёраду бибарад. Вале ин ҳама аз доираи сарнавишт берун нест. Яъне ин ҳама марбут ба тақдир аст.

Мушфиқӣ дар баробари мадҳи султонҳо, ситоиши шоҳону амирон, онҳоро танқиду сарзаниш ҳам меқунад. Ӯ дар ин рубоӣ мегӯяд:

**Султон, ки зи қох рӯ ба дарвеш нақард,
Сад ҳона қам аз симу зари ҳеш нақард.
Бо он ки замину осмон мулки Худост,
Як ҳона барои худ бино беш нақард.**

Ҳадаф дар ин рубоӣ низ қазову қадар аст. Ба шоҳ баландии мартаба имқон намедихад, ки ҳамнишини дарвеш бошад. Инчу-

нин шоҳон соҳиби зару сими давлатанд, яъне хазинадоранд, вале аз як хона зиёд барояшон зарурат надорад. Ин чо мисраи «*На шоҳаншоҳ бурд аз як кафан беиш*» ба ёд меояд, ки ба рубоии зикршудаи Мушфиқӣ ҳаммазмун мебошад.

Умуман дар лирикаи Мушфиқӣ аз нигоҳи мазмуну муҳтаво ва мавзӯ ғазалиёту рубоӣҳои ӯ хеле ба ҳам наздиканд. Зеро ишқу ошиқӣ, ҳачру висол, сӯзу фирок, вафову бевафой, садоқату носодикӣ, сабуриву носабурӣ, ҳассосию беҳиссӣ ва ғайра дар ғазалиёту рубоӣҳо хеле маълум буда, шоир ин навъҳои адабиरो хеле ба зиндагии мардум наздик намудааст. Ё худ бо рамзу кинояҳои андаке иктифо мекунад. Масалан, ҳадаф аз май ва мастӣ ба андешаи шоир, фориғ будан аз ғами замон, ғанимат дониستاني одитарин лаҳзаҳои рӯзгору зиндагӣ ва ғайра аст:

**Ғараз аз бода хӯрдан Мушфиқиро ғайр аз ин набвад,
Ки месозад даме фориғ аз ин дайри ғамободаш.**

Мушфиқӣ ба таълифи қасида хеле зуд оғоз кардааст ва дар эҷодиёти шоир пас аз ғазал қасоиди ӯ меистад. Девони қасидаи Мушфиқӣ аз 3000 байт иборат аст. Ӯ дар шакл ва мазмуну мавзӯи қасидаҳо асосан аз қасоиди анъанавӣ берун нарафтааст. Вале дар шеърҳои эҷод, мазмунсозию маъниофарӣ, хунари шоирӣ, коргирӣ аз санъатҳои бадеӣ ва ғайра хеле шоири навоар ва эҷодкори тозақор аст. Ӯ ғолибан дар қасоиди мадҳӣ қавипанча буда, дар мадҳи Султон Саид ва амир Абдуллоҳхон ва дигарон қасидаҳо эҷод кардааст.

Мавзӯи қасидаҳои Мушфиқӣ ба ғайр аз мадҳу сано, инчунин пеш аз ҳама аз ҳамду наъти Худо, Муҳаммад (с) ва ёрони ӯ, симоҳои муътабари дин, майлҳои сӯфиёна, тасвири манзараҳои диёр, фаслҳои сол, ишқу муҳаббат, саргузашти худӣ эҷодкор, ҳасби ҳолу шиква аз замон, танқиди беадолатиҳо ва ғайра мебошанд.

Мушфиқӣ яке аз сабабҳои асосии рӯ ба дарбор овардани худро дар осудагию оромии дарбор медонад ва аз ин рӯ мегӯяд:

**Ба ин даргоҳи олий Мушфиқӣ баҳри дуо омад,
Паноҳ овард аз чаври замону фитнаи даврон.**

Ӯ Султон Саидро «шоҳи иқлими каромат», «соҳиби фазлу карам» меномад ва ин ҳокимро басо ситоиш мекунад:

**Адли ӯ то хори зулм аз пойи мискинон кашид,
Нест саҳрое, ки бошад бе суруди хоркан.
Қас ба аҳди ӯ наафтадаст дар чоҳи бало,
Чуз дили ошиқ, вале он низ дар чоҳи зақан.**

Мушфиқӣ дар санои Абдуллоҳхони Шайбонӣ ҳам хеле содиқона камар бастааст ва ўро арбоби давлат доништа, асоси муваффақияти эҷодиёти худро аз шарофати давлатдорӣ ҳамин ҳоким медонад:

**Шеърӣ ман гар зинате дорад, зи юмни мадҳи туст,
Хона орояд, бале, ҳар кас ба қадри меҳмон.**

Мушфиқӣ мамдӯҳи худ-шоҳро баъзан ба шоҳони пешин шабех доништа, ҳатто гоҳе афзал мешуморад.

Чунончи, мегӯяд:

**Хусраво, аҳди суҳан тоза шуд аз давлати ту,
Натавон аҳде аз ин нодиратар пайдо кард.
Найи хушки қалам аз файзи баҳори қарамат
Барги эъҷоз бароварду самар пайдо кард.**

ва ғайра. Хусусан мавзӯҳои танқидӣ ва тасаввуфию пандунасихатии Мушфиқӣ хеле ҷолиб ва ҷаззобанд.

Шоир сарвазир Осафро беибо дев меномад, ки чунин чуръат кам андар кам аст. Агар дев роҳбар бошад, пас, чӣ гуна низом барқарор хоҳад гашт?

Чунончи, мегӯяд:

**Осаф, ки дев бошаду девон ба ҳукми ӯ,
Назми умури мулки Сулаймон чӣ сон диҳад?
Ў масти чоми мансабу ҳар дам ба пеши ӯ
Соғар даҳон кушояду шиша забон диҳад.**

Дар бештари ашъори лирикии Мушфиқӣ, хусусан дар ғазалиёташ оҳангҳои шиквоӣ, танқидӣ ва эътирозӣ хеле баланд садо додаанд. Зеро шоир аз тангии маишӣ, аз рӯзгори нобасомон, аз ҳаёти вазнин басо бо сӯзу гудоз ва бо ҳасрат суҳан мегӯяд. Албатта, қаҳрамони лирикии ӯ ҳангоми тасвир маҳдуд нест ва аз ин ҷиҳат, шояд шоир умуман аҳволи аҳли қаламро дар назар дошта бошад. Ба ҳар ҳол, пеш аз ҳама шахсияти шоир бояд фаҳмида шавад. Ў ҷое тамоман ноилоч мондани худро таъкид кардааст;

**Дармони дил кучост, ки баҳри даво равам,
Бечораам, илоч надорам, кучо равам?**

Ё ин ки:

**Рӯйи муроде ҳаргиз надидам,
Аз номуродӣ умрам сар омад.**

Ин аст, ки шоир барои тасалли ёфтани ва таскин додани дили худ ба сӯзи дилу ашки чашм (гирияи чигарсӯз) дар ин дунёи бевафо созиш кардан меҷӯяд. Аз ин ҷост, ки танқиди рӯирости

шоҳону амирон ва вазирону ҳокимон дар эҷодиёти ӯ хеле кам аст. Яъне, ӯ созиш кардааст. Аз тарафи дигар, шояд аз ҳамин ҷиҳат бошад, ки шоир бештар ба ҳазлу шӯҳӣ ва ашъори мутоибавӣ рӯ меорад. Албатта, ин мавзӯ низ як навъ эътирози саҳт, як шакли танқиди зимомдорони замона мебошад:

Ба ашқу оташи дил сохтем аз олами фонӣ,

Хаёли сим кам дорему савдои заре камтар.

Дигар аз масъалаҳои бисёр ҷиддӣ дар лирикаи Мушфиқӣ тасвири табиат, манзараҳои диёр, гулу гиёҳ, абру борон, офтобу гармо, насиму боди баҳорон, нақхати баҳорию махмалпӯшшавии дашту даман, назаррабоии кӯху ҳомун, хаёлангезии водиҳои гулпӯш ва ғ. мебошад. Ин ҳолат на танҳо дар ғазалиёту рубоиёт, инчунин дар қасидаҳои ӯ хеле ҷолиб ба тасвир омадааст:

Май хӯрдаву афрӯхта рухсор шукуфа,

Гул-гул шуда аз хандаи бисёр шукуфа.

З-он пеш, ки дар боғ саропарда занад гул,

Зад хаймаи худ пеш ба гулзор шукуфа.

Азбаски ба ташрифи раёҳин гуҳар афшонд,

Шуд абр тихикисаву зардор шукуфа.

То сабза бар атрофи гулистон пари тӯтист,

Аз синаи боз аст намудор шукуфа.

Дар бод мабодо, ки ба шӯҳӣ фитад аз шох,

Худраставу тифл асту сабуксор шукуфа.

Ё худ:

Абри найсон ба гулистон чу гуҳарбор шавад,

Настаран пургӯҳари сода садафвор шавад.

Фалаки шох, к-аз ӯ субҳи шукуфа бидамад,

Уфуқи тарфи чаман матлаи анвор шавад.

Сабза шона диҳад, аз ғолиядон лола барад,

То насим ояду машшотаи гулзор шавад...

Ва ё лаҳзае аз фасли тирамохро чунин бо хусусиятҳои ҷудогонаи он дар қасидаи «Васфи ҳазон» ба қалам медиҳад:

Ба рӯйи об ҳазонро сари тамошо шуд,

Ҳазор заврақи заррин зи барг пайдо шуд.

Зи баски хуни гул аз шох рехт ништари хор,

Зи чехрааш асари заъф ошкоро шуд...

Яке аз мавзӯҳои марказӣ дар эҷодиёти Мушфиқӣ ҳаҷву мутоиба мебошад. Ӯ ба ин мавзӯ аз овони ҷавонӣ-солҳои таҳсил дар мадраса оғоз кардааст. Тақрибан солҳои 1557-1558 шоир

ашъори ҳачвии худро мураттаб намудааст. Ин аст, ки «Девони мутоибот»-и шоир ашъори ҳачвӣ- мутоиботиӣ ӯро фаро мегирад. Мушфиқӣ дар бораи арзиши ҳачву мутоиба мегӯяд:

**Шамшери ҳачв олату афзори шоирист,
Ин чинс бад мадону аз ин навъ бад мабар.**

Бештар ҳачви ӯ доираи васеи ҳамкасбон, зиёиёни замони Мушфиқиро дар бар мегирад. Инчунин, ҳачву мутоиботи Мушфиқӣ ба табақаҳои ҳокими замон, амалдорон, соҳибмансабон, сармо-ядорон низ равона гардидааст:

**Хоча гандум ваъда карду ними чав ҳосил нашуд,
Дар адои ваъда доим Ҳимматаш дун асту вох.
Ӯ разолат карда бошад, мо қаноат мекунем,
Бигзарад ин соли қаҳту монад он рӯйи сиёх.**

Мушфиқӣ аз табақаҳои соҳибмансабон: Арбобзода, қозӣ, Масъуди сармоядор ва дигаронро ҳачв кардааст. Ӯ дар бораи Масъуди сармоядор мегӯяд:

**Дар кори ту, Масъуд, ачал дер кунад,
Вақт аст, ки зӯр овараду зер кунад.
Аз симу зари чаҳон нашуд чашми ту сер,
Чашмони туро хоки лаҳад сер кунад.**

Ё ин ки Маҳмуд ном муллои гелонӣ, ки баъд ба Самарқанд омада муқимӣ шудааст, Мушфиқӣ ӯро ҳачв мекунад:

**Зи Гелон омадӣ, Маҳмуд, берун,
Кулоҳ аз Ҳусрави Дайлам гирифтӣ.
Задӣ сарқалла бо Заҳхоки морон,
Ту ҳам мағз аз сари одам гирифтӣ.**

Дигар аз хусусиятҳои ҳачви Мушфиқӣ ва мутоиботи ӯ дар мушаххас ва ҳаётӣ будани мавзӯ аст.

Ӯ шахсонро бо касбу фаъолиятшон номбар мекунад ва кирдори зишти онҳоро ҳачву танқид менамояд.

Лексикаи ҳачвӣ- мутоибавии ашъори Мушфиқӣ хосси ҳамон касбу пеша, одӣ, бозорӣ ва баъзан туркист. Аҳёнан аз одоб берун низ мебошанд.

Барои намуна ғазали ҳачвии «Тақсими мерос»-ро зикр хоҳем кард, ки хеле танзи малех дорад. Дар ин ғазал тавассути санъати тазоду муқобала аз оғоз то анҷоми он нобаробарии зану мард ва ҳатто хоҳару бародар ба тасвир гирифта мешавад. Аз сӯйи дигар, ҳарисӣ ба молу чиз, сарвату неъмат нишон дода шудааст. Ҳатто шеъри мазкур моҳияти шарҳиҳолӣ дорад:

Ҳамшира, харчи мотами бобо аз они ту,
 Сабр аз ману масорифи қурро аз они ту.
 Анбори пур зи ғаллаи бобо аз он ман,
 В-он коҳҳои монда ба саҳро аз они ту.
 Ин чомаҳобу бистару болин аз они ман,
 Бетоқатию нолаи шабҳо аз они ту.
 Танбӯри пур зи хотами бобо аз они ман
 В-он нағмаҳои тарнатароно аз они ту.
 В-он ҷойҳои мондаи бобо аз они ман,
 Тасбеҳи пора-пораи бобо аз они ту.
 Дастор, чома, фӯтаи бобо аз они ман,
 Бетоқатию нолаи шабҳо аз они ту.
 Ҳамёни пур зи тангаи бобо аз они ман,
 Занги фулуси мондаи бобо аз они ту.
 Аз кунҷи хона то ба лаби бом аз они ман,
 Аз пушти бом то ба Сурайё аз они ту.
 Рафтаи ба сӯи қабру нишастан аз они ман,
 Дасторҳои чалпаку ҳалво аз они ту.

Аз ин ғазал бармеояд, ки шоир урфу одати ҷорӣи замонро, ки дар онҳо ба занон чандон эътибор дода намешавад, саҳт ҳаҷв мекунад. Зоҳиран он чизҳое, ки ба хоҳар аз мероси бобо пешниҳод карда мешаванд, ҳам аз нигоҳи миқдор, доираи фарогирӣ, ҳаҷм, саршумор, андоза, арзишмандӣ ҳиссаи ба хоҳар пешниҳодшуда бештар аст. Вале амалан ба хоҳар чизе мушаххас дар даст намеронад. Ва он чи ки моли меросист, ба бародар расидааст. Аз ин рӯ, шоир мантиқан ҳамшираро Ҳимоя мекунад.

Ё ин ки намунае аз як ғазали дигари шоир, ки ба мавзӯи муҳим-ишқу масъалаҳои дигари иҷтимоӣ: нодорӣ, тангдастӣ, бенавоӣ, сӯзу фирок, ҳаҷру зӯрӣ ва ғайра, ки қаҳрамони лирикиро ҷон ба лаб овардаву ноилоҷ сохтааст, рӯ меорем.

Дар ин ғазал, ки қаблан низ зикр шуда буд, ҳатто ҳавфи афзалияти рақиб ба назар мерасад. Аз ин ҷост, ки ошиқ-қаҳрамони лирикий мехоҳад рӯ ба қатъияту қиддият биёрад.

Мушфиқӣ мегӯяд:

Ҳар шабе аз охи дил кошонро оташ занам,
 Шамъро сӯзам, дили парвонаро оташ занам.
 То ба рағми ман насӯзад хонаи ишрат рақиб,
 Пеш аз мурдан ба қӯят хонаро оташ занам.

Бо ҳама раъной аз оҳи дилам андеша кун,
 Хирмане сӯзад, агар як донаро оташ занам.
 Ин ҳама оташ ба чони ман зи дасти дил фитод,
 Гар ба даст афтад, дили девонаро оташ занам.
 Чойи хар оташ дар ин вайрона доғи ҳасрат аст,
 Чойи он дорад, ки ин вайронаро оташ занам.
 Мушфиқӣ, дар дафтари айём мазмуни фаност,
 Оқибат авроқи ин афсонаро оташ занам.

Ғазали мазкур ишқӣ буда, дар он *сухан аз дарду сӯз аст*. Ошиқ ҳеҷ илочи дигаре барои дарёфти висол намеебад. Аз ин рӯ, маҳз ба хотири он ки рақиб аз ин пешомад комёб нашавад, дигар ҳеҷ чизро дарег намедорад. Ошиқ аз хонаву чой, шамъу парвона, хирману дона ва умуман аз ҳастӣ мегузараду оташ меафканад. Оташи афкандаи ошиқ оташи вақеъ нест, балки дуди оҳи дил аст, ки сӯзону оташосо аст.

Аз сабаби он ки ин оташ аз дил аст, пас, ҳастӣ дучори фано мебошад, зеро воситае, илоче, дастрасие, умеде дигар барои висол дар ӯ намондааст. Албатта, чунин сурат гирифтани мазмунсозию маъниофарӣ дар ашъори Мушфиқӣ, пеш аз ҳама дар ғазалиёти ӯ аз nobasomonihoi замони шоир, аз тангии маишӣ, аз дасткӯтоҳӣ пеш омадааст. Ин аст, ки чунин оҳангҳо на танҳо дар ғазалҳои Мушфиқӣ дучор мешаванд, балки ҳамаи шаклҳои шеърӣ эҷодиёти ӯро ҳам фаро гирифтаанд. Омӯхтани ин масъала барои равшан намудани бисёр масъалаҳои зиндагиномаи шоир ёрӣ хоҳад намуд.

МАСНАВИИ «ГУЛЗОРИ ИРАМ»

Абдурраҳмони Мушфиқӣ на танҳо дар эҷоди ғазалу қасида, рубоиву шеъри тасмит, муқаттаоту марсия ва ғ. машҳур аст, балки дар маснависароӣ низ таъби баланд доштааст. Шоир маснавиҳои «Соқинома», «Гулзори Ирам» ва «Ҷаҳоннамо»-ро эҷод карда, дар таҳаввули суннати маснависароӣ низ саҳми сазовор гузоштааст.

Маснавии «Гулзори Ирам» нахустин маснавии Абдурраҳмони Мушфиқӣ буда, аз нигоҳи мавзӯӣ, мазмуну муҳтаво, образҳуво қаҳрамонони асосӣ хеле ҷолиб мебошад. Таърихи таълиф, микдори абёти онро ҳуди шоир чунин ишора кардааст:

**Чун адад хостам аз ин ашъор,
Шуд ҳазору саду чихил ба шумор.
Баҳри таърихи ин саҳифа қалам
Ҳафтро дар ду нух ниҳод рақам.**

Яъне, маснавии мазкур соли 1571/72 таълиф гардида, зоҳиран ба Абдуллоҳхони Шайбонӣ эҳдо шудааст:

**Ай шаҳи нуктадон, ки хусни калом,
Аз ту дар мулки назм ёфт низом.
То ба номат суҳан шудааст қарин,
Суффаи байт гашта шоҳнишин.**

Маснавӣ аз 24 фасл иборат буда, дар баҳри Хафифи мусаддаси маҳбуни маҳзӯф иншо шудааст, ки афӯили он чунин аст:

- v - - / v - v - / v v -

яъне: фӯилотун, мафӯилун, фаъилун.

Асар ба таври анъанавӣ: ҳамди Худо, наът, муноҷот, санои Пайғамбар (с.) ва ёрони ӯ оғоз мешавад. Баъд сабаби таълифи дoston зикр мегардад, ки хоҳиши дӯстон будааст.

Дoston аз нақли шахси солхӯрдае, ки аз дostonсароии гузашта хуб огоҳӣ дошт, шурӯъ мегардад:

Дар Мағрибзамин Ақл ном шоҳе буд. Ақл шоҳи одилу доност. Ӯ фарзанд надошт. Ақл баъдтар соҳиби фарзанд шуду тифлро Дил ном кард. Дил ба балоғат расида, ҳамаи илму ҳикмати замонаро омӯхт. Падараш ӯро ба мулки Бадан волӣ таъин кард. Дар мулки Бадан қалбае буд, ки Димоғ ном дошт ва Дил дар он ҷо зиндагонӣ мекард. Надиме дар яке аз базмҳо пинҳонӣ ба Дил дар бораи Чашмаи Ҳаёт хабар медиҳад. Дил баъдтар талаби чашма мекунад. Дил мамлакатро ба ҳоли худ гузошта бо ғаму гирия барои чашма дар пинҳонӣ менишинад. Вай дар кишвари худ Назар ном ҷосусе дорад. Назар аз ҳоли Дил пурсон мешавад. Дил ба Назар асрорро мегӯяд. Назар Дилро мегӯяд, ки ту оромона мулкро идора кун ва ман илоҷи Чашмаи Ҳаётро меёбам. Назар хангоми сайр ба мулке мерасад, ки ҳеч каси бегона ба ин сарзамин пой нагузоштааст. Мардумони он шоду ғанијанд ва ин шаҳр Офият ном дорад:

**Муддате чун Назар сафарҳо кард,
Ҳар тараф, ҳар тараф назарҳо кард.
Сӯйи шаҳре фитод чашми Назар,
Ки назираш надида буд дигар.**

**Халқ бар вай зи фитнаҳо эмин,
 Ҳама дар кӯйи Офият сокин.
 Назар аз номи шаҳр чун пурсид:
 «Кишвари Офият» - ҷавоб шунид.**

Ҳокими шаҳри Офият Номус ном дошта, Назар бо ӯ ҳамсуҳбат мешавад. Номус мегӯяд, ки Оби Ҳаёт нест ва ин ҳамон обрӯйи инсонӣ аст. Вале Назар ноумед нашуда, ҷустуҷӯро давом медиҳад. Ӯ ба кӯҳе мерасад, ки дар он уқобон зиндагӣ мекунанд. Ранги кӯҳ сиёҳ ва ҳавлноқ мебошад. Дар он кӯҳ қалъаест, ки Зухду Риё ном дорад, ҳокими қалъа Зарқ аст. Ӯ шахси макқору дилозор аст. Назар ба назди Зарқ омада, қиссаи Оби Ҳаётро арз мекунад. Зарқ бар хилофи гуфтаи Номус мегӯяд, ки Оби Ҳаёт ҳаст, вале дар чаннат. Чашмаеро, ки ин ҷо Оби Ҳаёт мегӯянд, ҳамон ашки чашмони инсон мебошад. Агар хоҳӣ, ки онро ёбӣ, гиряву зорӣ бикун. Назар боз сафарро давом дода, ба қалъаи дигар дучор мешавад, ки ҳокими он Ҳиммат буд. Ҳиммат покдил, бофазлу камол буд.

Назар аз Ҳиммат низ имдод мепурсад. Ҳиммат мегӯяд, ки он чашма пинҳон нест, вале роҳ ёфтаи ба он ҷо душвор аст, Назар зориҳо мекунад. Ҳиммат мегӯяд:

- Дар мулки Шарқ Ишқ ном шоҳ аст. Ишқ духтаре дорад, ки Ҳусн ном дорад. Ишқ барои духтари худ аз нукраи шаффоф дар кӯҳи Қоф қалъае бино кардааст. Ин қалъа дар шаҳри Дидор мебошад. Дар шаҳри Дидор боге мавҷуд аст, ки онро Гулшани Рухсор мегӯянд. Чашмаи Оби Зиндагонӣ он ҷост. Ҳусн пайваста аз он чашма менӯшад. Ҳиммат боз мегӯяд, ки: Эй Назар, ман ҷойи Оби Ҳаётро гуфтам, вале роҳи он пурхатар аст. Дар сари роҳ шаҳри Сагсор аст ва ҳокими он Рақиб мебошад ва ӯ тобеи Ишқ ва нигоҳбони Дидор аст. Пас аз Дидор **човушон** манзил доранду баъд манзили дигар аз **ҳабашизодагони** зангичеҳр аст. Ду камондор он ҷо торочгарони ақлу дин ҳастанд. Ҳиммат ба бародари худ Қомат, ки сипаҳсолори Ҳусн аст, номае навишта, ба Назар медиҳад. Човушони Рақиб-Ҷафо ва Ситам Назарро бандӣ мекунанд. Назар хунари зарсозии худро ба Рақиб изҳор мекунад. Рақиб мегӯяд, ки сангро зар мекунад. Рақиб мегӯяд, ки Лола аз Рум ва Сунбул аз Чин биёр ва то гули Форс аз нарғиси Ҳабашӣ дар назар нақашӣ, кор душвор мешавад.

Инҳо дар шаҳри Дидоранд. Пас Назару Рақиб ба шаҳри Саломат меоянд, ки дар он ҷо бародари Ҳиммат-Қомат мезист. Дар шаҳри Саломат Рақиб хоб меравад. Қомат аз Назар мақсад ме-пурсад ва Назар номаи Ҳимматро ба Қомат медиҳад. Қомат Назарро ба шаҳри Дидор равон мекунад. Яке аз амирони Ҳусн, ки Зулф ном дошт, аз Ҳиндустон ба Туркистон омада буд, аз гармои ҳаво дар камари кӯҳ иқомат мекард. Назар, ки падараш аз Туркистон ва модараш аз Ҳиндустон буд, бо Зулф ошно мешавад. Зулф каманд афканда Назарро ба он кӯҳ мебарад ва Назар он ҷо гул, сарв ва булбулу тазарвро тамошо мекунад. Назар Зулфро видоъ мекунад ва Зулф ба ӯ чанд тор аз худ медиҳад, ки агар лозим шавад, дар болои сангу оҳан оташ афрӯз ва торе бар рӯи оташ гузор, ман ҳозир мешаваму туро халос хоҳам кард. Назар ба дасти морпоён дар шаҳри Шом асир меафтад ва аз онҳо халос шуда ба шаҳри Дидор меояд, он ҷо зангибачаҳоро мебинад:

**Ҳама дар рангу бӯй мушкинон,
Гулу насрину ёсуманчинон.**

Назар кӣ будани онҳоро мепурсад. Онҳо мегӯянд, ки ғулони Холи Ҳусн ҳастанд. Назар Ғамза ном бародаре дорад. Ғамза ҳамроҳи Ҳусн аст. Назар Ғамзаро мебинад, ки дар Гулшани Рухсор дар байни наргисзор нишастааст. Ғамза ба Назар ҳамла мекунад. Дар ҷанг Назарро бандӣ мекунад, вале намешиносад, ки бародараш аст:

**Гуфт: Ман будаму бародари худ,
Ҳарду ду нури чашми модари худ.
Чун зи хурдӣ ҷудо шудем зи ҳам,
Модар аз меҳр муҳрае муҳкам
Дар ду бозуи мо зи лаъли хушоб
Басту аз ҳачр кард дида пуроб.**

Ҳусн огоҳ шуда, Назару Ғамзаро даъват мекунад. Хазинадори Ҳусн Садрхозин дар рӯи коғаз сурати сангеро кашида, ба Назар медиҳад. Назар сурати Дилро мешиносад. Дил писари шоҳи Мағрибу Шом мебошад. Ҳусн аз Назар хоҳиш мекунад, ки ӯро ба висоли Дил бирасонад:

**Ба Назар роз дар миёна кушод,
Шаби хичрон дари фасона кушод.**

Назар саргузашти Дилро ба Ҳусн баён мекунад. Ҳусн ғуломи худ Хаёлро хотаме медиҳад ва бо ҳамроҳии Назар ба пеши Дил равон мекунад. Дил бо Хаёл суҳбат карда мехоҳад Ҳуснро бибинад ва бо Хаёл меравад. Вазири Дил ҳолати Дилро ба падари ӯ Ақл хабар медиҳад, пас аз Ақлу вазир мехоҳанд Назару Хаёлро асир гиранд. Назар хотамро ба даҳон андохта, Дил, Ҳиммат ва Хаёлро гӯл заду ба назди Ҳусн рафт. Назар хост аз чашмаи Гулшани Рухсор об нӯшад, вале хотамро афтонд. Ин вақт Рақиб пайдо шуду Назарро маҳбус кард. Назар мӯе аз Зулфро оташ дод, ки Зулф ҳозир шуду ӯро начот дод. Назар воқеаро ба Ҳусн гуфт ва Ҳусн Ғамзаро бо Назар фиристод, то ки Дилро асиру Ақро дастгир карда биёрад. Зарки Роҳиб писаре дошт, ки ӯ Тавба ном дошт. Ӯ сокини кӯҳи Зухд буд.

Дил ва Ақро ба назди Ҳусн меоранд ва Ҳусн дояе дошт, ки номаш Вафо буд. Боре Ҳусн ба Вафо гуфт: Ту Дилро ба қасри Висол биёр. Ба ҳамин тариқ, Ҳусн ба висоли Дил мерасад.

Ғайр низ мехоҳад ба висоли Дил даст ёбад. Ӯ чунин ҳам карда ба висоли Дил мерасад. Хаёл ҳолати Дилу Ғайро мебинад:

**Ҳарду мадҳушу масту лояъкил,
Аз чаҳону чаҳониён ғофил.**

Ҳусн бохабар шуда, Дилро дар кӯҳи Уқоб меафканад. Ғайр ин ҳолро ба падараш Рақиб мегӯяд. Рақиб Табассум, Дил ва Назарро бандӣ мекунад ва онҳоро дар водии Фироқ маҳбус менамояд.

Ҳиммат барои халосии Дил ба шаҳри Қомат омад. Баъд Ҳиммат ба шаҳри Бадан омада, Ишқу Ақро халосӣ бахшид ва ба Маҳр фармуд, ки Рақибро зиндон кунад ва Дилу Табассум ва Назарро озод кунад. Ақро аз Чин оварда, ба садри вазорат чой медиҳанд. Дар охир ҳама як чо чамъ шуда, Вафо, Ноз ва Меҳр ба ҳам мепайванданд ва Дилу Ҳимматро эҳтиром мекунанд. Дар ҳамин чо хутбаи никоҳи Ҳусн ва Дил хонда мешавад. Ҳиммат Дилро ба сӯйи чашма ва пайдо кардани Хизр мебаррад. Достон ба ҳамин тамом мешавад.

ХУСУСИЯТҲОИ ДОСТОН

Ин достон рамзӣ буда қаҳрамонҳои он асосан узвҳои бадани инсонанд. Хусусиятҳои узвҳо ба назар гирифта шудаанд. Инчунин майлҳои инсонӣ низ ҳар кадом табиати худро нигоҳ медоранд: Ишк, Ҳусн, Ақл, Дил, Хаёл, Назар, Ғамза, Қомат, Ҳиммат, Меҳр, Вафо, Ноз, Зулф, Табассум, Номус, Тавба, Зарк, Рақиб ва ғ. ширкаткунандагони достонанд.

Тавассути ташхис ва рамзу киноя ҳар кадом амал мекунад. Муносибату рафтор, гуфтору кирдор ва ғаъолияти мусбату манфӣ доштани онҳо мисли он аст, ки онҳо вучуди инсонӣ доранд.

Масалан, Ғайр, Зарк, Тавба бештар садди роҳи ошику маъшуқаанд, вале дар достон ҳар кадоми инҳо ғаъолияту амали мустақилона доранд.

Қаҳрамонҳои асосии асар: Ақлу Дил ва Ишқу Ҳусн мебошанд. Дигар қаҳрамонҳо лаҳзавӣ ва ё ёрирасон мебошанд. Онҳо хатти амалиётро ғаъол гардонида, ба чараёни ҳодисаву воқеаҳо таҳким мебахшанд. Ҳадаф аслан баёни ҳолати ошику маъшуқа мебошад, ки онҳо Ҳусну Диланд. Ин қаҳрамонҳо (асосӣ ва ёвар) дар ашъори орифона вазифаи дигар доранд. Инчунин дар ашъори лирикӣ низ дучор мешаванд. Маснавии «Гулзори Ирам» ҳатто аз унвони он пайдост, ки дорои қавитарин оҳангҳои ирфонӣ-тасаввуфӣ аст.

Аз нигоҳи сабку услуб, шеваи баёну ҳунари эҷод, истифодаи вазну қафия, радифу санъатҳои адабӣ, мазмунҳову ҳунари тасвир, қорбасти калимаҳову ибораҳо, таъбирҳои халқӣ ва ғайра низ дар достон хеле ҷолиб аст.

Кӯшиши шоир дар эҷоди маснавӣ аз он иборат аст, ки ӯ хоштааст дар заминаи суннати ғанӣ ва бисёрсолаи адабиёт тозақорӣ бикунад. Ӯ аз уҳдаи он ҳам баромада тавонистааст.

Албатта, дар ин мавзӯ Ибни Сино, Шайх Шаҳобиддини Сухравардӣ («Рисола ғӣ ҳақиқат-ил-Ишқ») таълифот доранд, вале чун асари адабӣ-бадеӣ Фаттоҳии Нишопурӣ («Ҳусну Дил»), Котибӣ («Ҳусну Дил») навиштаанд. Мушфиқӣ бештар така бар эҷодиёти Фаттоҳӣ кардааст:

**Аввал ин буд, ки муншии устод
Дафтари «Ҳусну Дил» ба дастам дод.**

Вале ба қавли Мушфиқӣ, Фаттоҳӣ дар эҷоди асар ба нуқсонҳо бештар роҳ додааст. Аз ин рӯ, асари ӯро «қолаби берӯх» ва «чамани беоб» мегӯяд:

**Мучмале қисса он ки дошт зуҳур
Нусхае аз фасеҳи Нишопур.
Тоире аз назм ночашида футӯх,
Дар назар ҳамчу қолаби берӯх...**

Ин аст, ки достони Мушфиқӣ бештар дар таърихи адабиёт маҳбубият пайдо кардааст. Шоири асри XVII Нишонӣ аввалин касест, ки пас аз Мушфиқӣ достони «Хусну Дил» навиштааст. Чандин шоири дигар низ бо ин ном ва ё дар ҳамин мавзӯ асар навиштаанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Оид ба ҷараёни зиндагии Мушфиқӣ чӣ медонед?
2. Мушфиқӣ кай ба шеърӯ шоирӣ рӯ овардааст?
3. Сабаби ба Самарқанд сафар кардани Мушфиқиро шарҳ диҳед.
4. Муносибати шоир бо амирони давр чӣ гуна буд?
5. Сабаби ба Ҳиндустон рӯ овардани Мушфиқӣ дар чист?
6. Мушфиқӣ кай ва дар дарбори кӣ соҳиби унвони «Маликушшуаро» гардид?
7. Поёни умри шоир дар кучо сипарӣ шудааст?
8. Аз мероси адабии Мушфиқӣ то кунун чӣ боқӣ мондааст?
9. Мавзӯ ва мундариҷаи ғазалиёти Мушфиқиро баён кунед.
10. Арзиши адабии қасидаҳои шоир дар чист?
11. Кадом хусусиятҳои хосси ҳаҷву мӯтоибаҳои шоирро медонед?
12. Ғазали Мушфиқӣ «**Ҳар шабе аз оҳи дил кошонаро оташ занам**»-ро азёд кунед.
13. Кадом маснавиҳои Мушфиқиро медонед?
14. Мазмуни мухтасари маснавии «Гулзори Ирам»-ро нақл кунед.
15. Образҳои асосӣ ва лаҳзагии маснавии «Гулзори Ирам»-ро шарҳ диҳед.
16. Хусусияти фарқкунандаи маснавии «Гулзори Ирам»-ро гӯед.
17. Нуфузи эҷодиёти Мушфиқӣ ба адабиёти давр ва шуаро мутааххир чӣ гуна аст?

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. "Суроҳӣ ва шамъ"-и Мушфиқӣ кадом навъи шеърӣ аст?
А) Қасида; В) Ғазал; С) Гарҷеъбанд; Д) Рубой; Е) Қитъа;
2. Падару бобои кадоме аз ин шоирон аз шаҳри Марванд?
А) Ҳофиз; В) Камол; С) Ҳилолӣ; Д) Ҷомӣ; Е) Мушфиқӣ;
3. Соли 1564 Мушфиқӣ дар дарбори Султон Саид ба кадом вазифа таъйин мешавад?
А) Ба мансаби муставфӣ; В) Ба вазифаи муншӣ; С) Ба мансаби вазирӣ; Д) Ба пешаи ҳочиб; Е) Ба вазифаи китобдор;
4. Мушфиқӣ соли 1577 ба кадом мамлакат сафар кардааст?
А) Афғонистон; В) Туркия; С) Эрон; Д) Миср; Е) Ҳиндустон;
5. Байти зерин:
*Дар Самарқанд имтиҳон кардам, ки ёбам хонае,
Беҳтар аз байти тахаллус хонае пайдо нашуд.*
аз кист?
А) Ҷомӣ; В) Ҳусайн Воиз; С) Сайидо; Д) Ҳилолӣ; Е) Мушфиқӣ;
6. Поёни умри Мушфиқӣ дар кадомин шаҳр сипарӣ шудааст?
А) Хучанд; В) Ҳирот; С) Шероз; Д) Самарқанд; Е) Бухоро;
7. Санаи вафоти Мушфиқиро ёбед:
А) Соли 1550; В) Соли 1560; С) Соли 1578; Д) Соли 1568; Е) Соли 1588;
8. Шеърӣ мазкурро кӣ гуфтааст?
*Кардам сафари Ҳинду пушаймон шудам он ҷо,
Гардид бадал рӯзи сиёҳам ба шаби тор.
Дидам, ки агар боз наоям ба вилоят,
Ҳуни цигарам мехурад ин ҳинди цигархор.*
А) Ҷомӣ; В) Камол; С) Сайидо; Д) Ҳилолӣ; Е) Мушфиқӣ;
9. Кадоме аз ин шоирон ду девони ғазалиёт дорад?
А) Камол; В) Ҷомӣ; С) Ҳилолӣ; Д) Сайидо; Е) Мушфиқӣ;
10. Кадоме аз ин шоирон ба Камоли Хучандӣ ва Ҳасани Дехлавӣ пайравӣ кардааст?
А) Саъдӣ; В) Носири Хусрав; С) Ҷалолуддини Балхӣ; Д) Низомӣ; Е) Мушфиқӣ;

11. Ин матлаъи ғазали кист?

*Дар ғамат дилро ғигору хаста мегӯем мо,
Аҳли дардем, ин сухан оҳиста мегӯем мо.*

А) Ҳофиз; В) Камол; С) Ҳилолӣ; Д) Ҷомӣ; Е) Мушфиқӣ;

12. Ғазали "Тақсими мерос" кадом мавзӯро фаро гирифтааст?

А) Ишқӣ; В) Тасвири манзара; С) Васф; Д) Ҳичрон; Е) Ҳачвӣ;

13. Матлаъи мазкур аз ғазали кист?

Ҳар шабе аз оҳи дил кошонро отаи занам,

Шамъро сӯзам, дили парвонаро отаи занам.

А) Ҳофиз; В) Камол; С) Ҳилолӣ; Д) Ҷомӣ; Е) Мушфиқӣ;

14. Маснавии "Гулзори Ирам" дорои чанд фасл аст?

А) 10 фасл; В) 15 фасл; С) 21 фасл; Д) 18 фасл; Е) 24 фасл;

15. Маснавии "Гулзори Ирам" дар кадом баҳри арӯзи таълиф шудааст?

А) Ҳазач; В) Рамал; С) Раҷаз; Д) Музореъ; Е) Хафиф;

16. Дар маснавии "Гулзори Ирам" шоҳи Мағрибзамин чӣ ном дорад?

А) Назар; В) Дил; С) Номус; Д) Зарқ; Е) Ақл;

17. Ҳокими шаҳри Офият (аз маснавии "Гулзори Ирам") кист?

А) Ақл; В) Дил; С) Назар; Д) Зарқ; Е) Номус;

18. Кадоме аз ин асарҳо бо никоҳи Хусн ва Дил интиҳо мепазирад?

А) "Соқинома"; В) "Ҷаҳоннамо"; С) "Юсуф ва Зулайхо";

Д) "Лайлӣ ва Маҷнун"; Е) "Гулзори Ирам";

19. Соқинома маснавии кист?

А) Саъдӣ; В) Носири Хусрав; С) Ҷалолуддини Балхӣ; Д)

Низомӣ; Е) Мушфиқӣ;

20. Ин матлаъи ғазали кист?

Ҳаргиз нафасе шод надидам дили худро,

Аз банди ғам озод надидам дили худро.

А) Ҳофиз; В) Камол; С) Ҳилолӣ; Д) Ҷомӣ; Е) Мушфиқӣ;

21. Дар ғазали "Тақсими мерос" мухотаб кист?

А) Падар; В) Модар; С) Бародар; Д) Мардум; Е) Хохар;

22. Матлаъи мазкур аз ғазали кист?

Волаи ҳусни хати голиябӯи ту шавам,

Ваҳ, чӣ зебо шудай, бандаи рӯи ту шавам.

А) Ҳофиз; В) Камол; С) Ҳилолӣ; D) Ҷомӣ; E) Мушфиқӣ;

23. Ҷаҳоннамо маснавии кист?

А) Камол; В) Ҳофиз; С) Убайд; D) Хусрав; E) Мушфиқӣ;

24. Мушфиқӣ “Гулзори Ирам”-ро дар пайравии кадоме аз ин эҷодкорон навиштааст?

А) Саъдӣ; В) Хусрав; С) Ҳасан; D) Ҳофиз; E) Фаттоҳӣ;

25. Соли 1564 Мушфиқӣ ба кадоме аз ин шаҳрҳо рафтааст?

А) Хучанд; В) Хоразм; С) Ҳирот; D) Шероз; E) Самарқанд.

ШАВКАТИ БУХОРОЙ

*Ба худ кардам гуворо талхии
айёмро, Шавкат,
Ба ширинӣ даҳони морро тунги
шакар кардам.*

Яке аз суханварони боистеъдод, навпардозу борикандеш Муҳаммадисиҳок Шавкати Бухорой аст, ки дар таърихи адабиёти тоҷик мақоми шоиста дорад. Ӯ тақрибан солҳои 20-уми асри XVII дар хонадони сарроф (заршинос), ки басо илмдӯсту ихлосманди шеърӯ адаб будааст, ба дунё омадааст. Аз ин рӯ, Шавкат ҳамаи илмҳои ҷорӣ замонро комилан аз худ менамояд. Инчунин, нозукиҳои касби падарро ҳам хеле хуб меомӯзад. Даре нагузашта Шавкат ҳамчун яке аз шахсиятҳои илмию адабии замони худ шинохта мешавад. Ӯ махсусан ба шеърӯ адаб таваччуи бештару хубтар доштааст.

Муҳаммадисиҳок Шавкати Бухорой баъзе ишораҳо дорад, ки гӯё аз ҷониби ғоратгарон зарари басо сахти моддӣ низ дидааст ва яке аз сабабҳои тарки диёр намудани шоир гӯё ҳамин амали ноҷавонмардонаи баъзе аз муосирони ӯ будаанд. Шавкат дар як қасидаи худ мегӯяд :

**Чудо зи силсилаи дӯстони худ шудаам,
Ҳаво шавад, чу чудо гашт нола аз занҷир.
Матои хонаам азбас тамом ғорат ёфт,
Кашам ба сафҳаи девори хона нақши ҳасир.**

Аввалин шахре, ки Шавкат дар он раҳти иқомат меафканад, Ҳироти бостонӣ будааст, зеро дар ин бора чунин ишора менамояд:

**Ранг аз гули замини Ҳирот аст фикрро,
Худро наметавон ба замини дигар кашид.**

Шоир дар ин шаҳр аз ҷониби ҳокими он Сафикулихони Шомлу қадршиносиҳо дида, ба ин лаҳзаи рӯзгораш низ баъзе ишораҳои ҷолиб мекунад:

**Тарки Ватан намудаму қадрам азим шуд,
Гавҳар зи фавти суҳбати дарё ятим шуд.**

Баъд аз чанде Шавкат ба Машҳад рӯйи ниёз оварда, аз тарафи вазири Хуросон-Мирзо Саъдуддин Муҳаммад илтифоти фаровон мебинад.

Чунончи:

**...Худ маро кардӣ зи барки лутфи худ гарми сухан,
Арзи ҳоли хешро кардам ба густохӣ адо.
Чуғзи бепар будам ин дайри харобободро,
Аз ду дасти тарбият додӣ маро боли ҳумо.
Андалебӣ доштам, аммо забонам ғунча буд,
Сохтӣ аз хушнасимиҳо маро дастонсаро.**

Вале баъдҳо Шавкати Бухорой аз Машҳад ба Исфаҳон меояд, ки он ба соли 1678 иттифоқ афтадааст. Ҳамчунон аз баъзе ишораҳои шоир бармеояд, ки ӯ азми Ҳиндустон низ кардааст, вале ин қисмати масъала чандон равшан нест, зеро дар ашъори Шавкат оҳангҳои пушаймонӣ аз ин сафар низ ба назар мерасанд, чунончи ӯ мегӯяд:

**Насибам аз сафари Ҳинд ғайри меҳнат нест,
Касе зи мори сиёҳи раҳаш саломат нест.
Ба бўриёи ватан мекунам шакархобӣ,
Ба махмали сияҳи Ҳинд хоби роҳат нест.**

Ё худ дар ҷойи дигар:

**Зи бас бувад сафари Ҳинд сурмаи овоз,
Садо ба рафтани ранги хино намебошад.**

Ба ҳамин тарик, поёни рӯзгори шоир низ дар Исфаҳон гузашта, Шавкат тақрибан миёни солҳои 1107-1111 (солҳои 1695-1699) дар ҳамон ҷо аз ин олам гузаштааст. Мазораш дар беруни шаҳри Исфаҳон воқеъ мебошад.

ЭҶОДИЁТИ ШАВКАТИ БУХОРОӢ

Аз зикри мухтасари зиндагиномаи Шавкат бармеояд, ки ӯ аз Бухоро баромада, дигар ба ватанаш наомадааст. Шоир тамоми умр дар ғарибӣ зиста, дур аз диёр олами фониро тарк кардааст.

Бо вучуди азобҳои ғарибӣ, Шавкати Бухороӣ тавонистааст аз худ мероси ғание боқӣ гузорад. Ӯ дар эҷоди бадеъ бо таҳаллусҳои «Нозук» ва «Шавкат» шеър гуфтааст. Шояд дар оғоз «Нозук» таҳаллус карда, баъдтар «Шавкат»-ро таҳаллуси хеш карор дода бошад.

Мероси адабии Муҳаммадисоқ Шавкати Бухороӣ, ки ба сифати девони ашъор то ба имрӯз маҳфуз мондааст, аз ғазалиёт, қасоид, рубоихо, муфрадот, ашъори пароканда ва муқаттаот иборат мебошад. Дар девони шоир ғазал мавқеи аввалиндарача дорад, ки то 744 ғазалро ба ӯ мансуб медонанд.

Мавзӯӣ, мазмуну мундариҷаи ғазалиёти шоир асосан ҷанбаҳои иҷтимоии зиндагӣ, ҳаёт, беадолатии рӯзгор, шебу фарозҳои олам, печидаҳои дунёи моддӣ, нооромии бедодгариҳои муҳити иҷтимоӣ, ғарибию ранҷҳои мусофират, нодорию тангии маишӣ, бевафои умр, дунё, мунофиқии зимомдорони вақт, макру хиллаҳои зоҳирбинон, тангназарию ғаммозии одамони беақл ва ғайра мебошад. Муҳим он аст, ки дар ҳамин замина мавзӯҳои ишқӣ ва ошӯбҳои қалбии инсон, шӯру валвалаҳои ботинӣ, эҳсосоти нозуки одамӣ ва ғайра баён шудааст. Яъне, мавзӯҳои ишқӣ ҷилои аввалиндарача надоранд ва бештар оҳангҳои шиквоию ҳасбиҳолӣ ба ҷойи аввал омадаанд.

Бояд гуфт, ки мавзӯҳои иҷтимоӣ аслан барои ғазал гарониҳо пеш меоранд, вале шоир тавонистааст, ки дар баёни чунин мавзӯҳо хунари худро нишон бидиҳад:

Кучо аз модари айём осоиш ҳавас бошад?

Париданҳои рангам чунбиши гаҳвора бас бошад.

Гули ҷамъияти равшандилон аз риштаи оҳ аст,

Баёзи субҳро шероза аз тори нафас бошад.

Ба зоҳирбинӣ азбас қор уфтодаст мардумро,

Агар қадди касе кӯтоҳ бошад, нимкас бошад.

Ҳадаф дар ғазали мазкур ғанимат шуморидани умр, эҳтиёт-қорӣ, мазаммати зоҳирбинию кӯтоҳназарӣ аст. Дар ин шеър таъбири халқии «одаму дам» ба қор гирифта шудааст.

Ё худ дар ғазали дигар мегӯяд:

Субҳи пириҳо расиду аҳди хурсандӣ намонд,

Хандаи дандоннаморо устухонбандӣ намонд.

Меваҳо чун нахли тасвираш ба шоҳи ҳайрат аст,

Нахли миҷгонро баҳоре аз барумандӣ намонд.

Ай ки дорӣ мушти хокамро ба каф, посаш бидор,

Бод пур тунд аст, то аз даст афгандӣ, намонд.
 Юсуфи моро зи бас гаштанд ихвон рохзан,
 Зодгоҳи Мисри мо ҷуз номи фарзандӣ намонд.
 Бар сари болини ин мушти гиёҳ, ай барқи ноз,
 Омадӣ рӯзе, ки моро бо ту хурсандӣ намонд.
 Чун тазарви барқ аз гарминафасҳо сӯхтем,
 Мурғи мо, Шавкат, ба доми орзумандӣ намонд.

Дар ғазали боло асосан ҳасби ҳол ба тасвир омадааст. Он то андозае якҷо бо фалсафаи зиндагӣ хеле созгор ва басо ҷолиб баён шудааст. Зеро овони пирӣ бо гусели ҳамешагии аҳди барноӣ пеш омада, ба он монанд аст, ки агар кафи хок мавриди вазидани бод афканда шавад, шояд ба замин ҳеч нарасад. Аз тарафи дигар, то дараҷае авзои таърихии замон низ мувофиқи муроди дили инсонҳо нест, зеро ҳолат ба он овардааст, ки бародарон рохзану хасманд ва талмеҳан ишора ба бародарони Юсуф (а.) низ шудааст.

Инчунин, дар маркази ҳадафи эҷодкор, агар хеле чиддӣ зехн монда шавад, пай бурдан осон аст, ки оҳанги яъсу ноумедӣ дар симои ошиқ-қаҳрамони лирикӣ басо қавӣ садо медиҳад. Аз ин рӯ, баробари гузаштани аҳди барноӣ, хурсандӣ, барӯмандӣ, шодию нишот баҳори умр низ аз даст раҳо мешавад.

Ҳадафи шоир паҳлуи хеле нозуки дигар ҳам дорад. Яъне, шоир ба ин восита инсонҳоро хушдор медиҳад, огоҳ менамояд, ки дар гузашти умр, сипарӣ гардидани айём дар ғафлат намонанд. Пас, казоватҳои адиб моҳияти ахлоқию тарбиявӣ низ доранд.

Бо дар назар доштани хусусиятҳои шаклӣ ғазали зикршуда мураддаф (калимаи **намонд** радифи сода), муқаффо: хурсандӣ, устухонбандӣ, барумандӣ, афгандӣ, фарзандӣ, орзумандӣ буда, қофияҳои мазкур мутлақ мебошад, зеро пас аз ҳарфи равӣ-«д», ҳарфи васл-«й» омадааст. Дар калимаҳои қофия ҷузви «-андӣ» *решаи қофия* буда, ҳарфи «д» *равиш мутлақ*, ҳарфи «й» васл, ҳарфи «н» қайд мебошад. Азбаски ҳарфи равӣ – «д» бо ҳарфи дигар («й»-васл) часпидааст, чунин қофияро қофияи мутлақ меноманд. Аз нигоҳи вазн ғазал дар баҳри Рамали мусаммани мақсур эҷод гардидааст, ки афзоили он чунин аст:

- v - - / - v - - / - v - - / - v ~

яъне, фозилотун, фозилотун, фозилотун, фозилон мебошад.

Дар ғазалиёти Шавкат ишқи ҳақиқӣ-ирфонӣ, илоҳӣ низ мақоми махсус дорад. Дар чунин ғазалҳо ишқ неруи тавонотарин ва ҷовидонаву муқаддас аст:

**Шер рам мекунад аз шӯриши девонаи ишқ,
 Дидаи дев бувад шамъи парихонаи ишқ.
 Куфру ислом дар ин роҳ ду нақши қадам аст,
 Қаъба сангест зи девори санамхонаи ишқ.**

Ё худ дар ғазали дигар:

**Дар он сахро, ки ваҳшат рахравонро роҳбар бошад,
 Саводи манзил аз чашми ғизолон шӯхтар бошад.
 Талабгори Худо аз хештан ғофил намебошад,
 Ки тори ҷода соликро ба раҳ мадди назар бошад.**

Роҳи муқаддас - тариқати солик сӯйи маърифати сулук роҳ ба сӯи ҷовидон аст, ки дар ғазалиёти ишқии Шавкати Бухорӣ тасвир шудааст.

Дар ғазалиёти шоир хислатҳои ҳамидаи инсон: вафодорӣ, ростқавлӣ, ҷавонмардӣ, инсондӯстӣ, илмдӯстӣ, адолатхоҳӣ, ҷудо саҳо, олиҳимматӣ, дурандешӣ, дилҷӯӣ, ҳалолкорӣ, покӣ, садоқат, лутфу эҳсон, ҳалимию меҳрубонӣ, меҳнатдӯстию хоксорӣ ва ғайра сидқан васф мешавад. Баръакс, хислатҳои разила мисли: макру дурӯғ, қатлу ғорат, кӯтоҳназарӣ инсонбадбинӣ, кибру ғурур худхоҳӣ ҳавобаландӣ, фиребгарию харомхӯрӣ, мансабпарастӣ ришваситонӣ, бевафою беномусӣ, кӯтоҳандешию суханчинӣ, нопокию беадолатӣ ва ғайра бо тамоми ҷузъиёт маҳкум карда мешавад. Чунончи:

**Хирад осуда аз базми муҳаббат барнамегардад,
 Касе аз бешаи шерон саломат барнамегардад.
 Дами теги ачалро шоҳроҳи офият донад,
 Дили девонаи мо аз шаҳодат барнамегардад.**

Ҳадаф аз бешаи шерон парвариши нафси ҳайвонист, ки касе бо он рӯ биёварад, ҳатман пушаймон хоҳад шуд. Ҳамчунон ки ақлу хиради инсон дар назди ишқ нотавон аст ва ғайра.

Ё худ аз ғазали зерин, ки адиб қиёси содалавҳонаеро танқид карда, нигоҳи пурғаразро пешрави мардум набояд қард меғӯяд, зеро дар хонаи оина чӣ қадар одамон қадам зананд ҳам, бесадо мебошад. Ба ҳамин монанд дар ин ғазал намунаҳои сершуморе паёпай оварда мешавад, ки андешаи баёншавандаро, яъне фикри асосии шоирро тақвият мебахшанд:

**Надонам имтиёз аз содагӣ аз дӯст душманро,
 Чароғи қорвон кардам тасаввур чашми раҳзанро.
 Касе оғаҳ зи рафтори сабукрӯҳон намегардад,
 Садои по набошад хонаи оина рафтанро,**

Як нуктаи муҳимро метавон таъкид намуд, ки ин ҳама танҳо ба воситаи ақидаҳои пандуахлоқии адиб мавриди арзёбӣ қарор гирифтаанд:

**Бахти бад хоҳад зи душман хуни мо,
 Теғи мо бас толеи вожуни мо.
 Офтоби хоксорӣ гаштаем,
 Нақши по-қавқаб, замин-гардуни мо.**

Аксаран чунин андешаҳо бо мавзӯҳои ишқӣ ҳамроҳ меоянд ва ба ин восита шоир ба ошиқон низ панд медиҳад. Ба ин маънӣ дар ин ғазали ишқӣ омадааст:

**Қард хусни гулруҳон комил дили девонаро,
 Партави шамъ оташи манзил бувад парвонаро.
 Нест соҳибхонаи мо ғофил аз меҳмони худ,
 Аз нигоҳи мизбон бошад ҳаво ин хонаро.
 Саҳтии айём шуд роҳи начотам 3-ин муҳит,
 Осие бошад пуле аз худ гузаштан доноро.
 Баски бе лаълаш шаробам оташи ҳалқарда аст,
 Шуълаи ҷаввола донам гардиши паймонаро,
 Қомати ҳам нафси пиронро зи ҳастӣ монез аст,
 Ҳалқаи дум гашта занҷир ин сағи девонаро.
 Хонаи танро қиёми бандагӣ дорад ба по,
 Як қади одам бувад девор ин қошонаро.
 Нарм кун дилро, фиреби неъмат алвон махур,
 Орд кун дар осие нони пухт ин доноро.**

Аслан ғазали мазкур ишқӣ бошад ҳам, ҳадаф дар як байт баён шудааст ва абёти дигар (ба ҷуз матлаъ) комилан масоили иҷтимоист, ки дар назари хонанда олами маънавии шоирро бо ҷавлони андешаҳои ӯ муаррафӣ месозад.

Ғазал мураддаф нест, муқофост ва хеле оммафаҳму сода аст. Аз нигоҳи вазн дар баҳри Рамали мусаммани маҳзуф (мақсур) эҷод шудааст, ки афӯили он чунин аст:

- v - - / - v - - / - v - - / - v - (ё - v ~)

Яъне, зебӣ фараҳи дил ва шамъ боиси нурбахшии қошонаи парвона аст. Ноҳамвориҳои ҳаёт боиси ҳушёршавиҳост ва ин

ба он монанд аст, ки донаи гандум он вақт ба мақсад мерасад, ки аз осие гузарад ва ғайра.

Шавкат низ ҷаҳонро бо дидаи ботин мебинад ва дар айни замон, дидаи зоҳирро воситае меҳисобад, ки тавассути он ба олами воқеӣ, ҳаводису рӯйдодҳо сару кор гирад. Ҳаққу ботил, хубу бад, рости дурӯғ, ғоиданоку беғоида, зиёновару беziён, раво ё нораво будани онро бояд дидаи ботин қазоват бикунад:

Ба нури дил фурӯғи моху хуршед андаке бошад,

Барои чашми ботин чашми зоҳир айнаке бошад.

Бувад соҳибдилонро баҳра аз огоҳии ғафлат,

Ба болидан баданро хобу бедорӣ яке бошад.

Шавкати Бухорой, ки худ бисёр сафарҳо кардаву азоби ғурбатро умре чашидааст, аз ғарибӣ нолидааст ва дар ватан будану дӯстдори ватан шуданро насихат мекунад:

Ҳар кас, ки рафт аз ватан, аз умр бар нахурд,

Фирӯза чун ҷудо зи Нишопур гашт, мурд.

Ба назари шоир, навмедӣ боиси рӯҳафтодагию шикастагист ва шахс набояд ба яъсу ноумедӣ биафтад. Ба ин маънӣ ӯ мегӯяд:

Дар шои ғами хеш маро субҳи умед аст,

Гар нақши нигин тира бувад, ном сафед аст.

Шавкати Бухорой панд медиҳад, ки сирри дилро набояд ба ҳар кас гуфт. Зеро сир аз даҳон ки берун шуд, паҳн мешавад ва аз ин рӯ, он набояд ба касе гуфта шавад. Аз тарафи дигар, инсон бояд худро аз тамаъ ва тамаъкорӣ нигоҳ дорад. Инчунин, мисраъҳо агар ҷуфт шаванд, байтро ташкил медиҳанд ва шоир мисраъҳоро дар алоҳидагӣ ба лаб монанд мекунад. Яъне, ҳамин ки ду мисраъ ба ҳам часпад, байт ҳосил мешавад. Мақсади шоир аз баҳамоии мисраъҳо ва ба ҳам омадани лабҳо пӯшида нигоҳ доштани даҳон аст:

Ба ҳар кас во макун банд аз забони арзи матлабҳо,

Ба дандони тамаъ зинҳор макшо укдаи лабҳо.

Сияҳбахтӣ чароғи аҳли дилро мекунад равшан,

Зи мушки судои шаб тоза гардад доғи кавкабҳо.

Кунат ғайзи ҳамӯшӣ соҳиби девон суханварро,

Ба ҳам ояд ду мисраъ, чун ба ҳам меоварад лабҳо.

Шавкати Бухорой дар ғазалиёти хеш олиҳимматӣ, назарбандӣ, бетамаъӣ, худшиносӣ ва дигар сифатҳои некро тарғиб намуда, қидду ҷаҳд ва саъйу талошро сабабҳои расидан ба ин ва ё он мақсад медонад:

**Мӯраму то накунад миннати чархам помол,
 Пар баровардаму аз дасти Сулаймон рафтам.
 Чун манеро нагузоранд зи каф аҳли карам,
 Накди ҳиммат шудам, аз дасти каримон рафтам.
 Бод хокам ба сар, оташ ба дилу об ба чашм,
 Ки зи тавфи дари султони Хуросон рафтам.**

Шоири тавоно Шавкати Бухорой ҳатто аз баъзе сифатҳои калам шиква мекунад, ки калам ба ҳарфи ҳар кас гӯш медиҳад ва ба амру фармони ҳар кас сар мениҳад.

Ё худ барои шоир сарфи беҳуда дар муқоиса бо даромади бе-масриф, яъне даромаде, ки ба хотири ғункуни гирдоварӣ карда мешавад, баробар мебошад.

Ҷ мегӯяд:

**Чун калам ангушт нагзорам ба ҳарфи ҳеч кас,
 Нест кам аз ҳарчи бечо пеши ман даҳли бачо.**

Шоир барои ба даст овардани ризку рӯзӣ, комёб шудан аз ҳаёт, хуш гузаронидани умр, саъйу кӯшиш ва сафар кардану ҷаҳон диданро тавсия менамояд:

**Ба гетӣ то ба қай маҳбус бошӣ, сайри олам кун,
 Бувад як чо ништастан то камар зери замин будан.**

Яъне ба ақидаи Шавкати Бухорой, шахсе, ки ба ҷое сафар намекунад, мисли маҳбус аст, ки ба ҷуз ҷойи зисташ ҷоеро намебинад. Дар ин муносибат инсонро ба хуршед нисбат медиҳад, ки касе аз инсонҳо ба офтоб наметавонад бигӯяд, ки имрӯз бирав ва ё фардо рав. Хуршед аз сабаби пайваста дар сафар буданаш саховатманду нафърасони ҳама кас ва ҳар чиз аст. Аз ин рӯ, шоир сафарро тарғибу ташвиқ менамояд.

Ҳунари шоирии Шавкати Бухорой, махсусан, дар эҷоди ғазал ба назар мерасад. Ҳатто ҳуди шоир ҳунарманд ва устод будани ҳешро дар рӯзгораш ҳис карда будааст, зеро дар як қатор шеърҳои худ ба ин масъала ишора дорад. Шавкати Бухорой то андозае ҳудро хотиматушшуаро ном мебарад ва бо ишора ба ин масъала мегӯяд:

**Мешавад маҳбус чун гул маънии рангин зи ман,
 Ҳамчу ман, Шавкат, кучо ҳарфофарин пайдо шавад?!**

Шавкати Бухорой шоирест, ки комилан дар сабки ҳиндӣ ғазал сурудааст ва умуман дар ин сабк эҷод кардааст. Маълум аст, ки дар давраи сабки ҳиндӣ ғазал нисбат ба дигар анвои адабӣ рушди бештар доштааст. Зеро таркиби асосии девонҳои

шоирони дар ин сабки адабӣ эҷодкардаро агар варақгардон намоем, мебинем, ки асосан ҳамаи онҳо ба ғазал рӯ овардаанд. Аз ин рӯ, Шавкат низ асосан, ғазал эҷод намудаду маҳз дар ин жанр қувваозмоя кардааст. Ҳатто ифтихороти шоирии ӯро ху-даш дар эҷоди ғазал медонад.

Шавкати Бухорой бо ишора ба ин маънӣ ҷое мегӯяд:

**Лаззат зи ворасидани шеър ам барад адӯ,
Ангушт чун ниҳад ба ҳадисам, асал хурад.**

Шавкат ҳатто шоирони нисбатан машхуру шинохтаи сабки ҳиндӣ: Нозиму Носиралӣ ва Соибро дар сатҳи хуб қабул намекунад ва эҷодиёти онҳоро аз ашъори худ поинтар медонад. Албатта, ин қазоват муболиғавӣ бошад ҳам, як андоза беҳуда нест.

Чунончи мегӯяд:

**Бо парешониҳтилотон ошноӣ мушкил аст,
Шона ҷаври арраро аз баҳри гесӯ мекашад.
Нозиму Носиралӣ, Соиб надоранд ин намак,
Шавкати нозуксухан мӯ аз дили мӯ мекашад.**

Шоир ин ҷо ҳунари нозуксуханию адои ширини эҷодии худро мавриди баён қарор додааст. Аз тарафи дигар, албатта ҳунари ӯ дар эҷоди бадеъ баробари Соиб набошад ҳам, дар ҳар сурат ғазали боҳунарона мегӯяд. Ба назари Шавкати Бухорой, шеъри ӯ сухани муқаррарию одӣ, ки дорои вазну қофия ва радиф бошад, нест, балки он поре аз дили эҷодкор аст. Чун дар урфият фарзандро ҷони ширин мегӯянд, пас, ба назари ин шоир низ шеър фарзанди эҷодкор аст.

Ба ин маънӣ ӯ мегӯяд:

**Зи баски маънии ӯ лаҳти дил бувад, Шавкат,
Чу шеърҳои ту бишқофтанд, хун омад.**

Ҳолати эҷод аз нигоҳи Шавкат, муҳлати тӯлонии умри эҷодкор аст. Яъне шеъри хуб созгор омадани он бо рӯзгори воқеист. Ӯ агар шеъри асил эҷод кунад, аввал намунаи насриии онро эҷод карда, пас онро ба риштаи назм мекашад:

**Кори осон набувад маънии равшан бастан,
Наср то назм шавад, об гуҳар мегардад.**

Дуруст аст, ки ӯ дар эҷоди ғазал асосан ба Толиби Омулӣ пайравӣ кардааст ва дар иртибот ба ин ишораҳо низ дорад. Чунончи:

**Хост, то равшан кунад Шавкат ҷароғи табъро,
Равғани маънӣ зи хоки Толиби Омул кашид.**

Ба назари Шавкати Бухороӣ, ба эҷоди шеър рӯ овардани эҷодкор ба олами зебӣ, ба дунёи сернакҳату рангини ҳаёт, ҷаҳони гуворову рӯзгори ширин низ ҳаст. Мақсади адиб дар ин ҳолат бори эстетикӣ кашидани суханварӣ, моҳияти зебоиофариини каломи бадеъ мебошад.

Чунончи, дар ин байт гуфтааст:

**Пеши мо фикри сухан сайри гулистон кардан аст,
Лафзро аз ранги маънӣ гул ба домон кардан аст.**

Дар ҳар сурат шеъри Шавкати Бухороӣ асосан шеъри ҳикмат, сухани андарзогин, каломи пандунасихатист:

**Нашъаи фикрам дигар, Шавкат, ба мавҷи ҳикмат аст,
Ҳишти хум бояд ба мағзи фикри Афлотун задан.**

Калимаҳо, таъбиру ибораҳои, ки Шавкат ба қор мебарад, дар алоҳидагӣ қариб, ки мушқил надоранд ва оммафаҳму одианд. Онҳо танҳо дар матн моҳиятан мураккабу мушқилфаҳмтар мешаванд:

**Карда назораи рӯи ту зи бас ҳайронам,
Оби оина ба доман ҷақад аз миҷгонам.**

Дар ин байт калима, ибораи душворфаҳме нест. Яъне, ҳамаи калимаҳо аз нигоҳи маънии луғавӣ ҳеч мушқиле надоранд. Аммо мазмуни байт то андозае дастнорас аст, зеро калимаҳо дар матн ҷилваҳои гуногуни маъноӣ гирифтаанд. Манзур ҳичрон аст. Назораи рӯ, ҳайрон будан киноя аз ёд овардани ҷаҳраи маҳбуба буда, оби оина, ҷақидан ба домон аз миҷгон нола аз фиरोку ҳичрон аст. Оби оина - сӯзиши дил, ба миҷгон омадани ашқ - ҳузну ғусса ва нола буда, ба домон афтодани он - бенатича, бесамар сомон ёфтани қори ошиқ аст ва ғайра.

Умуман, Шавкати Бухороӣ шоири хуб аст ва махсусан дар эҷоди ғазал таъби нисбатан саршор дорад. Омӯзиши эҷодиёти ӯ таҳқиқи фарогирии ҷузъе аз тафаккури бадеии ҳалқи тоҷик дар асри XVII, худшиносӣ ва таърихи ниёгон дар он рӯзгорон аст. Аз тарафи дигар, ғанои таркиби лексикӣ забони тоҷикӣ ба ҳунари сухансанҷии ҳаммиллатон дар ин аср ба шумор меравад.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Овони тифлӣ ва ҷавони Шавкати Бухорой чӣ гуна гузаштааст?
2. Сабаби ҷалои диёр намудани Шавкат дар чист?
3. Мероси адабии Шавкати Бухорой аз чиҳро иборат аст?
4. Мавзӯ, мазмун ва мундариҷаи ғоявии ғазалиёти Шавкатро баён кунед.
5. Ғазали «**Субҳи пириҳро расиду аҳди хурсандӣ намонд**» ба кадом мавзӯ бахшида шудааст?
6. Мазмун ва мундариҷаи ғазали «**Дар он саҳро, ки ваҳшат раҳравонро роҳбар бошад**»-ро баён кунед.
7. Шавкат дар эҷоди ғазал ба кадом шоирони гузашта тавачҷуҳ зоҳир кардааст?
8. Мақом ва пояи шоирии Шавкат дар таърихи адабиёт дар кадом сатҳ аст?

ҚОФИЯ ВА РАДИФ

Қофия калимаи арабӣ буда, маънои луғавияш пушти сар, охири ҳар чиз, азпайраванда мебошад. Дар забони тоҷикӣ баъзеҳа калимаи пасованд (шакли мухаффафи он *пасванд*) - ро ба маънои қофия ба кор бурдаанд. Шоири асри ёздаҳ - Лабیبӣ мегӯяд:

**Ҳама ёва, ҳама хому ҳама суғ
Маъонӣ аз ҷакова то пасованд.**

Дар илми забоншиносӣ пасовандро ба маънои *пасоянд* - як ҳиссаи охири калима, ки маънои онро тағйир медиҳад, низ кор мефармоянд. Ба маънои истилоҳӣ калимаҳои ҳамшакл, ҳамоҳанг ё ҳамвазноро қофия меноманд, ки дар бештари мавридҳо дар охири мисраҳои шеър омада, вазн ва оҳангнокии онро муайян месозад. Масалан, «дод»-у, «бод»-у, «шод»-у, «род» ва «даст»-у «раст»-у «ҳаст» ва ғайра.

Мисол:

**То нагирад абр, кай хандад ҷаман,
То нагирад тифл, кай нӯшад лабан.**

ё ки:

**Аз қачӣ афтӣ ба каму қостӣ,
Аз ҳама ғам растӣ, агар ростӣ.**

Дар байти аввал калимаҳои «ҷаман» ва «лабан», дар байти сонӣ калимаҳои «қостӣ» ва «ростӣ» қофия шудаанд. Саба-

би асосии ҳамқофия шудани ин калимаҳо дар он аст, ки дар таркиби калимаҳои «чаман»-у «лабан» ду ҳарфи ҳамсон - «-ан» ва дар таркиби калимаҳои «костӣ»-ю «ростӣ» чор ҳарфи ҳамсон «-остӣ» омадаанд.

Барои дониستاني илми қофия бояд ду мафҳуми асосӣ: калимаи қофия (ё калимаҳои қофия) ва решаи қофияро ҳамеша дар хотир нигоҳ дошт. Калимаҳое, ки ба вазифаҳои қофия меоянд, калимаҳои қофия ё калимаи қофия, ҳарфҳои ҳамсони калимаҳои қофияро решаи қофия меноманд.

Масалан, дар ин байти Фирдавсӣ:

**Яке бандагӣ кардам, ай шаҳрёр,
Ки монад зи ман дар ҷаҳон ёдгор.**

калимаҳои «шаҳрёр» ва «ёдгор» қофия буда, ҷузвҳои «-ёр»-у «-ор» решаи қофия мебошанд.

Дар ин байти Ҳофиз:

**Ман бандан он касам, ки шавқе дорад,
Дар гардани худ зи ишқ тавқе дорад.**

«шавқе» ва «тавқе» калимаҳои қофия буда, ҷузви «-авқе»-и ҳарду калимаи қофия решаи қофия аст. Агар шумо ба ин мисолҳо диққат карда бошед, мебинед, ки қофия аз маҷмӯи ҳарфҳо сохта мешавад. Барои ҳамин аксари адабиётшиносон қофияро аз як ҳарф иборат донистаанд ва онро *р а в ӣ* ном додаанд.

Равӣ низ аз калимаи арабии риво (ресмоне, ки бо он бори уштуро банданд) гирифта шудааст. Дар илми қофия охири ҳарфи решагии калимаи қофияро *р а в ӣ* номидаанд. Яъне мисли он ки бори уштур бо ресмон баста мешавад, то ки он наафтад, тамоми байтҳои шеър ба ҳарфи рави вобастагӣ дорад. Ҳарчанд қофияро як ҳарф донистаанд, аммо дар асл ҳашт ҳарфи дигар тобеи он мебошад, ки дар маҷмӯъ нух ҳарфро ташкил медиҳад. Он нух ҳарф инҳоянд: **таъсис, дахил, ридф, кайд, рави, васл, хурӯҷ, мазид** ва **нойира**.

Дар боло таъкид кардем, ки бояд ду мафҳуми асосӣ - *к а л и м а и* (калимаҳои) *қ о ф и я* ва *р е ш а и қ о ф и я* ро ҳамеша дар хотир нигоҳ дошта бошем. Ин гуфта чунин маънӣ дорад, ки ҳар ҳарфи решаи қофия номи махсус дорад.

Мисол:

**Ҷош мегӯям аз гуфтаи худ дилшодам,
Бандаи ишқам аз ҳар ду ҷаҳон озодам.**

(Ҳофиз)

Дар ин байти Ҳофиз «дилшодам» ва «озодам» калимаҳои қофия ва чузви «-одам» решаи қофия мебошад. Дар ин решаи қофия се ҳарф (о, д, м) ва як ҳаракат (а) омадааст ва ҳар кадоми онҳо ном доранд. Мувофиқи қоидаи илми қофия, дар ин решаи қофия ҳарфи «о» ридфи муфрад (садоноки дарозест, ки дар қофия пеш аз рави меояд), ҳарфи «д» р а в и и м у т л а қ (равие, ки бо ҳарфи в а с л часпида бошад, яъне баъди ҳарфи рави ҳарфи дигаре омада бошад), садоноки кӯтоҳи «а» м а ч р о (ҳаракатест, ки баъди рави омада, онро бо ҳарфи в а с л мепайвандад, одатан садоноки кӯтоҳи «а» ба вазифаи маҷро меояд) ва ҳарфи «м» в а с л (ҳарфест, ки баъди рави меояд) мебошанд.

Аз ин нух ҳарф чоргои он (таъсис, дахил, ридф, қайд) ҳамеша пеш аз ҳарфи рави ва чоргои дигараш - васл, хурӯҷ, мазид ва нойира ҳамеша баъди рави меоянд. Донишманди асри 15, муаллифи «Ҷамъи мухтасар» - Ваҳиди Табрэзи ҳарфҳои қофияро дар ин китба ба назм даровардааст, ки қори хонандаро хеле осон менамояд:

**Қофия дар асл як ҳарф асту ҳашт онро табъ,
Чор пешу чор пас, он нукта, инҳо дойира:
Ҳарфи таъсису дахилу ридфу қайд, он гаҳ рави,
Пас аз он васлу хурӯҷ асту мазиду нойира.**

Радиф низ калимаи арабист, маънои луғавияш ду ё якчанд чиз, ки дар паҳлуи ҳам ё паси ҳам омада бошанд, ҳамсаф, ҳамсафар. Инчунин, касеро гӯянд, ки дар асп, шутур ё ҳар баъди ҷилавдор савор шуда бошад. Ба маънии истилоҳи радиф калима ё ибораест, ки дар бештари мавридҳо баъди қофия аз аввал то охири шеър ба такрор биояд. Мисол:

**Ай бод, бӯйи Юсуфи дилҳо ба мо расон,
Як навбар аз баҳори дили мо ба мо расон.
Аз зулфи ӯ чу бар сари зулфаш гузар кунӣ,
Пинҳон бидузд мӯеву пайдо ба мо расон.**

(*Ҳоқонӣ*)

Дар ин шеър калимаҳои «дилҳо», «мо» ва «пайдо» қофия буда, ибораи «ба мо расон», ки дар ҳар се мисраъ такрор омадааст, радиф аст.

Радиф ва қофия латофати табъ, ҷазолати суҳан ва яғонагии зеҳни шоирро хубтар намуда, барои дилкашу зебо шудани шеър аҳаммияти махсус дорад. Радиф метавонад, ки як калима бошад, мисли ин ду байти Парвини Ӯтисомӣ:

**Сару ақл гар хидмати чон кунанд,
Басе кори душвор осон кунанд.
Бихоҳанд гар дидаву дил зи оз,
Басо чарххоро, ки арзон кунанд.**

Дар чор мисраъи боло калимаҳои «чон», «осон» ва «арзон» қофия буда, калимаи «кунанд» радиф мебошад.

Гоҳе радиф қисми зиёди мисраъи шеърро ташкил медиҳад ва ҳатто дар мисраъе як калима ба вазифаи қофия омада, боқии калимаҳо ҳама радиф. Мисол:

**Биё, ки хонаи дил бе рухи ту нур надорад,
Даро, ки хонаи дил бе рухи ту нур надорад,
Зи хонаи дили ман нури рух дарег надорӣ,
Чаро ки хонаи дил бе рухи ту нур надорад.**

Дар абёти боло калимаҳои «биё», «даро» ва «чаро» қофия, калимаҳои боқии мисраъҳо ҳама радифанд.

Шеъре, ки радиф дорад, *мураддаф* меноманд. Дар таърихи адабиёти классикии форс-тоҷик ашъори шоирони гуногунро, ки ба радифи мувофиқи ҳамдигар гуфта шудаанд, чамъ оварда радоиф-ул-ашъор ном ниҳодаанд.

Дар баробари қофия ва радиф дар байни аҳли адаб мафхуми ҳочиб ва маҳҷуб хеле маъмул аст.

Ҳочиб низ калимаи арабист, маънояш монеа, пардадор, дарбон буда, дар истилоҳи адабиётшиносӣ калимае бошад, ки пеш аз қофия дар ҳар мисраъ оварда шавад, мисли он ки радифро баъди қофия оранд. Дар бештари мавридҳо ҳочиб дар байни қофиятан (ду қофия) меояд. Мисол:

**Ай шоҳи замин, бар осмон дорӣ тахт,
Суст аст адӯ, то ту камон дорӣ сахт.
Ҳамла сабук орию гарон дорӣ рахт,
Пирӣ ту ба донишу ҷавон дорӣ бахт.**

Дар ин рубоии Муиззӣ калимаҳои «осмон»-у «тахт», «камон»-у «сахт», «гарон»-у «рахт» ва «ҷавон»-у «бахт» қофиятайн буда, калимаи «дорӣ» ҳочиб мебошад. Шеъре, ки дар он ҳочиб омадааст, маҳҷуб меноманд, аз ин рӯ, рубоии боло рубоии маҳҷуб аст.

Шеъре, ки дар он қофияву радифу ҳочиб омадаанд, дилкашу зебо буда, ба зехни хонандаву шунаванда хеле хуш менамояд.

Қофия дар адабиёти классикии форс-тоҷик аз воситаҳои асо-

сии шакли шеър буда, вобаста ба тарзи қофиябандӣ навъҳои шеърро (ғазал, қасида, қитъа, маснавӣ, мусаммаат ва ғайра) ҷудо мекунамд. Масалан, тарзи қофиябандии маснавӣ ба сурати: аа, бб, вв, гг; тарзи қофиябандии ғазалу қасида ба сурати: аа, ба, ва, га; тарзи қофиябандии қитъа ба сурати: аб, вб, гб, ғб мебошад. Мисол барои маснавӣ:

**Пай афкандам аз назм кохе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд.**

(Фирдавсӣ)

Калимаҳои «баланд»-у «газанд» қофия буда, ҷузви «-анд» решаи қофия аст, ки садоноки кӯтоҳи «а» ҳазв (ҳаракате, ки пеш аз ҳарфи қайд меояд), ҳарфи «н» қ а й д (ҳамсадоеро гӯянд, ки пеш аз ҳарфи равӣ меояд), ҳарфи «д» р а в и и м у қ а я д (равиеро гӯянд, ки ба ҳарфи в а с л начаспидааст) мебошад.

Мисол барои қитъа:

**Гиле хушбӯй дар ҳаммом рӯзе
Расид аз дасти маҳдуме ба дастам.
Бад-ӯ гуфтам, ки мушкӣ ё абирӣ,
Ки аз бӯйи диловези ту мастам.
Бигуфто: «Ман гиле ночиз будам,
Валекин муддате бо гул нишастам.
Қамоли ҳамнишин бар ман асар кард,
Вагарна, ман ҳамон хокам, ки ҳастам».**

(Саъдӣ)

Дар ин қитъаи Саъдӣ калимаҳои «дастам», «мастам», «нишастам» ва «ҳастам» қофия буда, ҷузви «-астам» решаи қофия мебошад. Дар ин решаи қофия садоноки кӯтоҳи «а» ҳазв, ҳарфи «с» қайд, ҳарфи «т» равии мутлақ, садоноки кӯтоҳи «а» маҷро ва ҳарфи «м» васл аст.

Дар баъзе китобҳои адабиётшиносӣ таъкид шудааст ва баъзе муҳаққиқон дар ҳамин ақидаанд, ки тарзи қофиябандии қитъа мисли ғазалу қасида низ ҳаст, яъне гӯё қитъаҳои вучуддоранд, ки байти аввал ва мисраъҳои ҷуфти байтҳои дигари қитъа ҳамқофияанд (мисли аа, ба, ва, га). Чунин ақида дар мавриди қофиясозии қитъа ҳеч гуна асоси илмӣ надорад, зеро тафовути ғазалу қасида аз қитъа фақат дар тарзи қофиябандии онҳо ҳасту бас.

Байти аввали қитъа ҳамқофия (мусарраъ) нест, аммо байтҳои аввали ғазалу қасида ҳамқофияанд, яъне мусарраанд. Дошишманди бузурги асри сездеҳи форс-тоҷик Шамси Қайси Розӣ дар китоби «Ал-муъҷам» менависад: «Ҳар қасида, ки матлаи он мусарраъ (ҳамқофия) набошад, агарчи дароз бувад, онро қасида нахонанд ва исми қасида бар он итлоқ накунанд (надиҳанд)». Азбаски байти аввали қитъа ҳамқофия (мусарраъ) нест, гоҳе онро ғазал ё қасидаи сарбурида низ мегӯянд.

Барои мисол чанд байти қасидаи «Луччат-ул-асрор»-и Ҷомиро меорем, ки дар ҷавоби қасидаи «Дарёи аброр»-и Хусрави Дехлавӣ гуфтааст:

**Кунгури айвони шах, к-аз кохи Кайвон бартар аст,
Рахнаҳо дон, к-аш ба девори хисори дин дар аст.
Чун саломат монад аз тороч нақди ин хисор?
Посбон дар хобу бар ҳар рахна дузде дигар аст.
Чист зарри ноб? Рангин гашта хоке з-офтоб,
Ҳар кӣ кард афсар зи зарри ноб, хокаш бар сар аст.
Гар надорад симу зар доно, манех номаш гадо,
Дар бараш дил баҳри дониш в-ӯ шаҳи баҳру бар аст...
Мар бувад панҷоху чун омад ду мар абёти он,
Дар сафову муҳкамӣ шояд, ки гӯйӣ мармар аст.**

Худи қасида аз сад байт (дусад мисраъ) иборат буда, мо барои мисол панҷ байти онро овардем. Қасида дар баҳри Рамали мусаммани максур (ё маҳзӯф) эҷод шуда, калимаҳои «бартар», «дар», «дигар», «сар», «бар» қофия буда, ҷузви «-ар» решаи қофияро ташкил медиҳад, ки садоноки кӯтоҳи «а» т а в ҷ е х ва ҳамсадои «р» р а в и и м у қ а й я д мебошанд.

Мисол барои мусаммати мусаллас:

**Монанди сабо хезу вазидан дигар омӯз,
Домони гулу лола кашидан дигар омӯз,
Андар дилаки гунча хазидан дигар омӯз!**

**Мӯина ба бар кардио бе завқ тапидӣ,
Он гуна тапидӣ, ки ба ҷое нарасидӣ,
Дар анҷумани шавқ тапидан дигар омӯз.**

**Кофир дили овора дигарбора ба ӯ банд,
Бар хеш кушо дидаву аз ғайр фуру банд,
Дидан дигар омӯзу надидан дигар омӯз...**

Дар ин мусаммати мусалласи Муҳаммад Иқбол калимаҳои «варзидан», «кашидан», «хазидан»-и банди аввал ва калимаи «тапидан»-и банди дуюм ва калимаи «надидан»-и банди сеюм қофия буда, чузви «-идан» решаи қофия мебошад, ки ҳарфи «и» ридфи муфрад (ё аслӣ), ҳарфи «д» равии мутлақ, садоноки кӯтоҳи «а» маҷро ва ҳарфи «н» васл аст. Худи қофия қофияи мутлақ аст, зеро ҳарфи равӣ («д») бо ҳарфи васл («н») часпидааст. Дар банди якуми мусаммати мусаллас, дар мисраъҳои сеюми бандҳои дуюму сеюм калимаҳои «дигар омӯз» такроран омадаанд, ки радиф мебошанд. Дар банди дуоми ин мусаммати мусаллас калимаҳои «тапидӣ» ва «нарасидӣ» қофия буда, чузви «-идӣ» решаи қофияро ташкил медиҳанд. Дар ин решаи қофия ҳарфи «и» ридфи муфрад, ҳарфи «д» равии мутлақ ва ҳарфи «й» васл мебошанд. Дар банди сеюм калимаҳои «ӯ» ва «фурӯ» қофия буда, решаи он аз як ҳарф - «ӯ» иборат шудааст, ки он ҳарфи равии муқайяд аст. Калимаи «банд» дар ду мисраи ин банд такрор шуда, радифи онро ташкил додааст. Ҳамин тариқ, дар ин мусаммати мусаллас ба чуз мисраъҳои якуму дуоми банди дуюм тамоми мисраъҳои дигар дорои радифанд, барои ҳамин, мо метавонем ин мусаммати мусалласро мусаммати мусалласи мураддаф номем.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Қофия чист?
2. Маънои луғавӣ ва истилоҳии радифро гӯед.
3. Муносибати қофия ва радиф дар чӣ зоҳир мешавад?
4. Мураддаф бо радиф чӣ муносибат дорад?
5. Ҳарфҳои асосии қофияро номбар кунед.
6. Калимаи қофия ва решаи қофия аз кадом ҷиҳат аз ҳам фарқ мекунанд?
7. Чаро ҳарфи равиро аз ҳарфҳои асосии қофия медонанд?
8. Тафовути қофияи муқайяд ва қофияи мутлақро фаҳмонед.
9. Байте биёред, ки дар он қофияи муқайяд омада бошад.
10. Қофия ва радифи байти зеро ёбед:
Ба ёрони куҳан ёрӣ накардӣ,
Ҷадал кардӣ, вафодорӣ накардӣ.
11. Вазифаҳои бадеии қофия ва радифро баён кунед.

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. Аввалин шаҳре, ки Шавкати Бухорӣ аз ватан ба он ҷо сафар кардааст, кадом аст?

А) Хучанд; В) Исфохон; С) Дехлӣ; D) Шероз; E) Ҳирот;

2. Поёни рӯзгори Шавкати Бухорӣ дар кадомин шаҳр сипарӣ шудааст?

А) Ҳирот; В) Балх; С) Шероз; D) Машҳад; E) Исфохон;

3. Шавкати Бухорӣ бо кадом таҳаллусҳо эҷод кардааст?

А) "Ҳомӯш", "Ҳамӯш"; В) "Ҳусрав", "Шавкат"; С) "Ҷомӣ", "Фонӣ"; D) "Ҳуччат", "Носир"; E) "Нозук", "Шавкат";

4. Байти зеринро кӣ гуфтааст?

Лаззат зи ворасидани шеърм барод адӯ,

Ангушт чун ниҳад ба ҳадисам, асал хурад.

А) Ҳофиз; В) Камол; С) Ҷомӣ; D) Мушфиқӣ; E) Шавкати Бухорӣ;

САЙИДОИ НАСАФӢ

*Дар фикри дона мӯрчае
буд даргузар,
Омад ба шеру гуфт, ки:
Ай Рустами замон!
Аз иттифоқи мӯрчагон
гофилӣ магар,
В-арна, чаро ҳақир
шуморию нотагон?*

Насаф мулки ободе буд. Дар он диёр аз касбҳои хунармандӣ пешаи бофандагӣ ривоч дошт. Бофандагон, ки барои мардум либосворҳои арзонбаҳое тайёр мекарданд, дар он рӯзгор соҳибиззат буданд. Касби бофандагӣ меҳнати душворро талаб мекард. Бесабаб нест, ки халқ бо дили пурдари дар бораи саҳтию душвории бофандагӣ сурудҳо эҷод кардааст:

Дилакам зардоб шуд аз чақ-чақи бофандагӣ,

Чашмакам пуроб шуд аз риштаҳои кандагӣ.

Аз саҳар то шом почак мезанам дар чаҳ-чаҳак,

Қоматам дар тоб шуд аз қору бори зиндагӣ.

Миробид Саййиди Насафӣ барои таъмини рӯзгори хеш пайвасти нозуқиҳои касби меросии бофандагиро меомӯзад ва дар баробари касбомӯзӣ дар мактаб низ таҳсил мекард. Ин буд, ки тадричан хатту савод бароварда, эҷодиёти пешиниёро меомӯхт. Ашъори Саъдӣ, Хусрави Деҳлавӣ, Ҳасан, Ҳофизу Камол ва бисёр дигаронро хифз мекард ва худ низ аҳён-аҳён шеър мегуфт. Муҳаббат ба мероси маънавии гузаштагон, санъати волои суханварӣ, хунари нотақори ҳар як эҷодкор ӯро мафтун намуда буд. Ҳамин дилбастагӣ ӯро водор сохт, ки роҳи Бухоро пеш гирад. Ӯ ба Бухоро омада, таҳсили олии худро дар мадрасаи Лаби Ҳавзи Нодир - девонбегӣ пеши олимону донишмандони бузурги замон давом медиҳад. Пас аз дарс Саййидо

бештари вақти худро барои омӯхтани ашъори пешгузаштагону муосиронаш сарф намуда, нозуқиҳои каломӣ бадеъ, сирри ҳунари эҷодро меомӯхт. Илова бар ин, ба табақаҳои ҳунарманди чомеаи онрӯзаи Бухоро пайваста дар иртибот буд. Аз миёни тоифаи мазкур дӯстони зиёде пайдо мекунад ва он ёрону дӯстонаш дар мавридҳои зарурӣ ба Саййидо ёрии моддӣ мерасонанд, то ки ӯ таҳсилашро давом диҳад. Чунин вазъи зиндагӣ имкон дод, ки Саййидои Насафӣ таҳсили мадрасаро бомуваффақият ба анҷом расонад ва дар айни замон маҳорати суханварию нуктасан-чии худро тақвӣ диҳад ва беш аз ин дар ҳаёти адабии шаҳр ширкат варзад.

Баъдтар ҳаёти оилавӣ Саййидои Насафиро маҷбур месозад, ки дар рӯзгори ҷавонӣ пешаи бофандагиро давом диҳад. Ӯ дар ғазали «Мекунам бофандагӣ» аз ночӯриҳои аҳди худ шикоят менамояд:

**Дар баҳор аз фоқа ранги заъфарон бошад маро,
Пораҳо бар дӯш аз барги хазон бошад маро.
Баҳри рӯзӣ мекунам бофандагӣ чун анкабут,
Хона ҳамчун дорбоз аз ресмон бошад маро.
Гаштаам аз фоқа ҳамчун тири бепар гӯшагир,
Хонаҳои хушқу холӣ чун камон бошад маро.
Чун фалак аз меҳру маҳ бар суфра дорам нони қоқ,
Рӯзу шаб шармандагӣ аз обу нон бошад маро.**

Саййидои Насафӣ бо мақсади раҳоебӣ аз мушкилоти рӯзгор бо баъзе соҳибмансабони замонаш Ҳочидодхоҳ ва Раҳимбӣ Юз наздикӣ пайдо мекунад. Шоир ҳатто дар васфи ҳокимони давр Абдулазизхону Субҳонқулихон ва Убайдуллоҳхон бо нияти дарёфти инъому эҳсон чандин шеър менависад. Саййидои Насафӣ ашъори ҳадафноки мадҳии худро камарзиш доништа, ба ин воқеа аз миёни сарватмандону соҳибмансабон дигар муттақоҷӯю мураббикобӣ намекунад, зеро ба ӯ асрори дарбору дарборӣ то андозае ошкор мегардад, ки зиммдорони давр камхирарду бедонишанд. Аз ин рӯ, дур будан аз эшонро авлотар медонад.

Ин аст, ки шоир мегӯяд:

**Дар аҳди мо ривоч ба аҳли ҳунар намонд,
Имрӯз обрӯй ба лаълу гуҳар намонд.
Аз ҳеч хонае набарояд садои чуд,
Дар рӯзгори мо зи каримон асар намонд.
Гардунӣ сифла беҳунаронро ривоч дод,
Азбаски эътибор ба соҳибҳунар намонд.**

Ҳол он ки ашъори Саййидо дар замони худи ӯ на танҳо дар сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон, ҳатто дар қаламрави Эрону Ҳиндустон паҳн гардида буд.

Шоир ба ин маънӣ чунин мегӯяд:

**Ба мулки Исфаҳону Ҳинд мехонанд ашъорам,
Зи Туркистонаму ҳаргиз надорам эътибор ин чо.**

Чун зиммодорон аз аҳли шеърӯ адаб, илму фарҳанг кадршиносӣ намекарданд, бисёре аз фарҳангиёни замони шоир ҷалои диёр карда буданд ва бештари онҳо ба сарзамини Ҳинд мерафтанд.

Шоир ба ҳолати мазкур чунин ишора менамояд:

**Ҳамраҳон рафтанду ман по дар ватан дорам ханӯз,
Тақя чун сурат ба девори бадан дорам ханӯз.**

Аз як тараф, заъфи пирию дурии роҳ ва аз тарафи дигар, бебизоатию тангдастӣ ба шоир имкони сафар карданро намедод, ки азми сафари Ҳиндро ихтиёр бикунад:

**Аз тихидастӣ чу сарви боғ поям дар гил аст,
Раҳт мебандам, агар зоди сафар бошад маро.**

Кӯшишу тақопӯҳои Саййидо бенатича поён ёфт ва ин ҳолат-ҳо шоирро рӯҳан азиат медод. Ин буд, ки шоир раҳой аз ин ҳолати пешомадаро дар гӯшанишинӣ, канорачӯӣ пайдо кардан хост ва ин роҳро низ пеш гирифт. Муддате узлатшинӣ намуд.

Гӯшанишинӣ аҳволи Саййидои Насафино боз ҳам вазнинтар, ҳолати рӯҳии ӯро заъифтар намуд.

Чуноночи, шоир мегӯяд:

**Он ки мегиряд ба ҳолам, чаҳми хунини ман аст,
В-он ки бардорад сарам аз хок, болини ман аст.**

Ин буд, ки шоир аз рӯйи эҳтиҷоти рӯзгор боз рӯ ба миёни мардум меорад ва ғалати худро фаҳмида, дар як муддати кӯтоҳ ислоҳ менамояд:

**Ҳосил нашуд зи гӯшанишинӣ муроди ман,
Худро зи хона бар сари бозор мекашам.**

ӯ на танҳо азоби эҷодиро аз сар мегузаронду тоқат менамуд, балки меҳнати ҷисмонӣ-бофандагӣ мекард ва дар ин роҳ худро ба Фарҳоди Кӯҳкан ҳамсангу монанд медонист.

Ба ин маънӣ ишора намуда мегӯяд:

**Ба зӯри дасту бозу меҳурам, ай Саййидо, рӯзӣ,
Маро чун Кӯҳкан хуни чигар бошад беҳ аз ширам.**

Аз баъзе тасвирҳои иҷтимоии шоир бисёр лаҳзаҳои рӯзгори ӯро метавон пешӣ назар овард, ки барои барқарор намудани зиндагиномаи Саййидо ёрӣ мерасонад. Масалан, ба ин тасвири иҷтимоии шоир агар тавачҷух карда шавад, аҳволи иҷтимоии адиб боз ҳам равшантар мегардад:

**Видоаш карда мерафтам ба хона,
Тавачҷух зад қадам бар остона.
Даре дидам ба нокомӣ кушода,
Ба роҳам дидаи во истода.
Фигон ногаҳ зи қуфли дар баромад,
Ки «Имшаб турфа дузде бар сар омад.
Қавичангол гурге, тезхашме,
Ба бозу филзӯру тангчашме.
Сари ӯро зи дор андешае не,
Ба ғайр аз дуздӣ ӯро пешае не».
Ман он чо то саҳар дар хоби роҳат,
Кушода дузд ин чо дасти ғорат.
Даруни хонаам чуз бўриёе не,
Ба зери пой ғайр аз нақши по не.
Зи беасбобиям дар сина чок аст,
Матои хонаи ман обу хок аст.
Чӣ гӯям ман ба рӯйи хонаи худ
Шудам шарманда аз кошонои худ.
Шудаш торочи ӯ кунчи фаромӯш,
Зи дасти дузд гаштам хонабардӯш.
Туро бод, ай фалак, даврон мусаллам,
Ба як шодӣ кунӣ омода сад ғам.**

Дар ин чо асосан вазъи хонаводагии шоир, аҳволи иҷтимоии Саййидо ба тасвир омадааст. Зимни он норизоии шоир аз низоми давлатдорӣ соҳибдавлатону мансабдорони даврони худ ҳатто бо қавитарин оҳангҳои эътирозӣ мушоҳида карда мешавад. Хусусан, бераҳмию чафопешагии дуздон, ки онҳо аз низоми сустии давлатдорон истифода бурдаанду заррае тарсу ҳарос надоранд, хеле хуб ба тасвир гирифта шудааст.

Поёни умри Саййидои Насафӣ низ дар Бухоро гузаштааст ва ӯ тахминан соли 1711 дар ҳамон чо вафот кардааст.

МЕРОСИ АДАБИИ САЙЙИДО

Осори адабии Саййидои Насафӣ, ки «Куллиёт»-и ўро фароҳам овардааст, дорои 8500 байт мебошад. Дар осори махфузмондаи шоир ҷойи аввалро ғазал ишғол менамояд, ки миқдори он 4600 байт аст. Мусаммати мухаммас пас аз ғазал дар ҷойи дуюм буда, 1050 байтро ташкил медиҳад.

Инчунин, Миробид Саййидои Насафӣ ба ҳунармандон, намояндагони ҳунарҳои мухталиф як силсила шеърҳо бахшидааст. Вай чанд маснавии дигар низ дорад, ки ҳаҷми онҳо аз 16 то 68 байтро дар бар мегиранд. Яке аз чунин маснавиҳои ӯ «Дар мазаммати дузде, ки хонаи шоирро ғорат кардааст» ном дорад, хеле ҷолиб буда, дар баробари арзиши адабӣ - эстетикӣ аҳамияти иҷтимоӣ шарҳиҳои низ дорад.

Дигар аз асарҳои Саййидо, ки то ба ҳақде шухрати эҷодии шоирро таъмин мекунад, «Шахрошӯб»-и шоир аст, ки ӯ ба эҷоди ин асари худ, аз як тараф, анъанаи адабиёро давом дода бошад, аз тарафи дигар, авзои ҳунари фарҳанги замони худ, ривоҷи касбу ҳунарҳо ва тарзи зиндагии муосирони ҳешро ба таври бадеӣ баён кардааст. Ин асари Саййидои Насафӣ оид ба ҳунари пешаи 212 нафар ҳамзамонии ӯ ва ҷузъиёти ҳунарию хусусиятҳои дигари фаъолияти мардуми меҳнаткаш маълумот медиҳад. Аз ҷумла, доир ба намояндагони касбу корҳои мухталифи давр: заргару бофанда, кулолу мӯзадӯз, деворзану кабобпаз ва ғайра васфу тавсифҳои рангин ба назар мерасад. Теъдоди ашъори мазкур низ басо ҷолиб буда аз як то се-чор байтро фаро мегирад.

Шеърҳои ба ҳунармандон бахшидаи Саййидо аз нигоҳи истифодаи авзон низ гуногун буда, аз «Шахрошӯб» бо он фарқ мекунанд, ки дар ашъори ба аҳли ҳунар ихтисосдода танзу ҳазли хеле малеҳ дида мешавад.

Маснавии тамсилии Саййидо, ки «Баҳориёт» ё «Ҳайвонотнома» ном дорад, шухрати шоирро дар эҷоди ин наъми адабӣ таъмин менамояд.

МАВЗӢ ВА МУНДАРИҶАИ ҒАЗАЛИЁТИ САЙИДО

Ғазал дар осори адабии Саййидо мақоми аввалиндараҷа дорад. Мавзӯи ғазалиёти ӯ ҳамонро ишқу ошиқӣ, дӯстию мухаббат, эҳсосоти қалбӣ, шӯру исёнҳои ботинии инсонҳо ва

гайра буда, ин чанбаи анъанавии мундариҷавии ғазалиёти шоир аст. Хунари Саййидо дар сурудани мавзӯҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, тарбиявӣ-ахлоқӣ, ҷамъиятӣ-инсондӯстӣ, фардӣ-шарҳиҳоли ва монанди инҳо низ ҳаст. Албатта, чанбаҳои мавзӯи мазкур бо оҳангҳои иҷтимоӣ - сиёсӣ аз Саъдии Шерозӣ шурӯъ шуда буд. Саййидо мавзӯҳои ҳасбиҳоли ва умуман адолати иҷтимоиро ба баландтарин нуқта расонида тавонист ва дар ҳамаин замина тозақориҳову навоариҳоро кард.

Танқиди беадолатиҳои замон, nobасомониҳои давр, хорию беқадрии инсон, зикри нодорию бенавой, камбағалию бечорагӣ, химояи аҳли меҳнат ва фақирону дармондагон, танқиди аҳли ҳасад, золимон, соҳибмансабони бераҳм, риёкорону чоплусон, зоҳидони зоҳирбин, тасвири аҳволи бади ҳеш, маъзаммати бухлу кинаварзӣ ва ғайра низ асоси мундариҷавии ғазалҳои Саййидоро ташкил медиҳанд.

Шоир ҳатто ғазалҳое ҳам дорад, ки саропо арзиши шарҳиҳоли доранд:

**Бо кӣ равшан созам аҳволи дили афғори хеш,
То ба кай чун шамъ сӯзам бар сари бемори хеш?
Баҳри осоиш гар аз ғамхона сар берун кунам,
Мениҳам чун соя паҳлу бар таҳи девори хеш.
Юсуфи ман аз харидорон касодӣ мекашад,
Бар дукон оташ занам аз сардии бозори хеш.
Бар сари ман осие гардад, таҳаммул¹⁶ мекунам,
Чун намебинам касеро зери гардун ёри хеш.
Бар бадан аз нолаи чонкоҳ дорам рахнаҳо,
Бастаам чун най камар, умрест бар озори хеш.
Аз баланду пасти олам гашт сӯҳон комёб,
Ҳасм¹⁷ меболад ба худ аз вазъи ноҳамвори хеш.
Саййидо, бошад кудурат¹⁸ рӯзии соҳибҳунар,
Шохи гул аз пой натвонад кашидан хори хеш.**

Ҳолати мазкур, яъне, чанбаи тамоман воқеии тасвир бахшидан ба ғазал яке аз хидматҳои Саййидо дар таърихи адабиёти тоҷик аст.

¹⁶Таҳаммул - сабр, ¹⁷Ҳасм - душман, ¹⁸Кудурат - ғам, андӯх

ИНЪИКОСИ ЗАМОН, ВАЪБИЯТИ СИЁСӢ - ИЧТИМОӢ ДАР ҒАЗАЛИЁТИ САЙИДО

Оид ба мавзӯи мазкур Саййидо асари ҷудоғонаи худ - «Ба-хориёт» ё худ «Ҳайвонотнома»-ро навиштааст.

Гузориши масъалаи мазкур дар ғазалиёти шоир пурвусъаттар мебошад. Яъне, аз доираи мавзӯҳои ишқӣ рӯ овардан ба рӯзгори иҷтимоии инсон ва чамъият яке аз хусусиятҳои ғазалиёти шоир ба шумор меравад:

**Ниғаҳи масти ту хуни дили аҳбоб хурад,
Теги бедоди ту аз дасти аҷал об хурад.
Аз ҷаҳон гум шуда меҳри падару фарзандӣ
В-арна Рустам зи ҷӣ боис сари Сухроб хурад?
Қатраи май сари Мансур баровард ба дор,
Войи он кас, ки ҳама умр майи ноб хурад.
Ҳар кӣ бо душмани халқ равон аст чу баҳр,
Зуд бошад, ки сари хеш чу гирбод хурад.
Саййидо, печиши он зулф ба он рух зи ҷӣ рӯст?
Мӯй бар шуълаи оташ чу фитад, тоб хурад.**

Мавзӯи ғазали мазкур асосан адолати иҷтимоӣ буда, шоир душманони халқро ҳушдор медиҳад, ки аз охи мазлумон ҳазар кунанд ва агар накунанд, онҳоро марг интизор аст. Саййидо бесарусомониҳои чамъиятро дар мансабталошию ҷоҳпарастии муосирон мебинад ва аз ин рӯ, ба ҳимояи мардумони одӣ овоз баланд мекунад:

**Дар талоши салтанат афтодаанд аз пой халқ,
Тоҷ агар ин аст, олам сарнигун хоҳад шудан.**

Аз ин сабаб, ӯ аз ғами халқ, аз ҳоли мардумони одӣ дилхуну ҷигаркабоб аст ва фиғону нолааш танҳо баҳри беҳбудии рӯзгори бечорагону дармондагон мебошад:

**Ашки ман гар инчунин, к-аз дил бурун хоҳад шудан,
Доғҳои синаам гирдоби хун хоҳад шудан.**

Дар ғазалиёти Саййидо оҳангҳои хеле амиқи фалсафӣ бо мазмунҳои иҷтимоӣ дар ғояти хунариву ҷилои тозае ҳаёлбофӣ рӯйи кор омадаанд.

Чунончи:

**Нафси саркашро мусаххар ақли пуртадбир кард,
Сағ чу шуд девона, ӯро метавон занҷир кард.
Бе мураббӣ зери гардун муътабар натвон шудан,
Моҳи навро рафта-рафта чарх оламгир кард.**

Бо бузургони чаҳон густох будан хуб нест,
 Охир ин беиззатӣ бар Кӯҳкан таъсир кард.
 Беибо натвон ба базми тундхӯён по ниҳод,
 Бемуҳобо тақя натвон бар дами шамшер кард.
 То ба пойи хум нарафтам, соғарам ёрӣ надод,
 Дастгирӣ бо мани афтода рӯҳи пир кард.
 Мераванд аҳли тамаъ дар базмҳо девонавор,
 Метавон дарҳои меҳмонхонаро занҷир кард.
 Қомати хилватнишинон мекунад кори камон,
 Метавон мисвок зоҳидро нишони тир кард.
 Водии девонагӣ ҷойи фароғат будааст,
 Хоби роҳат пой то дар хонаи занҷир кард.
 Саййидо, музди ҳунарвар мерасад дархурди кор,
 Рӯзии Фарҳодро гардун зи ҷӯйи шир кард.

Ғазали зикршуда моҳияти амиқи пандуандарзӣ, насиҳатӣ - тарбиявӣ дошта, олами сабаб - олами инсонҳо хеле нозуку ҳунармандона мавриди тасвир қарор гирифтааст ва ғазал аз оғоз то анҷом (байт-байт) ирсоли масал аст.

Ғазал дорои қофияву радиф буда, қофияҳои он бо ҳарфи равӣ «р» ба итмом мерасад, ки шакли он муқайяд аст ва радифи ғазал сода мебошад.

Ғазал дар баҳри Рамали мусаммани мақсур эҷод шудааст ва афӯили он чунин аст:

- v - - / - v - - / - v - - / - v ~

яъне: фобилотун, фобилотун, фобилотун, фобилон.

Ё худ ғазали дигари шоир, ки аз нигоҳи мазмуну мухтаво, моҳияти қавитари иҷтимоӣ дошта, ҳасби ҳоли шоир ва ҳолати қаҳрамони лирикӣ аз оғоз то анҷоми шеър давом мекунад, ки аз тангии маишӣ ва бенавоӣ ба сари шоир омадааст:

Мурғи беболупаре дидам, дилам омад ба ёд,
 Нолаи ҷуғзе шунидам, манзилам омад ба ёд.
 Аз фиребу ваъдаҳои ӯ шудам розӣ ба марг,
 Шаб ҳама шаб дасту теги қотилам омад ба ёд.
 Дар талоши баҳр чун гирдоб саргардон шудам,
 Ҳасрати лабҳои хушки соҳилам омад ба ёд.
 Сар назад аз киштзори умри ман ғайр аз сипанд,
 Сӯхтам, чун мазраи беҳосилам омад ба ёд.
 Саййидо, дидам ба хок афтода барги лоларо,
 Тегиноҳақхӯрда сайди бисмилам омад ба ёд.

Яъне интиҳои мақсади адиб ҳимояи адлу дод ва танқиди беадолатиҳои замони шоир низ мебошад.

Ғазал хеле ҳунармандона буда, дорои қофияи мутлақ ва радифи мураккаб аст. Яке аз вазифаҳои радиф дар ин ғазал таъкиди маъно низ ҳаст, ки бори ғоявии онро бар уҳда мегирад, зеро тангии маишӣ ба шоир умре рӯ ба рӯ будааст.

Аз нигоҳи вазн, ғазали мазкур дар баҳри Рамали мусаммани мақсур эҷод шудааст ва афӯиҳои он чунин аст:

- v - - / - v - - / - v - - / - v ~

яъне: фӯбилотун, фӯбилотун, фӯбилотун, фӯбилон.

Ҷиҳати қолиби ҳунарии ғазали Саййидо он аст, ки оҳангҳои иҷтимоӣ тору пуди ғазалро ташкил намуда, рамзи хеле баландро ба миён меоранд, ки дарки мақсад каме мушкил ҳам мешавад.

Вале хусусияти дигари ғазалиёти ин суҳанвар боз он аст, ки сар то по ғазали ӯ тасвирҳои воқеӣ, ҷузъиёти ҳаётию мушаххас, вожаҳои маъмулӣ, ҳаёлбофиҳои рӯзгориву мушоҳидаҳои зиндагиро фаро мегиранд. Далели ин гуфта ғазали зерин аст:

Шамъаму пайваста дар рағҳои чонам оташ аст,

Дар даҳонам мавҷи обу бар забонам оташ аст.

Золимон аз бекаси вайронаамро сӯхтанд,

Ҷузғам аз беҳонумонӣ, ошёнам оташ аст.

Булбулам, аммо мақоми дилнишинам гулҳан аст,

Сабзаам хокистар асту бӯстонам оташ аст.

Аз сари қӯйи бутон раҳти сафар то бастаам,

Маҳмили ман гирдбоду корвонам оташ аст.

Ай ки бо мо мекунӣ савдо, ба худ андеша кун,

Дар бисотам дуди оху бар дуконам оташ аст.

Сухбати ман бе маю бе мутриб имшаб даргирифт,

Хона равшан мекунам, то меҳмонам оташ аст.

Нест дилсӯзе ба мулки синаи ман ғайри доғ,

Саййидо, имрӯз ёри меҳрубонам оташ аст.

Вижагии дигари ғазалиёти Саййидо он аст, ки ҳаҷман калон нест, 6-7 ва 10-12 байтист. Саййидо ғазале дар ҳаҷми 27 байт низ дорад.

Истиқлоли байтҳо аҳёнан манзур шаванд ҳам, онҳо аз доираи мавзӯи марказӣ ҷудо нестанд. Яъне муносибати Саййидо ба сиёсатмадорон, ҳокимон, аҳли мансаб, табақаҳои ҳунармандон, меҳнатқашон, бозоргонон, олимон, шоирон, толибилмону мудар-

рисон ва ғайра ба мушоҳида мерасад. Дар ғазалиёти шоир қахрамони дириқӣ - ошиқ ё фарди соҳибтаҷриба, хирадманд, меҳнатқарин, соҳибҳунар аст, вале бенаво, беқадру манзилат, пурсабру пуртоқат ва боз бештар аз ин ростқавл, бовафо, адолатпараст, ҳақиқатхоҳ, дурандеш, покизазамиру софдил, самимию некукор мебошад.

Ў дар ғазали зерин мегӯяд:

Бувад мунъим азизи кишвару озод хор ин чо,
 Зи сарви боғ раънотар дарахти мевадор ин чо.
 Дар оғози муҳаббат ошиқ аз мурдан наяндешад,
 Занад худро ба коми шер тифли найсавор ин чо.
 Худочӯро сарҳархезӣ шавад афзунтар аз пирӣ,
 Дар айёми хазон гулдаста мебандад баҳор ин чо.
 Аламҳои туро фардо гувоҳонанд дар маҳшар,
 Мақун озурда аз худ хотири лайлу наҳор ин чо.
 Зи захри чашм арбоби тамаъро нест андеша,
 Қунанд ин қавм майли сурма аз миҷғони мор ин чо.
 Саводи беда маҷнун беҳтар аз занҷир Маҷнунро,
 Бувад аз дасти гиро нозанинтар раъшадор ин чо,
 Ба берӯйӣ тавон аз аҳли дунё баҳравар гаштан,
 Зи тифлон шикваҳо дорад дарахти мевадор ин чо.
 Бувад кори ту, ё Раб, дар ду олам парда пӯшидан,
 Мақун маҳҷуб он чову магардон шармсор ин чо.
 Набошад раҳ ба базми хилвати мо ҳарзагӯёнро,
 Сари Мансур силӣ меҳурад аз пой дор ин чо,
 Зи базми шеър набвад баҳрае афсурдатабёнро,
 Бувад килки суханпардоз чун шамъи мазор ин чо.
 Ба мулки Исфаҳону Ҳинд меҳонанд ашъорам,
 Зи Туркистонаму ҳаргиз надорам эътибор ин чо.
 Набошад бо фашу мисвоки зоҳид ҳеч таъсире,
 Наяндешад касе аз кавкаби дунболадор ин чо.
 Хату зулфаш камар барбастаанд аз баҳри хуни ман,
 Ҳазар кун, Саййидо, аз иттифоки мӯру мор ин чо.

Ғазали зикршуда низ оҳанги бисёр қавии иҷтимоӣ дошта, шоир шиква аз тангии маишӣ ва аз беадолатиҳои даврони худ дорад. Умуман дар ин ғазал танқиду истехзо, мазаммату ҳичо, шикояту норизоӣ, ҳимояи адлу ҳақиқат, ростию садоқат, дурандешию покӣ, вафодорию ростқавлӣ, худотарсию интиҳоби роҳи рост ва ғайраро васф менамояд. Ин ҷанба низ яке аз ху-

сусиятҳои ғазалҳои Саййидо ба шумор меравад. Яке аз масъалаҳои, ки мисли хатти сурх аз миёни масъалҳои баёнгардида дар ғазали боло мегузарад, ҳимояи ватан, дӯст доштани он, дилбастагии самимӣ ба ватан, азиз шуморидани обу хоки он аст. Ӯ ҳатто ватанро аз мафҳуми зодгоҳ васеътар маърифат мекунад ва Туркистонро дӯст медорад ва макону диёро ро бо он баробар намедонад ва аз ин рӯ, сарфи назар аз кадрношиносӣ, ки нисбат ба шоир раво дошта мешуд, ӯ хастадило навмед намешавад.

Ғазали боло мукаффову мураддаф буда, қофияи он муқайяд ва радифаш мураккаб мебошад. Аз нигоҳи вазн, дар баҳри Ҳазачи мусаммани солим иншо шудааст, ки афзоили он чунин аст:

v --- /v --- /v --- /v ---

яъне: мафозилун, мафозилун, мафозилун, мафозилун.

Саййидо дар эҷоди ғазал, пеш аз ҳама, аз он ҷиҳат мақом дорад, ки ӯ ин навъи адабиро ба ҳаёти мардум, ба рӯзгору зиндагӣ басо қарину наздик намудааст. Аз ин рӯ, дар ғазалҳои ӯ чанбаҳои иҷтимоӣ зиёдтар қувват гирифта, як андоза рӯҳияи мардумии шеърӣ шоирро таъмин кардааст. Дар ғазали ӯ то ба ҳаде авзои сиёсӣ- таърихӣ ва иҷтимоӣ замониаш инъикос гардидааст. Аз тарафи дигар, чанбаи таълимӣ, пандуандарзӣ, насихатию мавъизатӣ гирифтани ғазали шоир бурҳони пойдории адиб ба суннат ва баҳрабардорӣ аз анъанаҳои кӯҳани шеърӯ адаби тоҷик мебошад.

АНДЕШАҲОИ ПАНДУАХЛОҚИИ САЙЙИДО

Аслан панду ахлоқ ва тарбияву таълим мақсади адабиёти бадеӣ аст. Эҷодкоре, ки ба эҷоди бадеӣ рӯ меорад, хатман муносибати худро ба ин масъала баён мекунад. Ғазалиёти Саййидо дар баробари фаро гирифтани мавзӯҳои дигар, ақидаҳои тарбиявӣ-ахлоқии шоирро низ дар бар гирифтаанд. Аз тарафи дигар, ба ин восита таълимоти фалсафаи амалии Саййидо маърифат мешавад, ки хеле муҳим низ ҳаст.

Масалан, шоир ҷонибдори саъю кӯшиш, ҷаҳду ҷадал, амалу ҳаракат аст. Барои дарёфти қути лоямут инсон бояд мисли санги осӣ пайваста дар ҷадал бошад, яъне ризки худро ҳалол кунад, тавассути заҳмат ба даст биёрад.

Ў ба ин маънӣ таъкид мекунад, ки:

**Рӯзӣ насиби кас ба нишастан намешавад,
Бояд чу осие зи пайи обу дона рафт.**

Ба ақидаи шоир, инсон набояд гафлат варзад, балки бояд мақсади муайян дошта бошад. Ў кӯшишу ҳаракат, чаҳду талош, саъю чадалро талаб меномад ва мегӯяд:

**Бе талаб, ай Саййидо, мақсад намеояд ба даст,
Чо ба маҷлис мекунад най аз фиғони хештан.**

Меҳнату кор, машғулияту фаъолият обрӯ ва эътибори инсон аст ва мардумоне, ки ин сифатҳоро доро ҳастанд, соҳибхунаранд ва дар зиндагӣ ҳеҷ гоҳ хору залил нахоҳанд шуд:

**Рӯ намеорад ба хони ҳеҷ кас соҳибхунар,
Боғбон ризки худ аз пушти гулистон меҳӯрад.**

Ё худ:

**Шир мегардад бурун аз кӯҳ баҳри Кӯҳкан,
Ризки худ соҳибхунар аз санг пайдо мекунад.**

Саййидо барои инсони меҳнаткаш на танҳо сахрову дашт, балки ҳама чоро меҳнаткада медонад ва бояд дар ҳеҷ ҳолату дар ҳеҷ чо кас фориғ аз саъю кӯшиш набошад:

**Мурғи кабоб рӯзии соҳибтараддуд аст,
Дар хона анкабут шикори мағас кунад.**

Ё ин ки:

**Устухони хушк бе ташвиш кай ояд ба даст,
Аз пай рӯзӣ мағӯ табӣ ҳумо осуда аст.**

Шоир, ки худ бо меҳнати ҳалол зистааст, муфтхуронро чашми дидан надорад. Ҳатто дасту пой инсон, ки агар вазифаи худро ба чо наоранд, онҳоро бояд баст, мегӯяд:

**Паймонае, ки бода надорад, шикастанист,
Дасте, ки нест масдари эҷод, бастанист.**

Ба назари шоири меҳнатдӯсту покизакор, ҳисоли ҳамидаи инсонӣ аз қабилӣ вафодорӣ, сидқу сафо, ростгӯӣ, ростқавлӣ, некиву некукорӣ, раҳму шафқат, инсондӯстию мардумнавозӣ, илмомӯзию донишмандӣ, сабру тоқат, бурдборию пуртоқатӣ ва ғайраро тарғиб намуда, оммавӣ гардидани онҳоро ҷонибдор аст: Ў мегӯяд:

**Ростиро набувад ҳеҷ заволе ба чаҳон,
Сарв агар хушк шавад, боз асо мегардад.**

Ё худ:

Рафиқ аз каф мадеҳ, душман агар хоҳӣ забун гардад,

Туро сӯзан ба даст афтод, хор аз по бурун гардад.

Барои доро гардидани инсонҳо бо хислатҳои ҳамида ҳатман тарбият зарур аст. Аз ин рӯ, ба андешаи шоир, инсон ҳатман бояд аз мактаби тарбия гузарад.

Дар ғазалиёти Саййидо ба чуз мавзӯҳои маъмулии жанри мазкур, мавзӯҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ, тарбиявӣ-ахлоқӣ, танқидӣ-ҳаҷвӣ, шарҳиҳои-хонаводагӣ ва ғайра хеле хуб баён шудаанд, ки нигоҳи тоза ба мазмуну муҳтавои ғазалсароӣ мебошад. Ин ҳамин маъниро дорад, ки Саййидо ба ин восита адабиётро ба ҳаёти ҷамъият, ба рӯзгори халқ, ба зиндагии табақаҳои иҷтимоӣ хеле наздик намуда, нияту мақсад ва орзуву омоли мардумро асосан инъикос намудааст.

Аз тарафи дигар, тозақории шоир дар ғазалсароӣ ба хусусиятҳои шаклии жанр тааллуқ надорад, яъне ӯ дар қофияву радиф, вазн ва сохтори дигари шаклии ғазал гардиши ҷиддӣ ворид накардааст.

Тозакориҳову навоариҳои шоир дар мундариҷаи ғазалсароӣ, моҳияти тематикӣ ғазал дахл дорад, ки ғазали ӯ оинаи рӯзгори асри шоир гардидааст. Ғазалҳои Саййидо саршор аз тазодҳои зиддиятҳои зиндагӣ, низоъҳои сиёсӣ-таърихӣ, ҳаёти-иҷтимоӣ, тоифавию табақавӣ ва ғайра аст. Инҳо низоъҳо ва тазодҳои рӯзгори ҳамаҷузӣ чомеъа мебошад ва ғазалиёти Саййидо инъикосгари ҳаёти инсонҳост. Ӯ ин ҷанбаро низ бо ҳунари хоси шоирона ва бо сабку шеваи фардӣ-индивидуалии худ эҷод кардааст.

МУСАММАТҲОИ САЙЙИДО

Мусаммат дар эҷодиёти Саййидо пас аз ғазал дар ҷойи дуюм меистад, ки аз 1050 байт иборат аст.

Саййидо бештар ба ғазалиёти Хусрави Дехлавӣ, Камолу Ҳофиз, Ҷомию Ҳилолӣ, Калиму Толиб, Муҳташами Кошию Соибӣ Табретӣ, Мушфиқию Урфӣ мусаммат бастааст. Худи ҳамин ҷуръати Саййидо гувоҳи он аст, ки ӯ дар эҷоди мусаммат устод мебошад, зеро ба ғазалиёти шоирони дараҷаи аввали адабиёт тазмин бастааст. Ӯ голибон дар ин кор ба эҷодиёти Соиб рӯ оварда, бештар ба ғазалҳои ин шоир тазмин бастааст.

Мусаммат навъе аз шеъри тасмий буда, аз бандҳои 3-10 - мисраи иборат аст. Он метавонад аз 5 ё 6 банд иборат бошад ва

ду навъ мешавад: яке мусаммати мустақил, ки комилан эҷоди худи шоир аст ва дигаре се мисраъ ё чор, панҷ мисраъ аз худи шоир ва ду мисраи дигар аз шоири муосир ё салаф аст.

Мусаммат бо он характернок аст, ки банди якуми он ҳамқофия, бандҳои баъдӣ ҷаҳор ё панҷ, шаш, ҳафт мисраъ ҳамқофия ва мисраи охир ба банди аввал ҳамқофия мешавад. Масалан, «Намонд»-ном мусаммати мухаммаси Саййидо, ки бар ғазали Соиби Табрэӣ (1592-1677) баста шудааст:

**Арбоби ҷудро¹⁹ кафи гавҳарфишон намонд,
Дастӣ кушодае ба муҳиту ба кон намонд,
Дар рӯзгори мо зи мурувват нишон намонд,
«Аз ҳиммати баланд асар дар ҷаҳон намонд,
Як сарв дар саросари ин бӯстон намонд»,**

**То ҷузғтинатон ба фазои ҷаман шуданд,
Чун сабза сояпарвари сарву суман шуданд,
Гулҳо зи баски ҳамдами зоғу заған шуданд,
«Мургони нағмасанҷ ҷалои ватан шуданд,
Љуз байза²⁰ шикаста дар ин ошён намонд».**

**Аз аҳли дил намонд дар ин хокдон нишон,
Бастанд обу оина раҳти худ аз миён,
Хуршед гуфт вақти видоаш ба осмон:
«Равшандилон ҷу барқ гузаштанд аз ҷаҳон,
Ҳокистаре ба ҷой аз ин корвон намонд».**

**Аз дидаи басирати²¹ мо хоб шуд равон,
Абёт аз сафина²² ҷу симоб шуд равон,
Таҳрир аз саҳифа ҷу хуноб шуд равон,
«Аз ҷашми сурмавори давог об шуд равон,
Ширинзабонии қалами нуктадон намонд».**

**Ай Саййидо, ту дил ба мақоми начот каш,
Пой аз миёни тоифаи бесубот каш,
Чун Хизр раҳти хеш ба оби ҳаёт каш,
«Соиб, забони хома ба коми давог каш,
Имрӯз ҷун суҳанталабе дар ҷаҳон намонд».**

¹⁹Арбоби ҷуд - аҳли саҳо, ²⁰Байза - тухм, ²¹Басират - биной, ²²Сафина - девони ашғор,

Дар мусаммати мухаммаси мазкур байтҳои дар нохунак (« ») гирифташуда моли Соибанд. Намунаи боло далели он аст, ки хусусиятҳои шаклӣ ва мундариҷавии абёт комилан риоя шудаву аз соҳибистеъдод будани ҳар ду шоир шаҳодат медиҳанд.

Аз сабаби дар ғазалҳои Саййидо оҳангҳои иҷтимоӣ садои кавитаре доранд, ин ҳолат дар мусамматҳои ба ғазалҳои шоири дигар навиштаи ӯ то андозае ҳис карда мешавад. Яъне Саййидо ба ғазалҳои комилан ошиқона низ то дараҷае оҳангҳои иҷтимоии пурқуввате ворид сохтааст. Масалан, дар мусаммати мухаммаси ӯ, ки бо радифи «намонд» бар ғазали Соиб иншо шудааст, ҳеҷ гумон намеравад, ки абёти ду адиб бошанд, зеро вазн, радифу қофияҳо, мазмуну мундариҷа, мавзӯ, хусусиятҳои сабкӣ ва ғайра комилан баробаранд ва ҷанбаҳои ҳунарии он низ яқсонанд. Ҳол он ки дар ин навъи шеърӣ то дараҷае эҷодкори мусаммат мустақилу озод нест.

Дар навъи дуоми мусаммат мо комилан озод будани шоирро мушоҳида менамоем. Барои намуна як мусаммати мухаммаси мустақили Саййидоро зикр намуда, оид ба санъати назми ӯ аз намунаи мазкур натиҷагирӣ хоҳем кард:

**Дидаро умре ба мардум ошно кардам, нашуд,
Синаро оинаи сидқу сафо кардам, нашуд,
Бо баду неки ҷаҳон аҳду вафо кардам, нашуд,
Дар дили ҳар кас зи рӯи меҳр ҷо кардам, нашуд,
Хонаи шодӣ ба рӯи хеш во кардам, нашуд.**

**Муддате чун соя будам дар қафои шайху шоб,
Рӯзгоре ҳамнишин будам ба минову шароб,
Сар ба танҳои барорам баъд аз ин чун офтоб,
Поси хотир то ба қай дорам дар ин дайри хароб,
Бо қаландар шурбу бо зоҳид риё кардам, нашуд.**

**Меҳрубониҳо намудам дӯстони хешро,
Ёр бо мадҳу сано кардам забони хешро,
Чун қалам гӯям ман акнун достони хешро,
Ҳоки пойи ҳар як аз ҳамсухбатони хешро
Солҳо дар дидаи худ тӯтиё кардам, нашуд.**

**Маҷлиси агёр равшан кардааст он майпараст,
Ай мусулмонон, ҷӣ бояд кард бо он шӯҳи маст?
Дар фироқи зулфи кофаркеш меҳӯрдам шикаст,**

**Обрӯйи рафтаго мехостам орам ба даст,
Дар харими Каъба чандоне дуо кардам, нашуд!**

**Саййидо, дорам дили чун ғунчаи гул пур зи хун,
Кавкаби бахтам дар об афтода, толеъ шуд забун,
Меравам, занчир дар по, дар биёбони чунун,
Баски ноком аз дили офоқ афтодам бурун,
Қимати худро ба нархи хоки по кардам, нашуд.**

Албатта, мусаммат аз нимаҳои дуоими асри XI зуҳур карда, дар асри XV ҳар ду навъи он хеле инкишоф кардааст ва дар ин аср (XV) хусусан Мавлоно Ҷомӣ онро басо ривоч додааст. Сайидо суннати адабии мазкурро дар асри XVII таҳаввули махсус бахшида, аз нигоҳи мазмуну муҳтаво ба он тозагиҳо ворид сохт.

Ҷунончи, ба ғазали зерини Соиб мусаммати мухаммаси «Ғаме дорам»-ро баастааст:

**Сари пуршӯру ҷисми лоғару пушти хаме дорам,
Дар ин водӣ фаровон дарду бепоён ғаме дорам,
Парешонхотирам имрӯз, гӯё мотаме дорам,
«Лаби хушқу дили хунину ҷашми пурнаме дорам,
Ниғаҳ дорад Худо аз ҷашми бад, хуш оламе дорам».**

**Агар гул дар замини дил нишонам, хор мерӯяд,
Ниҳоли сабз қорам, неш аз гулзор мерӯяд,
Маро аз сина дил ҳамчун забони мор мерӯяд,
«Ба ҷойи ҷавҳари оинаам зангор мерӯяд,
Гуворо бод айшам, хуш баҳори хурраме дорам».**

**Ба гардун тири охи ҳастагон созад асар, Соиб,
Барояд эҳтиёҷи Саййидо аз ҷашми тар, Соиб,
Ҷу шабнам гаштаам аз пеши худ соҳибназар, Соиб,
«Зи рози осмонҳо чун набошам боҳабар, Соиб,
Ки ман аз косаи зонуи худ Ҷоми Ҷаме дорам».**

Шоир дар ин навъи шеър низ ба паҳлуҳои гуногуни зиндагӣ, ба мавзӯҳои мухталифи рӯзгори инсон даҳолат менамояд. Ӯ дар ҳама гуна ҳолату вазъият аз беадолатиҳои рӯзгор шикоят дорад ва ба ҳамин мазмун ғазал меёбад ва мусаммат мебандад, ки дар мантиқи одии ифода, ба ҳам омадани андешаҳои шуароӣ тоҷик дар асрҳои гуногун, дар муҳиту замонҳои мухталиф аст. Ҷунончи, боз дар ҳамфикри бо Соиб мегӯяд:

Дар чаман имрӯз булбул масти гуфтори худ аст,
 Кабк дар куҳсорҳо дар банди рафтори худ аст,
 Сарв мағрури каду гул маҳви рафтори худ аст,
 «Ҳар киро бинем дар олам, гирифтори худ аст,
 Кори Ҳақ дар токи нисён монда, дар кори худ аст».

Рӯзгоре шуд, ки дар вайронае ҳастам муқим,
 Мекунам пайваста ёд аз аҳди ёрони қадим,
 Ин нидо омад бурун аз хоки Мӯсои Калим:
 «Ҳизр осудааст аз таъмири девори ятим,
 Ҳар касеро рӯй дар таъмири девори худ аст».

Хонабардӯшем, моро ҳоҷати дастор нест,
 Пайкари моро либоси тозае даркор нест,
 Саййидо, моро назар бар чашми дунёдор нест,
 «Чашми Соиб чун садаф бар абри гавҳарбор нест,
 Зери бори миннати таъби гуҳарбори худ аст».

Яъне, Миробид Саййидои Насафӣ дар таҳаввули жанри му-
 саммати мухаммас ва маҳсусан дар ғанӣ гардонидани мазму-
 ну муҳтавои он рисолати таърихии ҳешро адо кардааст.

«ШАҲРОШҮБ»-И САЙИДО ВА СОҲТОРИ ОН, ТАСВИРИ ҲУНАРМАНДОН ДАР ИН АСАР

«Шахрошӯб»-и нахустин ба қалами шоири асри XI тоҷикза-
 бони ҳинд Масъуди Саъди Салмон тааллуқ дорад. Маҳастии
 Ганҷавӣ, Хусрави Дехлавӣ, Сайфӣи Бухороӣ, Огаҳӣ, Мирму-
 ҳаммади Ҳошим, Мавлоно Озарӣ ва дигарон навъҳои гуногу-
 ни шахрошӯб навиштаанд.

Саййидо дар асри XVII суннати эҷоди чунин асарро эҳё кард,
 ки яке аз хидматҳои дигари адиб дар таърихи адабиёт мебо-
 шад. «Шахрошӯб»-и Саййидо дар навъи муайяни адабӣ (ғазал,
 қасида, қитъа, рубой...) навишта шудааст ва аз ин рӯ, дар шакли
 худ озод аст. «Шахрошӯб»-и Саййидо аз омезиши шаклҳои
 гуногуни шеърӣ иборат мебошад. Аз ин нигоҳ, бунёди «Шах-
 рошӯб»-и ӯро байтҳои фард ташкил медиҳанд ва ҳар як байт як
 шеъри мустақил аст. Бино бар ин, асар дар вазнҳои гуногун
 навишта шудааст.

Миробид Саййидо Насафӣ дар «Шахрошӯб» намояндаи касбу корҳои гуногун мисли: заргар, бофанда, кулол, танбӯрӣ, қаннод, хиштпаз, мӯзадӯз, чарчинфурӯш, тоқидӯз, деворзан, кабобпаз, ҳалвогар, дарзӣ ва ғайраро хеле устодона тасвир кардааст. Дар ин асари шоир ҳамагӣ намояндаи 212 касбу ҳунаро ба таври ҳазломез васф карда мешавад.

«Шахрошӯб» нишон медиҳад, ки Саййидо то кадом поя бо мардуми заҳматкаш, бо табақаҳои иҷтимоӣ-истехсолии ҷамъият наздик аст. Ба мардум, ба нозуқиҳои қору пешаи онҳо, ба рӯзгору зиндагӣ, ба муносибату рафтор ва гуфтору ғайриғайри онҳо аз наздик ошно мебошад.

Асар арзиши адабӣ-ҳунароӣ низ дорад, зеро аз ҷониби шоири тавоно, суҳансанҷи соҳибистеъдод рӯйи қор омадааст. Санъати суҳанофаринии адиб, ҳунари эҷоди санъаткор, сабки нигоришу шеваи таълифи Саййидо дар ин асар то ба ҳадде хусусияти халқӣ гирифтааст.

Чунончи:

**Дилбари ҳалвогарамро ҳаст теге дилхарош,
Аз ғами ӯ қоматам ҳам гашт чун ҳалвотарош.**

ё худ:

**Дилбари қассоби ман омад, дукони худ кушод,
Дунбаро аз пеши худ бигрифт, пеши ман ниҳод.**

МАЗМУНУ МУНДАРИҶАИ ШЕЪРҲОИ БА ҲУНАРМАНДОН БАХШИДАИ САЙЙИДО

Саййидо ба табақаҳои ҳунароманди ҷамъият тавачҷуҳи маҳсус дорад, зеро онҳоро дар ашъори лирикияш (ғазалиёту қитъаҳо...), дар «Шахрошӯб» ва инчунин ашъори маҳсуси ба ин тоифа бахшидааш васф кардааст. Албатта, дар таърихи адабиёт фасли тоза низ ҳаст, ки дар шакли маснавӣ рӯйи қор омадааст.

Дилбастагии шоир ба ин тоифаи мардум шояд аз он ҷиҳат бошад, ки ӯ худ аз аҳли ҳунаро аст. Саййидо дар ашъори ба табақаҳои ҳунаромандон бахшидаи ҳеш намояндаи ҳашт навъи ҳунаро васф кардааст, ки аз ҷумлаи онҳо: баққол, шустагар, нонво, наққош, начҷор, шотир, таштгар ва қассоб мебошанд. Ин ҳашт шеъри ба ҳунаромандон бахшидаи шоир дар маҷмӯъ дорои 290 байт аст ва онҳо манзумаҳоеанд, ки аз ибтидо то интиҳо дар як мавзӯё эҷод шудаанд. Муҳим он аст, ки дар ин манзумаҳо инсонии соҳибҳунаро ва меҳнаткашу заҳматқарин маври-

ди ситоишу васф қарор гирифтааст. Чунончи, дар манзумаи «Дар таърифи начҷор» меорад:

Бути начҷори ман сарвест якто,
 Зи сар то пой пайванд аз тамошо.
 Санавбар истода бар дуконаш,
 Тарошад хешро аз бандагонаш.
 Ба боғи орзу сарви таманно,
 Занад пеши қади ӯ теша бар по.
 Чаҳоне хидмати ӯ карда пеша,
 Занад ҳар кас ба сӯйи хеш теша.
 Забони тешааш ширинтакаллум,
 Ба хуни Кӯҳкан хурда тараххум
 Зи оби тешааш пур устухонам,
 Ба зикри аррааш бошад забонам.
 Чӣ арра? Чун забони шуъла саркаш,
 Фиканда ошиқонро дар кашокаш.
 Чӣ арра? Зердасташ сарбаландон,
 Бувад море зи сар то пой дандон.
 Ҳамеша шеваи ӯ дилхарошӣ,
 Ба хубон менамояд нозпошӣ.
 Нигоҳи ӯ камандосо кашанда,
 Ки бошад гӯшаи чашмаш баранда.
 Чӣ ранда? Дорад аз оина сина,
 Чӣ сина? - Соф дил аз меҳру кина.
 Забони ӯ бувад бо дил мувофиқ,
 Саре дорад ба ҳамворӣ чу ошиқ.
 Асоси хонаҳоро ӯст устод,
 Ба аҳди ӯст ошиқ хонаобод.
 Дуконаш дар ба рӯйи Арш баста,
 Димоғаш дар сари Курсӣ нишаста.
 Ба ҳар манзил гузорад по, ҳамон дам
 Кунад чун теша синчи хона муҳкам.
 Сафед аз интизораш чашми дархо,
 Чунон печида занчири назарҳо,
 Бутон бар сурати ӯ гашта хайрон,
 Хичил аз бутпарастӣ бутпарастон,
 Хароби мақдами ӯ хонумонҳо,
 Гул афтода ба чашми тобадонҳо.
 Намабинам ба асри хеш бунёд,

Ғами ӯ хонумонам дод бар бод.
 Рухаш то рафта аз кошонаи ман,
 Сияҳ гардида рӯйи хонаи ман.
 Маро кай аз дуконаш баҳрамандист?
 Зи чӯши ишқбозон тахтабандист.
 Ба ман кай ошно аз рӯйи ёрист?
 Дилаш дар ошиқӣ тахчӯборист.
 Ба аҳди хештан устод бошад,
 Вафояш лек бебунёд бошад.
 Биё, соқӣ, даре бикшо ба рӯям,
 Ба чоми бода бишкан орзуям.
 Маро чун Саййидо маъмур гардон.
 Диламро хонаи пурнур гардон.

Манзумаи мазкур дорои 25 байт буда, ба қасида қаробат до-
рад. Он дар шакли маснавий эҷод гардида, дар он пешаи нач-
чорӣ ва чузъиёти он, лавозимоте, ки барои касби мазкур зарур
аст ва худи наччор ва ғайра мавриди тасвир қарор дода меша-
вад.

Манзума дар баҳри Ҳазаҷи мусаддаси маҳзуф ё мақсур таъ-
лиф шудааст, ки афзоили он чунин аст:

v - - - /v - - - /v - -

яъне: мафоъйлун, мафоъйлун, фаъулун.

Интиҳои асар, дар ҳаҷми ду байт мурочиат ба соқиро дар
бар мегирад, ки моҳияти сӯфиёна дорад. Инчунин, дар байти
охирин тахаллуси шоир омадааст.

Яъне, шоир ба ин восита меҳнатро васф мекунад, аҳаммияту
моҳияти ин ё он пешаро хеле бо чузъиёт баён менамояд. Маса-
лан, аз пешаи наччор макони зист бунёд мешавад, ки ба он на
танҳо инсон, балки ҳама махлуқи ҷондор эҳтиёҷ дорад. Пас,
касби мазкур сазовори васфу ситоиш ва барои мардум
аввалиндараҷа мебошад.

Ё ин ки дар манзумаи дигар оид ба пешаи баққолий сухан ме-
равад ва он «Дар таърихи Хоҷа Мирзочони Баққол» унвон до-
раду аз 53 байт иборат буда, бо чунин матлаъ шурӯъ мешавад:

Диламро бурда сарви чомазебе,
 Биҳиштиталъате, одамфиребе.

Манзумаи мазкур низ дар баҳри Ҳазаҷи мусаддаси маҳзуф
иншо шудааст ва афоили он чунин аст:

v - - - /v - - - /v - -

яъне: мафоъйлун, мафоъйлун, фаъълун.

Дар ин манзума низ шахсияти баққол ҳамчун донандаи пешаи худ, аз ҳар ҷиҳат: хислату рафтор, гуфтору кирдор, муносибату муомила ва ғайра бо ҷузъиёти меҳнати баққол, ороиши дуқони ӯ, воситаҳои меҳнат ва тарзи коргирии баққоли соҳибмаърифату доно ва дар кори худ тавоно бо кулли нозуқиҳои қору фаъолияташ ситоиш карда мешавад. Баъзан баёни шоир оҳанги ҳазлу шӯҳӣ ва ҳатто гоҳе каме ҷанбаи тамасхур низ мегирад. Шояд дар чунин ҳолат шӯҳчашмиҳои мардуми бозор дар симои чунин соҳибхунарон мавриди тасвир қарор дода шаванд.

Чунончи:

**Зи санчидаш димоғи лаъли хунбор,
Зи рангаш сурх гашта рӯйи бозор,**

Ё худ:

**Ба ҷон парварда ӯро золи даврон,
Ниҳода ном ӯро Мирзочон.**

Ба ҳамин тариқ, дар манзумаҳои дигари ба хунарварону соҳибпешагон бахшидаи Миробид Саййидои Насафӣ, аз ҷумла: «Дар таърифи Хоҷа Мирзомуҳаммади Шустагар», «Дар таърифу тавсифи нонво», «Дар таърифи Хоҷа Шафеи Наққош», «Дар таърифу тавсифи шотир», «Дар таърифи қассоб» ва ниҳоят «Дар таърифи таштгар» касбҳо, пешаҳо, хунарҳо, хирфатҳо ва соҳибони онҳо бо хислату рафтор, гуфтору кирдор, муомилаву муносибат ва асрори хунарии эшон ва назокати қору фаъолияти онҳо ба тасвир гирифта шудааст. Масалан, назокати пешаи наққоширо («Дар таърифи Хоҷа Шафеи Наққош»), ки боиси зебу зинат ва ороиши ҳар як макон мегардад, чунин ба мушоҳида мегирад:

**Гузорад пой бар ҳар остона,
Кунад он хонаро оинахона,
Ба килки худ намесозад ситамро,
Кунад ангушти ӯ кори қаламро.**

Ё худ дар манзумаи «Дар таърифи қассоб» ҷузъиёти пешаи мазкурро аз забони гӯсфанд меорад, ки барои забҳ омадааст ва аз он боке надорад, зеро туъмаи ҳалоли халифаи Ҷаҳнофарин шудан ормони интиҳои ӯст:

**Ба дукнонаш равам дар хун тапида,
Наяндешам зи сарҳои бурида.**

**Агар хунам бирезад, мотамам нест,
Зи поям гар биёвезад, гамам нест.**

Ё ин ки дар манзумаи дигари шоир, ки «Дар таърифу тавсифи нонво» ном дорад, ҳунари нонвой ва куҳантаърих будани он, кадршиносӣ дидани пешаи мазкур миёни насли инсон ба тасвир оварда шудааст. Шоир макони омодашавии нон-танӯрро бо усули тоза ва басо образноку шево ба мушоҳида мегирад:

**Танӯраш сурхрӯ аз оташи гул,
Хасу хораш бувад мижғони булбул.**

Умуман ашъори ба ҳунармандон бахшидаи Саййидо чанд ҷиҳати хосса дорад, ки онро таъкид намудан аз аҳаммият ҳолӣ нест:

Саййидо ҳам дар ашъори лирикӣ, асари алоҳида ва шеърҳои ҷудогона, яъне бо се роҳ ба ин мавзӯё васфи аҳли ҳунар ва пешаи онҳо рӯ овардааст.

Шоир анъанаи адабӣ, суннати эҷодиро ба таври васеътар эҳё намуда, дар ҳамин замина баъзе тозақориҳо кардааст.

Адиб ба ин восита эҷоди бадеъро ба рӯзгори халқ, ба аҳли меҳнат боз ҳам наздиктар намудааст.

Таркиби луғавии забони адабии тоҷикро дар асри XVII аз ҳисоби калимаву ибораҳои соҳавӣ нисбатан ғанӣ гардондааст.

«БАҲОРИЁТ»-И САЙИДО - СОҲТОР, МАЗМУН ВА МУНДАРИҶАИ ОН

«Баҳориёт» ва ё «Ҳайвонотнома» асари тамсилии Миробид Саййидои Насафӣ буда, дар рӯзгори Абдулазизхони аштархонӣ, соли 1680 дар муддати ду-се рӯз таълиф шудааст ва дар ин бора худи шоир чунин ишора дорад:

**Ин нусха, Саййидо, ба ду-се рӯз шуд тамом
Дар рӯзгори ҳазрати Абдулазизхон.
Таърих аз ҳазору навад як гузашта буд,
Аз ҳичрати Расул-шаҳи охируззамон.**

Асар ҳаҷман чандон калон набуда, аз 184 байт иборат мебошад. «Баҳориёт» дар баҳри Музореи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф ё мақсур навишта шудааст ва афӯили он чунин аст:

-- v/ - v - v/v -- v/ - v - ё худ: - v ~

яъне: мафъӯлу, фоъилоту, мафоъйлу, фоъилун ё фоъилон.
Асар чун суннати устувор бо ҳамду санои Худо оғоз мешавад:

**Аввал ба номи он ки муъбаррост аз макон,
Халлоқи ваҳшу тайру Худованди инсу чон.
Он соние, ки шоҳиди ўянд ҳар вучуд,
Он қодире, ки дар сифати ўст ҳар забон.**

Асар аз муқаддима, қисмати асосӣ ва хотима иборат буда, муқаддимаи он ҳамди Худо ва наъти Расули акрам (с.) - ро дар бар мегирад:

**Баъд аз санову ҳамди Худованди зулчалол
Миннат ниҳам зи наъти Расули Худо ба чон.**

Баъд аз он шоир қайд мекунад, ки баҳри рафъи хастагӣ ва парешонии табъи мардумон ният дорад, ки аз вухуш-ҳайвонот сухан бикунад. Шоир барои мушоҳида ба саҳро баромада, сар-аввал мушакеро мебинад, ки назди дари хонаи худ нишаста хештанситоӣ дорад:

**Мехоҳам аз вухуш замоне сухан кунам,
Дафъи малол то шавад аз табъи мардумон.
Рӯзе мани ғариб дар айёми навбахор
Аз кунчи хона чониби саҳро шудам раван.
Дидам, нишаста бар дари сӯроҳ мушаке,
Мекард худ ба худ сифати хешро баён.**

Худситоӣ ва таърифкунии муш то ба чое мерасад, ки боиси хашм гирифтани чонвари дигаре мешавад:

**Ачдоди ман ба мири мушон така мекунад,
Имрӯз дар баробари ман кист дар ҷаҳон?**

Гурбаи даргузаре инро шунида тоқаташ тоқ мегардад ва муш-ро саҳт танқид намуда, худашро таъриф мекунад:

**Ай беадаб, ту шарм надорӣ зи рӯи ман?
Ачдоди ту шуданд ҳама пеши ман калон.
Обои оли²³ ту бувад кӯршабпарак,
Абнои софили²⁴ ту ҳам аз чинси сифлагон.
Пур кардай зи хок, ба ҳар хона рафтаӣ,
Ай хонаҳои халқ зи дасти ту хокдон!
Дандонзанист кори ту, ҳар чо ки донаест,
Ҳастӣ ҳамеша душмани анбори мардумон.**

²³Обои оли - падару бобоён, ²⁴Софил - паст.

Гурба худситой намуда мегӯяд:

**Бар ман бибину нек таманно бикун маро,
Яъне зи шер сурати ман медиҳад нишон.
Паррандае, ки бигзарад аз пеши чаши ман,
Ўро ба чанги хеш дарорам ҳамон замон.
Азбаски дар миёнаи мардум муқаррамам,
Чоям ҳамеша ҳаст ба паҳлуи меҳмон.**

Ба ҳамин тарик, худтаърифкунии гурбаро шунида сағ ба низоъ ҳамроҳ мешавад. Вай гурбаро сарзаниш намуда, худашро ситоиш мекунад. Яъне дар «Баҳориёт» ҳамагӣ 18 ҳайвон иштирок мекунад, ки яке пас аз дигаре зухур карда, сифатҳои манфии тарафи муқобилро як-як ном бурда, мазаммат менамояд ва баъд ба худситой шурӯъ мекунад. Тартиби ширкати ҷонварон дар асар чунин аст: муш, гурба, сағ, гӯсфанд, гург, гов, уштур, сангпушт, хорпушт, рӯбоҳ, харгӯш, маймун, оху, паланг, фил, карк, шер ва мӯрча бо баёни хислатҳои бади ҳамдигар ва зикри сифатҳои хуби хеш мунозираи хеле тезутунд менамоянд.

Шоир дар тасвири мунозираи ҳайвонот хеле мушоҳидаҳои дақиқу нозук менамояд, зеро зиддиятҳои табиӣ ҷонваронро, ки ҳатто мардумон низ медонанд, қайд намуда, нафъу зарари расонидаи онҳоро таъкидан баён мекунад: мушу гурба, гурбаву сағ, гӯсфанду гург ва ғайра.

Дар асар худситоии хеле зиёдеро шер дар бораи худ ва аҷдодаш раво медорад, ки он боиси ҳашм гирифтани мӯрча мегардад. Шер каркро сарзаниш мекунад, ки:

**Ай сахтрӯю сустқадам, чобукӣ макун,
Ҳастӣ ту пеш як қадам аз гови подабон.
Тифлон аз забони ту парҳез мекунанд,
Бошӣ ту дар миёнаи ин қавм бадзабон.
Аҷдоди ман ба шери Худо даст додаанд,
Аз чанги ман вагарна кӣ меёфтӣ амон?
Ҳаргиз шикории дигареро нахӯрдаам,
Як раҳ ба хуни мурда наёлудаам даҳон.
Дар бешае, ки мераваму мекунам қарор,
Берун зи қаҳтсол шаванд аҳли он макон.
Бо ҳар кӣ бингарам, чигараш об мешавад,
Аз мӯр камтаранд ба чашмам баҳодурон.**

Сарзаниши шер, ки баҳодурон ба мӯрча муқоиса карда мешавад, таҳқир шудани мӯрча ба садои фаҳромези шер боиси

хашм гирифтани мӯрча мешавад. Ҳадафи мӯрча аслан дона-пайдокунӣ буд, вале мазаммати шерро шунида газаб мекунад ва абнои чинси хешро мисол меорад, ки агар мо иттифоқ шавему сарчамъ гардем, шери жаёнро пӯст хоҳем канд:

**Дар фикри дона мӯрчае буд дар гузар,
Омад ба Шеру гуфт, ки: - Ай Рустами замон!
Аз иттифоқи мӯрчагон гофилӣ магар?
В-арна, чаро ҳақир шуморию нотавон?
Хӯроки аҳли байти ман аст аз ниточи ту,
Доим пур аст хонаам аз шербаччагон.
Тифлони ширмасти ман имрӯз шергир,
Хешони нотавони мананд аз ту комрон.**

Таъсири суханони мӯрча то ба ҳадде мерасад, ки ҳамаи ҷонварон аз кирдори хеш пушаймон мешаванд ва онҳо ҳатто аз ҳамдигар узр хоста, оштӣ мекунанд. Шоир лаҳзаи мазкурро чунин ба қалам овардааст:

**Чун аз забони мӯрча ин ҳарф шуд баланд,
Таслим карда-карда расиданд ваҳшиён.
Гуфтанд узрҳо зи таҳи дил ба якдигар,
Афтод пойи оштие андар он миён.**

Мантиқан агар андеша карда шавад, «Баҳориёт» бо кибру ғурур оғоз шуда, бо низоъҳои паёпай чараён гирифта, то ба интиҳо давом мекунад. Муҳим он аст, ки бо сулҳ ва оштӣ тамом мешавад ва ҳатто ҷонварон аз ҳамдигар узрҳои мекунанд, ки мақсади эҷодкор тобиши фалсафӣ мегирад. Яъне ҳама гуна ҷанг бо сулҳ хотима меёбад. Пас, ин ҳамин маъниро низ дорад, ки ҷанг, кибру ғурур, ҳавобаландӣ, худҳои умри тӯлонӣ надорад ва ҳатман пушаймонӣ ба бор меорад.

Албатта, ба чунин натиҷаи фалсафӣ расидани Саййидои Насафӣ бесабаб нест. Шоир аз анъанаҳои адабии тоисломӣ ва асримиёнагӣ иттилооти комил дошта, дар эҷодиёти худ аз онҳо кор гирифтааст. Саййидо дар ҳамин замина низ тозакориҳо карда метавонад ва ӯ чунин ҳам кардааст. Ӯ бо эҷоди ин асари худ ду ҷанбаи суннати адабии миллиро тақвият бахшидааст: яке осори тамсилро таҳким бахшидаву дигаре адабиёти мунозиравиरो эҳё кардааст. Намунаи комили асари тамсилӣ-мунозиравӣ «Дарахти Асурик ва буз» аст, ки дар адабиёти асримиёнагӣ таъсири фаровон гузоштааст. Махсусан дар асри XI тавассути эҷодиёти Носири Хусрав ва бештар дар осори Асадии

Тӯсӣ мунозира чилои тозае касб мекунад. Намунаҳои комили мунозира панҷ қасидаи Асадии Тӯсӣ: «Замину осмон», «Тиру камон», «Шабу рӯз», «Габру мусулмон» «Арабу Аҷам» ба ҳисоб меравад. Дар ин асарҳо интихоби мавзӯ ва масъалагузорӣ, ҳалли масъала ва натиҷагирӣ аз он тамоман нав, ниҳоят муҳим ва арзишманд мебошад.

«Баҳориёт»-и Саййидо ҳамчун асари адабӣ, пеш аз ҳама, дар нақши 18 ҷонвар нишон додани муносибатҳои табақавӣ дар ҷамъият аст. Дар рӯи замин агар пурқувваттарин ҷонвар шер бошад, ҳақиру нотавон мӯрча ба шумор меравад.

Шоир хушдор медиҳад, ки ҳисоли ҳамида: фурутани, хоксорӣ, шикастанафсӣ, ҳалимӣ, дурандешӣ, сабури, хайрхоҳӣ, некукорӣ, дидадарой, тавозу барои солимии ҷомеа ҳатмӣ ва ногузир мебошад. Дар муқобили ҳисоли ҳамида, ки номбар кардем, ҳислатҳои разила: кибр, ғурур, худхоҳӣ, кӯтоҳназарӣ, ҳавобаландӣ, сабукандешӣ, бузургоманишӣ, ҷоҳталабӣ, ноодилӣ, паст-фитратӣ, сифлагӣ, дунҳимматӣ, разилӣ, ғаразхоҳӣ, фитнаангезӣ гузошта мешавад. Шоир ду паҳлуи ҳисоли инсониро (ҳамида ва разиларо) ҳатто дар ниҳоди як ҷонвар ҷой медиҳад. Аҷиб он аст, ки зикри ҳислатҳои ҳамида ва дар ҳамин замина содир гардидани кибру ғурур ва ҳам тафоҳури бевунёд аз забони худи ин ва ё он ҷонвар таъкид карда мешавад. Вале аз тарафҳои манфии ҳаёту ғаъолияти худ он ҷонвар забон намекушояд. Баръакс, ҳар як ҳайвон кӯшиш менамояд, ки беҳтарин ҳислатҳои писандидаи аҷдоди худро пайваста тавсиф намояд ва бо ин эътибори хешро баланд кунад.

Сифатҳои зишту носавоби он аз тарафи ҷонвари муқобили вай номбар гардида, сарзаниш карда мешавад, ки хеле хуб ва табиист. Ҷараёни ҳатти ҳаракати сюжет ва тезутунд гардидани муносибатҳо гӯё ҷӯи ҳақиқати воқеист. Ин аст, ки шоир онро дар нақши табақаи басо беозору заҳматкаштарини рӯзгор - мӯрча мебинад ва хеле хуб ҳам пайдо мекунад, зеро ҷараёни бархӯрдҳо, муқовимати низоъҳо, баҳамии тазодҳо чунин роҳи ҳалли мушкилотро пеш меорад. Бузургии шоир, эҷодкор ва мафкурабардор ҳам дар ҳамин аст, ки роҳи баромадан аз вазъияти баамаломадаро пайдо карда тавонад. Ин мушкилотро Саййидо дар созгории табақаҳои иҷтимоӣ дармеёбад. Ў таъкид менамояд, ки ҳар як табақаи иҷтимоӣ дар ҷомеа ҷой, мақом ва мавқеи худро дорад.

ПОЯИ ШОИРИИ САЙИДО

Аз рӯйи қазовати Муҳаммадбадеъ Малехои Самарқандӣ: «...Ҳар касе шеъри ӯро медонаду ҳар шахс бошад, бехтар медонад ва бештар мехонад». Ин фармуда маҳбубият ва шухрати шеъри Саййидо ва ҳунари эҷоди ӯро дар бар гирифтааст. Дар ҳақиқат, мақому мартабаи Саййидо дар эҷоди ғазалу мусаммат ва ашъори ихтисосдодаи ӯ ба ҳунармандию ҳунармандон, инчунин осори тамсилӣ-мунозираӣ басо сазовори таҳсин аст. Албатта, шоир вобаста ба мақоми адабии худ қадршиносӣ насту да бошад ҳам, чомеа ё худ оммаи мардум эҷодиёти Саййидоро аз бар карда, ба ҳунари шоир ва санъати назми ӯ таваҷҷуҳи хос доштаанд. Муҳим он аст, ки ин паҳлуи масъаларо худи шоир ҳам дарк кардааст. Ҳатто борҳо дар ашъораш ба ин чихат ишораҳо кардааст:

Маро кай метавонанд аз забонҳо чамъ кард акнун,

Ман он рози ниҳон будам, ки берун аз даҳон рафтам.

Ҳадаф дар байти боло бақои исми эҷодкор, пойдории эҷоди бадеъ, қадршиносии адабиёт ва ҳунари сухансанҷӣ мебошад. Ё худ мақсади Саййидо ба чуз аз шеъру сухангустарӣ чизи дигаре дар ин олам набудааст ва ӯ пайваста дар андешаи эҷоди бадеъ-шеър будааст:

Чуз фикри шеър пешаи мо нест, Саййидо,

Моро ба даҳр мансаби дигар надодаанд.

Яке аз хидматҳои назарраси Саййидо дар таърихи адабиёт он аст, ки ӯ адабиётро, хосса шеърро ба зиндагӣ, ба ҳаёт, ба рӯзгори мардум, ба халқ, ба табақаҳои иҷтимоии заҳмати ҳаёт наз-дик кард ва инро на дар ин ва ё он марҳалаи эҷодӣ, балки тамоми умри хешро маҳз ба ҳамин масъала бахшида, ба чуз он фикри дигаре накардааст.

Хидмати шоир оид ба пазироии суннат ва дар ҳамин замина ба даст овардани тозақориҳои адабӣ басо сазовори таҳсин аст.

Саййидо дар рушди жанрҳо, таҳаввули анвои адабӣ, тақозои тематикӣ, чузъиёти бадеии лирикӣ, ҳунари эҷоду маҳорати таълиф, коргирӣ аз санъатҳои шеъриву воситаҳои тасвир ва ғайра низ роҳу равиши хосси худро дорад.

Сеҳри сухани ҳунарии ӯ ҳатто дар замони худи шоир, дар сар то сари Шарқ шухрат пайдо карда будааст:

**Ба мулки Исфаҳону Ҳинд мехонанд ашъорам,
Зи Туркистонаму ҳаргиз надорам эътибор ин чо.**

Саҳми Саййидо дар ғанӣ гардонидани таркибу захираи лугавии забони тоҷикӣ низ басо бузург аст.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Оид ба айёми чавонӣ ва илмомӯзии Саййидо маълумот диҳед.
2. Сабаби дар Бухоро муқимӣ гардидани Саййидо чист?
3. Охирҳои умри шоир чӣ гуна гузаштааст?
4. Дар бораи мероси адабии Саййидо маълумот диҳед.
5. Сохту таркиби «Куллиёт»-и шоирро шарҳ диҳед.
6. Мавзӯҳои марказии ғазалиёти Саййидоро баён кунед.
7. Тозакориҳои шоир дар эҷоди ғазал аз чӣ иборат аст?
8. Мазмун ва мундариҷаи ғазали **«Бо кӣ равшан созам аҳволи дили афғори хеш»**-ро баён кунед.
9. Ғазали Саййидо, ки бо матлаи:

**Мурғи беволупаре дидам, дилам омад ба ёд,
Нолаи чуғзе шунидам, манзилам омад ба ёд.**

 оғоз мешавад, кадом мавзӯҳоро дар бар мегирад?
10. Авзои сиёсӣ - таърихӣ дар ғазалиёти Саййидо чӣ гуна инъикос ёфтааст?
11. Муносибати Саййидо бо табақаҳои иҷтимоии ҷомеа чӣ гуна аст?
12. Ғазали **«Бувад мунъим азизи кишвару озод хор ин чо»**-ро шарҳ диҳед.
13. Сохту таркиби мусамматҳои Саййидоро баён кунед.
14. «Шаҳрошӯб»-и Саййидо аз нигоҳи мазмуну муҳтаво чӣ гуна асар аст?
15. Мазмун ва мундариҷаи ашъори ба ҳунармандон бахшидаи Саййидоро баён кунед.
16. Мавзӯ, мазмуну муҳтаво ва хусусиятҳои шаклии «Баҳориёт»-и шоирро баён кунед.
17. «Баҳориёт»-и Саййидо кадом масъалаҳои сиёсӣ иҷтимоиро дар бар гирифтааст?
18. Дар бораи ҳунари шоирии Саййидо чӣ медонед?

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. Сайидо барои таҳсил ба кадомин шаҳр омад?
А) Самарқанд; В) Хучанд; С) Тошканд; Д) Хоразм; Е) Бухоро;
2. Сайидо дар кадомин мадраса таҳсил кардааст?
А) Мансурия; В) Низомия; С) Улугбек; Д) Кӯкалтош; Е) Лаби хавзи Нодир-девонбегӣ;
3. Сайидо бо кадоме аз ин соҳибмансабон қаробат дошт?
А) Субҳонқулихон; В) Абдулазизхон; С) Убайдуллохон; Д) Келдимухаммад ва Наврӯзаҳмад; Е) Ҳочидодхоҳ ва Раҳимбӣ - Юз;
4. Чаро Сайидо баъд аз хатми мадраса ба зодгоҳаш наомад?
А) Барои нооромии роҳ; В) Ба ӯ иҷозат надоданд; С) Барои он ки ба сафари олам баромад; Д) Барои он ки дарборро ихтиёр карда буд; Е) Барои он ки Бухоро маркази илму фарҳанг ва шеър адаб буд;
5. Байти зерин аз кист?
*Ба мулки Исфаҳону Ҳинд мехонанд ашъорам.
Зи Туркистонаму ҳаргиз надорам эътибор ин ҷо.*
А) Ҷомӣ; В) Биноӣ; С) Мушфиқӣ; Д) Соиб; Е) Сайидо;
6. "Куллиёт"-и Сайидо чӣ миқдор абётро фаро мегирад?
А) 6000 байтро; В) 6500 байтро; С) 7000 байтро; Д) 8000 байтро; Е) 8500 байтро;
7. Таркиби девони Сайидои Насафӣ асосан аз кадом жанр иборат аст?
А) Қасида; В) Қитъа; С) Рубоӣ; Д) Мусаммат; Е) Ғазал;
8. Пас аз ғазал дар ашъори Сайидо кадом жанр мавқеъ дорад?
А) Қасида; В) Рубоӣ; С) Маснавӣ; Д) Дубайтӣ; Е) Мусаммат;
9. *Ҳар кӣ бо душмани халқ равон аст чу баҳр,
Зуд бошад, ки сари хеш чу гирдоб хурад.*
Байти фавқ аз кист?
А) Ҷомӣ; В) Биноӣ; С) Ҳилолӣ; Д) Мушфиқӣ; Е) Сайидо;
10. Кадоме аз ин шоирон теъдоди абёти ғазалро ба 26 байт расонидааст?
А) Биноӣ; В) Ҳилолӣ; С) Шавкати Бухороӣ; Д) Мушфиқӣ; Е) Сайидо;

11. Шеърҳои "Дар таърифи наччор", "Дар таърифи нонво"-ро кӣ эҷод кардааст?

А) Биноӣ; В) Ҳилолӣ; С) Бедил; D) Мушфиқӣ; E) Сайидо;

12. Дуюмин касе, ки дар адабиёти тоҷик "Шахрошӯб" навиштааст, кист?

А) Биноӣ; В) Ҳилолӣ; С) Мушфиқӣ; D) Восифӣ; E) Сайидо;

13. "Шахрошӯб"-и Сайидо, асосан дар кадом навъи адабӣ эҷод шудааст?

А) рубоӣ; В) ғазал; С) қасида; D) қитъа; E) таркиббанд;

14. "Баҳориёт"-и Сайидо чӣ гуна асар аст?

А) ҳамосӣ; В) ишқӣ; С) маросӣ; D) ирфонӣ; E) тамсилӣ;

15. "Баҳориёт"-и Сайидо аз чанд қисм иборат аст?

А) панҷ қисм; В) чор қисм; С) се қисм; D) ду қисм; E) як қисми асосӣ;

16. Номи дигари "Баҳориёт"-ро пайдо кунед:

А) "Мушу гурба"; В) "Калила ва Димна"; С) "Тӯтинома"; D) "Уштурнома"; E) "Ҳайвонотнома";

17. *Аҷдоди ман ба мири мушон така мекунад,*

Имрӯз дар баробари ман кист дар ҷаҳон?

Ин байт аз забони кадом ҷонвар аст?

А) забони сағ; В) забони гурба; С) забони гург; D) забони фил; E) забони муш;

18. "Баҳориёт" бо ғалабаи кадом ҷонвар хотима меёбад?

А) ғалабаи муш; В) ғалабаи гурба; С) ғалабаи фил; D) ғалабаи сағ; E) ғалабаи мӯрча;

19. "Шахрошӯб"-и Сайидо доир ба чанд навъи хунарамандӣ баҳс мекунад?

А) 200 навъ; В) 205 навъ; С) 208 навъ; D) 210 навъ; E) 212 навъ;

20. Бандҳои мусаммати мухаммас аз чанд мисраъ иборат аст?

А) ду; В) се; С) чор; D) панҷ; E) шаш;

21. Мусаммати мухаммас чанд хел мешавад?

А) панҷ хел; В) чор хел; С) се хел; D) ду хел; E) шаш хел;

СОИБИ ТАБРЕЗӢ

*Соиб аз хоки поки Табрез аст,
Ҳаст Саъдӣ гар аз гили Шероз.*

Яке аз бузургтарин симоҳои адабию фарҳангии садаи XVII, адиби наовару эҷодкори тозақор Мирзо Муҳаммадалии Соиб - фарзанди Мирзо Абдурраҳим аст, ки бо эҷодиёти ғаниву гуногунчилои худ на танҳо ба адабиёти асри хеш, балки ба чараёни баъдии адабиёт низ таъсири амику дақиқ гузоштааст.

Мирзо Муҳаммадалии Соиб соли 1592 дар шаҳри Табрез бо арсаи ҳастӣ ниҳодааст. Аз нигоҳи баромади иҷтимоӣ Соиб аз табақаи бозаргонони ҷомеа буда, аҷдоди ӯ асосан аз Табрез будаанд ва дар рӯзгори шоҳ Аббоси Кабир бо ташаббуси ин сиёсатмадор онҳо бо гурӯҳе аз ҳампешагонашон ба Исфохон кӯчонида шудаанд. Дар ин бора худи Соиб баъзе ишораҳо низ намулдааст:

**Соиб аз хоки поки Табрез аст,
Ҳаст Саъдӣ гар аз гили Шероз.**

Азбаски Соиб аз табақаи бозаргонон буд, ба ӯ муяссар шудааст, ки ҳамаи илмҳои ҷорӣ замони худро фаро бигирад. Хусусан, илмҳои фалсафа, ҳикмат, «Қуръон»-у тафсир, ҳадису фикҳ, сарфу наҳв, луғат, адабиёт, калом, мантиқ, қофия, арӯз, бадеъ ва ғайраро ба хубӣ омӯхтааст.

Бахусус, дар илми хат баҳраи комил дошт, зеро назокати ин хунарро аз устоду амаки худ - Шамсуддини Табрезӣ (Шамси Сонӣ), ки лақаби Ширинқалам дошт, омӯхта будааст. Ин аст, ки «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ, «Куллиёт»-и Шамси Табрезӣ ва бисёр асарҳои дигар ба қалами ӯ китобат шудаанд.

Ба қавли сарчашмаҳо, гӯё муосирони Соиб, бузургон Ҳақим Рукно, Масеҳи Кошӣ, Ҳақим Шифой аз силки устодони Соиб дар чодаи илми шеърӯ адаб бошанд, вале аҳли таҳқиқ ин факт-ро тасдиқ накардаанд, зеро худи Соиб мегӯяд:

**Татаббуи²⁵ сухани кас накардаам ҳаргиз,
Касе накарда ба ман фанни шеърро талқин.
Ба зӯри фикр бар ин тарз даст ёфтаам,
Садаф зи обилаи даст ёфт дурри самин²⁶.**

Соиб дар овони ҷавонӣ ба зиёрати Макка ва Мадина рафта, пас аз адои ҳаҷ дар ватан бисёр наистода, муддате дар Кобул иқомат ихтиёр мекунад. Вай дар Кобул бо ҳукмрони он ҷо Зафархон наздикӣ пайдо менамояд, зеро ҳоким дар симои Соиб шахси донишманду эҷодкори соҳибистеъдодеро дармеёбад. Худи Зафархон низ таъби шоирӣ дошта, сухану суханварро аз ин сабаб хеле хуб қадршиносӣ мекард. Ин аст, ки Зафархон Соибро ҳатто устои хеш меҳонад. Баъдтар бо дастгирии ӯ Соиб ба дарбори Султони Ҳинд - Шохҷаҳон низ роҳ меёбад. Аз ишораҳои шоир чунин ба мушоҳида мерасад, ки ӯ дар Ҳиндустон шуҳрати беандоза пайдо карда будааст:

**Пеш аз ин ҳарчанд шуҳрат дошт дар мулки Ироқ,
Сайри мулки Ҳинд Соибро баландовоза кард.**

Ва ё ин ки:

**Лиллаҳилҳамд, ки баъд аз сафари ҳаҷ, Соиб,
Аҳди худ тоза ба султони Хуросон кардам.**

Ё худ:

**Баландном нагардад, касе ки дар ватан аст,
Зи нақш сода бувад, то ақиқ дар Яман аст.**

**Дили рамидаи мо шиква аз ватан дорад,
Ақиқи мо дили пурхуне аз Яман дорад.**

Ё худ дар ҷойи дигар низ ба ин маънӣ чунин ишорае дорад:

**Шаш сол беш рафт, ки аз Исфаҳон ба Ҳинд
Афтодааст тавсани азми маро сафар.**

Чун овозаи шеъраш паҳн шуд, шох Аббоси Сонӣ ўро ба Исфаҳон хонд ва ҳатто бо унвони маликушшуаро сазовораш донист. Пас аз ӯ шох Сулаймон низ Соибро қадршиносӣ кардааст. Ба қавли тазкиранависи тоҷик Муҳаммадбадеъ Малехон

²⁵Татаббуъ - пайравӣ, ²⁶Самин - гаронбаҳо

Самарқандӣ, Соиби Табрeзӣ муддате сайри диёри Мовароуннахр низ намуда, бо ахли шеърӯ адаби қаламрави мазкур низ ошноӣ доштааст.

Соиб баъдҳо хидмати дарборро низ истеъфо дода, беш аз даҳ сол берун аз дарбор ба эҷод пардохтааст.

Поёни умри ӯ низ дар Исфaҳон гузашта, соли 1675 олами фони́ро падруд гуфтааст ва оромгоҳаш дар Исфaҳон буда, онро рамзи «Анҷумани адабии Соиб» гуфтаанд.

Соиби Табрeзӣ фарзандони хешро низ дар роҳи сухандӯстию маърифатхоҳӣ парвариш намуда, яке аз писарони шоир, ки шахсияти шинохтае дар қаламрави онрӯзаӣ диёраш будааст, Мирзо Раҳими Соиб ном дошта, дар шеърӯ адаб маъруф будааст.

ЭҶОДИЁТИ СОИБИ ТАБРЕЗӢ

Эҷодиёти Мирзо Муҳаммадалӣ Соиби Табрeзӣ хеле ганию рангин ва серпахлу буда, дар он ғазал мавқеи аввалиндараҷа дорад. Дар маҷмӯъ ба қалами Соиб 120 ҳазор байт тааллуқ дошта, аз он ҷумла маснавии «Қандаҳорнома» низ ба ӯ нисбат дода мешавад.

Муҳимтарин хусусияти таркиби девони Мирзо Муҳаммадалии Соиб он аст, ки ӯ ашъори худро-лирикаӣ хешро табақабандии аҷиб мекунад. Яъне, ашъори ишқии худро, ки дар он нозу истиғноӣ маъшуқа, васфи зебоӣҳои вай, хусну ҷамоли ӯро васф кардааст, тахти унвони «Миръот-ул-ҷамол» (оинаи хусн) меорад. Ашъоре, ки дар он ҷузъиёти хусни зоҳирии маҳбуба: чашму абрӯ, ҳолу зулф, асбобҳои ороишӣ мисли шонаву оина ситоиш карда мешавад, онро «Ороиши нигор» меномад ва ё худ шеърҳои ба васоити шодию нишот, хушгузаронии умр, рӯзгор, зиндагӣ, яъне маю майгусорӣ, бодапаймой ва ғайра бахшидаи худро ин адиби мутафаккир унвони «Майхона» гузоштааст. Инчунин, ашъори ахлоқӣ-тарбиявиро бо мавзӯҳои дигари ҳаётию фалсафӣ ва ҷанбаҳои дигари иҷтимоӣ «Вочиб-ул-ҳифз» ном ниҳодааст. Бояд гуфт, ки худи ҳамин падида дар таърихи адабиёти тоҷик доир ба мурағбатсозии девони ашъор нодир буда, дар ҷунин шакл қорбаст намудани он хосси Соиби Табрeзӣ аст. Ба ашъори дар боло зикрғардида бахши қасоид илова шуда, ба ин восита «Куллиёт»-и Соиб фароҳам омадааст.

Мирзо Муҳаммадалӣ Соиби Табрeзӣ на танҳо дар навъҳои лирикӣ: қасида, ғазал, қитъа, рубоӣ ва ғайра таъби баланд доштааст, ӯ хусусан дар эҷоди ғазал шуҳрати махсус пайдо намулдааст. Инчунин, мутафаккир дар эҷоди осори манзуми калонҳаҷм низ устои давр будааст. Аз ин рӯ, аз ӯ маснавиҳои «Қандаҳорнома» ва «Маҳмуду Аёз» низ ба ёдгор мондааст.

Дар ин ҷо як нуктаи дигарро месазад хотиррасон созем, ки Соиб аз замони хеш то рӯзгори кунунӣ на танҳо дар Шарқ, балки дар олам ҳамчун намояндаи мактаби сабки ҳиндӣ шуҳрат дорад.

То кунун оид ба рӯзгору фаъолияти адабии ӯ ба ҷуз қайду ишорат, мақолаҳо, муаррифиномаҳо, баёзҳову тазкираҳои муосири адабиёти тоҷик, инчунин фаслҳои чудогонаи таърихҳои адабиёти форсӣ низ бахшида шудаанд, ки арзиши ниҳоят гарони илмӣ-тадиқотӣ ва оммавӣ доранд. Зеро дар онҳо дар баробари адабиёти даври шоир, оид ба чараёни зиндагии Соиб, паҳлуҳои рӯзгори ӯ, лаҳзаҳои ҳаёти адиб, камолоту эҷодиёти вай, таркиби девони адиб, саҳми ӯ дар таҳаввули адабиёти асраш ва таърихи баъдии адабиёт, хусусиятҳои эҷодӣ, мавзӯҳои ашъор, сабки гуфтору шеваи баён, ҳунари эҷоду маҳорати суҳанварӣ, тарзи таълифу истеъдоди суҳангустарӣ ва ғайра маълумоти зарурӣ дода шудааст.

Мавзӯҳои асосии ғазалиёту мусамматҳои Соиби Табрeзӣ

Соиб яке аз шоирони тавонои ғазалсарост, ки дар таҳаввулоти жанри мазкур саҳми арзанда доранд. Ӯ дар офаридани мусаммат низ хеле қавипанча мебошад. Мусамматҳои ӯ аз нигоҳи мавзӯ ва муҳтаво, инчунин аз ҷиҳати хусусиятҳои шаклӣ асосан суннатӣ бошанд ҳам, дар ҳунари эҷод навоваронаанд. Чунончи, мусаммати мухаммаси аввали девони шоир, ки аз нигоҳи унсурҳои шаклӣ низ тозақориҳо дошта, хеле ҳунармандона эҷод шудааст ва аз ҷаҳор банд иборат аст:

**Тулӯи субҳи содиқ сар зад аз пирохани мино,
Насими рӯҳпарвар мевазад аз гулшани мино,
Суроғи духтари раз кардаам аз маскани мино,
Агар ин бор меомад ба дастам гардани мино,
Чу дурди май нахоҳам дошт даст аз гардани мино.**

**Маро савдон ишки ӯ зи хобу хур бароварда,
Сарамро муншии тақдир аз дафтар бароварда,
Барои куштани ман осмон маҳзар бароварда,**

**Ду субҳи содиқанд аз як гиребон сар бароварда:
Яди байзои соқӣ бо баёзи гардани мино.**

Банди сеюми мусаммати мухаммаси мазкур бо эътибори мавзӯӣ ва мазмуну мухтаво ишқӣ буда, тавъам бо маю соқӣ идома мекунад, ки байтеро аз он метавон зикр намуд:

**Чу дониستم, ки гаштам ошиқу шайдои бетобаш,
Ба бедорӣ тавонам дид он махро, на дар хобаш...**

Тозакорӣ дар шакл аз он иборат аст, ки дар банди чаҳорум тахаллуси адиб ба ҳайси радифи мураккаб оварда шудааст. Албатта, ин ҳолат ҳам таъкиди маъно ва ҳам бори ғоявӣ бардоштани унсурӣ шаклӣ ва ниҳоят таъмини оҳангноки дар бандро низ дорад:

**Ба куфри зулфи ҷонон тоза шуд имон маро, Соиб,
Нигоҳи гарми оташ мезанад дар ҷон маро, Соиб,
Ду мисраъ дилнишин афтод дар девон маро, Соиб,
Ду чиз афтод хуш аз базми майхорон маро, Соиб:
Зи по афтодани соқӣ, ба сар ғалтидани мино.**

Мусаммати мухаммаси мазкур хеле хунармандона эҷод шудааст. Ҳолати хеле табиӣ соқӣ, ҷом, мино, ошиқ, махбуба ва чузъиёти дигари марбути он басо хунармандона, мушоҳидакорона ва устодона ба тасвир гирифта шудаанд. Ҳадаф висол ва хушгузаронии умр буда, баҳрабардорӣ аз ҳаёт, ғанимат донистани рӯзгор шарти асосии он дониста мешавад. Мусаммати мухаммаси зикршуда дар вазни:

v - - - / v - - - / v - - - / v - - -

Ҳазачи мусаммани солим таълиф шудааст.

Ба ҳамин тариқ, дар девони шоир 8 мусаммати мухаммаси аз чаҳор то 7 - бандӣ буда, дар маҷмӯъ 42 банд мебошанд ва 210 мисраъ ё ин ки 105 байтро ташкил медиҳанд. Ҳамаи мусамматҳои мухаммаси Соиб дар мавзӯҳои ишқӣ, маю бода, баҳору зебоӣҳои табиат ва ғайра эҷод шудаанд. Аз тарафи дигар, хеле сабук бошад ҳам, оҳангҳои иҷтимоиро низ фаро гирифтаанд. Вале оҳангҳои хеле қавии иҷтимоӣ, ки дар ғазалиёти шоир дида мешаванд, дар мусамматҳои мухаммаси ӯ дучор намеоянд.

Чунончи, банди аввали мусаммати мухаммаси дуҷуми девонро барои намуна зикр менамоем:

**Гаҳ ба ман теги тағофул он парирӯ мезанад,
Гоҳам оташ бар чигар аз тундии хӯ мезанад,
Рӯ матоб, ай дил, агар теғ он чафочӯ мезанад,
Ҳар кӣ худро бар дами шамшери абрӯ мезанад,
Чун ҳилоли ид бар хуршед паҳлу мезанад.**

Мусаммати мухаммаси мазкур дорои панҷ банд (басту панҷ мисраъ) буда, ишқист ва маҳбуба аз ҳама ҷиҳат (ҳам зоҳиран ва ҳам ботинан) бартарӣ дорад. Маҳбуба ҷафочӯ, бераҳм, бемехр, пурноз, фохир, ношикебо, бадзабон аст. Ошиқ баръакс: ҷафокаш, шикебо, содиқ, ҳалим, ботавозуъ, хоксор, хушмуомила, заҳматкаш мебошад.

Мусаммати мухаммаси зикршуда мураддаф (ридфи сода) ва дорои қофияи муқайяд буда, қофияҳо бо ҳарфи равӣ («ӯ») интиҳо ёфтаанд. Он дар вазни Рамали мусаммани маҳзуф (баъзан мақсур) эҷод шудааст, ки афӯили он чунин аст:

- v - - / - v - - / - v - - / - v -

яъне: фӯйлотун, фӯйлотун, фӯйлотун, фӯилун ё фӯилон.

Умуман, мусамматҳои мухаммаси Соиб аз нигоҳи мавзӯъ, мазмуну муҳтаво маҳдуд буда, асосан аз баёни ишқи исёнҳои қалбии инсон, васфи ҳусну ҷамоли маҳбуба, ситоиши маънавиёти маъшуқа ва якҷо бо ҳолати ошиқ дар иртиботи масъалаҳои мазкур бо авзои замон ва ғайра иборат мебошад. Вале аз нигоҳи ҳунари эҷод дар сатҳи ғазалиёташ эҷод шудаанд. Ин ҷиҳат барои муайян намудани пояи шоирии Соиб хеле хуб мусоидат мекунад.

Қисмати асосии девони Соиби Табрэзиро ғазал фароҳам овардааст. Албатта, чун ғазал ба забон гирифта мешавад, ҳатман ишқ фарорӯйи инсон меистад. Мо аз ин ҷиҳат мавзӯи мазкурро дар ашъори Соиб хеле хуб эҳсос менамоем. Аз силки чунин ғазалҳо метавон ғазали зеринро чун намуна зикр намуд, ки тобиши хеле қавии фалсафӣ низ дорад, чунончи:

**Зиҳӣ рӯят баҳори зиндагонӣ,
Ба лаълат зинда номи бенишонӣ,
Бадомӯзи ҳавас ошиқ нагардад,
Намеояд зи гулчин боғбонӣ.
Ба ҳарфи ишқ саргармам, ки бошад
Ҳаёти шамъ аз оташзабонӣ.
Ду зулфат шоҳроҳи лашкари Чин,
Ду ҷашмат хобгоҳи нотавонӣ.
Мақун чун Хизр бар худ роҳро дур,
Ки наздик аст роҳи ҷонфишонӣ.
Шароби кӯхнаву ёри кӯханро
Ғанимат дон чу айёми ҷавонӣ.
Агар ошиқ намебудем, Соиб,
Чӣ мекардем бо ин зиндагонӣ?!**

Аз муҳтавои ғазали мазкур пайдост, ки мавзӯи марказии он ишқ буда, дар он васфи маҳбуба, чузъиёти зебоиҳои хусни ӯ, то андозае дур афтодани ошиқ ва тадричан ба ҳичрон гирифтोर шуданаш, шикебоии ошиқ, нози маҳбуба, дурӣ ҷустани ӯ аз ошиқ, вале ин ҳамаро аз гардиши рӯзгор, аз ҳукми тақдир, аз печидагиҳои зиндагӣ дидани ошиқ ба назар мерасад.

Дар баробари ин ҳама, то ҳадде моҳияти андарзӣ гирифтани образи лирикии ошиқ ба мушоҳида мерасад, ки яке аз сифатҳои хеле нозуки сабки сухани Соиб, хосса услуби ғазалсароии ӯст.

Дар ашъори Соиб оҳангҳои тасаввуфию ирфонӣ низ хеле кавист, зеро боре сари ин масъала ӯро муосирин имтиҳон низ кардаанд. Яке аз шогирдон боре мисраи зеринро ба санчиши устод мефиристад:

Аз шишаи бемай майи бешиша талаб кун,

Соиб фавран мисраи мазкурро чунин комил месозад:

Ҳақро зи дили холӣ аз андеша талаб кун.

Аз тарафи дигар, ӯ дар ин ҷода то ба ҳадде ба ашъори Ҷалолуддини Балхӣ, Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозӣ, Бобо Фигонии Шерозӣ асосан рӯ овардааст ва чун дар ғазал пайгирӣ ин тоифа аст, маълум мешавад, ки таъбу салиқаи солиму баланд дорад ва аз тарафи дигар, ирфону тасаввуф дар ғазали ӯ мақоми асосӣ дорад. Чунончи, дар ин ғазал, ки дар пайравии Ҳофиз эҷод шудааст, мегӯяд:

То манзили ман бодияи беҳабарӣ буд,

Ҳар мавҷи саробам ба назар боли парӣ буд.

Чун сарв дар ин боғ зи озодагии хеш

Боре ки маро буд ба дил, бесамарӣ буд.

З-он рӯз, ки шуд дидаи ман боз чу наргис,

Авроқи дилам сарфи парешонназарӣ буд.

Буд аз дами шамшер дами субҳи нишотам,

То ҷавшани довудии ман беҳабарӣ буд.

Расвоии шамъ аст зи пирохани фонус,

Дар парда сухан гуфтани ман пардадарӣ буд.

Аз аҷз чу шабнам нафитодем дар ин боғ,

Афтодагии мо гули равшангуҳарӣ буд.

Ёре, ки ғубор аз дили ғамдидаи мо бурд,

Беминнату бемузд насими сахарӣ буд.

Чун партави хуршед, ки дар оина афтод,

Аз умр ҳамин баҳраи ман чилвагарӣ буд.

**Соиб, чӣ тавон қард ба таклифи азизон
В-арна, тарафи Хоҷа шудан бебасарӣ буд.**

Ғазали мазкур, ки хеле ҳунармандона эҷод шудааст, мурад-дафу муқаффо буда, аз нигоҳи вазн низ ҷолиб аст. Ғазал дар баҳри Ҳазачи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф эҷод шудааст, ки аркони он чунин аст:

- - v / v - - v / v - - v / v - - ё: v - ~

яъне: мафъӯлу, мафоъйлу, мафоъйлу, фаъӯлун ё мафоъйл.

Дар ғазали мазкур бевафоии дунё, назарфиребии он, гузашти умр мисли лаҳзае нигаристан ба оина таъбир карда мешавад, ки ҳадаф ҳушдор додан аз тағофул варзидан мебошад. Гузашти умри ройгон монанд ба чизест, ки ба дами шамшер мувоҷеҳ мегардад ва аз раҳой дигар илоҷу чорае надорад ва ҳадафи эҷодкор он аст, ки барои баҳра бардоштан аз умр, аз зиндагӣ қореро метавон интиҳоб қард, роҳеро метавон пеш гирифт, то ин ки дар охир лабу ангушти ҳайрат нагазӣ. Яъне, ин роҳи ирфон, маърифати Ҳақ мебошад.

Дар таълимоти ирфонии ӯ роҳи мазкур роҳи камолот, роҳи мукамалӣ ва ҷавонмардона аст, ки агар зарра ба он макон худро расонад, зарра нахоҳад монд ва ё шабнам агар комёб шавад, офтоб хоҳад гашт:

**То дида маҳви рӯйи ту шуд, комёб шуд,
Шабнам ба офтоб расид, офтоб шуд.
Як ҷашм хоби талх ҷаҳон дар бисот дошт,
Он ҳам насиби дидаи шӯри ҳубоб шуд.
Аз шарми зулфу рӯйи ту дар нофи охувон
Сад бор мушк хун шуду хун мушки ноб шуд.
Аз рафтани ҳубоб чӣ парвост баҳрро,
Ишки туро аз ин чӣ, ки олам хароб шуд.
То чехраи ту дар арақи шарм ғӯта зад,
Ҳар орзу, ки дар дили ман буд, об шуд.
Оби ҳаёти Хизр гилолуди миннат аст.
Хуш вақти ташнае, ки дучори сароб шуд.
Соиб, зи файзи ҷозибай ишқ оқибат
Бо офтоб зарраи ман ҳамриқоб шуд.**

Агар каме амиқтару дақиқтар дида шавад, гумон меравад, ки чанд байти аввали ғазали мазкур давоми мантиқии ғазали боло бошад, зеро давоми он роҳ дар ин ғазал тавзеҳ дода мешавад.

Ғазали боло ишқӣ буда, ифодаҳои шоир, оҳангҳои дигари иҷтимоӣ: хоби талх, бисоти ҷаҳон, дидаи шӯри хубоб, шарми зулфу рӯ, сайри хубоб, харобии олам, арақи шарм, об шудани орзу, ҳамрикоби офтоб ва ғайра хеле саҳт омезиш дода шудааст.

Дар тасвири ошиқона, ки васфи ҷузвӣти ҷамоли маҳбуба аст, бо ҷузвӣтҳои пуртазоди ҳаёт ба қиёс гирифта мешавад. Вале масоили ноҳамвори рӯзгорро бо печидагиҳои сершумори зиндагӣ ишқ мувофиқи мурод сохтааст.

Ғазал бо хусусиятҳои шаклӣ низ қобили таваҷҷуҳ аст: он мурдадаф буда, радифи сода (шуд) дорад, ки бори ғоявӣ бар уҳда дорад ва то андозае барои оҳангноки ба қофия низ таҳким мебахшад.

Қофияҳои ғазали боло муқайяд буда, бо ҳарфи равӣ - «б» интиҳо ёфтаанд.

Ғазал дар баҳри Музореи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзүф эҷод шудааст, ки афӯили он чунин аст:

- - v / - v - v / v - - v / - v -

яъне: мафъӯлу, фӯилоту, мафӯйлу, фӯилун.

Дар баробари мавзӯҳои ишқӣ, маю мусиқӣ, баҳору васфи табиат ва ғайра дар ғазалиёти Соиб мавзӯҳои дигар: дӯстию рафоқати инсонҳо, дастгирии ҳамдигар, ёрӣ ба дармондагону бечорагон, ҳимояи аҳли меҳнату фуқаро, васфи илму дониш, хираду ақл, маърифату маънавиёт, мувофиқати қавлу амал, гуфтору кирдор ва ғайра манзур мегардад. Дар баробари ин амалу кирдорҳои зишт, қабохати инсонӣ, авомфиребиву мардумозорӣ, танбалию пурхӯрӣ, хобу хашм, бадтинатию сиёҳдилӣ, муфтхӯрию дилзорӣ, такаббуру ҳавобаландӣ, худхоҳию худписандӣ, ғаммозию ҷоҳилӣ, дунҳимматию пасттинатӣ, мумсикию бахилӣ, золимпешагиву ҳақимардумхӯрӣ, ҷафокорию бепарвой ва ғайраро саҳт зери танқид мегирад. Ба ин маънӣ, ки шахси пастҳиммат ба сарманзили мақсуд нахоҳад расид, мегӯяд:

**Ба ҳеч ҷо нарасад, ҳар кӣ ҳимматаш паст аст,
Пари шикаста ҳасу хори ошӯна шавад.**

Ҳол он ки агар шахс ҳимматбаланду саховатманд бошад, барояш дар ду олам мушките садди роҳ нахоҳад шуд.

Ў мегӯяд:

**Ба ҳиммат метавонӣ қатъ кардан осмонҳоро,
Чаро бо инчунин теге ниҳон зери сипар бошӣ?**

Яке аз хусусиятҳои хеле муҳими лирикаӣ Соиб ва хусусан, ғазалҳои ӯ он аст, ки дар ғазал аз саромадони он Чалолуддини Балхӣ, Хусрави Дехлави, Саъдии Шерозӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Урфии Шерозӣ, Бобо Фигонии Шерозӣ, Назириву Файзӣ ва дигарон ба некӣ ёд мекунад, нозуқиҳо ва латофату лаҳни сухани онҳоро хеле хуб омӯхтааст ва аз ин рӯ, ҳамин ҷиҳат аз баландии таъбу тавоноии шоир Соиб гувоҳӣ медиҳад.

Ба ин маънӣ, донишманди Ҳинд Шиблии Нуъмонӣ дар «Шеър-ул-ачам» қазоват мекунад, ки «Соиб, агарчи тамоми устодону ҳамасронашро ба адаб ёд мекарда, лекин ба баъзе асотиди (устодҳои) сухан ниҳоят ақидаманд будааст. Зиёда аз ҳама, ба Хоҷа Ҳофиз иродат мебарзад ва ин далели умдаест бар завқи салими ӯ...»

Соиби Табрзӣ дар ғазалҳои ҷавобия низ қавипанҷа аст. Аввал ин, ки ӯ ба ғазалиёти ғазалсароёни дараҷаи аввали таърихи адабиёт даст мезанад ва ҷавобияҳои рӯйи қор меорад, ки агар аз ғазали аввал баланд набошад, паст ҳам нест. Масалан, яке аз ғазалсароёни хеле маъруф - Бобо Фигонии Шерозӣ ғазале дорад бо матлаъи зерин:

**Ба бӯят субҳдам нолон ба гулгашти чаман рафтам,
Ниҳодам рӯй бар рӯйи гулу аз хештан рафтам...**

Соиби Табрзӣ ба ин ғазал чунин ҷавобия дорад:

**Ба бӯят субҳдам гирён чу шабнам дар чаман рафтам,
Ниҳодам рӯй бар рӯйи гулу аз хештан рафтам.**

«ташбеҳи шабнам шеърро рӯҳ дода ва даъвиरो қомилан собит кардааст».

Яке аз далелҳои осори пешиниён ва хосса ашъори гузаштагонро хеле нозук донистани Соиб он будааст, ки ӯ аз ашъори бузургон дар шакли мунтахаб баъзе мураттаб намуда будааст ва албатта, барои он ки ин қорро сомон бидиҳад, ашъору девон ва қуллӣти бисёр саромадони суханро такрор ба такрор санҷидаасту мутолиа намудааст ва бешубҳа, ин қор бе таъсири мусбат нест. Зеро баъзи мураттабнамудаи Мирзо Муҳаммадали Соиб дорои бисту панҷ ҳазор байт буда, ашъори беш аз ҳаштсад нафар шоирро фаро гирифтааст.

Соиб аз шуароӣ гузашта, чунон ки қаблан зикр шуд, ба Шайх Саъдии Шерозӣ ва махсусан ғазалиёти ӯ таваҷҷуҳи махсус дорад,

Чунончи, байти Саъдӣ:

**Қиёмат мекунӣ, Саъдӣ, бад-ин ширин сухан гуфтан,
Мусаллам нест тӯтиро дар айёмат шакархой.**

Аз Соиб:

**Дар ин айём шуд хатми сухан бар хомаи Соиб,
Мусаллам буд гар з-ин пеш бар Саъдӣ шакархой.**

Дар ғазалиёти Соиб ишқи байни инсонҳо, шӯру валвалаҳои қалбии инсонӣ, ҳиссиёти латифи одамӣ, нози ошику истиғнои маҳбуба, тараннуми муҳаббати поки ошиқон хеле мавқеъ дорад. Ӯ дар ин чода аз пешиниён ба ашъори Саъдӣ бештар рӯ меорад. Тафовути тасвири Соиб дар он аст, ки дар ин чо байтҳои ғазал чанбаи ирсолимасалӣ мегиранд. Масалан, ба ин ғазали Соиби Табрэзӣ зехн монед:

**Онро ки чашми масти ту беихтиёр кард,
Осудааш зи пурсиши рӯзи шумор кард.
Раҳме накард бар чигари оташини мо,
Машшотае, ки лаъли туро обдор кард.
Нағзошт чашм боз кунад дил ғубори чашм,
Ин гарди шӯхчашм чӣ бо ин савор кард.
Аз дил мапеч рӯй, ки шаккарсухан нашуд,
Ҳар тӯтие, ки пушт бар оинадор кард.
Беинтизор домани хуршедро гирифт,
Чун шабнам он ки оинае беғубор кард.
Дар коми шер бистари роҳат фикандааст,
Ҳар кас, ки хоби амн дар ин рӯзгор кард...
Ин он ғазал, ки Саъдии Шероз гуфтааст:
«Музд он гирифт, чони бародар, ки кор кард».**

Аҷибии баёни Соиб ҳатто дар лирикаи сирф ишқӣ он аст, ки баёни ӯ тамоман тобиши иҷтимоӣ мегирад ва дар девони Соиб шеъреро, ки дур аз оҳангҳои иҷтимоӣ бошад, пайдо намудан муяссар намегардад. Ишқи ӯ муҳаббати андарзомез аст, ки аз ноҳамвориҳои зиндагӣ, печубоҳои рӯзгор, пастию баландиҳои ҳаёт, шебу фарозҳои умр, гирудорҳои олами инсонӣ, дороию нодориҳо маншаъ мегирад, сарчашма пайдо мекунад. Намунаи казовати боло ғазали зерини Соиб метавонад бошад:

**Соқӣ аз чоме агар хотири мо шод кунад,
Беҳ аз он аст, ки сад майкада обод кунад.
Чашми хуфтаст ғизоле, ки надорад шӯҳӣ,
Ману он сайд, ки хун дар дили сайёд кунад.**

Охир, ай подшахи хусн, чӣ инсоф аст ин,
 Ки дар айёми ту ишк ин ҳама бедод кунад.
 Ёди айёми чунун бар сари ман борад санг,
 Кӯдакониро чу зи мактаб касе озод кунад.
 Мотами воқеаи Лайлию Мачнун дорад,
 Ҳар дарое, ки дар ин бодия фарёд кунад.
 Бар забонаш ба чуз аз номи Худо н-ояд ҳеч,
 Ҳар кӣ наззораи он ҳусни Худодод кунад.
 Хандаи кабк шавад нолаи хунин, Соиб,
 Бесутун ёд чу аз рафтани Фарход кунад.

Ғазали мазкур низ ишқӣ буда, бо қавитарин оҳангҳои иҷтимоӣ қобили вукӯъ шудааст, ки танҳо як ишораи сабуке метавон бар муҳтавои он намуд, то ҳадафи эҷодкор ошкортар гардад. Масалан, дар кӯтоҳтарин муддат, ки хуршед ба шабнам рух намуд, шабнам бо хуршед гӯё мепайвандад, яъне, бухор шуда ба ҳаво меравад. Вале ойинаи беғубори шабнам ҳамин маъниро дорад, ки шабнам болои чизе афтада бошад, аз сабаби софу пок буданаш, ранги ҳамон чизро мегирад. Яъне, бо ӯ муқобилу муҳолиф нест ва ғайра.

Хусусиятҳои шаклии ғазал низ хубу қолиб аст, зеро мураддаф (радифи сода) ва муқоффо буда, қофияҳои он муқайяд аст, чунки бо равӣ (ҳарфи «д») интиҳо мебад. Бори ғоявӣ дар ғазали боло бештар бар уҳдаи радиф қарор гирифта, ҳадафи қофия таъкиди маъно ва таъмини оҳангноки мебошад. Аз нигоҳи вазн низ ғазали зикршуда қолиб аст. Ғазал дар баҳри Рамали мусамманӣ маҳбуни маҳзӯф (ё мақсур) эҷод шудааст, ки афӯбили он чунин мебошад:

- v - - /vv - - /vv - - / vv -

яъне: фӯбилотун, фаъилотун, фаъилотун, фаъилун.

Замони Соиб низ мисли асрҳои пешин асри ғазал, айёми ғазал, замони ғазал буда, рушду инкишофи навъи адабии мазкур қонуниятҳои инкишофи адабиёти бадеиро то андозае муайян намудааст. Аз ин рӯ, як хусусияти ғазали Соиб, ғазалсароии ӯ ва адабиёти даврони ин шоири баландпоя аз доираи лирикаӣ сирф ишқӣ берун баромада, ба масъалаҳои рӯзгору зиндагӣ, ба ҳаёти ҷомеа пайвастанӣ ғазал аст ва ин чанба пас аз асри XIV, пас аз Ҳоҷа Ҳофиз рӯйи қор омадааст. Ба андешаи мо, ин тамоюл махсусан тавассути ашъори Соиб ривочу раванқ пайдо намуда, боиси тавачҷуҳи муосирони шоир ва аҳли қалами оянда низ шудааст.

Беш аз ин гуфтан мумкин аст, ки ин хусусияти лирикаи ишқӣ, яъне, даҳолату фарогирии иллату нуқсонҳои рӯзгор ва танқиди он яке аз ҷиддитарин таҳаввулот дар таърихи инкишофи навъи адабии ғазал буд, ки тавассути ашъори Соиб ҳукми суннатӣ касб кард.

Чунончи:

**Эмин аз душмани хомӯш шудан мумкин нест,
Хатари роҳравон аз саги ғофилгир аст.**

Ё ин ки:

**То шавӣ чашму чароғи ин ҷаҳон чун офтоб,
Пӯшиши ҳар тангдасту фарши ҳар вайрона бош.**

Шоир онҳоеро, ки аз номи падар, мансабу кори ӯ ифтихордоранд, саҳт сарзаниш мекунад. Ба қавли ӯ, бояд худи шахс боиси паҳн гардидани шуҳрати хеш дар рӯзгор бошад:

**Гавҳарнамои чавҳари зотии хеш бош,
Ҳокаш ба сар, ки зинда ба номи падар бувад.**

Соиб аз шуарои қаблӣ таҷрибаи ҳислатҳои ҳамидаи инсониро аз қабилӣ: халқдӯстӣ, некукорӣ, мардумнавозӣ, илмдӯстӣ, хунаромӯзӣ, ёрӣ ба дармондагону ниёзмандон, нафърасонӣ, хоксорию фурӯтанӣ, шикастанафсию нармдилӣ, дурандешию олиҳимматӣ, саховатмандию хайрхоҳӣ, меҳнатқаринию суботкорӣ, шикебоию бурдборӣ ва ғайраро пазируфта, онро бо тобишҳои нав пешкаши мардум намудааст:

**Дона беҳтар дар замини нарм боло мекашад,
Сарфарозӣ бештар, чун хоксорӣ бештар.**

Ё ин ки:

**Шабнам ба офтоб расид аз фитодағӣ,
Бингар, ки аз кучо ба кучо метавон расид.**

Ва ё:

**Даъвии дониш бувад, Соиб, ба нодонӣ далел,
Ҳар кӣ нодон мешуморад хешро, донотар аст.**

Ё ки:

**Ҳоксорӣ на биноест, ки вайрон гардад,
Селҳо очизи кӯтоҳии ин деворанд.**

Аз ин рӯ, Соиб ба ин масъалаҳо ақидаи хоссаи худро дорад ва агар одитар карда гӯем, ӯ дар ин ҷода истиқлоли андеша дорад. Ба андешаи ӯ:

Пок кун аз ғайбати мардум даҳони хешро,

Ай ки аз мисвок доим мекуни дандон сафед.

ва аз ин рӯ ғайбатро сарчашмаи аъмоли бад медонад. Ба назари шоир, махсусан забонро бояд эҳтиёт кард, зеро бурротарин шамшер аст, ки дигар ба ҳам намеояд:

Ҳар киро теги забон нест ба фармон, Соиб,

Оқибат куштаи шамшери забон мегардад.

Дигар аз кавитарину муҳимтарин хусусиятҳои лирикаӣ Соиб чанбаи андарзӣ, моҳияти мавъизатӣ касб намудани он аст. Албатта, ин яке аз хусусиятҳои сабки хиндӣ буда, маҳз тавассути ашъори Соибӣ Табрзӣ тақвият пайдо намуд. Чунончи:

Умр рафту хор-хораш дар дили бетоб монд,

Мушти хошоке дар ин вайрона аз селоб монд.

Икди дандон дар канорам рехт аз тори нафас,

Риштаи хушке зи чандин гавҳари ноёб монд.

Танпарастӣ фурсати молидани чашме надод,

Рӯйи матлаб дар ниқоби пардаҳои хоб монд.

Дил зи беишқӣ даруни синаам афсурда шуд,

Доғи ин қандили равшан дар дили меҳроб монд.

Ақл аз кори дили саргашта сар берун набурд,

Дар дили баҳри вучуд ин қатраи ноёб монд.

Корвони Юсуф аз Канъон ба Миср овард рӯй,

Давлати бедор рафту пойи мо дар хоб монд.

Аҳли дарде, Соиб, аз олам дучори мо нашуд,

Дар дили мо ҳасрати ин гавҳари ноёб монд.

Ғазали мазкур комилан ба мавзӯҳои иҷтимоӣ бахшида шудааст. Ҳадаф ва муроди шоир пушаймонӣ аз умри барҳадафрата ва тағофулварзӣ буда, қаҳрамони лирикӣ аз рӯзгори сипарিশудааш пушаймон аст. Мақсад аз хор-хори умр ҳасрат аст, ки дар дил мондааст ва мурод аз селоб гузашти ноаёни рӯзгор мебошаду мушти хошок ҷисми фарсудаи рӯзгордида. Шоир чӯзиёти ин тасвириро низ хеле таъсирнок баён кардааст: риштаи истеҳкоми лаззатҳои моддӣ - дандонҳо, фарсудашавии риштаи гавҳарҳо ва гусастани он-рехтани дандонҳову холӣ мондани даҳон. Ҳадаф аз танпарастӣ - ҳавою ҳавасҳо, неъматҳои инҷаҳонист, ки чӯяндагонаш мунтаҳо пушаймонанд. Вале чӣ илоҷ?

Мақсад аз дили беишқ-фармудаҳои нокарда ва акнун он ҷисми афсурдаи қафаси сина доғи қандилест, ки танҳо ҷойро холӣ кардасту осораш (доғаш) пайдост. Аз сабаби ин ки мо аз

ахли дард-ҳабибон дур мондем, аз ин гавҳари ноёб-файзи эшон баҳравар нагаштем. Аз ин рӯ, мо ҳасратзадагонем.

Ғазал радифдор (радифи сода-монд), дорои қофия (қофияҳои муқайяд) буда, ҳар кадом ба ҷуз аз вазифаи адаби-бадеӣ, инчунин бори ғоявӣ бар уҳда доранд. Ғазал дар баҳри Рамали мусаммани мақсур эҷод шудааст ва моҳияти панду андарзӣ дорад. Афзоили ғазали мазкур чунин аст:

- v - - / - v - - / - v - - / - v ~

яъне: фоъилотун, фоъилотун, фоъилотун, фоъилон.

Ҳатто аз ҳамин ғазали зикршуда ҳам қиёс кардан мумкин аст, ки лирикаи ишқӣ тавассути ашъори Соиби Табрэзӣ чанбаи *бисёр қавии иҷтимоӣ-эътирозӣ касб намудааст* ва он қариб ба кулли ашъори шуароӣ ин аҳд ва хосса Соиб хос аст. Чун Сайидо, ки яке аз пайравони Соиб аст ва пайравии ӯ ба эҷодиёти Соиб бебабаб нест, ин мавзӯёҳоро ба олитарин дараҷа расонидааст. Ин аст, ки Соиб мегӯяд:

**Дар коми аждаҳо наравӣ то ҳазор бор,
Соиб, гули мурод начинӣ зи рӯйи ганҷ.**

Ё худ:

**Аз тири оҳи мазлум золим амон наёбад,
Пеш аз нишона хезад аз дил фиғон камонро.**

Ва ё:

**Гиряи шамъ аз барои мотами парвона нест,
Субҳ наздик асту дар фикри шаби тори худ аст.**

Соиб, дар баробари васфи хислатҳои ҳамида, дар ҳамин ҷо сифатҳои разилаи инсониро сарзаниш мекунад ва аз ҷумла ӯ худхоҳиву танпарварӣ, фиребгарию чоҳилӣ, нодонию мардумозорӣ, суханчинию авомфиребӣ, бодахорию бадмастӣ, кибру ғурур, такаббуру худписандӣ, дурӯғгӯию ғайбат, зиёнкорию фиску фучур, бепарвоию бухтон, ғафлатварзию ҳақи мардумхӯрӣ, тамаъкорию дунҳимматӣ, сифлагии беҳаёӣ ва ғайраро саҳт накушиш намуда, боиси ҳама гуна футуру пастравихо гардидани ҷомеъаро таъкид менамояд, ки дар сифатҳои зикршуда мебошад:

**Садои оби равон хобро гарон созад,
Зи хушнамоии умр аст хоби ғафлати мо.**

Ва ё:

**Дар номаи мо ҳарфи насанҷида набошад,
Аз чайби садаф суфта барояд гуҳари мо.**

УСЛУБ ВА САБКИ БАЁНИ СОИБ

Сабки сухани Соиб дорои ду чанба аст. Шеваи эҷоди шоир, тарзи гуфтору услуби баён, хунари таълифи ӯ аз нигоҳи фардияти эҷодӣ хоси худи ӯст. Яъне ҳамоно чанбаи ҳаётӣ, оҳанги воқеӣ-реалистӣ гирифтани лирикаи ишқӣ пас аз Саъдӣ дар шеъри ин симои эҷодӣ ба назар мерасад. Чузъиёте, ки дар сухани ӯ хангоми арзи матлаб ва тасвири ҳолат ба назар мерасад, воқеӣ, мушаххас, дастрас, ҳаётӣ мебошад. Ин ҳолат пеш аз ҳама, аз муносибати қаҳрамони лирикий ба воқеият замина мегирад. Аз ин рӯ, қаҳрамони лирикий ӯ ғолибан дар тақопӯю тараддуи рӯзгор баҳри дарёфти ризку рӯзӣ, баҳри нафъи мардум аст. Ӯ орзую ҳавас, хоҳишу таманнои муосирони ҳешро дар рӯзгор дарк намуда, барои татбиқи он ҳатталимкон мусоидат мекунад:

Ин ки гоҳе мезадам бар обу оташ хешро,

Равшанӣ дар кори мардум буд мақсудам чу шамъ.

Дар ин байт калимаҳои ифодагари ҳадаф: об, оташ, худ, афкандан, равшанӣ, кор, мардум, шамъ калимаҳои ҳаётию ҳарӯзаи рӯзгори инсонӣ меҳнаткашу хайрхоҳ аст. Ба андешаи мо, низоҳо, тазодҳо, бархӯрдҳо, зиддиятҳо ва гирудорҳои байтҳо, мисраъҳо, бандҳо ва ғазалу жанрҳои дигари девони Соиб аз таносуби фикрии шоир, қисси шахсият ва ҷомеа, муҳити зист ва фард сар мезанад, ки ба ин восита истиқлоли ақоид, фардияти андешаи эҷодкор мушоҳида карда мешавад.

Бо дар назар доштани бардоштҳои ғоявию бархӯрдҳои мафкуравӣ фардияти сабки Соиб ва услуби эҷодии ӯ муайян карда мешавад. Яке аз чанбаҳои хунарии Соиб дар ин ҷода кор гирифтани аз тамсил аст, ки дар ғазали ӯ мисраъҳо, байтҳо, дар маҷмӯъ ҳамин гуна хусусият дорад. Шоир аз мақолу зарбулмасалҳо ба таври фаровон кор гирифтааст. Беш аз он ин мисраъҳо, байтҳоро худи шоир сохтааст, эҷод кардааст, ки хусусияти ирсолимасалӣ ё ирсолимасалайнӣ доранд. Чунончи:

Ба матлаб мерасад ҷӯи ком оҳиста-оҳиста,

Зи дарё мекашад сайёд дом оҳиста-оҳиста.

Ба мағриб метавонад рафт дар як рӯз аз машрик,

Гузорад ҳар кӣ чун хуршед гом оҳиста-оҳиста.

Ба ҳамворӣ баландӣ ҷӯ, ки теги кӯхро орад

Ба зери пой кабки хушхиром оҳиста-оҳиста.

Зи тадбири чунони пухта кори ақл меояд,
 Ки Мачнун охувонро кард ром оҳиста-оҳиста.
 Ҳамон маънист бар хусни мадори хуччати нотик,
 Ки тӯтӣ мешавад ширинкалом оҳиста-оҳиста.
 Агарчи ришта аз тори гуҳар бечону лоғар шуд,
 Кашид аз мағзи гавҳар интиқом оҳиста-оҳиста.
 Машав аз зердасти хеш эмин дар тихидастӣ,
 Ки хуни шишаро нӯшид чом оҳиста-оҳиста.
 Дилам аз оҳ, мегуфтам, шавад холӣ, надонистам,
 Ки печад бар саропоям чу дом оҳиста-оҳиста.
 Ба шаккарханд аз он лабҳои хушдашном қонеъ шав,
 Ки хоҳад талх гардид ин мудом оҳиста-оҳиста.
 Агар номи баланд аз чарх хоҳӣ, сабр кун, Соиб,
 Зи пастӣ метавон рафтан ба бом оҳиста-оҳиста.

Дар сабки шеъри Соиб печидагии маъно, мавҳумии тасвир, баёнҳои зехнӣ қариб ки дида намешавад. Шеъри ӯ шеъри пандомез, ҳикматомез, мавъизатомез, андарзнома аст. Албатта, аз мақолу зарбулмасалҳо низ бархурдор ҳаст, вале ғолибан ихтироӣ ҳуди эҷодкор аст. Дар шеъри ӯ қофия ва радиф мавқеъ дошта бошанд ҳам, нуфузи радиф бештар аст.

Лексикаи истифодакардаи Соиб бештар воқеӣ, оммафаҳм, мушаххас ва рӯзгорӣ буда, шакли мураккаби калимаҳо бештар аст, ки ғолибан ҳуди ӯ сохтааст.

Дар ашъори шуароӣ ин сабк ва хосса Соиб, асосан санъатҳои маънавӣ мавриди истифода қарор дода шудаанд, зеро шеъри ин аҳд асосан шеъри маънӣ буда, ба лафзбозӣ чандон эътибор дода намешавад.

СОИБ ВА ШУАРОИ ДИГАРИ МУОСИРУ ОЯНДА

Таъсири Соиб ба адабиёти давр ва баъд аз асри ӯ хеле бузург аст. Шоири мутафаккир ин нуктаро худаш низ ҳис кардааст, ки чое мегӯяд:

Маҳв кай аз сафҳаи дилҳо шавад осори ман,

Ман ҳамон завқам, ки меёбанд аз гуфтори ман.

Ашъори Соиб, ки саропо ҳикмату андарз, панду мавъизат, насиҳату тарбият ва дарси ҳаёту зиндагӣ, таълими рӯзгору таҷрибаи умр аст, ба адабиёти асри адиб ва ба адабиёти баъдии халқҳои Эрон, Осиёи Миёна, Ҳиндустон, Афғонистону Туркия

ва халқҳои дигари порсигӯ таъсири фаровон намудааст.

Яке аз пайравони ҷиддии Соиб Табрэзӣ дар Осӣи Миёна шоири ҳунарманд-Миробид Саййиди Насафӣ аст, ки тибқи тадқиқи муҳаққиқон ба беш аз чихил ғазали Соиб мусаммати мухаммас бастааст, яъне, мусаммати мухаммаси тазмин бар ғазали Соиб мебошад. Таъсири ашъори Соиб ба ашъори Калим, Носиралӣ, Шавкати Бухорой ва бисёр дигарон хеле бузург аст.

Умуман, заминаи бунёдии ашъори Соиб Табрэзиро шеъри ҳикмат, ашъори пандомез фароҳам меорад ва асоси ин шеър ҳамоно таносуби сухан, ирсоли масалу масалайн ва тазоду муқобала мебошад. Шеъри мазкур ҷанбаи фалсафаи амалии ашъори Соибро ташкил медиҳад ва аз ин рӯ, ашъори Соиб дар бедории мафкуравии мардум, дар ҷунбишҳои зехнии халқ, дар худшиносии омма нақши басазо дорад, зеро бардоштҳои фикрӣ, бархурдҳои ақлию зехнӣ боиси бедории фикрӣ ва ҳештаншиносии омма хоҳад шуд.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Овони ҷавонӣ ва илмомӯзии Соиб чӣ гуна гузаштааст?
2. Соиб кай ва дар кадом доираи адабӣ унвони ифтихорӣ Маликушшуароро сазовор шудааст?
3. Рӯзгори Соиб дар кадом шаҳр сипарӣ шудааст?
4. Сохту таркиби «Девон»-и Соибро шарҳ диҳед.
5. Хусусиятҳои алоҳидаи лирикаи ишқии Соиб дар чист?
6. Мавзӯҳои асосии лирикаи Соиб Табрэзӣ аз ҷиҳати иборатанд?
7. Мазмун ва мундариҷаи мусамматҳои мухаммаси Соибро шарҳ диҳед.
8. Хусусиятҳои шаклии мусамматҳои мухаммаси Соибро баён кунед.
9. Мавқеи ғазал дар «Куллиёт»-и Соиб чӣ гуна аст?
10. Ӯ дар ғазал бештар ба кӣ пайравӣ кардааст?
11. Мавзӯи ғазалиёти Соиб Табрэзӣ кадомҳоянд?
12. Хусусиятҳои фарқунандаи ғазалиёти Соибро гӯед.
13. Кадом санъатҳои бадеӣ дар ашъори Соиб бештар истифода шудаанд?
14. Таъсири эҷодиёти Соиб ба адабони давр ва оянда чӣ гуна аст?
15. Кадом шоирони Мовароуннаҳр ба ғазалиёти Соиб тазмин бастаанд?

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. Баромади иҷтимоии Соиб ба кадом табақаи чамъият тааллуқ дорад?

А) аҳли зиё; В) тоифаи барзгарон; С) силки дуредгарон; Д) аз мусаввирон; Е) аз бозаргонон;

2. Илми хаттотиро Соиб аз кӣ омӯхтааст?

А) волидайн; В) бобояш; С) бародар; Д) яке аз дӯстонаш; Е) аз амакаш Шамсуддини Табрэзӣ;

3. Соиб ҳангоми бозгашт аз Ҳичоз ба кадоме аз ин шаҳрҳо омад?

А) Самарқанд; В) Бухоро; С) Хоразм; Д) Мултон; Е) Кобул;

4. Соиб пас аз чанде будубошӣ дар Кобул, ба кадом кишвар ҳичрат кард?

А) Рум; В) Шарвон; С) Миср; Д) Исфаҳон; Е) Ҳиндустон;

5. Соиб дар кадомин дарбор унвони "Малик-уш-шуаро"-ро сазовор шуд?

А) Бухоро; В) Самарқанд; С) Шероз; Д) Миср; Е) Исфаҳон;

6. Кадоме аз ин тазкираҳо дар бораи Соиб маълумот медиҳад?

А) "Лубоб-ул-албоб"; В) "Нафаҳот-ул-унс"; С) "Маҷолис-ун-нафоис"; Д) "Тухфаи Сомӣ"; Е) "Музаккир-ул-асҳоб";

7. Поёни умри Соиб дар кучо сипарӣ шудааст?

А) Кобул; В) Шероз; С) Ҳиндустон; Д) Машҳад; Е) Исфаҳон;

8. Соиб аслан чӣ миқдор шеър эҷод кардааст?

А) 80000; В) 90000; С) 100000; Д) 110000; Е) 120000;

9. Кадоме аз ин маснавиҳо ба Соиб мансуб аст?

А) "Соқинома"; В) "Искандарнома"; С) "Темурнома"; Д) "Булбулнома"; Е) "Қандаҳорнома";

10. Маснавии "Маҳмуд ва Аёз" аз кист?

А) Ҷомӣ; В) Ҳилолӣ; С) АМушфиқӣ; Д) Сайидо; Е) Соиб;

11. *Зиҳӣ рӯят баҳори зиндагонӣ,*

Ба лаълат зинда номи бенишонӣ.

матлаби ғазали кист?

А) Ҷомӣ; В) Ҳилолӣ; С) Мушфиқӣ; Д) Сайидо; Е) Соиб;

12. *Умр рафту хор-хораи дар дили бетоб монд,*

Мушти хошоке дар ин вайрона аз селоб монд.

Байти кист?

А) Ҳилолӣ; В) Восифӣ; С) Мушфиқӣ; D) Сайидо; E) Соиб;

13. *Пок кун аз гайбати мардум даҳони хеширо,*

Ай, ки аз мисвок доим мекунӣ дандон сафед.

Байти кист?

А) Ҳилолӣ; В) Мушфиқӣ; С) Восифӣ; D) Сайидо; E) Соиб;

14. Байти зеринро кадоме аз ин шоирон гуфтааст?

Дар номаи мо ҳарфи насанҷида набошад,

Аз чайби садаф суфта барояд гуҳари мо.

А) Ҳилолӣ; В) Ҷомӣ; С) Мушфиқӣ; D) Сайидо; E) Соиб;

15. Ин байт аз они кист?

Ин ки гоҳе мезадам бар обу оташ хеширо,

Равшаниӣ дар кори мардум буд мақсудам чу шамъ.

А) Ҷомӣ; В) Ҳилолӣ; С) Мушфиқӣ; D) Сайидо; E) Соиб;

16. Матлаи зерин аз ғазали кист?

Ба мақсад мерасад ҷӯёи ком оҳиста-оҳиста,

Зи дарё мекашад сайёд дом оҳиста-оҳиста.

А) Ҷомӣ; В) Ҳилолӣ; С) Мушфиқӣ; D) Сайидо; E) Соиб;

17. Байти зерин аз кист?

Маҳв кай аз сафҳаи дилҳо шавад осори ман,

Ман ҳамон завқам, ки меёбанд аз гуфтори ман.

А) Ҷомӣ; В) Ҳилолӣ; С) Мушфиқӣ; D) Сайидо; E) Соиб;

БЕДИЛИ ДЕХЛАВӢ

*Бедил, моро ҳарзасароӣ
шон нест,
Мадҳи миру ситоиши
султон нест.*

ХАЁТ ВА ЭҶОДИЁТИ БЕДИЛИ ДЕХЛАВӢ

Бузургтарин шоир, мутафаккир ва нависандаи забардаст Мирзо Абдулқодири Бедил яке аз он эҷодкоронест, ки на танҳо ба адабиёти давр, балки ба ҷараёни баъдии таърихи адабиёт низ ҳамаҷониба таъсир расонидааст. Бедили Деҳлавӣ соли 1644 дар шаҳри Азимободи вилояти Банголаи Ҳиндустон ба дунё омадааст. Баъдҳо ӯ дар қитъае роҷеъ ба санаи валодати хеш чунин ишораи судманд намудааст:

**Ба соли, ки Бедил ба мулки зухур
Зи файзи азал тофт чун офтоб,
Бузурге хабар дод аз мавлидаш,
Ки ҳам «файзи қудс» асту ҳам «интиҳоб».**

Дар мисраи чаҳоруми қитъаи мазкур, ки моддаи таърих омадааст, агар адади ҳарфҳо тибқи ҳисоби абҷад гузошта шавад, соли 1054 ҳиҷрӣ ҳосил мешавад. Аз ин сана (1054) 32 тарҳ карда шавад, 1022 мемонад ва он бо 622 ҷамъ карда шавад, соли 1644 ҳосил мешавад, ки санаи валодати Бедили Деҳлавӣ мебошад. Абдулқодир ном ва Бедил таҳаллуси адабии шоир буда, унвони ифтихории эҷодияш Абулмаъонӣ мебошад. Бедил ба маънии дилдода, яъне ошиқ шарҳ дода шудааст. Падару бобоёни Бедил аз мардумони атрофи Самарқанд буда, аз сабаби нобасомониҳои авзои таъри-

хии Мовароуннахр ба Ҳиндустон рафта будаанд. Ба таркиби номи хешовандон ва номи худӣ шоир илова гардидани вожаи «Мирзо» гувоҳи он аст, ки яке аз аҷдоди ӯ сардори бузург гузашта будааст. Гузаштагони Бедил аз тоифаи сипоҳиён будаанд.

Бедил дар овони тифлӣ аз падар ятим монда, тарбия ва таълими ибтидоиро аз модар гирифтааст. Ӯ дар 5-6 - солагӣ ба мактаб дода мешавад. Бедил дар 7- солагӣ «Қуръон»-ро хифз намуд. Баъдтар илмҳои дигари замонаи хеш: сарфу наҳви арабӣ, мантику ҳикмат, фикҳу калом, тафсиру ҳадис, адабиёт, тасаввуфу ирфон ва ғайраро комилан фаро гирифтааст. Устодони Бедил амакаш - Мирзо Қаландар, тағояш - Мирзо Зариф, донишмандону орифони дигар: Шохқосими Хуваллоҳӣ, Шайх Камол, устод Абулқосим, Шайх Фозил ва дигарон будаанд.

Бедил аз мусоҳибаҳои аҳли илму фазл дар кошонаҳои Мирзо Қаландару Мирзо Зариф баҳраи комил бардоштааст.

Истеъдоди шоирии Мирзо Абдулқодири Бедил дар синни 10-солагиаш ошкор шудааст. Зеро худ дар «Чор унсур» хотиррасон мекунад, ки аз солҳои мактабхониаш шеър мегуфтааст. Ӯ тақрибан дар 10-солагӣ ба яке аз ҳамсабақҳояш рубоии зайлро бахшидааст:

**Ёрам ҳар гоҳ дар суҳан меояд,
Бӯи аҷабеш аз даҳан меояд.
Ин бӯи қаранфул аст, ё нақҳати гул,
Ё роиҳаи мушки Хутан меояд?**

Бедил соли 1665 аз Бихор ба шаҳри Дехлӣ меояд.

**Аз мулки Бихор сӯйи Дехлӣ
Чун ашк равон шудем бекас.**

Бедил дар синни 25-солагӣ хонадор мешавад ва барои касби маош ба хидмати писари Аврангзеб – Аъзамшоҳ ба ҳайси сипоҳӣ ба фаъолият мепардозад. Яке аз наздикони Бедил шоир будани ӯро ба Аъзамшоҳ хабар медиҳад. Шох Бедилро даъват намуда, аз ӯ хоҳиш менамояд, ки барояш мадҳияе бинависад. Ин рафтори ҳоким Бедилро озурда мекунад ва ӯ аз хидмат даст мекашад. Аслан Бедил як марди сарбаланд, бовикор, бонанг, ҳудогоҳ будааст, ки мегӯяд:

**Ай басо маънии равшан, ки зи ҳирси шуаро
Ҳоки чавлонғахи аспу хари аҳли чоҳ аст.
В-ай басо нусха, ки дар мактаби ташвиши тамаъ
Рӯсиёҳи адаб аз мадҳи амиру шох аст.**

**Марчаи маънии ин сустхаёлон дарёб,
То бидонӣ, чӣ қадар фитраташон кӯтоҳ аст.
Силамуштоқи гадотабъ зи мазмуни баланд,
Гар ҳама пой дар афлок ниҳад, дар чоҳ аст.**

Мирзо Абдулқодир Бедил баъд ба Акбаробод рафта, дар маҳфилҳои адабии иштирок менамояд ва бо шоирони хушзавку донишмандони замон - Иззат, Зухурӣ ва дигарон шиносӣ пайдо мекунад.

Шоир баъдан шаҳрҳои Панҷоб, Лоҳур, Кашмир, Мултон, Сархинд ва ғайраро сайр карда, таассуроташро оид ба шаҳрҳои зикршуда дар асари худ «Чор унсур» хеле муфассал баён намудааст. Ин сафарҳо барои шоир як дарси зиндагӣ буд, чаро ки ҳоса ӯ тавонист ба ҳаёти табақаҳои мухталифи иҷтимоии ҷамъият шинос шавад.

Умуман, ин шоири мутафаккир аз нигоҳи тангии маишӣ басо сахтӣ кашидааст. Бедил ҳатто то синни 41-солагӣ манзили зист надоштааст. Баъдтар бо дастгирии дӯстон шоир соҳиби манзили шахсӣ мешавад.

Ҳамсари аввали Бедил дар синни 38-солагии шоир аз олам ҷашм мепӯшад ва ӯ бори дигар хонадор шуда, баъдҳо дар синни 64-солагӣ писардор гардидааст. Дароғо, писари шоир дар овони тифлӣ аз олам гузаштааст.

Шоири мутафаккир поёни рӯзгори хешро дар шаҳри Дехлӣ гузаронида, дар ҳамон ҷо, дар синни 77-солагӣ, соли 1721 вафот кардааст.

Муаллифи тазкираи «Хизонаи омира» - Мир Ғулумалихони Озод дар вафоти Бедил қитъаи зеринро сурудааст:

**Сару саркардаи арбоби сухан,
Аз ғамободи ҷаҳон хуррам рафт.
Гуфт таърихи вафоташ Озод:
«Мирзо Бедил аз олам рафт».**

Дар қитъаи мазкур моддаи таърих мисраъи чорум аст. Агар қимати ҳарфҳои ин мисраъ аз рӯи ҳисоби абҷад дуруст гузошта шавад, соли 1133 ҳичрӣ ҳосил мегардад ва аз он 34 тарҳ карда шавад, 1099 боқӣ мемонад. 1099 бо 622 ҷамъ карда шавад, соли 1721 ҳосил мегардад, ки он соли вафоти Бедил аст.

КУЛЛИЁТИ БЕДИЛ

*Шеърм, ки ба сад забон фуруд омадааст,
Дар чандин вақт он фуруд омадааст.
«Таврот» набуд, то бигӯям, ки ҳама
Якбора зи осмон фуруд омадааст.*

Эҷодиёти ин шоири мутафаккир хеле гуногунмавзӯ ва серсоҳа буда, дар шаклҳои назму наср боқӣ мондааст, ки «Куллиёт»-и ӯро фароҳам меорад. Муҳим он аст, ки Бедил аз овони хурдсолӣ ба қорҳои эҷодӣ рӯ оварда, фузун аз 65 сол эҷод кардааст.

Таркиби «Куллиёт»-и Бедил дар маҷмӯъ шомили 65 ҳазор байт буда, чунин аст:

1. Дебоча, 2. Ирфон, 3. Тури маърифат, 4. Никот, 5. Ишорот ва ҳикоёт, 6. Руқоот, 7. Чор унсур, 8. Мухити аъзам, 9. Тилисми ҳайрат, 10. Ғазалиёт, 11. Рубоиёт, 12. Қасоид, 13. Қитаот, 14. Таркибот ва тарҷеот, 15. Ташбеҳот ва тамсилот.

Девони Мирзо Абдулқодири Бедил, ки дар дохили «Куллиёт»-и ӯ омадааст, аз ғазалиёт, рубоиёт, қасоид, қитъаот, таркиботу тарҷеот, ташбеҳот ва тамсилот иборат мебошад.

Дар девон ҷойи аввалро ғазалиёт ишғол менамояд, ки миқдори он 2165 ғазал буда, 23 ҳазор байтро дар бар мегирад.

Яке аз навъҳои адабии дигар, ки дар девони Бедил Дехлавӣ мавқеи намоён дорад, рубоӣ мебошад. Дар девони шоир 3500 рубоӣ дарҷ гардидааст. Шояд сабаби асосии ба рубоӣ нисбатан тавачҷух зоҳир намудани Бедил он бошад, ки дар ин жанр ҷой додани афкори фалсафӣ, ирфонӣ - тасаввуфӣ, ишқӣ, пандуандарзӣ хеле мувофиқ созгор аст.

Мавқеи жанрҳои дигари шеърӣ: қасоид, қитаот, таркиботу тарҷеот, ташбеҳот ва тамсилот, ки дар девон омадаанд, ба мавзӯҳои мухталифу масоили гуногун бахшида шудаанд. Аз ҷумла, ишқу ирфон, ситоиши инсон, тасвири манозирӣ олам, масоили фалсафӣ, ҳаёти - иҷтимоӣ, тарбиявӣ-ахлоқӣ, адабӣ - эстетикӣ ва ғайра.

Маснавӣ дар эҷодиёти Бедил мавқеи муҳим дорад, ки номгӯи онҳо чунин аст:

1. «Тилисми ҳайрат». Нахустин маснавии Бедил буда, соли 1669 таълиф шудааст. Асар аз 3750 байт иборат мебошад ва дар баҳри Ҳазачи мусаддаси мақсур ё маҳзӯф навишта шудааст, ки афзоили он чунин аст:

v - - - / v - - - / v - ~

яъне, мафoъйлун, мафoъйлун, фаъулoн. Дар ин маснавии Бедил нуфузи таълимоти маҷзубия ба мушоҳида мерасад.

2. «Муҳити аъзам». Маснавии мазкур соли 1681 таълиф шуда, аз 4500 байт иборат мебошад. Асар дар жанри сокинома навишта шудааст ва вазни он Мутақорибии мусаммани мақсур буда, шакли афoъилии он чунин аст:

v - - / v - - / v - - / v ~

Яъне, фаъулун, фаъулун, фаъулун, фаъл. Маснави дорои доҳӣ бoб буда, тасаввуфист ва тасвирҳои маҷозии асбoби тараб: май, хум, чoм, даф, най, чанг, танбӯр, қонун ва ғайра дар он мавқеи асосӣ доҳанд. Дар асар доир ба саргузашти симоҳои тасаввуфи ирфон ҳикоятҳо оварда мешавад.

3. «Тури маърифат». Маснавии мазкур соли 1687 таълиф гардида, дорои 1500 байт мебошад. «Тури маърифат» дар баҳри Ҳазачи мусаддаси маҳзӯф ё мақсур эҷод шудааст, ки шакли афoъилии он чунин аст:

v - - - / v - - - / v - ~

Яъне, мафoъйлун, мафoъйлун, фаъулoн. Маснавии «Тури маърифат»-ро Бедил «Мақтуби манзум» низ номгузорӣ намуда, онро ба дӯсти худ, шоиру донишманди муосираш - Шукруллоҳон мебахшад. Дар маснавии мазкур асосан кӯҳи Байроти Ҳиндустон ба тасвир гирифта мешавад. Чунончи, шоир мегӯяд:

**Тапиш фарсуд шавки нолатимсол,
Зи таҳриқи нафас во мекунад бол,
Ки хомӯши навосоз аст имрӯз,
Губори сурмаву соз аст имрӯз.
Зи Тури маърифат маъни сароям,
Ба чандин кӯҳ менозад садоам.**

Шоир манзараҳои зебои кӯҳи Байротро дар қиёс бо кӯҳи Тур, ки Мӯсо дар он чо нури илоҳиро дидааст, ба тасвир гирифтааст:

**Кунун дар кӯҳи Байрот обу рангест,
Ки ҳар сангаш ба дил бурдан фарангест.**

4. «Ишорот ва ҳикоят». Ин асари Бедил аз маҷмӯи пораҳои шеърӣ, ки дар шакли маснави таълиф шудаанд, иборат аст. Шеърҳо дар шакли маснави навишта шуда бошанд ҳам, дар вазнҳои гуногун иншо шудаанд. Ҳаҷми умумии абёти маснави 1300 байт буда, асосан мавзӯи асар тасвирҳои хеле сершумори табиатро низ фаро мегирад. Масалан, намунае аз ишороти якум:

Саҳар оина ҳампардозӣ дил буд,
 Сафое имтиёзи обу гил буд.
 Нахустин, к-аз таҳаққуқ кардам оғоз,
 Ба рамзи обу хокам чашм шуд боз.
 Тааммул сарфи кори ину он шуд,
 Чароғи хилвати ҳар як аён шуд.
 Ниҳол аз хоки гулшан дар қафас дошт,
 Хубоб аз оби худ чӯши нафас дошт.
 Якинам шуд, ки дар ҳар қатра чонест,
 Ниҳон дар ҳар кафи хоке чаҳонест.

5. «Ирфон» дар мероси адабии Бедил калонтарин асар буда, аз 11 ҳазор байт иборат аст ва дар шакли маснавӣ эҷод шудааст. Санай таълифи асар соли 1712 буда, дар ин асар шоири мутафаккир ба муҳимтарин масъалаҳои ирфону тасаввуф, масоили мухталифи ҳаёт, қонунҳои рушди ҷомеа, мақоми инсон дар ҳаёт, воқеияти зиндагии пурзиддиятҳои инсонӣ рӯ овардааст. Инчунин, дар он ақидаҳои илмӣ, фалсафӣ, ирфонӣ, тасаввуфӣ, иҷтимоӣ, ахлоқии мутафаккир инъикос ёфтаанд, ки басо муҳиму арзишманданд. Дар асар зарару офатҳои бекорӣ баён гардида, пешаи кишоварзӣ, деҳқонӣ аз тамоми касбҳои дигар афзалиятнок доништа мешавад. Махсусан, дар ҳикояти «Комедею Мадан» адолат ва беадолатӣ қиёсан ба тасвир гирифта шуда, бебақои зулму истибод нишон дода мешавад.

Маснавии «Ирфон» дорои 10 боб бошад ҳам, иртиботи мантиқии бобҳо ба мушоҳида мерасад. Асар асосан ақоиди фалсафӣ - ирфонӣ, тасаввуфӣ, ҳаёти - иҷтимоӣ, ахлоқӣ - тарбиявӣ ва ғайраро фаро мегирад. Аз ин рӯ, маснавии «Ирфон» барои муайян намудани ҷаҳонбинии Бедил, мақому мартабаи ӯ дар таърихи адабиёт, хунари шоир дар эҷоди маснавӣ ва умуман пояи суҳанварии ӯ арзишманду муҳим ва ҷолибу зарурист.

АСАРҲОИ МАНСУРИ БЕДИЛ

Мирзо Абдулқодири Бедил шоир, файласуф, мутафаккир ва инчунин нависандаи забардаст низ ҳаст. Асарҳои мансури Бедил мақому пояи ӯро дар рушду таҳаввулоти насри адабии аҳди таназзули феодализм нишон медиҳад. Онҳо низ дар мавзӯҳои мухталиф эҷод гардидаанд ва онҳо низ дар дохили «Куллиёт»-и ӯ омадаанд:

1. «Дебоча». Бедил бо чунин унвон бар муқаддимаи девони ашъори худ ба наср навиштааст. Муҳим он аст, ки дар ин асар аз пораҳои шеърӣ низ хеле устодонаву огоҳона истифода кардааст.

Адиби мутафаккир пас аз ҳамду наът, моҳияти калом бадеъ, равобити шаклу мазмуни бадеъ, машаққат ва назокати чараёни эҷоди бадеъ ва умуман кори эҷодӣ, хусусиятҳои эҷодиёти хеш, хусусан осори манзум ва коргирӣ аз мавзӯҳои мадҳӣ, ҳаҷвӣ ва ғайра баҳсҳои судманд ба миён меорад.

2. «Никот». Ин асари Бедил мансур буда, дар он Бедил ақоиди фалсафӣ, тасаввуфӣ-ирфонӣ, иҷтимоӣ, тарбиявӣ-ахлоқӣ, ҷомеашиносии худро баён намудааст. Ӯ барои таҳким бахшидан ба андешаҳои ақидаҳои гуногуни худ дар ин асар аз пораҳои шеърӣ хеле устодона кор гирифтааст.

Назм ҳатто нисбат ба наср дар ин асар нуфуз дорад. Аз ҷумла дар асар бештар жанрҳои рубоӣ, мусаммати мухаммас, қитъа, ғазал, фард ё муфрадот истифода шудаанд. Чунончи: «Нукта - Маҷоз, яъне олами эътиборро ниҳоле тасаввур намудан аст, ки тухми он ҷуз ҳақиқат нест, дар мартабаи ниҳол аз тухм асло нишон натавон ёфт ва ҳамчунон аз шоху барг ҳеч натавон шикофт.

Рубоӣ:

**Ай он ки гаҳе хилвату гаҳ анҷуманӣ,
Пайваста ба ваҳми ғайр оташ фиканӣ.
Найранги дуй боз надорад ин ҷо,
Ман бо ту туам, чунон ки бо ман ту манӣ.**

Асари мазкур барои муайян намудани ақидаҳои ҷаҳонбинии Бедил, барои таъйин намудани мавқеъ ва пояи адиб дар таҳаввули насри бадеии асримиёнагии тоҷик арҷманд аст.

3. «Руқаот». Руқаот ё номанигорӣ яке аз жанрҳои машҳури адабиёти асримиёнагии форс-тоҷик аст, ки дар ду шакл - назму наср дучор мешавад. Санъати номанигорӣ маҳсусан дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ниҳоят устодона ва дар ғояти фасоҳату малоҳат ба мушоҳида мерасад. Аз асри XI сар карда намунаҳои мансуру мустақили он зухур мекунад. Шояд асосгузори он Ҳаким Саноиӣ Ғазнавӣ бошад. Маълум аст, ки дар ин жанри адабӣ хусусиятҳои насри адабӣ, таърихӣ, фалсафӣ, ёддошти дар шакли омехта низ меояд.

«Руқаот»-и Бедил асари мансур буда, дар он пораҳои шеърӣ низ истифода шудааст. Яъне маҷмӯи номаҳоест, ки Бедили Дехлавӣ онҳоро дар вақтҳои гуногун ба шахсони алоҳида навиштааст. Касоне, ки Бедил ба онҳо нома навиштааст, онҳо дӯстону муқаррабон, ҳамфикрону ҳаммақидаҳояш, умуман шахсиятҳои боэҳтироми даврони эҷодкоранд. Мактубҳо бештар ҷавобӣ буда, ҷавоби номаи яке аз ҳамфикрону наздикони Бедил аст. Мактубҳо аз ин рӯ, арзиши адабӣ-шарҳихоли дошта, равобити адабӣ - эҷодӣ, муносибати шахсиятҳо, симоҳои илмӣ, адабӣ, фарҳангии замони мутафаккиро баён менамоянд. Дар номаҳо бисёр лаҳзаҳои рӯзгори Бедил, муносибату гуфтор, рафтору равобити ӯ бо муосиронаш инъикос ёфтааст.

4. «Чор унсур» асари калонтарини мансури Бедили Дехлавӣ буда, соли 1705 ба таъб расидааст. Ин асар мансур бошад ҳам, бо пораҳои шеърӣ ақоиду андешаҳои муаллиф таҳкиму тақвият дода мешавад. «Чор унсур» дорои чор боб буда, асосан масъалаҳои фалсафӣ, ҷаҳор унсури офариниш: об, хок, бод, оташ, доир ба рӯҳи мутлақ, рӯҳи табиӣю наботӣ, ҳайвонию инсонӣ баҳс ба миён овардааст. Дар асар фалсафаи офариниш, ҳаёту мамот, камолёбии заволпазирӣ, фано ва бақо хеле ба тафсил баён карда шудааст.

Гузашта аз ин, асар саршор аз ҳаводису воқеоти таърихӣ - лашкаркашиҳои Шоҳшучоъ, задухурду кашмакашҳои сиёсӣ, нооромии даврро фаро мегирад. «Чор унсур» ҷанбаҳои гуногуни ҳолномаи Бедил, муқаррабону дӯстон, ҳешовандону пайвандон, ҳамсӯхбатону устодони мутафаккиро низ дар бар мегирад. Дар асар баъзе аз доираҳои адабии замон, бурду бохти суҳангустарони аср, муносибати Бедил бо баъзе аз шоирони муосири худ низ инъикос ёфтааст. «Чор унсур» боз аз он ҷиҳат муҳим аст, ки дар он оид ба овони хурдсолии шоир, давраи мактабхонӣ, таҳсили мадраса ва то ба охир идома наёфтани таҳсили Бедил дар ин таълимкада, хонадоршавии ин симои эҷодӣ ва ба сипоҳигарӣ рӯ овардани ӯ ба тасвир омадааст.

Умуман, аз «Чор унсур»-и Мирзо Абдулқодири Бедил барои баҳо додан ба адабиёти асри XVII, баҳусус насри бадеӣ, барои адибони ҷудогона ва муайян намудани ҳунари эҷодии онҳо, баҳри қиёсу тарҷеҳи пояи суҳанварии суҳанварон, оид ба сафарҳои Бедил ва дар маҷмӯъ, афкори адабию шеваи эҷодияш маълумоти арзишманди илмӣ, адабӣ ба даст даровардан мумкин аст.

ТАРКИБИ ДЕВОНИ БЕДИЛИ ДЕХЛАВӢ

Абулмаонӣ Мирзо Абдулқодири Бедил асосан дар ҳамаи навъҳои адабӣ эҷод кардааст. Ӯ дар кадом навъи адабие, ки эҷод карда бошад, хатман тозақору навоар эътироф шудааст.

Девони ӯ дар дохили «Куллиёт»-аш ҷойгир буда, 37500 байтро дар бар мегирад. Девони Бедил аз нигоҳи навъҳои адабӣ низ нисбатан ғанӣ буда, аз ғазалиёт, рубоӣёт, қасоид, қитъаот, таркибот ва тарҷеот, ташбеҳот ва тамсилот иборат мебошад. Навъҳои адабии мазкур дар давраҳои гуногун эҷод карда шудаанд.

ТАҲЛИЛИ ҒАЗАЛИЁТИ БЕДИЛИ ДЕХЛАВӢ

Аз нигоҳи мавзӯ, мазмуну муҳтаво низ девони шоир хеле ҷолиб буда, асосан ишқ (ҳам ишқи ирфонӣ - тасаввуфӣ ва ҳам ишқи заминӣ - байни инсонҳо), масъалаҳои фалсафӣ - ҳақимона, ҳаётӣ - иҷтимоӣ, тарбиявӣ - ахлоқӣ, васфи табиату манзара-нигорӣ, тавсифи ҳисоли ҳамидаи инсонӣ ва мазаммати кирдорҳои разила, ҳимояи адолату ҳақиқат, танқиди золимон, васфи хирад, илму дониш, маърифату ақл, хоксорию фурутанӣ ва ғайраро дар бар мегирад.

Чунон ки қаблан ёдовар шудем, дар девони Бедили Деҳлавӣ пеш аз ҳама ғазал мавқеъ дорад. Ба қавли худи ӯ, ғазалсаро беҳтарину тавонотарин эҷодкор аст:

Бедил, гуҳари назм касерост, ки имрӯз

Дар баҳри ғазал заврақи андеша давонад.

Албатта, мавзӯи марказии ғазал ишқ ва ҷозibaҳои қалбии инсон, ҳиссиёту ҳаяҷонҳои рӯҳӣ, эҳсосоти ботинию зоҳирӣ, ғалаёнҳои ботинӣ ва ғайра мебошад. Аз ин рӯ, ишқи тасаввуфӣ - ирфонӣ дар ғазалиёти Бедил мақоми махсус дорад. Ин ишқи ҷӯе буда, асли хешро мечӯяд ва аз ин рӯ, он маънавиётсоз, тафаккурсоз ва давронсоз аст. Аз тарафи дигар, ин ишқи инсонӣ комилро ба воя мерасонад, зеро ногузир ин инсон марҳалаҳои камолотро мепаймояд. Он вораҳидан аз олами нафсонӣ ва пайвастан ба олами рӯҳонист.

Барои намуна чанд ғазалеро аз девони шоир хоҳем санҷид, ки дар онҳо офаридани мазмун, интиҳоби мавзӯ, коргирӣ аз ҳунари эҷод, истифодаи радифу қофия, хусусиятҳои вазнӣ ва ғайра то кадом поя сомон дода шудааст.

Чунончи, ғазали «Ҷоҳил аз ҷамъи кутуб соҳиби маънӣ нашавад»-ро аз назар хоҳем гузаронд:

Айш донад дили саргашта парешони­ро,
 Нохудо бод бувад киштии тӯфони­ро.
 Ашк дар ғамкадаи дида надорад қимат,
 Аз буни чоҳ барор ин маҳи канъони­ро.
 Ишқ набвад ба иморатгарии ақл шарик,
 Сел аз каф надихад санъати вайрони­ро.
 Аз хату зулфи бутон тоза далел аст, ки хусн
 Карда чатри бадан асбоби парешони­ро.
 Бор ёбӣ чу ба хоки дари соҳибназарон,
 Чини домони адаб кун хати пешони­ро.
 Резиши ашки надомат зи сияҳкори­хост,
 Лозим аст абри сияҳ қатраи найсо­ни­ро.
 Зери гардун натавон ғайри касофат андӯхт,
 Нохуну мӯст расо мардуми зиндо­ни­ро.
 Лофи озодагӣ аз аҳли фано нозебост,
 Домани чида чӣ лозим тани урёни­ро?
 Ҷоҳил аз ҷамъи кутуб соҳиби маънӣ на­ша­вад,
 Нисбате нест ба шероза сухандони­ро.
 Нафаси сӯхта бояд ба тапиш равшан кард,
 Нест шамъи дигар ин анҷумани фо­ни­ро.
 Натавон ёфт аз он чилваи беранг су­роғ,
 Магар оина кунӣ дидаи курбони­ро.
 Бозгаште набувад пой талабро, Бедил,
 Сели мо нашнавад афсуни пушай­мо­ни­ро.

Ғазали мазкур муқаффо буда, калимаҳои парешонӣ, тӯфонӣ, канъонӣ, вайронӣ, пешонӣ, найсонӣ, зиндонӣ, урёнӣ, сухандонӣ, фонӣ, курбонӣ ва пушаймонӣ ҳамқофия шудаанд, ки беистисно бо пасоянди **ро** омадаанд. Ҳарфи рави дар калимаҳои қофия «н», ҳуруфи решаи қофия дар калимаҳои қофияшаванда «-ониро» буда, «о»-ридфи муфрад, «и»-васл, «р»-хурӯҷ ва «о» мазид аст. Яъне як унсур (ридф) то ҳарфи рави – «н» ва се унсур (васл, хурӯҷ, мазид) баъди рави омадаанд. Аз ин рӯ, қофияи мазкур мутлақ аст.

Ғазал дар баҳри Рамали мусаммани маҳбуни аслам эҷод шудааст, ки афзоили он чунин мебошад:

- v - - / v v - - / v v - - / - -

яъне: фозилотун, фаъилотун, фаъилотун, фаълун.

Аз нигоҳи мавзӯъ, мазмуну муҳтаво ғазали боло ишқӣ-ичти-
мой буда, оҳанги хеле қавии андарзӣ дорад. Дили саргашта - қалби
ошиқ, ноҳудо - маллоҳ, бод аст. Парешонии дил - айши он, бод -
маллоҳ ҳодии роҳи мурод мебошад. Ашк - Юсуф, чашм-ҷоҳ ва
гиристан - зоҳиршавии Юсуф буда, ишқ - сел; хату зулф - ҷузъи
хусн, ки боиси парешонии ошиқанд, хеле ҳунармандона корбаст
шудаанд. Дар ин абёт ҳолати ошиқ мавриди тасвир қарор дорад.

Аз байти 5-ум ҷанбаи ирфонӣ қувват мегирад, ки ҳангоми
мушарраф гардидан ба суҳбати соҳибназарон - пирон, мурши-
дон бояд солиқ саҳт одоби шогирди роия бикунад. Агар зар-
рае роия нашавад, ашки пушаймонӣ рехтан фоида надорад. Тиб-
қи назарияи сӯфиҳо ҷаҳони моддӣ - зиндон, тан ҳам барои ҷон
зиндон аст. Аз ин рӯ, дунёдӯстӣ ва танпарварӣ норавост. Ҳадаф
аз ҷамъи кутуб ғаёлияти амалӣ накардани ориф аст. Ҳадаф
аз ҷилваи беранг қурб аст, ки он на ба воситаи дидаи зоҳир,
балки ба воситаи дидаи ботин муяссар мегардад.

Ибораи изофии «пойи талаб» - ҳадафи ниҳой, зеро он бебоз-
гашт буда, пазирандаи афсуни пушаймонӣ нест. Яъне дар роҳи
расидан ба ҳадафи ниҳой пушаймонӣ ҷой нахоҳад дошт. Ориф
ҳеҷ гоҳ пушаймон нахоҳад шуд.

Ғазали дигари шоири мутафаккир, ки бо матлаи зерин шурӯъ
мешавад, хеле ҷолибу ҳунармандона ва марғуб рӯи кор омадааст:

**Маоли²⁸ кор нуқсонхост ҳар соҳибкамолиро,
Агар моҳат кунанд, аз даст нагзорӣ ҳилолиро.
Рамиданҳо зи авзон ҷаҳон тарзи дигар дорад,
Ба воҳат пеш бояд бурд аз ин саҳро ғизолиро.
Ба нақши неку бад равшандилонро дасти рад набвад,
Кафи оина мечинад гули беинфиёлиро.
Бисоти гуфтугӯ тай кун, ки дар анҷоми кор охир
Ба ҳукми хомушӣ печидан аст ин фарши қолиро.
Вабали ранчи пирӣ барнатобад соҳиби ҷавҳар,
Ҷанор оташ занад ночор далқи кӯҳнасолиро.
Дар ин водӣ, ки хок аст эътибори ҷаҳлу донишхо,
Ғуборе бар ҳаво дон қасри фитратҳои олиро.
Ба ваҳдатхонаи дил ғайри дил чизе намегунҷад,
Бар ин оина ҷуз тухмат мадон нақши мисолиро.
Агар хунсардии дил обёри мазраат бошад,**

²⁸Маол - ҷойи бозгашт, оқибати кор.

**Чу тухми обила нашъунамо кун поймолиро.
 Ба чанги агниё домони факр осон намеафтад,
 Ба чинӣ хок гардад, то шавад қобил сафолиро.
 Чӣ имкон аст, Бедил, мунъим аз гафлат бурун ояд,
 Ҳучуми хоби харгӯш аст яксар шери қолиро.**

Ғазали мазкур мураддаф нест, муқаффост. Калимаҳои соҳибкамолиро, ҳилолиро, ғизолиро, беинфиъолиро, қолиро, куҳнасолиро, олиро, мисолиро, поймолиро, сафолиро ҳамқофия шудаанд. Решаи қофия «олиро» буда, ҳарфи решагии калимаи қофия ё худ рави «л» мебошад. Яъне; «о» ридфи муфрад ва «и»-васл, «р»-хурӯҷ, «о»-мазид буда, пас аз рави се унсур ва пеш аз рави якто омадааст. Шакли қофия мутлақ мебошад. Бояд гуфт, ки дар ғазали мазкур қофия ба ҷуз талаботи жанри, инчунин вазифаи хушоҳангӣ, равонӣ ва бештар аз он бори маънибофӣ, мазмунофаринӣ низ мекашад.

Аз нигоҳи истифодаи вазн ин ғазал хеле қолибу ҷаззоб аст. Он дар баҳри Ҳазачи мусаммани солим иншо гардида, дорои афӯили зерин мебошад:

v - - - / v - - - / v - - - / v - - -

яъне, мафӯйлун, мафӯйлун, мафӯйлун, мафӯйлун.

Ғазал аз нигоҳи мазмуну муҳтаво комилан мазмуни иҷтимоӣ дошта, таҷрибаи ҳаёт, ҳикмати зиндагӣ, андарзи рӯзгор бунёди тематикии онро фароҳам овардааст. Фалсафаи инкишофи оламу одам ва таҷрибаҳои ҳасилкардаи инсон асоси онро ташкил намуда, аз оғоз то анҷом давом мекунад. Яъне, махлуқ пас аз ҳадди камол дучори нуксон аст. Пас, ғизолиро низ гоҳе метавон касб кард, ки мақсад сифат аст, яъне рамандагӣ аз миёни мардум ва тарки дунёву афзал донишгари уқбо баён шудааст.

«Равшандилон» истиора буда, киноя аз орифону сӯфиён аст, ки ба неку бад яқсонанд ва ин сифати онҳо монанд ба кирдори оина аст, ки зишту нақӯро яқсон инъикос менамояд. Водӣ ё худ ин водӣ-дунёи моддӣ, хок-камарзишӣ ва фитрати олий-шахсиятҳои соҳибмаърифат буда, ҳадафи Бедил бевафоии олам ва ҳақшиносии инсон мебошад. Дил - каъбаи сират ва ваҳдатхонахона барои як нафар - Худо, яъне хонаи Худо аст. Аз ин рӯ, ба ҷуз худӣ дил дар ӯ (дар дидаи зоҳир) чизи дигаре нест.

Мунъим - сармоядор, касе, ки умре ҷуз сарвати моддӣ - танпарварӣ чизи дигареро наметонад ва инро Бедил ба ду чиз шабех доништааст: яке хоби харгӯш, дигаре расми шери рӯи қоли ва

жадаф аз ҳар ду монандӣ гафлатварзӣ ва беҳабарӣ аз гузашти умр ва газидани ангушти хайрат мебошад.

Умуман, мазмуни ғазал паймудани мароҳили камолот ва хушёриву зиракӣ дар ин ҷода ва беш аз он, эҳтиёт аз тағофул аст, ки боиси пуштидастгазиҳо мегардад.

Яке аз муҳимтарин хусусиятҳои назми Бедил ва аз ҷумла, ғазалиёти шоири мутафаккир дар он аст, ки ӯ шеърӣ андеша мегӯяд. Аз ин рӯ, дар гузашта низ пас аз омӯзиши «Каломи шариф», «Чаҳоркитоб», «Девон»-и Ҳофиз, баъд ба омӯхтани эҷодиёти Бедил шурӯъ менамуданд.

Умқи андеша, паҳноӣ фикр, ҷавлони таҳайюл, санъати воҷасозии суҳанорӣ, дарёфти ҷузъиёти суварӣ ва назокати тасвир танҳо хоси ҳунари эҷодии Абулмаонӣ аст. Аз ҷумла барои ифодаи мушаххастар ба ғазали зерин рӯ меорем:

**Чашми ту ба ҳоли ман гар ним назар хандад,
Хорам ба ҷаман нозад, айбам ба ҳунар хандад.
То чанд бар он ораз бар рағми нигоҳи ман
Аз ҳалқаи гесӯят гулҳои назар хандад?!
Дар кишвари муштоқон бе партави дидоре
Хуршед чаро тобад, баҳри чӣ саҳар хандад?
Дил мечакад аз ҷашмам, чун абр агар гириям,
Ҷон медамад аз лаълат, чун барқ агар хандад.
Бо аҳли фано дорад ҳар кас сари якрангӣ,
Бояд, ки ба ранги шамъ аз рафтани сар хандад.
Як хандаи ӯ барқи бунёди ду олам шуд,
Дигар чӣ бало резад, гар бори дигар хандад?
Дар ҷӯи дами теғат ширинии обе хаст,
К-аз ҷӯши ҳаловатҳо захмаш ба шакар хандад.
Сомони тараб сахл аст з-ин нақш, ки мо дорем,
Субҳ аз ду нафар фурсат бар худ чӣ қадар хандад?
Ҳар шабнам аз ин гулшан тамҳиди гуле дорад,
Бо гирия мудоро кун, чандон ки асар хандад.
Аз саъйи ҳавас бигзар, Бедил, ки дар ин гулшан
Гул низ агар хандад, аз паҳлуи зар хандад.**

Ғазали мазкур мураддаф буда, калимаи «хандад» радифи сода аст ва калимаҳои назар, ҳунар, саҳар, агар, сар, дигар, шакар, қадар, асар, зар ҳамқофия шудаанд. Қофияҳои дар ғазали боло зикршуда муқайяд буда, бо равӣ (ҳамсадои «р») интиҳо ёфтаанд.

Ғазал дар баҳри Ҳазаҷи мусаммани ахраб эҷод гардида, афӯи́ли он чунин аст:

- - v / v - - - / - - v / v - - -

яъне, мафъӯлу, мафӯйлун, мафъӯлу, мафӯйлун.

Ќузъиёти ҳунари ва дарки маъни вобаста ба маърифати маъноно вазиғаи бадеии лағз аст, ки барои дарёфти ҳадафи эҷодкор мусоидат менамояд. Чунончи, хандидани чашм - назарафканӣ, нози хор дар чаману тамасхури айб бар ҳунар киноя аз барҳамзании ғаразҳо ва дарки асолати сидқ аст. Рағми нигоҳ, гули назар, ҳалқаи гесӯ... ибораҳои маъмулӣ буда, ошиқ аз назораи ҷамоли маҳбуба бенасиб аст, зеро ҳалқаҳои мӯ чун ҳичобанд ва ин ба он монанд аст, ки чашми холдор низ аз назора маҳрум мебошад. Ҳадафи асли висол буда, шиква аз фиरोку ҳичрон басо шоирона рӯйи тасвир омадааст. Фано оғози бақост ва нурафкании шамъ - гузаштан аз сар - бақои ўст, ки дар вучуди маҳбуб бақоро мебинад. Ҳадаф аз теғу ҷўши ҳаловатҳо ибораи рамзии “теғи нигоҳ” аст, ки ҳаловати гуворо дорад, ки киноя аз захми теғ-қурбони нигоҳ гардидан мебошад. Дар байтҳои баъдӣ низ ҳадафҳои иҷтимоӣ матраҳ шудааст, зеро татбиқи орзуву ниёзҳои инсонӣ, ба қавли шоири мутафаккир, ки сомони тараб, мудоро, тамҳид, ҳавас ва ғайра ҷузъиёти онанд, он гоҳ даст медаханд, ки ғанои моддӣ бошад. Масалан, агар гул дар замири хеш зар (зардии дохили ғунча) надошта бошад, намешукуфад. Яъне, аз хандидан маҳрум аст. Албатта, муроди шоир ҷаҳони моддист, зеро ин гулшан ҳамин маъниро дорад.

Дигар аз нозуқиҳои санъати ғазалсароии ин мутафаккир он аст, ки ҷузъиёти лирикии тасвир комилан маҳсус, воқеӣ, мушаххас, дастрас, табиӣ, ҳаётианд. Ў аз чунин ашёву ҷузъиёти табиат тасвирсозию маъниофаринӣ мекунад, ки он танҳо хоси ҳунари эҷодии Бедил аст. Касе аз пайравонаш дар баробари шоир ҷой гирифта натавонистаанд. Ё худ саъйи ҳавас - орзу қардан, ин гулшан - дунёи моддӣ, паҳлӯ - ба маънии неру, мусоидат дастгирӣ ва ғайра, зар - гарди дохили гул, ки барои нашъунамояш мусоидат мекунад.

Яъне, шоир бехбуди сатҳи зиндагиро марбут ба дорой ё ғанои моддӣ медонад, ки дуруст аст.

Мақсади адиб дар ин ҷо он аст, ки дар олами моддӣ бе ғанои моддӣ, бе дорой зиндагӣ кардан муҳол аст. Ҳамчунон ки агар гул ҳам аз зардии дохили худ маҳрум бошад, ёрои шукуфтан намекунад.

Дарёфти мақсад, дарки маънӣ, фаро гирифтани ҳадафи асосии шоир дар назми Бедил ва баҳусус, дар ғазалиёти ӯ зуд ва ба осонӣ даст намедихад. Ӯ асосан сарбаста сухан мегӯяд. Маънии шеър, моҳияти мақсади адиб печида аст ва аз ин рӯ, онро тавассути заҳматҳои шабонрӯзӣ метавон сарфаҳм рафт.

Барои мисол ба ғазали дигари Бедил рӯ оварда мебинем, ки он аз нигоҳи ҳунар, маҳорату малака, завқу истеъдоди шоирӣ дар кадом ҷаҳат қарор дорад. Инчунин, ғазали мазкур ба кадом мақсад эҷод шудааст ва дарки мазмуну муҳтаво ва маънии он чӣ гуна даст медихад.

**Аз ғубори ҷилваи ғайри ту то бастам назар,
Чун сафи миҷгон ду олам маҳв шуд дар якдигар.
Бастаам маҳмил ба дӯши яъсу аз худ меравам,
Боли парвозе надорад субҳ ҷуз ҷоки дигар.
Хидмати мӯи миёнат то киро бошад насиб,
Гулрухонро з-ин ҳавас зуннор мебандад камар.
Ваҳшати ҳасрат ба ин камфурсатӣ маҳмури кист?
Сурати ҳамёза дорад чини домони саҳар.
Оламеро аз тағофул рабти улфат додаем,
Нест миҷгон қобили шероза бе забти назар.
Ин таносонӣ далели ваҳшати саршор нест,
Ҳар қадар афсурда гардад санг, мебандад камар.
Гар фалак безътиборат кард, ҷойи шиква нест,
Бар ҳаловат бастай дил чун гирех дар найшакар.
Сайри рангу бӯ ҳавас дорӣ, зи гул ғофил мабош,
Шӯҳии парвоз натвон дид ҷуз дар болу пар.
Чанд бояд шуд ҳавасфарсуди касби эътибор,
Марҳам, ай ғофил, намеарзад ба чандин дарди сар.
Манзили саргаштағони роҳи аҷз афтодагист,
То дили хок аст, Бедил, ашкро ҳадди сафар.**

Ғазали мазкур дорой матлаъ ва мақтаъ, таҳаллул буда, аз 10 байт иборат аст. Ғазал радиф надорад ва қофияҳои он аз калимаҳои зерин: назар, якдигар, ҷигар, камар, саҳар, найшакар, пар, сар, сафар фароҳам омадаанд. Решаи қофия «ар» буда, «р»

харфи равӣ мебошад. Аз сабаби он ки қофия бо равӣ тамом шудааст ва пас аз он унсури дигаре иштирок надорад, чунин шакли қофияро қофияи муқайяд мегӯянд.

Ғазал дар баҳри Рамали мусаммани маҳзуф эҷод гардидааст, ки афӯили он чунин аст:

- v - - / - v - - / - v - - / - v -

яъне, фӯилотун, фӯилотун, фӯилотун, фӯилун.

Дар байти аввал шоир мегӯяд, ки ба чуз ту ман аз ҳама рӯй гардонидам ва ду олам барои ман ҳеч аст. Маҳмил бастан - иштиёри сафар кардан, дӯши яъс - ҷониби навмедӣ, аз худ рафтани нест гардидан ва ғайра, ки омадан ба ин ҷаҳон омодагӣ ба ҷаҳони дигар (боқӣ) аст. Ин мисли субҳ аст, ки баробари фарорасӣ нест мешавад ва муҳлати ҳастияш низ хеле кӯтоҳ аст. Мӯи миён - нозукӣ, хидмат - омодагӣ ба кор, зуннор бастан камар ба хидмат тайёр будан мебошад. Яъне, ба умеди шарафёбӣ ба хидмати маҳбуба ҳама омодаи хидмат ҳастанд. Ваҳшат - рамандагӣ, ваҳшати ҳасрат - лаҳзаи ҳавасҳо, маҳмур - хуморолуда, ҳамёза - даҳанвочак - кӯтоҳии фурсат. Чини домон - ҳаракати босуръат ва ғайра. Маънии ин ифодаҳо он аст, ки умр чунон шитоб дорад, ки ҳатто кирои орзуҳову ҳавасҳо намекунад. Ё ин ки: оламе - ҷаҳоне, дунё, ки киноя аз инсонҳост. Тағофул - ғафлат, беҳабарӣ; рабти улфат - низоми хушҳолӣ, шероза - васлқунандаи авроқ ё чизи дигар, забти назар - сарфи назар ё боз доштани нигоҳ. Мақсад он аст, ки беҳабарии мо боиси хушҳолии дигарон шудааст. Ҳолати қаҳрамони лирикӣ ҳолати чашм дар пайкари инсон аст. Агар боз ё пӯшида аст, аз фоида ҳолӣ нест. Дар ҳолати боз будан мушоҳида мекунад, мебинад. Дар ҳолати пӯшидани чашм миҷгонҳо ба ҳам меоянду осуда мешаванд.

Ва ё вожаҳои таносонӣ - танпарварӣ, осудагӣ; далел - аломат, нишонӣ... ваҳшат - одамгурезӣ; саршор - фаровон, бисёр; афсуда гаштан - корношоямӣ, фарсудашавӣ, яъне киноя аз қувватгирӣ ва омодашавӣ буда, камар бастан сифати ҳамон тайёрӣ мебошад. Яъне, манзури адиб солиқони роҳи ҳақ аст, ки онҳо ҳар қадаре дунёбозору неъматбадбин бошанд, ба ҳамон андоза омодаву дастандаркоранд, зеро таносой инсонро ба дунёву неъматҳои он пойбанд месозад.

Лафзи ҳаловат - гуворой, ширинӣ киноя аз нозу неъматҳои дунёӣ; гиреҳ - пардаҳои дохили найшакар, ки пас аз гирифтани ҳосил онҳо нолазим мешаванд.

Мақсади шоир он аст, ки аз безътиборӣ шиква кардан хуб нест, зеро худи шахс гунаҳкор аст, ки ба нозу неъмат дилбастагӣ дорад. Яъне, шахси ҳарис - каси безътибор, хору залил мегардад.

Ифодаи сайри рангу бӯ - майл ба сӯи бӯю ранг, яъне дунё; гул манбаъ, маншаъ аст, зеро манбаи наҳхат ҳамоно гул аст. Шӯҳии парвоз азми парвоз, бавуқӯёӣ, ҳадафи адиб он аст, ки инсон олами муъҷизаосоро набояд зоҳирбинӣ кунад, мисли он ки ҷавҳари наҳхат гул, ҷавҳари олам Холиқи он аст. Яъне, парвозро ҳамагон мебинанду медонанд, вале асоси он болу пар аст, ки бе он парвоз номумкин мебошад.

Ё ин ки калимаҳои ҳавасфарсуд - дар ҳасрати чизе умрро сарф кардан; касби эътибор - бообрӯ шудан; марҳам - дору; яъне то кай баҳри эътибор саъй мекуни? Агар обрӯю эътибор барои инсон марҳам бошад, талош баҳри он ранҷ аст.

Ниҳоят калимаи «манзил» роҳи ҳадафноки мусофир; роҳи аҷз роҳи тариқат; ҳадди сафар масофаи тайкардаи солиқ аст. Мақсади шоир он аст, ки нозукии роҳи солиқро мисли роҳи ашки миҷгон медонад, ки хеле нозук мебошад. Ҳамин ки заррае аз низом дур шуд, ба хок афтада, нобуд мешавад.

Дигар аз хусусиятҳои ғазалиёти ин шоири бузург он аст, ки аз нигоҳи шакл комилан суннатист, яъне вазн, радифу қофия, теъдоди абёт, риояи матлаъ ва мақтаъ, истифодаи таҳаллус ва ғайра. Албатта, дар ҷузъиёти масъалаҳои шаклӣ, хусусан ҷихатҳои забонӣ, тозакориҳо дорад, вале асосан хунари ӯ дар эҷоди маъниҳо, ҳадафнокии тасвирҳост. Маҳз ҳамин сабаб буд, ки Мирзо Абдулқодири Бедил унвони ифтихории «Абулмаъонӣ»-ро сазовор гардид.

Аз ин рӯ, мавзӯи ғазалиёти ӯ хеле ганӣ, серсоҳаву серпахлу, мухталифу гуногун аст. Ӯ махсусан вассофи ишқи ирфонӣ, тарғибгари фалсафаи ирфону тасаввуф, ҳимоягари адолату адолатхоҳӣ, тавсифгари илми ҳикмат, ҳақиқату покӣ, ҳаққӯию ҳақгӯӣ ва ғайра мебошад.

Дар ғазалҳои ӯ мисли қулли осораш ҳислатҳои ҳамидаи одамӣ: эҳтироми инсон, бузургдошти илму ирфон, некукорӣ, ростгӯиву ростқавлӣ, илмомӯзӣ, меҳнатдӯстӣ, хоксорӣ, шикастанафсӣ, дурандешӣ, сидку садоқат, каноатпешагӣ, сабури, хотирҷамъӣ ва ғайра бо одитарин ҷузиёт рӯи тасвир омадаанд. Баръакс, ҳислатҳои разилаи одамӣ: беадолатӣ, кибр, ҳасад, бухл,

дурӯғгӯӣ, ҳавобаландӣ, инсонбадбинӣ, мардумфиребӣ, чоҳиливу нодонӣ, мунофиқӣ, рибохорӣ, палидӣ ва ғайраро саҳт маҳкум менамояд, ки ҷанбаҳои фалсафӣ - иҷтимоии мавзӯи ашъорашро ташкил намудаанд. Ў ба мавзӯҳои суннати ғазал рӯ оварда бошад ҳам, дар ҷузъиёт тозагорӣ дорад. Вале тозагорӣҳои ҷиддиро Бедил дар маънӣ, муҳтаво ва моҳияти масъалаҳо ворид сохтааст.

Дар маркази тематикии ашъори Бедил, баҳусус, ғазалҳои ӯ симои инсон меистад. Шоир тарҷеҳи инсонро нисбат ба дигар маҳлуқот қоиладар шуда, бартариҳои инсонро дар хиради ӯ, дар фаъолияти вай мебинад, шоир тавассути эҷоди бадеъ мехоҳад оламеро (инсонҳоро) аз ғафлат барорад. Аз ин рӯ, ғазали Бедил ғазали андеша аст. Бунёди ғазалиёти Бедил бар андеша асос ёфтааст. Ў ҳатто оид ба мақому мартаба, чоҳу ҷалоли инсон қасидаи ҷудогона дорад, ки метавон чанд байте аз онро зикр намуд:

**Ай шамъи базми қудс²⁹, надонам ҷӣ мазҳарӣ³⁰,
К-аз ваҳм³¹ гоҳ равшану гоҳе муқаддарӣ³².
Гоҳ аз самуми³³ қаҳр чу гулхан пуроташӣ,
Гоҳ аз насими лутф чу гулшан муаттарӣ.
Дар чор рукни³⁴ даҳр туй хайрати зухур,
Дар ҳафт баҳри чарх³⁵ ту ноёб гавҳарӣ.
Ғофил зи худ мабош, ки чун шамъи офтоб
Иқболи ҳафт маҳфили³⁶ нух қасри аҳзарӣ.
Аз ҳар шайе³⁷, ки ақли ту фаҳмид, афзали,
Аз ҳар макон, ки фаҳми ту пай бурд, бартарӣ.
Ҳар ҷо нигоҳ меравад, он ҷо ту рафтаӣ,
Ҳар сӯ ҳаёл меравад, он ҷо ту мепарӣ.
Маҳкуми нафс, ин ҳама дунҳиммати ҷаро,
К-андар бисоти қудс ту садрию сарварӣ.
Олам ҳама мусаххари амри замири³⁸ туст,
Ай беҳабар, ту аз ҷӣ хаворо мусаххарӣ?!**

Бузургдошти инсон нисбат ба кулли мавҷудоти рӯйи замин яке аз масъалаҳои марказии эҷодиёти Бедили Дехлавӣ мебошад. Яке аз ҷиҳатҳои фарқкунандаи эҷодиёти ӯ низ дар гузориши масъалаи мазкур ва роҳи ҳалли он зоҳир мешавад. Азбаски доираи фаъолияти инсон серсоҳа, ҳуди инсон маҳлуқи мурак-

²⁹Қудс - покӣ, ³⁰Мазҳар - зоҳиршавӣ, ³¹Ваҳм - ҳаёл, ³²Муқаддар - тира, ³³Самум - шамоли сӯзон, ³⁴Рукн - поя, ³⁵Чарх - осмон, ³⁶Маҳфил - замин, ³⁷Шай - чиз, ³⁸Замир - ботин, дил.

кабтарини мавҷудот аст, дарки моҳияти эҷодиёти Бедили Деҳлавӣ низ ҳамин гуна мураккаб аст. Албатта, Бедил газалҳое низ дорад, ки дар онҳо зебоиҳои олами мавҷуда, тасвири манзараҳо, хусусан чузъиёти фасли баҳор, чирмҳои самовӣ ва ғайра мавриди тасвир қарор дода шудаанд.

ДОСТОНИ «КОМДЕЮ МАДАН»-И БЕДИЛИ ДЕҲЛАВӢ

Достони «Комдею Мадан» аввалин достони асримиёнагист, ки қаҳрамонҳои марказии он - ошиқ ва маъшуқа намояндаи аҳли ҳунар, санъатанд. Ин достон мустақил ё ҷудогона набуда, дар дохили маснавии «Ирфон» ҷой дода шудааст. Аз сабаби он ки соли таълифи «Ирфон» 1712 эътироф шудааст, санаи эҷоди «Комдею Мадан» низ бояд ҳамон сол бошад. Достон аз 900 байт иборат буда, 10 бобро фаро мегирад ва дар шакли маснавӣ буда, дар баҳри Хафифи маҳбуни аслам (баъзан аслами мусаббағ, маҳбуни маҳзуф, маҳбуни мақсур) таълиф шудааст.

Афӯили он чунин аст:

- v - - / v - v - / - -

яъне: фобилотун, мафобилун, фаълун ё фабилун

Мазмуни достони «Комдею Мадан» чунин аст: яке аз шоҳони номдори қаламрави Ҳиндустон дар ҳарамсарои хеш бо номи Комде раққосаи ҳунарманду хубрӯе доштааст. Комдеи соҳибҷамол бо ҳунари волои худ, ки дар базмҳои шоҳона барпо мешуд, ҳамаро мафтуну шайдо ва шефтаву ҳайратӣ менамудааст.

Чунончи:

**Базми шах бе рухаш ҳузур надошт,
Бо ҳазорон чароғ нур надошт.**

Овозаи ҷамоли зебо ва санъати волои Комде оламгир мешавад. Дар мулки Шимоли Ҳиндустон санъатвари дигаре - Мадан ном зиндагию фаъолият менамуд, ки хунёгари бемонанд ва сарояндаи хушсавте буд. Мадан овозаи Комдеро шунида, бо илоҷе ҳудро ба қаламрави Комде мерасонад. Ӯ дар як базми шоҳ иштирок намуда, ҳунарнамоӣ мекунад ва ба ҳозирин ниҳоят писанд меафтад ва ҳунарнамоии Мадан шоҳро ба ҳадде мутаассир мекунад, ки шоҳ шаддаи марвориди гаронарзишero ба вай ҳадя мекунад. Санъати Мадан Комдеро низ тасхир карда буд ва Мадан шаддаи ҳадяшударо ба Комде мебахшад.

Бедил лаҳзаи мазкурро чунин ба риштаи тасвир кашидааст:

**К-он чи ман дорам аз сарафрозӣ,
Беҳ, ки халхоли³⁹ пой худ соӣ.**

Рафтори Мадан боиси ғазаби шоҳ мешавад. Шоҳ амр мекунад, ки Мадан аз шаҳр бадарға карда шавад ва агар касе ба ӯ тараххум раво дорад, ба қатл расонида мешавад. Комде дар ҷазои Мадан худро сабабгор медонад ва аз ин рӯ, меҳоҳад Маданро бибинад:

**Комде ҳар тараф «Мадан»-гӯён,
Буд чун ашк аз қафо пӯён.
Кӯчаҳо дод чок бар чигараш,
То расонид хешро ба сараш.**

Комде ба сифати ришва зару зевари зиёдеро сарф намуда, Маданро ба муҳлати як шаб халос менамояд ва ошиқро ба хонаи худ меорад. Онҳо бо ҳам аз гардиши айёму аз ноҷӯриҳои рӯзгор шикваҳо мекунанд. Рӯзи дигар золимон онҳоро ҷудо намуда, Маданро ба биёбон бурда, дар он макон танҳо мегузоранд.

Дар ҳамон суҳбати якшаба Мадан ба Комде гуфта буд, ки дар кадом як гӯшаи мулки Шимол дарахти муқаддасест, ки инсонро ба мурод мерасонад. Яъне, агар касе он дарахтро пайдо намуда, каме дар сояи он нишинад, ба мурод хоҳад расид. Ба ҳамин мақсад Мадан он дарахтро ҷӯён мешавад ва аз ҷумла мегӯяд:

**Меравам, то ба он дарахт расам,
Шояд аз сояш ба бахт расам.**

Лаҳзаи хайрухуш Мадан ба Комде гуле тақдим намуда, таъкид мекунад, ки агар гулро хазон бинӣ, бидон, ки ҳаёти ман дар хатар аст ва умрам ба поён расидааст. Агар гул пажмурда нашавад, маро чизе таҳдид намекунад.

Мадан он дарахтро пайдо карда, дар сояи он муддате хоб меравад ва ҳар замон аз Комде ёд мекунад. Аз забони Мадан номи Комдеро ҳатто парандагони биёбон низ ҳифз карда, онҳо «Комде»-наво мешаванд.

Чунончи:

**Вахшу тайри саводи он саҳро
Баст минқору лаб зи савту наво.
Баски бо созаш ошно гаштанд,
Яққалам «Комде»-наво гаштанд.**

³⁹Халхол - ҳалқай тилло ё нуқра, ки занон барои зинат ба пой мебанданд.

Боре шоҳи мулки Шимол ҳангоми шикор гузораш ба чавони парешонҳоле меафтад, ки дар биёбон басо афсурдаву афтада аст. Шоҳ чавонро ҳолпурсӣ мекунад ва пас аз огоҳӣ ёфтан аз ҳоли хеле парешони Мадан, ба ӯ хоҳиши ёрӣ расондан пайдо мекунад, зеро Мадан саргузашти пурмочарои худро ба шоҳ мерасонад. Шоҳ аз шунидани ин хеле мутаассир гардида, мехоҳад ба ошиқон ёрӣ расонад. Шоҳи мулки Шимол ба шоҳи золим нома навишта, хоҳиш менамояд, ки барои ба мақсад расидани ошиқон мусоидат бикунад. Инчунин, боисрор таъкид ҳам мекунад, ки агар ба кори ошиқон монёе шавад, бо ӯ чанг хоҳад кард. Вале подшоҳи золим хоҳиши шоҳи одилро рад мекунад. Ниҳоят, чанг сар мезанад ва дар ин чанг шоҳи одил пирӯз мешавад:

Хоки он бевафо ба хун тар шуд,

Подшоҳи Мадан музаффар шуд.

Мадан аз ғалабаи шоҳи одил шод гардида, наздик омадани висолро ҳис мекунад. Комде аз ҳолати гул қиёс мекунад, ки Мадан хушҳол бояд бошад. Аз ҳолати ошиқон шоҳи одил низ хурсанд гардида, мехоҳад иродаи Маданро бисанҷад. Ӯ тавассути суханчине ба Комде мерасонад, ки Мадан дар яке аз лаҳзаҳои чанг ҳалок шуд. Комде баробари шунидани ин хабар, аз хуш меравад ва шоҳ низ аз кори худ пушаймон мешавад, зеро ҳамон шахс хабари ҳоли Комдеро ба шоҳи одил мерасонад.

Ҳангоми ба шоҳ арз намудани саргузашти Комде, Мадан дар хузури шоҳ буд, хабар ёфта, ӯ низ аз хуш меравад. Шоҳи одил аз ҳазли бечои худ пушаймон мегардад. Ӯ амр мекунад, ки часади ошиқонро ба гармоба гузоранд, зеро шоҳ бо табибон машварат намуда буд. Онҳоро ба гармоба мебаранд ва баъди бахудоӣ онҳо ҳамдигарро дар канори якдигар пайдо намуда, хурсандӣ мекунанд ва ба ҳамин тариқ, ба мурод мерасанд.

Достон бо ҳамин хотима меёбад. Албатта, дар адабиёти тоҷик достонҳои ишқӣ-лирикӣ хеле зиёданд: «Варқаву Гулшоҳ», «Вису Ромин», «Хусраву Ширин»-ҳо, «Лайлию Мачнун»-ҳо, «Фарҳоду Ширин» ва ғайра. Вале дар асари Бедил тозақориҳо фаровон аст. Муҳим он аст, ки оптимизми бисёр қавӣ дорад, зеро қаҳрамонҳои асосии он ба мақсад мерасанд.

Аз тарафи дигар, қаҳрамонҳои марказии достон намоёндагони аҳли хунар мебошанд, ки ба чуз хунари хеш ва хидмат ба мардум, ба сиёсат ва низоъҳои дигар сару кор надоранд.

Дар ин асари Бедил шоҳи одил низ рафтори дигар дорад. ӯ бисёр қатъӣ, чиддӣ ва дӯстдори ҳақиқату адолат аст. Агар ҷое беадолатиеро бибинад, онро то ба охир месанҷад ва адолатро барқарору ҳақиқатро пойдор месозад.

Бедил исбот мекунад, ки зулм ва золимӣ бебақо ва сустоя аст.

ОБРАЗҲОИ АСОСИИ ДОСТОН

Дар достони «Комдею Мадан» образҳои асосӣ ва лаҳзавӣ, мусбат ва манфӣ иштирок менамоянд. Образҳои марказии он: Комде, Мадан, шоҳи кишвари Комде, шоҳи мамлакати Шимол.

Ғоя ва ҳадафи эҷодии Бедил. Дуруст аст, ки достони «Комдею Мадан» достони ишқист ва аз оптимизми бисёр қавӣ саршор аст. Ишқи дар ин асар тасвиршуда дар ҳама ҷо ва дар ҳама ҳолат саҳт ҳимоя карда мешавад. Ишқи ду дилдода пок, беолоиш, холӣ аз макру ҳила, содиқона, софдилона ва самимӣ буда, ҳар ду дилдода ҳам муборизанд. Онҳо тарсу ҳарос аз шоҳу амиру каси дигаре надоранд. Гузашта аз ин, Комде ва ошиқи ӯ - Мадан намояндаи як табақаи иҷтимоианд. Онҳо соҳибхунаранд ва хунарашон онҳоро машҳур кардааст. На Комде ва на Мадан ҳариси молу чиз нестанд. Онҳо барои дороию молу пул талош намеварзанд. Шоҳ ба Мадан шаддаи марворид инъом кард, вале Мадан дар ҳузури шоҳ онро нисори қудуми Комде намуд.

Аз тарафи дигар, бунёди ғоявии асарро адл ва адолатхоҳиву додгустарӣ фароҳам меорад. Албатта, адлу дод дар муқобили зулму бедодӣ меистод. Шоир ба ин восита гуфтанист, ки адлу дод ҳимоя аст. Мутафаккир асоснок менамояд, ки набояд фирефтаи беадолатиҳо шуд. Зеро зулм ва золимӣ бебақо буда, мағлубпазиранд ва адлу додгустарӣ шикастнопазир ва ҷовидонаанд. Бедил бо нишон додани ду шоҳ ва усули муносибати онҳо ҳаминро таъкид кардани аст, ки шоҳони ҷонибдори зулм роҳи хаторо интиҳоб кардаанд. Онҳо ҳатман шикаст меҳуранд ва аз арсаи таърих мераванд. Онҳоро таърих низ бо нафрат ёд мекунад. Вале шоҳони одил таърихсозанд ва мамлакати онҳо дарозумру мардумонаш меҳнатқарин мебошанд. Тавассути эҷоди бадеъ тасвир кардани образи шоҳи одил яке аз вазифаҳои дараҷаи аввали адибони асримиёнагӣ низ ҳаст. Маҳз ҳамин падидаи адабӣ ғояи шоҳи одилро тавлид карду адилон ба тарғиби он камар бастанд.

ЧАҲОНБИНӢ ВА АҚИДАҲОИ ИҶТИМОӢ - АХЛОҚИИ БЕДИЛ

Маълум аст, ки зери мафҳуми чаҳонбинӣ системаи фалсафии таълимоти адиби мутафаккир фаҳмида мешавад. Аз ин нигоҳ, эҷодиёти Бедил ва системаи чаҳонбинии ӯ бо таълимоти исломи шариф муқобил нест, зеро ӯ ҷонибдори таълимоти фалсафаи ваҳдати вучуд буда, ҳадди ниҳони он Холиқ-ҳастии мутлақ ва азали ва сунӣ ӯ махлуқ-одам ҷӯеи асли хеш аст.

Аз ин рӯ, Бедил инсонро ҳамаҷониба дар маркази эҷод мегузорад. Онро ҳамчун асрори олами сағир ба тасвир мегирад: *«Ай шамъи базми қудс, надонам чӣ мазҳарӣ»...* Қиёсҳое, ки барои маърифати инсон ба кор гирифта мешавад, ғолибан ба олами моддӣ тааллуқ дошта, таҷрибагоҳи он зиндагӣ, ҳаёт, рӯзгор ва табиат аст. Ин аст, ки инсони тасвиркардаи Бедил пайваста дар гиру! дор, радду бадал буда, доираи амалиёту фаъолиятш пур аз низоъ, тазод, муҳолифат, бархӯрд аст. Неруи тафаккур, қудрати ақлонӣ, зехну заковати ин инсон ҷӯё, кӯшо ва фаъл мебошад. Илму тадқиқ, қиёсу тарҷеҳ, созандагию ихтироъ муҳимтарин сифатҳои фаъолияти инсони тасвиркардаи Бедил аст. Ҳадафи ин инсон: *«Оламеро барорам аз гафлат»* мебошад.

Ғафлат хоси чаҳони инсонист ва душмани хушёрину зиракии инсон аст. Аз сабаби он ки ин инсон оламеро (ҷомеъаро) аз гафлат азми начотдихӣ дорад, тибқи таълимот ва чаҳонбинии Бедил, бархӯрдҳои мафкуравӣ, зиддиятҳои ботинӣ, низоъҳои сиратӣ ихтилофҳои маънавии ниҳоят аҷоиб ва бозёфти шоири мутафаккир аст, ки боиси кашфи ҷузъиёти афкори ахлоқию фалсафӣ ва адабию зебошиносии мутафаккир аст. Бино бар он, ин-ҳитоту инқирози маънавӣ ва ё рушду таҳаввули он ба огоҳӣ ё ғофилии инсон саҳт вобастагӣ дорад.

Бедил ҳам мисли кулли адибони асримиёнагӣ ҷонибдори ахлоқи ҳамида ва барҳамзанандаи ахлоқи разила аст, зеро ахлоқи разила: ришва, зино, дурӯғ, кибр, қатл, фиреб, ҷаҳл, ғазаб, таносой, муфтхӯрӣ, хабаркашӣ, одамбезорӣ ва ғайра боиси заволи ҷомеа аст. Ахлоқи ҳамида: инсондӯстӣ, ростқавлӣ, вафодорӣ, сабӯрӣ, меҳнатқаринӣ, ҳалолкорӣ, хоксорӣ, шикастанафсӣ, покдоманӣ, саховатмандӣ, софдилӣ ва ғайра сабаби болоравии маънавиёти инсон ва ҷомеа мебошад.

Дар таълимоти ахлоқи Бедил эҷоди бадеъ ҳамчун ифодагари тафаккури инсон - маънавиёти ӯ ва то ба ҳадди баланди фикрӣ расидани он доништа мешавад. Ба назари Бедил, донишу илм ирсӣ нест ва на ҳар кас барои идроки маънӣ омода мебошад. Ба ин маънӣ шоир мегӯяд:

**Рамзошно маънӣ ҳар хирасар набошад,
Таъби салим фазл аст, ирси падар набошад.**

Ҳадафи эҷодкор аз қазовати мазкур пеш аз ҳама саъй, чидду қаҳд ва кӯшишу ҳаракат низ ҳаст. Бедил чун абулмаъонӣ офариниши маъниро дар эҷоди бадеъ дар ҷойи аввал мегузорад. Аз ин хотир, ҳунари эҷодкору тахайюли эҷодӣ ҷанбаи марказии шеърро таъмин менамояд.

Аз ин рӯ, ӯ ашъори мадҳиро хуш надорад ва ҳатто саҳт на-кӯҳиш ҳам мекунад:

**Ай басо маънии равшан, ки зи хирси шуаро
Ҳоки чавлонғаҳи аспу хари аҳли чоҳ аст.
В-ай басо нусха, ки дар мактаби ташвиши тамаъ
Рӯсиёҳи адаб аз мадҳи амиру шоҳ аст.
Марҷаи маънии ин сустхаёлон дарёб,
То бидонӣ, чӣ қадар фитраташон кӯтоҳ аст.
Силамуштоқи гадотаъб зи мазмуни баланд
Гар ҳама пой бар афлок ниҳад, дар чоҳ аст.**

Бедили Дехлавӣ адибонеро, ки истеъдодро хор кардаанд ва ҳунарро тобеи зар доништаанд, саҳт танқид менамояд. Асоси эҷодиёти онҳоро хирсу тамаъ фароҳам меораду ҳадафи онҳо аз эҷоди бадеъ ба ҷуз тамаъ ва чоплюсӣ чизи дигаре нест, носазо мегӯяд:

**Дар лафзи туст маънии кавнайн мундариҷ,
Баҳри чӣ бар ҳақиқати худ пай намебарӣ?
Оби ҳаёт аз нафасат мавҷ мезанад,
Аммо чӣ суд, к-аз арақи мову ман тарӣ?
Ғофил зи худ мабош, ки чун шамъи офтоб
Иқболи ҳафт маҳфилу нуҳ қасри аҳзарӣ.
Кавну макон гулест ба домони ғимматат,
Худро агар ихота кунӣ, ҷарҳи дигарӣ.
Олам ҳама мусахҳари амри замири туст,
Ай беҳабар, ту аз чӣ хаворо мусахҳарӣ?
Аз ҳеч кас наям силаандеши бешу кам,
Маддоҳи фитратам, на Заҳирам, на Анварӣ.**

Албатта, панду ахлоқ, андарзу насихат дар таърихи адабиёти форс-тоҷик яке аз мавзӯҳои ҷовидона аст. Ҳатто адибе нест, ки ба ин масъала даст назада бошад.

Аз ин рӯ, ҳадаф қарор додани мавзӯ нав нест, яъне, интиҳоби мавзӯ суннатӣ бошад ҳам, маърифат ва роҳи ҳалли масъала тозаву нав мебошад. Ў ба масъалаи ахлоқу тарбия назари тоза дорад. Воқеан эҷодиёти Бедил инъикоси марҳалаи нави эҷодии адабиёти тоҷик аст, ки ба қонунмандии ҳолати сиёсӣ-таърихӣ, иҷтимоӣ-ахлоқӣ, фарҳангӣ-адабӣ, фалсафӣ-эстетикӣ саҳт вобастагӣ дорад. Равандҳои мазкур сараввал ҷаҳонбинию маърифати мартабаи инсонро муайян мекард. Ин нахустин асаре буд, ки Ғарб сиёсати худро мехост дар қаламрави Ҳиндустон ҷорӣ созад. Яъне, бархӯрдҳои мафкуравӣ низ дар ин давра хеле тезу-тунд гардида буд. Ғарб барои пойдор сохтани сиёсати худ ҷонибдори хурӯҷи низоъҳои мазҳабӣ миёни халқҳои ин қаламрав буд.

Аз ин рӯ, Бедил ба мақому мартабаи инсон, маънавиёту шуури ӯ, ҳиссу дарку маърифати шахс таваҷҷуҳи махсус дорад. Ӯ ҷонибдори низоъҳои мазҳабӣ нест. Дар таълимоти фалсафии ӯ, ки сарчашмааш ислом аст, Холиқ офаранда ва махлуқ офаридашуда аст. Холиқ азали ва ҷовид буда, махлуқ фониист. Вале дар ҷанби махлуқ аъмолу афъоли мутақод ниҳон аст. Ин аст, ки махлуқ дорои сифатҳои ноқису комил, каму зиёд, мавзуню номавзунӣ, шайтонию раҳмонӣ ва ғайра аст. Бедил дар робита ба интиҳоби ҷанбаҳои ахлоқӣ ҳамида ва амали хайр инсонро мухтор медонад. Инсон метавонад бо роҳи нек рафта зиндагии худро беҳтар намояд. Ҳадаф аз омӯзиши нек сайқал додани шууру тафаккур аст, то инсон тағофул наварзад, ғофил намонад.

Ба ин мънӣ мегӯяд:

**Ман ҳам аз касби илм хурсандам,
Лек бо мақсадест пайвандам,
К-аз усули мадорики ҳикмат
Оламеро барорам аз ғафлат.**

Аз ин нигоҳ, бурду боҳти ҷамъият натиҷаи зиракӣ ё ғофилии инсон доништа мешавад. Ӯ ҷонибдори инсонии кӯшо, зақӣ, ҷӯё, соҳибмаърифат мебошад, зеро ҷунин инсон соҳиби истиқлоли фикру андеша аст ва метавонад ба мақсад бирасад:

**Кавну макон гулест ба домони ҳимматат,
Худро агар ихота кунӣ, ҷархи дигарӣ!**

Бедил ҳамчун адиби мутафаккир қасидае дорад, ки дар он инсон ҳамчун махлуки муқаддас васф гардида, худшиносии он саҳт таъкид карда мешавад.

Умуман дар ин масъала афкори фалсафӣ - иҷтимоии ӯ хилофи шариати исломӣ нест ва Бедил қазовати худро дар ҳамин замина асоснок мекунад. Танҳо мутафаккир зоҳирпарастиро саҳт маҳқум месозад. Масалан, риши аз эътидол берун, саллаи калон, либоси фоҳирона ва ғайра, ки онҳо ифодагари маънавиёту дониш нестанд.

Аҳаммияти илм. Бедил илмро яке аз роҳҳои ҳалосӣ аз ғафлату чаҳолат медонад. Беш аз ин илм, шахсро соҳиби бахту иқбол месозад:

**То фазлу ҳунар оинапардоз нашуд,
З-иқбол даре ба рӯи кас боз нашуд.
Фӯлод ба оҳан шараф аз чавҳар ёфт,
Бе илм зи чинси хеш мумтоз нашуд.**

Аммо Бедил дар омӯзиши илм дар ҷойи аввал мақсадро ме-гузорад, ки ҳадаф аз чунин шакл гирифтани қазоват мухторияти инсон мебошад.

Зиёни бекорӣ. Кор омили асосии пешрафт доништа мешавад ва Бедил таъкид мекунад, ки он чи инсон пас аз худ боқӣ мегузорад, самараи кору бори ӯст. Бино бар он, одамон бояд ба корҳои барои умум муфиду нафърасон машғул шаванд. Ба шугли бе-ҳуда даст назананд ва ба хар коре, ки даст мезананд, натиҷаи онро андеша кунанд. Зеро дар дунё танҳо натиҷаи фаъолияти инсон мақому мартабаи ӯро муайян намуда, чиз дигаре дар ин дунё наметавонад баҳои сазовори шахсияти инсон бошад. Бедил маҳз бо дар назар доштани кору бори инсон нозу неъматҳои дигари дунёро муваққатӣ мешуморад:

**Авалу охир он чи шуд маълум,
Кору бор аст, мобақӣ⁴⁰ - маъдум⁴¹.**

Тарғиби хислатҳои ҳамида. Бедил инсонро некукор, хайрхоҳ, илмдӯст, ватанпараст, халқдӯст, соҳибмаърифат, ҳалим, фурутану хоксор, ширинсухану нармгуфтор, ростқавлу ростгӯ, вафодору устуворро дар эҷодиёташ васф мекунад.

Чунончи, инсон набояд фирефтаи дониши худ шавад ва ба кибру ғурур рӯй биёрад:

⁴⁰Мобақӣ - он чи боқӣ мемонад, ⁴¹Маъдум - адам, нестӣ.

**Харчанд ба дониш аз ҷаҳон афзунӣ,
 Ё дар пирӣ муаллими гардунӣ,
 Хар гох ба пеши кас барӣ хочати хеш,
 Тифлӣ ба ту зебад, на афлотунӣ.**

Бедил ҷонибдори ҳамбастагию иттифок, якдилию иттиҳод буда, парокандагию нифок, парешониву хусуматро танқид мекунад:

**Ёрон ба тифок агар қадам мешикананд,
 Чайши арабу ачам ба ҳам мешикананд.
 Аз қудрати иттифок ғофил нашавӣ,
 Дандонҳо сангро ба ҳам мешикананд.**

Ба назари Бедил, ҳимматбаландӣ ҷолибтарину нақӯтарин сифати инсон аст. Агар шахс ҳиммати баланд дошта бошад, ҳеч душворие наметавонад садди роҳи ӯ гардад. Ӯ нақши ҳамматро аз тачрибаҳои ҳаёту зиндагӣ ҳосил кардааст. Аз ин рӯ, дар ин бора басо дилпуруна ва бо бовари том қазоват менамояд.

Чунончи:

**Ҳиммат ҳар ҷо беш кунад кореро,
 Душворӣ нест ҳеч душвореро.
 Якчанд фалоҳане⁴² ба кӯшиш беҳад,
 Холӣ созад зи санг куҳсореро.**

Дар таълимоти ахлоқии Бедил ба ҳимматбаландӣ, шучоат, мардонагӣ, диловарӣ, нотарсӣ, устуворӣ, далерӣ, часурӣ, таваччуҳӣ хоса зоҳир карда мешавад:

**Дар тачрибаҳои одамии сулҳу набард
 Ҳиммат ҳалли кадом мушкил ки накард.**

Бедил ҳислатҳои разилаи инсониро саҳт маҳкум мекунад. Ӯ баҳусус мардумозорӣ, ҷоплусӣ, золимӣ, бераҳмӣ, ҷаҳлу нодонӣ, ҳарзагӯӣ, танбалӣ, серхобӣ, пурхӯрӣ, сарватпарастӣ, кибру гурур ва ғайраро танқид мекунад:

**Золим пӯшад либоси хунбофтаро,
 То зер кунад ҳасми занбунёфтаро.
 Бо сангдилон шиори худ саҳтӣ кун,
 Бардор ба оҳан оҳани тофтаро.**

Тазодҳои рӯзгор, беадолатиҳои зимомдорон боиси ҳаробиҳои ҳалқ ва мулк доништа мешавад:

⁴²Фалоҳан - фалаҳмон, камонак

**Ай нони ту гарм аз тафи дилҳои кабоб,
Аз хичлати зулм боядат гаштан об.
То коми ту молида як ангушт асал,
Бунёди ҳазор хона гаштаст хароб.**

Арзи чунин оҳангҳои эътирозӣ низ яке аз хидматҳои Бедил аст, ки аз ҳақгӯию ҳаққӯӣ ва ҳақбинии мутафаккир гувоҳӣ медиҳанд.

Дигар аз хидматҳои таърихии Бедил дар таърихи эҷоди бадеъ аз он иборат аст, ки ӯ ба дифои каломӣ бадеъ мекӯзад. Шоир роҳ намедихад, ки баъзе шуароӣ тамаъкор суханро хору беқадр кунанд, мамдӯҳони нолоикро ситоиш кунанду силаву инъом ба даст биёваранд. Ҳунару кирдори онҳоро пешаи шайтонӣ ва ҳамкорӣ бо Иблис медонад:

**Ай ки таърифи салотин кардаӣ,
Машқи таълими шаётин кардаӣ.
Чист таълими шаётин? - Ҳубби чоҳ⁴³,
Ай шаётин муршидат⁴⁴, рӯят сиёҳ!**

Дар афкори адабӣ - эстетикӣ Бедил ба сухан, суханвар ва суҳаншунав тавачҷуҳи махсус ба мушоҳида мерасад. Ӯ шоирони маддох - силамуштоқонро хоркунандагони калом - гадотаъбон ном мебарад. Онҳо имрӯз соҳиби молу сарват ва ганҷу неъматанд ва албатта, ин рӯзаке чанд аст, вале фардо рӯсиёҳу дар чоҳи зулмониянд.

Чунончи:

**Ай басо маънии равшан, ки зи ҳирси шуаро
Ҳоки ҷавлонғаҳи аспу хари аҳли чоҳ аст.
В-ай басо нусха, ки дар мактаби ташвиши тамаъ
Рӯсиёҳи абад аз мадҳи амиру шоҳ аст.
Силамуштоқи гадотаъб зи мазмуни баланд
Гар ҳама пой бар афлок ниҳад, дар чоҳ аст.**

Ин аст, ки ӯ эҷодиёти ҳешро дар муқобили ҳамин гуна суханварон мегузорад ва аз эҷодиёташ, ки умре хираду дониш, ақлу заковатро ситудааст, ифтихор менамояд. Ӯ ҳушдор медиҳад, ки аз касе тамаъ накардааст ва нахоҳад кард ва санги маломатро ҷониби Анварию Заҳири Форёбӣ меандозад ва мегӯяд:

**Аз ҳеч кас наям силаандеши бешу кам,
Маддоҳи фитратам, на Заҳирам, на Анварӣ...**

⁴³Ҳубби чоҳ - мансабпарастӣ, шуҳратпарастӣ, ⁴⁴Муршид - пир, шайх.

Дӯстии халқҳои қаламрави Ҳиндустон ва умуман парастии инсон низ яке аз мавзӯҳои марказии эҷодиёти Бедил мебошад. Махсусан, дар ҳолате ки аҷнабиён ба сарзамини Ҳиндустон роҳ ёфта ва онҳо ҷонибдори низоъҳои мазҳабӣ, нооромии авзои ин кишвар буданд. Аз ин ҷост, ки мутафаккир ҳушдор медиҳад, ки дӯстӣ ва ҳамбастагии мардум воситаи начоти халқ ва кишвар ба шумор меравад, зеро дасисакорон баҳри амалӣ гардонидани дасисаҳои ҳешу ғаразҳои ниҳонӣ ба ҳар коре қодиранд:

**Умрест, ки дар арсаи найранги ғараз
Дорад баду нек сулҳ ё чанги ғараз.
Гар рабти⁴⁵ каломи куфру дин дарёбӣ,
Сози ҳама кӯк⁴⁶ аст ба оҳанги ғараз.**

Дар ҷойи дигар шоир ҳолати халқҳои кишварро ба дасте шабеҳ медонад, ки зери санг мондааст. Яъне, ҳадаф ноилҷӯи буда, чораандеширо ногузир мешуморад:

**Домони тааллуке ба чанг омадааст,
К-ин халқ ба зиндони Фаранг омадааст.
Осон натавон кашид монанди нафас,
Дасте, ки зи дил дар таги санг омадааст.**

УСЛУБ ВА ХУСУСИЯТҲОИ БАДЕИИ АШЪОРИ БЕДИЛ

Осори мансур ва манзуми ҳар як адиб дар кадом асре, ки бошад, аз сабки умумии адабӣ берун нест. Вале истеъдодҳо дар таърихи адабиёт тавонистаанд, ки дар ҷузъиёт тозаҷӯиҳо кунанд.

Масалан, Рӯдакӣ дар асри X, Носири Хусрав дар асри XI, Саной дар асри XII, Низомӣ дар асри XII, Ҷалолуддини Балхӣ, Хусрави Дехлавӣ, Саъдӣ дар асри XIII, Ҳофизу Камол дар асри XIV, Ҷомӣ дар асри XV, ҳар кадом адибони кашшофанд.

Аз ин нуқтаи назар, осори Бедил низ дар заминаи сабки умумии давр - сабки ҳиндӣ эҷод шудааст ва хусусиятҳои ин сабкро комилан фаро гирифтааст. Аз тарафи дигар, эҷодиёти ӯ ки онро истеъдоди басо ҳайратовар рӯйи кор овардааст, дар ҷузъиёт тозакориҳои хеле сершумор дорад, ки хатто сабки умумии даврро сарчашмаҳо Сабки бедилӣ ном ниҳодаанд. Ба ин маънӣ, то

⁴⁵Рабт - пайвастагӣ, робита,

⁴⁶Кӯк - мувофиқ намудани овозҳо дар мусиқӣ, ҳамоҳангӣ, ҷӯр.

андозае адабиёти беш аз 700-сола чанбаи чамъбасти мегирад, ки ин падида ро худи Бедил, пеш аз ҳама, ҳис кардааст.

Чунончи, мегӯяд:

**Зи баъди мо на ғазал, не қасида мемонад,
Зи хомаҳо ду-се ҳарфи чакида мемонад.**

Зеро ҳадафи шоир жанри чудоғона набуда, умуман, шеър, яъне адабиёт аст.

ӯ шоирест, ки ҳангоми саррофии сухан ҳунари хоса зоҳир мекунад. Ҳатто ашъи муқаррарии табиат: кӯҳ, санг, хок, об, сабза, дарахт, абру борон ва ғайра моҳияти махсуси эстетикӣ мегиранд ва ба таври ҳайратовар қаззобу қолиб ва зебову назаррабо мешаванд. Ба ин маънӣ Бедил мегӯяд:

**Ҳар сангпорае, ки фитад чашми мо бар ӯ,
Аз як назар ақиқи Яман⁴⁷ мекунем мо.**

Албатта, ин як хусусияти умуман адабиёт аст, вале адибони соҳибистеъдод тавонистаанд дар ҳунари эҷод аз якдигар бартарӣ дошта бошанд. Ин аст, ки Бедил ҳолати эҷодро ба дами теғ монанд мекунад, ки мақсуди ӯ гузаштан аз ҳастии хеш аст. Яъне эҷодкор месӯзад, то бисозад:

**Дами теғ аст, Бедил, роҳи борики сухансанҷӣ,
Забони хома ҳам шақ⁴⁸ дорад аз ҳарфофариниҳо.**

Яке аз ҷиҳатҳои муҳими сабки Бедил дар он аст, ки калимаҳо, ибораву таъбирҳо дар алоҳидагӣ мафҳум, сода, равонанд, вале дар матн хеле печида меоянд, маънии онҳо барои хонанда дастнорас мешавад.

Чунончи, дар ин байт:

**Гул ба дасту по кӣ бафт имшаб, ки чун ранги ҳино
Бӯсамуштоқон чаманҳо зери лаб хун кардаанд.**

«Маъшуқа - менависад устод С.Айнӣ мавриди таҳлили байти мазкур, - ба дасту пойи худ гул бастааст, ба ин сабаб бӯсамуштоқон - ошиқоне, ки дасту пойи ӯро бӯсидан мехостанд, чаманҳоро дар зери лаб гирифта - бӯсида, хун карда, ба ранги ҳино гардондаанд, то ки маъшуқа дар вақти ба пою дасти худ гул бастан, шояд гулҳои ба ранги ҳиногардидаи ин чаманҳоро банданд ва ба ин восита бӯсиши ин бӯсамуштоқон ҳам ба дасту пойи ӯ бирасад». Ин албатта, аз печидагии маъно гувоҳӣ медиҳад.

⁴⁷Ақиқи Яман - санги қиматбаҳои машҳуре, ки дар Яман ҳосил карда мешавад.

⁴⁸Шақ(қ) - шикоф; чок, шикофта.

Ё худ дар ин байт:

**Хок шуд фитрат ба пастӣ, лек мижгон бар надошт,
В-арна, аз мо то ба боми осмон як зина буд.**

Дар ин байт шоир фалсафаи халлоқияти инсонро дар назар дорад, ки Худо одамро дар бихишт офарид ва аз сабаби он ки ҷисми ӯ аз олами суфлӣ буд, тоб оварда натавонист ва агар тоб меовард, то олами тақаддус андаке буд.

Мухим он аст, ки санъатҳои бадеӣ низ дар шакли нисбатан мураккаб ба қор гирифта мешаванд; ташбеҳоти мураккаб, муканно, кинояву маҷозҳои хеле ваҳмӣ, ҳаёӣ, ихому рамзҳои нисбатан дастнорас мавриди истифода қарор дода мешаванд, ки моҳияти онҳо на ба ҳар кас қобили фаҳм аст.

Дигар аз хусусиятҳои услубии ашъори Бедил аз он иборат аст, ки ӯ баъзан калимаҳои нави мураккаб месозад: силамушток, бўсамушток, гадотабъ, рамзошно, хирасар, иқтидороханг, чаманкулох, тарабсаро, хоричоханг, ҳайратоғоз, тӯфончӯшӣ, асарпарвард, тараххумхирман, саднаргисистонибрат ва ғайра, ки аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сохта шудаанд, ҳатто маънии луғавияшон на ба ҳар кас равшан аст.

Забони ашъори лирикии Бедил яксон нест, ғазалу қасидаҳои ӯ нисбатан мураккаб ва шеваи қитъаҳову рубоиёташ хеле сода аст.

Барои намуна чанд байт аз як қитъаи шоирро зикр менамоем:

**Ай басо илме, ки аз беилтифотихои халқ
Дар мичози маъниогоҳон ҳамон мастур монд.
Бедимоғиҳои мастон чашми шавқе во накард,
Мавҷи май дар чом маҳви решаи ангур монд.
Наргисистонҳо баҳайратхуфтаи бедонишист,
Оламе афрӯхт шамъу ҳамчунон бенур монд.
Гар касе маҳрам нашуд, андешаи ғафлат кирост?
Хусн аз бас бениёзӣ дошт, номанзур монд.**

Дар ин қитъа калимаи душворфаҳм нест ва ҳатто хонандаи одӣ ҳам маънии онро ба осонӣ дарёфта метавонад.

Ё худ ифодаи маънии иҷтимоӣ дар ин рубоӣ, ки хеле оммафаҳму сода аст, далели қазовати болост:

**Ай ғофили имтихон, зи кас қарз магир,
Ҳарчанд расӣ ба ҷон, зи кас қарз магир.**

**Андӯҳи адо сахт гаронӣ дорад,
Аз фока бимиру нон зи кас қарз магир.**

Вале забони қасидаҳову ғазалиёт ва маснавиҳои Бедил нисбатан мураккабу печида аст ва худи шоир, «Сайри фикрам осон нест, кӯхаму кутал дорам»- мегӯяд, шояд ба ҳамин қисмати таълифоти мутафаккир бештар тааллуқ дошта бошад.

Албатта, баъзан ғазалҳои равону равшан низ дучор мешавад ва махсусан, ашъори васфияш, ки ба тасвири баҳор, чузъиёти табиат, ситоиши маҳбуба, баёни ҳасби ҳол ва ғайра бахшида шудааст, зиёданд. Чунончи, ин ғазали баҳорияро чун намуна метавон зикр намуд:

**Чашм во кун, ранги асрори дигар дорад баҳор,
Он чи дар ваҳмат нагунчад, чилвагар дорад баҳор.
Соате чун бӯйи гул аз қайди пирохан баро,
Аз ту чашми ошноӣ он қадар дорад баҳор.
Каҳқашон ҳам поймоли мавчи тӯфон гаштааст,
Сабзаро аз хоби ғафлат чанд бардорад баҳор?
Чашм то во кардай, ранг аз назарҳо рафтааст,
Аз насими субҳ доман бар камар дорад баҳор.
Аз хазон оина дорад субҳ, то гул мекунад,
Чуз шикастан нест ранги мо, агар дорад баҳор.
Абр менолад, к-аз асбоби нишоти ачуман
Ҳар чӣ дорад, дар фишори чашми тар дорад баҳор.
Аз гулу сунбул ба назму насри Саъдӣ қонеам,
Ин маонӣ дар «Гулистон» бештар дорад баҳор.
Мӯ ба мӯям ҳасрати заҳмат табассум мекунад,
Ҳар кӣ гардад бисмилат, бар ман назар дорад баҳор.
З-ин чаман, Бедил, на сарве часту на шамшод руст,
Аз хаёли қоматаш дуде ба сар дорад баҳор.**

ТАЪСИРИ ЭҶОДИЁТИ БЕДИЛ БА АДАБИЁТИ ТОЧИК

Ғуломалихони Озод дар «Хизонаи омира» минависад, ки: «...аҳли Бағдод забони арабӣ ва форсӣ - ҳар ду ро медонанд, сӯфиёни он ҷо дар маҷолиси завқу самоъ аз забони арабӣ бештар ашъори Ибн-ул-Форизи Мисрӣ ва аз забони форсӣ аксар маснавии Носиралӣ мехонданд. Ин гувоҳи он аст, ки Носиралӣ

дар қисмати ғарбии Эрон ва Бедил ғолибан дар қисмати шарқӣ машҳур шудаанд».

«Таъсири Бедил, - менависад С.Айнӣ - дар назму наср аз ҳама чо зиёдтар дар Осиёи Миёна ривоч гирифта ва то Инқилоби Октябр давом кард». Вале касе аз пайравон қомилан қомёб нашудааст. Гӯё худи Бедил инро дар замонаш ҳис карда бошад, ки мегӯяд:

**Муддаӣ, даргузар аз даъвии тарзи Бедил,
Сехр мушқил, ки ба кайфияти эҷоз расад.**

Пайравони Бедил асосан ўро дар шакл пайравӣ кардаанд. Ба мазмуну мундариҷаи ашъори Бедил касе ворид шуда натавонистааст. Печидагии маъно ва дастнорасии умқи андешаву фикр ба он овард, ки қисми зиёди пайравон сарддил шуда, аз эҷод даст мекашидаанд. Бо вучуди он чанд тан аз шоирони тоҷики Осиёи Миёна: Сарир, Сират, Исои Бухороӣ, Туғрал, Асирии Хучандӣ, Ҷавҳарӣ Бедилро хеле хуб пайравӣ кардаанд. Охирин шоири тоҷик, ки ба Бедил нисбатан ухдабароёна тақлид кардааст, Зуфархон Ҷавҳарии Истаравшанӣ (ваф. 1945) мебошад.

Дар мадрасаҳо пас аз китобҳои таълимии исломӣ, аз шоирон аввал Ҳофиз ва сонӣ Бедил омӯхта мешуд.

Ҳатто дар бисёр марказҳои илмӣ-адабӣ: Бухоро, Самарқанд, Хучанд, Истаравшан мактабҳои умумии бедилхонӣ вучуд дошт.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Оид ба таваллуд ва овони ҷавонии Бедил Деҳлавӣ маълумот диҳед.
2. Бедил дар чандсолагӣ ба шеърғӯӣ оғоз кардааст?
3. Қадом ҳешовандони Бедил дар қамолоти маънавии ў саҳм гузоштаанд?
4. Бедил ба қадом шаҳрҳои Ҳиндустон сафар кардааст?
5. Сабаби бо «Мирзо» сар шудани номи шоир ва ҳешовандони ўро шарҳ диҳед.
6. Поёни умри Бедил дар қадом шаҳр гузаштааст?
7. Таркиби «Куллиёт»-и Бедил қадом асарҳоро дар бар гирифтааст?

8. Кадом асарҳои мансури Бедилро медонед?
9. Мазмуну муҳтавои маснавиҳои «Тури маърифат» ва «Тилисми ҳайрат»-ро баён кунед.
10. Маснавии «Муҳити аъзам» дар кадом мавзӯ эҷод шудааст?
11. Калонтарин маснавии шоир чӣ ном дорад? Мазмуну муҳтавои онро баён кунед.
12. Мазмуни мухтасари маснавии «Комдею Мадан»-ро нақл кунед.
13. Кадом қаҳрамонҳои марказӣ ва лаҳзавии маснавии мазкурро медонед?
14. Гузориши адлу одилӣ дар маснавии «Комдею Мадан».
15. Кадом асарҳои манзуми Бедилро медонед?
16. Таркиби «Девон»-и Бедили Дехлавиро баён кунед.
17. Ҷазали «**Айш донд дили саргашта парешониро**»-ро аз ёд гӯед.
18. Мазмуни ҷазали «**Рамиданҳо зи авзои ҷаҳон тарзи дигар дорад**»-ро нақл кунед.
19. Ҷазали «Чашми ту ба ҳоли ман гар ним назар хандад» ба кадом мавзӯ бахшида шудааст?
20. Маҳорати эҷодии шоирро дар ҷазали «**Аз губори қилваи гайри ту то бастам назар**» шарҳ диҳед.
21. Дар бораи ҷаҳонбинӣ ва ақриди иҷтимоии Бедил чӣ медонед?
22. Назари Бедил оид ба ҳислатҳои ҳамидаи инсонӣ ва мазаммати ахлоқи разила.
23. Услуб ва хусусиятҳои бадеии ашъори Бедилро баён намоед.
24. Пайравони Бедил дар Мовароуннаҳр кӣҳо буданд?

АДАБИЁТИ АСРИ XVIII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX ВАЗЪЯТИ СИЁСИИ ОСИЁИ МИЁНА

Вазъияти сиёсию таърихӣ ва иҷтимоии Осиеи Миёна дар ни-
маи дуюми асри XVIII ва оғози асри XIX басо сангину мурак-
каб гардида, ин ҳолат ҳанӯз аз аҳди Абдулазизхони Аштархонӣ
(1645-1680) ва Субҳонқулихон (1680-1702) шурӯъ шуда буд.
Убайдуллоҳхон (1702-1711) кӯшиши пешгирӣ намудани онро
карда бошад ҳам, натиҷа надод ва худи ӯ ба қатл расонида шуд.

Дар замони ҳукмронии охири намояндаи хонадони Аштар-
хонӣ - Абулфайзхон (1711-1747) вазъияти кишвар тамоман хар-
роб гардид, зеро ин ҳоким қариб ба қорҳои мамлакатдорӣ
аҳаммият наметод. Ин буд, ки ҳокими Эрон - Нодиршоҳи Афшор
(1736-1747) соли 1740 ба сарзамини Мовароуннаҳр ҳучум карда,
бе дидани муқобилати шадиде ба Бухоро ворид шуд.

Дар ин ҷанг Муҳаммадҳаким атолик - фиристодаи Абулфайз-
хон барои музокирот ба назди Нодиршоҳ низ хиёнат мекунад. Ӯ
бар нафъи Нодиршоҳ амал менамояд. Писари Муҳаммадҳаким -
Муҳаммадраҳимбӣ дар Эрон ба бовари Нодиршоҳ даромада,
баъдҳо бо баҳонаи ҷанозаи падараш ва ёрӣ ба Абулфайзхон ва
зарба задан ба Ибодуллоҳбӣ дар Каттақӯрғон ба Бухоро меояд.
Дар ҳақиқат, Раҳимбӣ исёни Ибодуллоҳбиро шикаст дода, соли 1747
Абулфайзхонро дар мадрасаи Мири Араб ба қатл мерасонад. Ба
ҳамин тариқ, охири намояндаи Аштархониҳо аз сафҳои таърих
рафта, ба ҷойи ин сулола салтанати Манғитиҳо сар мешавад.

Раҳимхон соли 1754 ба як қатор шахрҳои Мовароуннаҳр лаш-
кар кашида, дар шахрҳои Миёнкол, Шаҳрисабз, Ӯротеппа,
Қаршӣ, Ургут, Панҷакент, Ҳисор ва ғайра пояи давлаташро
устувор мегардонад.

Раҳимхон соли 1758 вафот мекунад ва ба ҷойи ӯ амакаш - Амир
Дониёл (1758-1785) ба тахт менишинад. Вале дере нагузашта ҳоки-
мони маҳаллӣ муқобили ӯ исёнҳо бармеангезанд. Аз ҷумла, ҳоки-
мони шахрҳои Ӯротеппа - Фозилбӣ, Шаҳрисабз - Бекназарбӣ, Ко-
сон - Бӯтабӣ, Ғузур - Дӯстқаробӣ ва дигарон. Баъди паҳши ҷуни
исёнҳо, албатта, аҳволи мамлакат хеле бад шуда буд. Баъд аз ва-
фоти Дониёл (соли 1785) писари ӯ - Шохмурод (1785-1800) соҳиби
тахт шуд. Ин марди сӯфимашраб шахсияти одиву хоксоре буда,
хатто Давлатқушбегӣ ва Қозӣ Низомуддинро дар ҳузури омма

барои гуноҳхояшон ба қатл мерасонад. Дар таърихи сулолаи Манғитиҳо ҳукмронии Шоҳмурод хеле одилона ва дар ҳадди инсоф буд. Ӯ қариб ҳамаи ҳокимони маҳаллиро иваз мекунад ва мансабдоронро санҷида, ба ҳар вазифае таъйин менамояд.

Амир Шоҳмурод барои ободонии шаҳрҳои Самарқанду Бухоро кӯшиш намуда, пеши роҳи бесарусомониҳоро то андозае мегирад.

Соли 1800, пас аз вафоти Шоҳмурод, писари ӯ - Ҳайдар (1800 - 1826) ба тахт мешинад. Амир Ҳайдар мударрисӣ низ мекардааст. Баъд аз вафоти Ҳайдар писари вай - Насруллоҳ (1826-1860) ва баъди Насруллоҳ писари ӯ - Музаффар (1860-1885) амир мешаванд.

Дар оғози асри XIX мисли аминана, муҳрона, миробона, вакилона, муҳосилона, ҳаққи тарозу ва ғайра навъҳои андоз зиёд мешавад. Ин аст, ки дар давраҳои гуногуни асрҳои XVIII - XIX бисёр исёнҳои халқӣ рух додаанд.

Вазъияти Хўқанд. Вобаста ба он ки Нодиршоҳ Хўқандро ишғол накард, ин сарзамин нисбат ба Бухоро ободон боқӣ монд. Ҳокими ин қаламрав - Олимхони Хўқандӣ (1799-1809) низ баъзе тадбирҳои хуб баҳри амнияти кишвар андешида буд. Ӯ аз ҳисоби мардумони кўхистони Дарвозу Қаротегин ва Шугнон дастаи махсусе созмон дода, даъвои истиқлолхоҳӣ менамояд.

Ин буд, ки вай Тошканд ва қавмҳои қазоқро, ки дар атрофи он буданд, ба ҳудуди давлати худ медарорад. Пас аз Олимхон бародари ӯ - Умархон (1809-1822) низ сиёсати бародарашро давом медиҳад ва муваффақ мешавад.

Умархон Туркистон ва даштҳои қазоқнишинро аз ҳудуди баҳри Арал то Ҳафтрӯд тасарруф намуда, қисми зиёди марказҳои қазоқу қирғизнишинро низ соҳиб мешавад. Баъд аз Умархон писари вай - Муҳаммадалихон (1822-1842) баҳри вусъат додани ҳудуди давлати худ кӯшишҳо намуда, қаламрави Дарвозу Қаротегин ва ҳатто Кўлобро ба зери итоат медарорад.

Ӯ Ӯротеппа ва Кошғарро низ тасарруф карда, ҳудуди мамлакаташро хеле вусъат мебахшад. Вале шахсияти амир чандон писанди мардум намешавад, зеро вай бештар ба айшу нӯш рӯ меорад. Ин буд, ки Амир Насруллоҳ Хўқандро забт намуда, Муҳаммадалихон ва модару бародарашро низ нест мекунад. Идоракунии Хўқандро ба уҳдаи Иброҳим Хаёл ном ҳоким мегузорад. Ҳукумати Иброҳим дер давом намекунад ва Хўқанд боз мустақил мешавад.

Авзон сиёсии Хоразм низ чандон хуб набуд, зеро миёни хонигариҳои Хоразму Бухоро ва Хӯқанд ҳамеша низоъҳо мавҷуд буданд. Аз сабаби он ки Марв ба ихтиёри ҳокими Бухоро ба зӯр дароварда шуда буд, хони Хоразм - Элтузархон ба Бухоро лашкар мекашад. Ӯ комилан комёб нашуда бошад ҳам, вазъияти Бухороро мураккаб намуд, зеро Хӯқанд низ як қатор шаҳрҳои тобеи Бухороро тасарруф карда буд. Аз чумла, як қисмати Туркистон, Ҳафтрӯд, Қазоқистони Чанубӣ, Шугнон, Дарвозо Қаротегин, Вахон ба ихтиёри мири Хӯқанд даромада буданд.

Умуман, ин кашмакашҳои бемаънӣ ва ин бесарусомониҳо ҳолати кишвар ва халқи меҳнаткашро хеле вазнину ногувор карда буданд.

Дар асри XVIII дар қаламрави Афғонистони кунунӣ низ тағйироти чиддӣ ба вучуд омад. Шоҳи Эрон - Нодиршоҳи Афшор (1736 - 1747) ба хонигариҳои хурд-хурди қаламрави Афғонистон хотима гузошта, тамоми ҳудуди Афғонистонро ба ҳайати империяи худ дохил намуд. Баъд аз вафоти Нодиршоҳ дар Афғонистон давлати Дурронӣ (1747 - 1818) таъсис ёфт, ки асосгузори он Аҳмадшоҳи Дурронӣ (1747 - 1773) буд. Қаламрави он дар ҳамон вақт аз Машҳад то Кашмир ва аз Ому то баҳри Араб буд. Соли 1818 давлати Дурронӣ пароканда шуда, ба хонигариҳои хурд-хурд тақсим гардид. Аз чумла ба хонигариҳои Кобул, Қандаҳор, Пешовар, Ҳирот, ки муқтадири онҳо Кобул буд. Ҳокими он - Дӯстмуҳаммадхон (1826 - 1863) барои якпорчагӣ кӯшиши зиёд кард, вале ҳамаи кӯшишҳояш бенатиҷа монданд, зеро англисҳо ба ин монев шуданд. Соли 1838 артиши англисҳо ва ҳиндуҳо ба Афғонистон ҳучум карда, ҳукумати Шучоъро таъсис доданд, вале озодихон ӯро қабул накарданд.

Соли 1842 ӯ ба қатл расонида шуд. Соли 1878 лашкари 36.000-нафари англисӣ ҳиндӣ Афғонистонро боз забт намуд ва ин кишвар расман мустамликаи Англия гардид.

Дар қаламрави Эрон давлатдории Сафавӣ, ки аввалҳои асри XVI барпо шуда буд, то асри XVIII давом кард. Охириҳои асри XVIII Қочориҳо ба сари ҳокимият омаданд ва то соли 1925 ҳукумат карданд.

Ба ҳамин тарик, Ҳиндустон, Эрон, Афғонистон ва Осиёи Миёна зери таъсири сиёсати Русияи подшоҳӣ ва Англия монда буданд. Танҳо Русия пас аз Инқилоби Октябр сиёсати худро дар ҳамаи самтҳои давлатдорӣ тағйир дод, вале сиёсати мустамликадорӣ Англия то миёнаҳои асри ХХ идома ёфт.

ХАВЗА ВА МАРКАЗҲОИ АДАБӢ

Дар асри XVIII ва оғози асри XIX дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна, сарфи назар аз nobасомониҳои давр, ҷунбиши тозаи адабӣ зухур кард. Дар ин давра ҳаёти адабӣ асосан дар се маркази сиёсӣ - маъмурӣ ва фарҳангӣ-адабӣ: Бухоро, Хӯқанд ва Хева (Хоразм) ривоч ёфт. Инчунин, ҳамин ҷунбиши адабӣ на танҳо шаҳрҳои зикршуда, балки тамоми қаламрави Осиёи Миёна, яъне шаҳрҳои музофотиرو ҳам фаро гирифт. Аз ҷумла доираҳои адабӣ дар Самарқанд, Каттақўрғон, Миёнкол, Шаҳрисабз, Хучанд, Ўротеппа, Ҳисор, Кўлоб, Қаротегин, Дарвоз, Бадахшон ва дигар шаҳрҳо ғаёл гаштанд.

Яке аз доираҳои адабии бонуфузи ин давра маркази хонигарии Хева-шаҳри Урганҷ мебошад. Тафовути ин доираи адабӣ нисбат ба доираҳои дигар он аст, ки адабиёти бадеӣ дар ин марказ ғолибан ба забони ўзбекӣ инкишоф меёфт ва осори адабии ба забони тоҷикӣ эҷодшуда нисбатан камтар ба назар мерасад. Дигар хусусияти ин ҳавзаи адабӣ ин аст, ки бисёр осори бадеӣ ва таърихӣ аз забони тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ тарҷума карда шуданд, аз ҷумла: «Тўтинома»-и Зиёуддини Нахшабӣ, «Ҳафт пайкар»-и Низомии Ганҷавӣ, «Гулистон»-и Саъдӣ, «Баҳористон», «Юсуфу Зулайхо», «Саломон ва Абсол»-и Абдуррахмони Ҷомӣ, «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Зайнуддини Восифӣ, «Шоҳу Дарвеш»-и Ҳилолӣ ва ғайра. Аз осори таърихӣ «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондмир, «Равзат-ус-сафо»-и Мирхонд ва аз насри халқӣ «Чор дарвеш» ба забони ўзбекӣ тарҷума шуданд. Дар ин қор саҳми сарвари ин мактаби адабӣ - Мўниси Хоразмӣ басо бузург мебошад.

Аз тарафи дигар, ба ин восита ин марди шариф дўстии халқҳои тоҷику ўзбекро тақвият бахшида, иртиботи фарҳангӣ-адабии халқҳои Осиёи Миёнаро мустаҳкамтар намудааст.

Дигар доираи адабии шухратманд дар он рўзгор доираи адабии Хӯқанд ба шумор меравад, ки он дар аҳди Олимхони Хӯқандӣ (1799-1809) ташаккул ёфта, дар рўзгори амир Умархон (1809-1822) эътибори хосса пайдо кардааст.

Ба ин доираи адабӣ аз дигар гӯшаву канорҳо қувваҳои адабӣ чамъ омада буданд. Ин, албатта, аз нуфузи он шаходат медиҳад. Абдулкарим Фазлии Намангонӣ дар тазкираи худ «Маҷмӯат-уш-шуаро» таъкид мекунад, ки 75 эҷодкор аз дигар ҷойҳо ба ин ҳавзаи адабӣ омадаанд, зеро худи амир Умархон шоир буда, шеърӯ адабро қадршиносӣ мекардааст. Ҳатто аз Бухоро адибоне чун Умеди Самарқандӣ, Камоли Бухорӣ, Ҷунайдуллоҳи Ҳозик, Шавқӣ, Ваҳшӣ, Муштоқи Шахрисабзӣ, Маҳзуни Самарқандӣ ва дигарон ба ин доираи адабӣ омада буданд. Инчунин, баъзе адибоне ҳам буданд, ки онҳоро маддоҳони амир Умархон гуфтан мумкин аст. Онҳо Вазир, Адо, Нола, Маъюс, Афсӯс, Дабир, Нусрат, Ҳотиф, Хичлат, Фазлӣ ва дигарон буданд. Дар ин доира як гурӯҳи дигари адибон-эҷодкорони нисбатан ҳақгӯю адолатҷӯе низ буданд, ки баъзе нуксонӣ камбудҳоро рӯйрост мегуфтанд. Ба ин тоифа адибон Гулханӣ, Махмур, Шӯҳӣ, Нодир (Узлат), Нозил ва дигарон дохил мешаванд.

Дигар хусусияти хеле муҳимми доираи адабии Хӯқанд ин аст, ки адибони ҳавзаи адабии мазкур шоирони зуллисонайн (дузабона) буда, бо забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ асар эҷод мекарданд.

Яке аз хусусиятҳои ҷолиби доираи адабии Хӯқанд боз аз он иборат аст, ки ин ҷо ҳаҷв нисбатан қувват пайдо карда буд. Аз адибони ҳаҷвгӯи ин доираи адабӣ метавон чандеро номбар кард. Аз ҷумла Маҳмуди Махмур, Нозили Хучандӣ, Гулханӣ ва монанди инҳо, ки дар хунари ҳаҷвгӯӣ панҷаи нисбатан қавӣ доштанд.

Ҷунончи, дар ҳаҷвиёти Авазмӯҳаммад Нозили Хучандӣ, ки ба забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ эҷод мекард, камбуду норасоҳои замону муҳит ошкоро баён карда шудаанд. Аз ҷумла, баъзе аз ҳаҷвияҳои адибро метавон зикр намуд: «Дар ҳаҷви Иброҳими қилтамоқ», «Дар ҳаҷви Ҳакими нонвой», «Ҳаҷв дар ҳаққи нархари ночинс» ва ғайра, ки дар онҳо зоҳиру ботини ҳаҷвшаваандаҳо, марому ҳадафи онҳо фош карда шудааст.

Хусусияти дигари доираи адабии Хӯқанд аз он иборат аст, ки дар он бештар татаббуъ ё ҷавобиягӯӣ ривож гирифта будааст. Аксари шоирони ин ҳавза ба ашъори амир Умар ҷавобияҳо гуфтаанд.

Дигар доираи бонуфузи адабии ин давра доираи адабии Бухоро ба шумор меравад. Ин доираи адабӣ аз солҳои 30-юми асри XVIII сар карда, нисбатан ба инқирози адабӣ дучор гардид. Албатта, ин вобаста ба авзои сиёсӣ - таърихии Бухоро ва кашмакашҳои дохилии он буд. Танҳо аз солҳои 70-уми ҳамин

аср вазъият нисбатан рӯ ба бехбуд мениҳад. Ин бехбуд дақиқан аз давраи ба сари қудрат омадани амир Шохмурод оғоз шуд. Дар ин доираи адабӣ адибон аз ҳар шаҳру вилоят гирд омада буданд. Аз зумраи он эҷодкорон Мирзосодиқи Муншӣ, Муҳаммадшарифи Ориф, Абдурраҳмонхоҷаи Носеҳ, Ҷунайдуллоҳи Ҳозик, Ҳасрати Ҳисорӣ, Парии Ҳисорӣ, Раҳими Ғармӣ ва дигарон (беш аз 70 нафар) буданд, ки боиси равнақи адабиёт дар ҳавзаи адабии мазкур шуданд.

Равнақи адабиёт дар ҳавзаи Бухоро нисбат ба доираҳои дигари адабӣ сусттар буд, зеро ҳукуматдорони Бухоро ба шеърӯ адаб чандон рағбат надоштанд. Аз ин рӯ, доираи адабии Бухоро пеш аз ҳама, бо он фарқ мекунад, ки адабиёт голибан дар шаҳрҳо ва навоҳии тобеи Бухоро нисбатан пеш рафтааст. Адибони қаламрави Бухоро бештар дар шаҳрҳои Ҳисор, Самарқанд, Насаф, Шаҳрисабз, Ҷротеппа, Каттакӯрғон ва Дарвозу Бадахшон гирд омада, маҳфилҳои адабиро ободу бонуфуз мекарданд. Баҳусус, дар замони ҳукумати Абдулқаримбӣ ва Яъқуб маҳфили адабии Ҳисор нисбатан фаълтар будааст. Аз шоирони ин доираи адабӣ Тошхоҷаи Асирӣ, Мирзо Олимҷони Ҳасрат, Мулло Раҷаби Парӣ ва дигарон бо Бухоро иртиботи қавӣ доштаанд.

Навҳои асосии адабӣ. Дар ҳар се доираи адабӣ асосан жанрҳои маъмули адабӣ таҳаввул кардааст. Махсусан ғазал, мусаммаат, рубоӣ, қитъа ва маснавӣ нисбатан серистифода будаанд. Яке аз жанрҳои нисбатан маъмули давр ғазал ба ҳисоб мерафт. Ғазали ин давра суннатӣ бошад ҳам, дар мавзӯи он андаке оҳангҳои иҷтимоӣ: сӯзу гудоз, оху нола, фироку хичрон баландтар садо додаанд.

Дар ғазалҳо ҳасби ҳоли шоирон бештар ба назар мерасад. Заминӣ намудани сабки ғазал ва даст кашидан аз услуби печидабайӣ низ мушоҳида мешавад. Машҳуртарин ғазалсароёни ин давра Мирзосодиқ, Ҳозик, Ҳасрат, Нозили Хучандӣ, Музтар, Мирзо Атои Бухорӣ ва дигарон мебошанд.

Муҳаммас ҳамчун як навъи мусаммаат дар ин аҳд то ба дараҷае рушд кардааст. Дар ин аср мусаммати муҳаммас ва ҳар ду навъи он: озод ва тазмин дида мешавад. Бо вучуди он мусаммати муҳаммаси тазмин бештар эҷод шудааст. Шоирон ба ашъори Саъдӣ, Ҳофиз, Хусрав, Ҷомӣ, Ҳилолӣ, Соиб, Бедил ва адибони зуллисонайн ба ғазалҳои Навоӣю Фузулӣ бештар мусаммати муҳаммас бастаанд. Махсусан, ба ғазалиёти Ҳофизу Бедил мусаммати муҳаммас бештар мушоҳида мешавад.

Рубой низ яке аз жанрҳои нисбатан маъмули ин давра ба шу-
мор меравад. Шоироне, ки барои идома додани суннати рубои-
сарой саъй кардаанд, Мирзосодиқ, Носеҳи Хатлонӣ, Шавқӣ,
Нозил, Фано ва дигарон мебошанд. Муҳимтарин хусусияти ру-
бойёти ин рӯзгор дар он зоҳир мешавад, ки дар онҳо, хусусан
дар мисраи чаҳорум зарбулмасалу мақолҳои халқӣ бештар ис-
тифода шудаанд. Умуман, рубоӣҳои ирсолимасалдор бештар
дучор мегарданд. Албатта, ин падида ро тамоюли халқияти ада-
биёт гуфтан мумкин аст.

Китъа ҳам мисли навъҳои дигари адабӣ дар ин давра нисба-
тан таҳаввул кардааст. Муқаттаоти адабиёти садаи мазкур аз
нигоҳи ҳаҷм низ маъмулӣ буда, ғолибан аз ду то 15-17 байтро
ташқил додаанд. Аз нигоҳи мазмуну муҳтаво низ китъаҳои ин
аҳд андарзӣ, пандуахлоқӣ, шикваву эътироз нисбат ба режими
ҳукмрон, танқиду мазаммати амирон, золимон ва ғайра буданд.
Китъаҳои мадҳӣ, васфӣ, таърихӣ низ хеле зиёд мебошанд. На-
мунаи комили чунин китъаҳоро мо дар эҷодиёти Мирзосодиқ,
Чумъакулии Хумулӣ дучор меоем.

Оид ба бунёди масҷидҳо, таваллуду вафоти шахсиятҳои
гуногун ва ғайра низ китъаҳои зиёде эҷод шудаанд, ки аз ободии
давру замон ва эътибори шахсиятҳо гувоҳӣ медиҳанд. Умуман,
шоирон Содик, Носеҳ, Ҳофиз, Шавқӣ, Нозил дар таҳаввули ин
жанр саҳми сазовор доранд.

Қасида аз маъмултарину машҳуртарин навъҳои адабии ин
давра буда, баъзан заминаҳои рушду таҳаввул ва ё пасравии
аз инкишоф бозмондани адабиётро таъмин намудааст. Дар охири-
ҳои асри XVIII ва оғози асри XIX қасида басо паст рафтааст.
Таназзули қасида дар ин давра дар муҳити адабии Бухоро хеле
назаррас аст. Ҳатто баъзе шоирон, мисли Қонеи Насафӣ, Мирзо
Атои Бухорӣ, Махзуни Самарқандӣ, Ҳаҷрии Дарвозӣ ва Фо-
риғи Ҳисорӣ қасида нагуфтаанд. Дар девони шоирони тавонои
ин давра низ қасида хеле кам дида мешавад.

Масалан, дар девони Мирзосодиқи Муншӣ танҳо ду қасида,
дар таълифоти Чунайдуллоҳи Ҳозиқ се қасида, дар девони Гул-
муҳаммади Афғон се қасида мавҷуд аст. Таназзули жанри қаси-
да гувоҳи он аст, ки амирони манғит ба равнақи шеърӯ адаб
чандон эътибор намендоданд ва аз ин рӯ, аҳли адаб низ онҳоро
ба сифати мамдӯх намепазируфтанд. Ин падида гувоҳи он аст,
ки адибон аз баёни воқеият дур нашудаанд. Дар қаламрави Мо-

вароуннаҳр нисбатан амир Умархон ба шеърӯ адаб таваҷҷӯҳи бештар дошта бошад ҳам, вале қасидаҳое, ки дар ин доираи адабӣ эҷод шудаанд, тақлидӣ буда, дар онҳо тозақорӣ ва ё қолибияте дар муқоиса бо пешиниён ба назар намерасад.

Чунончи, Ҳозиқ дар як қасидаи ҳеш ҳаёли ба хоричи кишвар сафар кардани худро баён намуда, мартабаи эҷодии ҳешро таъйин кардааст:

**Уторид аз сари шафқат ки Хизри роҳи ман аст,
Намуда хобу ҳаёли маро чунин таъбир,
Ки ай ситамкаши айём, ин қадар ғам чист,
Зи рӯзгор чӣ биншастай чунин дилгир?
Ту ро ба илму ҳунар кист дар замонаи адил,
Ту ро ба донишу фан дар ҷаҳон кучост назир?
Қашида килки ту хатте ба нусхаи Букрот,
Шикаста гавҳари назми ту қадри шеъри Заҳир.
Ба гӯшае бинишин, сайр ҳам мақун харгиз,
Ба ҳоли ҳеш мадеҳ роҳ ин ҳама таъмир.
Ту гар нишастай, шеъри ту гашта ҳафт иқлим,
Расида гавҳари назмат ба гӯши шоҳу вазир.**

Дар ин аҳд қасоиди ҳаҷвӣ то андозае рушд кардааст, ки баъзе ҷузъиёти рӯзгор, нуқсонӣ норасоӣҳои даврро инъикос менамояд. Чунончи, қасидаи Ҳозиқ, ки «*Дар ҳаҷви шоир Ҷалолӣ*» ном дорад, намунаи даъвии болост.

Тавонотарин шоирони ин рӯзгор низ ба шоирони машҳури гузашта, аз ҷумла ба Хусраву Ҷомию Навоӣ тазмин - ҷавобия гуфтаанд. Чунончи, Ҷомӣ гуфтааст:

**Кунгури айвони шаҳ, к-аз коҳи Қайвон бартар аст,
Раҳнаҳо дон, к-аш ба девори ҳисори дин дар аст.**

Аз Навоӣ:

**Оташин лаъле, ки тоҷи ҳусравонро зевар аст,
Аҳгаре баҳри ҳаёли хом пухтан дар сар аст.**

Ҳозиқ дар ҷавоби онҳо гуфтааст:

**Подшоҳонро кучо бар афсаре зарринтар аст,
З-оташи савдои хирс он чоҳи дуде бар сар аст.**

Маснавӣ яке аз жанрҳои маъмул дар ҳама давру замонҳо буда, навъҳои ҷудогонаи он бисёр заминаҳои инкишофи пастравии адабиётро таъмин намудааст. Аз тарафи дигар, адибон на тан-ҳо дар таълифи анвои лирикӣ саҳм гузоштаанд, балки дар эҷоди осори эпикӣ низ ҳиссагузоранд. Ин аст, ки дар

ин давра як силсила осори дostonӣ низ таълиф шудааст. Масалан, Чунайдуллоҳи Ҳозик дostonи «Юсуфу Зулайхо», Мирзосодиқ - «Дахмаи шохон», Салоҳи Бухорой- «Юсуфу Зулайхо», Масеҳои Бойсунӣ - «Раънову Зебо», Муҳаммаднабии Аҳқар - «Лайлию Мачнун», Носеҳи Хатлонӣ- «Мачлисифрӯз»-у «Ҳайратангез» ва «Ҳадиқат-ур-расул» ва ғайраро рӯйи кор овардаанд. Ин осор, аз як тараф, анъанаро нигоҳ дошта бошад ва аз тарафи дигар, ҳолати воқеии замони адибонро низ то андозае инъикос намудааст. Ин ҳолат, махсусан дар манзумаҳои «Рафъи тумани Охугиру Хайробод» ва «Ба духтаре ошиқ шудани дарвеш»- и Мирзосодиқ нисбатан ҷолиб ба тасвир омадааст.

Ривочи таърихнависӣ. Яке аз дастовардҳои илму фарҳанг дар ин асрҳо идома бахшидан ба суннати таърихнависӣ мебошад. Асарҳои таърихӣ дар ин давра низ эҷод шудаанд ва таълифи ин навиҳо осор, пеш аз ҳама, тақозои замон мебошад. Осори таърихии садаи мазкур, асосан, бо наср навишта шудаанд. Ба тариқи намуна метавон чанде аз он асарҳои мансури таърихро зикр намуд: «Тухфаи хонӣ»-и Муҳаммадвафои Карминағӣ, «Точ-ут-таворих»-и Муҳаммадшарифи Нақӣ, «Гулшан-ул-мулук»-и Муҳаммадияқуб, «Мунтахаб-ут-таворих»-и Ҳоҷӣ Ҳақимхон, «Таърихи амир Ҳайдар»-и Мулло Муҳаммадшарифу Мулло Ибодуллоҳ ва ғайра. Ин асарҳо, аз як тараф, авзои таърихи давраи замон, ҳолати таърихии ин ва ё он давраро равшан кунанд, аз тарафи дигар, пояҳои рушду таҳаввулоту насри таърихро низ таҳким бахшидаанд. Инчунин, осори мазкур дар баробари арзиши таърихӣ доштан, барои тадқиқи адабиёту авзои адабӣ ва ҳолати илму фарҳанг ёрии фаровон мерасонад.

Гузашта аз ин, дар баробари осори мансури таърихӣ, боз асарҳои манзуми таърихӣ дар ин давра таълиф шудаанд, ки аз чанд ҷиҳат муҳим мебошанд.

Ин асарҳо ҳамчун асари таърихӣ, пеш аз ҳама, арзиши таърихӣ доранд, зеро дар бораи авзои таърихӣ - сиёсии давр маълумот медиҳанд. Аз тарафи дигар, аҳаммияти адабӣ - эстетикӣ доранд, зеро бо шеър - бо хунари адабӣ ва истеъдоди шоирона рӯйи кор омадаанд. То ба имрӯз аз он осор дутояш маълуму дастрас аст, ки яке «Фатҳномаи ҳоконӣ»-и Абдулҳолиқи Муншӣ ва дигаре «Футӯҳоти амир Шохмурод дар Эрон»-и Мирзосодиқ мебошад.

Ривочи сабки хиндӣ. Сабки хиндӣ сеюмин сабк дар таърихи адабиёти тоҷик буда, анъанаҳои сабкҳои хуросонӣ ва ироқиро чун суннати тарзи таълиф пазируфтааст. Яъне, ин сабк ҳам ҷаҳонбинӣ, системаи образҳо, воқеоти адабӣ ва тарзи ягонаи тасвир дар давраи муайян аст.

Аз ин нуқтаи назар, заминаҳои зуҳури он аз асри XIII ва дақиқтараш аз эҷодиёти Хусрави Дехлавӣ оғоз гардида, аз се марҳала иборат аст. Марҳалаи аввали он то асри XVI ва марҳалаи сонӣ асри XVI - нимаи аввали асри XVII буда, ин марҳалаи комилан ташаккулёбии он ба шумор меравад. Марҳалаи сеюми он аз эҷодиёти Бедил ибтидо мегирад, зеро ин падида то ба ҳаддест, ки он бо номи Бедил пайванди ногузастанӣ дошта, дар адабиёт ибораҳои «Сабки бедилӣ», «Услуби бедилӣ», «Тарзи бедилӣ» ва ғайра маъмул гаштаанд.

Аввалин унсури ин сабк ҷаҳонбинии нав дар эҷоди бадеъ аст, ки эҷодкори сухани бадеъ худро ҳақим мешуморад, зеро дар эҷоди бадеъ он метавонад ҳадди эътидоли волотарин бошад: «Имрӯз на шоирам, ҳақимам...». Мушоҳидаҳои эҷодкорон низ басо муҷаррабона ва хеле санчидаву дақиқ гардидаанд, то ба дарди ниёзманде дармон бошад. Ба қавли Мирзо Бедил:

**Зи пойи мӯр то боли мағас сад бор санчидам,
Нашуд безътиборҳои ман санги тарозуе.**

Маҳз ҳамин дақиққории эҷодкорон дар сабки мазкур ҷанбаи ҳақимонаи шеърро тақвият бахшид. Ин падидаи ҳаёлангезу муассир, ки қалбу ҳиссу идроки инсонро тасхир менамояд, ирсоли масал ё ирсоли масалайн (агар дар байт бошад) аст, ки онро ҳосили истеъдод, дониш ва таҷрибаи эҷодкор метавон гуфт.

Яке аз муҳимтарин хусусиёти сабки хиндӣ баёни халқӣ, тасвир ва ашёву аҷзои тасвиршаванда мебошад. Образҳои шеърӣ, тасвирҳо ва ҷузъиёти тасвиршаванда ҳама аз рӯзгори рӯзмарраи мардум аст, вале дарки моҳияти ашё на ба ҳар кас даст медиҳад.

Масалан, барои намуна як ғазали шоири тавонои давр Хусайни Донишро метавон зикр намуд:

**На махмурам, на мастам - турфа найранги тамошоям,
Қиёмат нусхаи ҳолам, чунин тафсири симоям.
Тазаллум боли парвозам, таҳайюр нағмаи созам,
На анҷомам, на оғозам- садои боли анҷомам.
Саводи нусхаи ваҳмам, ғубори сафҳаи баҳрам,
Надорад имтиёзе ҳастии имрӯзу фардоям.
Ҳучуми ваҳшатам, барқи таҳайюр, вазъи мазмунам,**

**Кучо дар мулки мавҳумӣ сароб афтода ҳамтоям.
 Ба чашми дӯстон хорам, на чуз таҳсили ғам корам,
 Намуди ашки хунборам, ки ғалтон бар замин оям.
 Далели чавҳари фардам, надими мехнату дардам,
 Нишони орази зардам, аз ин бишнос пайдоям.**

Дар ғазали боло чаҳор байт муҳтавои пурвусъате дорад, ки ҳадафро мураккабтару доираи тасвириро фарохтар менамояд. «На анҷомам, на оғозам...» моҳияти фалсафӣ дошта, ҳадафи эҷодкорро дар маърифати пурвусъаттаре рӯи тасвир меорад.

Умуман, ғазали зикршуда ҳасбиҳолӣ буда, ҳолати қаҳрамони лирикиро хеле музтарибона ва ҳаяҷонангез ба тасвир гирифтааст.

Дар ташаккули сабки ҳиндӣ шоирон Бобофиғонӣ, Урфии Шерозӣ, Ғании Кашмирӣ, Толиби Омулӣ, Соиби Табрзӣ, Носиралии Сарҳиндӣ мақоми арзанда доранд.

Масалан, таъсири эҷодиёти Толиби Омулӣ ба шоирони баъдӣ, махсусан ба Соиби Табрзӣ хеле зиёд ҳис карда мешавад. Вале ханӯз дар ашъори Толиб баён, дар маҷмӯъ, мураккаб нест.

Чунончи, мегӯяд:

**Дур аз ту ранги сабзаву сунбул надидаам,
 Сад раҳ ба боғ рафтааму гул надидаам.
 Хубон ҳазор шева намоянду ман зи ёр,
 То дидаам, ба ғайри тағофул надидаам.
 Толиб, забони тӯтии деҳлинаждо
 Чуз дар даҳони булбули Омул надидаам.**

Тарзи баёни шоирон тадриҷан рӯ ба мураккабӣ овардан мегирад.

Яке аз муҳимтарин хусусиёти сабки ҳиндӣ дар сохтори байт низ зоҳир мегардад. Ин хусусият он аст, ки дар мисраи аввал андешаи шоир ба таври муҳокима баён гардида, дар мисраи дуюм бо далелҳои бисёр қавӣ асоснок карда мешавад ва мисраи дуюм ҷанбаи қатъии ҳукмиро мегирад. Чунончи, ин байтҳои Нозими Ҷиравӣ:

**Баски аз ширинии гуфтор талхӣ дидаам,
 Чун забони мор килки тарзабонам мегазад.**

Ё худ:

**Сарафроз аст хуршед аз қазои хочати мардум,
 Ба кори худ қалам аз ҷо ҷу хезад, сарнигун бошад.**

Ё ин ки Ғании Кашмирӣ мегӯяд:

**Одами хокӣ зи хомӣ дорад аз май ичтиноб⁴⁹,
Кӯзаи гил пухта мегардад, наметарсад зи об.**

Ва ё байти зерини Шавкати Бухорой, ки хеле ҳунармандона аст:
**Ғариқи баҳри ваҳдат чилваи касрат намебинад,
Зи зери об натвон дид мавчи оби дарёро.**

Сабки ҳиндӣ дар қаламрави Ҳиндустон ва баъдтар дар Мовароуннаҳр ва қаламрави Афғонистон бештар вусъат пайдо намуда бошад ҳам, дар қаламрави Эрон чандон хуш қабул нашудааст. Ҳатто яке аз бузургтарин сабкшиносон Маликушшуаро Баҳор мегӯяд:

**Сабки ҳиндӣ гарчи сабке тоза буд,
Лек ўро заъфи беандоза буд.
Фикрҳо сусту тахайюлҳо ачиб,
Шеър пурмазмун, вале нодилфиреб.
В-аз фасоҳат бенасиб.**

Агар шоирони қаблан номбаршуда дар таҳаввулоти сабки ҳиндӣ саҳми арзанда гузошта бошанд, баъдтар симои адабие зуҳур намуд, ки ин раванди адабӣ, ин чараёни эҷодиро ба авчи аълояш расонид ва ин корро то ба ҳадде сомон дод, ки ибораи «сабки бедилӣ» ба миён омад ва ин тарзи баёни мураккаб ва печидагии баёни эҷодиро сараввал худи Бедил ҳис карда, мегӯяд:

**Маънии баланди ман фаҳми тунд мецоҳад,
Сайри фикрам осон нест, кӯхаму кутал дорам.**

Маълум аст, ки эҷодиёти Бедил комилан дар муҳити Ҳиндустон чараён гирифта, дар ҳамон ҷо рушду нумӯ кардааст. Сабки Бедил, баҳусус, дар асри XVIII, дар қаламрави Ҳиндустон нуфузи бузург пайдо намуд. Ин даврае буд, ки сабки ҳиндӣ тавассути эҷодиёти Бедил такмил ёфт ва сабки бедилӣ машҳур гардид. Ҳатто дар даврони баъдӣ шоирон Муншӣ, Ирсеӣ, Парии Ҳисорӣ, Ҷунайдуллоҳи Ҳозик, Маъдан, Начиби Ҳиндӣ, Ҳодии Самарқандӣ ва дигарон зери таъсири Бедил эҷодиёти худро ба роҳ мондаанд.

Чӣ тарз ва то кадом дараҷа сурат гирифтани сабки ҳиндӣ тавассути эҷодиёти Бедил масъалаи ҳанӯз хеле печида аст, вале ҳоло ҳаминро месазад таъкид намуд, ки дар мураккабшавии сабки ҳиндӣ Бедил бо истеъдоду дониши қавӣ, бо ҳунари эҷод ва бо ҷаҳонбинии пурвусъат ворид шуд. Ин буд, ки сабки мазкур эҷодиёти ўро натавонист тасхир кунад, вале ў тавонист сабки ҷорӣи замонро ба зери таъсири хеш бигирад ва дар ҳамин замина тоза-

⁴⁹Ичтиноб - парҳез.

кориҳо бикунад, зеро шеъре, ки Бедил дар синни 10-солагӣ гуфта буд, ҳеч мураккабӣ надошт ва комилан одию сода буд:

**Ёрам ҳар гоҳ дар сухан меояд,
Бӯйи ачабеш аз даҳан меояд.
Ин бӯйи қаранфул аст ё нақхати гул,
Ё роиҳаи мушки Хутан меояд.**

Баъдтар зери таъсири сабки давр ин тарзи баён чунин ташаккул намуд:

**Хомушнафасе, ки таъби мавзун дорад,
Сад ғунча баҳор аз дили пурхун дорад.
Тасхири паризоди сухан осон нест,
Ин ҷо нафаси сӯхта афсун дорад.**

Муҳимтарин хусусиятҳо дар тадричан мураккаб гардидани тарзи баён дар он зоҳир мегардад, ки мо дар тарзи баёни афкори адабӣ-бадеӣ таҳлили тозаӣ фалсафӣ-ирфонӣ ва мантиқи хеле қавиро дучор мешавем, ки дарки он на ба ҳар кас даст медиҳад. Ин тарзи мураккаби баён дар лексикаӣ ифодаӣ фикр низ таъсири комил гузоштааст. Аз ин рӯ, хонанда бештар калимаҳои худсоз (яъне, хоси худи шоир), мураккабро, ки баъзан аз чор ё панҷ калима низ сохта шудаанд, дучор меояд: асарпарвард, парешонрӯзгор, хомӯшнафас, рамзошно, вусъатобод, силамуштоқ ва ғайра. Алоқамандона бо калимаҳои нодир ибораҳои чолиб низ ба назар мерасанд: адабгоҳи муҳаббат, пахлуи аҷз, муҳри ашк, паризоди сухан, хуни нафас, рамзошноӣ маънӣ, либоси хунбофта, хасми забунёфта, хаёли қомат ва ғайра. Чунончи, ба ин ғазали Бедили Дехлавӣ агар сеҳн монда шавад, хунари шоир дар интиҳоби лафз, ҷавобгузори калимаҳо, коргирӣ аз наҳв, интиҳоби вазн, истифодаи қофия, радиф ва беш аз инҳо, мазмунсозию хаёлбофӣ ва ғайра беҳтар манзур мегардад:

**Ҳирс фурсатинтизору даври ранг аст осие,
Дил зи навбат чамъ кун, пур бедиранг аст осие.
Саъйи рӯзӣ бо банои беамон ҷӯшидан аст,
Бештар дар гардиш аз боди туфанг аст осие.
Як надомат⁵⁰ кори чандин донаи дил мекунад,
Гар тавонӣ даст бар ҳам суд, нанг аст осие.
Аз ману мо ҳар ҷӣ андӯзӣ, гудози нестист,
Ошиқи ин хирмани оташбачанг аст осие.
Санг ҳам оинаи таҳқиқ сайқал мезанад,
Умрҳо шуд, дар талоши рафъи занг аст осие.**

⁵⁰Надомат - пушаймонӣ, афсӯс.

То қиёмат гардиши афлок дар кор асту бас,
 Кас нафаҳмид он, ки мегардад, чӣ ранг аст осие.
 То нафас бокист, гирди ризк мегардида бош,
 Об чун вомонад аз рафтор, ранг аст осие.
 Зери гардун ноумеди амн то кай зистан?
 Донахо 3-ин чо бурун оянд, танг аст осие.
 Осмон ҳам то кучо дар фикри мардум таг занад?
 Баски рӯзихор бисёр аст, данг аст осие.
 Не заминат офиятгоҳ аст, не чархи баланд,
 То чӣ хоҳӣ тарф баст? Охир, дусанг аст осие.
 Бедил, аз гардун саломат чашм натвон доштан,
 Алвидоъ, ай дона, гӯ, коми наҳанг аст осие.

Дар ғазали зикршуда аз нигоҳи корбурди калимаҳо алфози хоси сабки Бедил ба назар мерасанд, ки худ яке аз хусусиятҳои шеваи эҷоди ин шоири тавоност. Масалан, калимаҳои фурсатинтизор, оташ-бачанг, офиятгоҳ ва ё ибораҳои даври ранг, боди туфанг, донаи дил, гудози нестӣ, оинаи таҳқиқ, ноумеди амн ва монанди инҳо, ки дар чунин шакл миёни мардум маъмулу қорӣ нестанд.

Ғазал моҳияти иҷтимоӣ дошта, ҳадаф нафси инсон ва ҳарисии ӯ баҳри аз дунё ҳосил намудани фоида буда, саъйи ба даст овардани суд мушкил аст. Кибру ғурур бечост ва инсон бояд пайваста дар талоши ризку рӯзи бошад, зеро бе ин мисли он мебошад, ки сангҳои осие беоб ҳечанд.

Умуман, инсон ба донаҳои гандум ва дунё ба осие монанд карда шудааст, ки аз нигоҳи ҳунар ва бадеиёт хеле ҷолиб мебошад.

Асрори эҷоди Бедил - ин ҳайкали бузурги назм то ба имрӯз нуқшодаву пинҳон аст, вале ин ҷиҳат равшан аст, ки таъсири ӯ ба сабки ҳамасрони худ ва эҷодкорони баъдӣ ниҳоят бузург аст. Хусусан ба эҷодиёти Шоҳин, Савдо, Асирӣ, Ҳайрат, Раҳматуллоҳи Возех, Нақибхони Туғрал, Зуфархон Ҷавҳарӣ таъсири мактаби Бедил хеле хуб мушоҳида мешавад. Адабиётшиносон Зуфархон Ҷавҳариро охири намояндаи мактаби Бедил дар Осиеи Миёна гуфтаанд, ки воқеан дуруст аст. Муҳаббате, ки ба эҷодиёти Бедил адибони қаламрави Мовароуннаҳр доштанд, дар дигар кишварҳо то ба ин ҳад набудааст.

Масалан, Нақибхони Туғрал мегӯяд:

**Баланд аст аз фалак маъвои Бедил,
 Набошад ҳеч касро ҷойи Бедил.
 Намоям тӯтиёи дидаи хеш,
 Агар ёбам ғубори пойи Бедил.**

Надидам аз сухангӯёни олам
 Касеро дар ҷаҳон ҳамтои Бедил.
 Агар кӯҳ аст, бошад Тури Сино
 В-агар дарё бувад, дарёи Бедил.
 Дили афлокро созад мушаббак⁵¹
 Ливои ҳиммати волои Бедил.
 Ба мижгон метавонам қард берун,
 Агар хоре халад дар пойи Бедил.
 Намеёбам кунун холӣ диламро
 Замоне аз ғаму савдои Бедил.
 Қабои атласи нух чархи гардун
 Бувад кӯтоҳ бар болои Бедил.
 Ба рифъат⁵² бартар аст аз кӯҳ, Туғрал,
 Ҷаноби ҳазрати Мирзои Бедил.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Доир ба вазъияти сиёсӣ-таърихии Осиёи Миёна дар охири асри XVIII ва аввали асри XIX чӣ медонед?
2. Дар ин давра кадом сулолаи таърихӣ ҳукмронӣ мекард?
3. Сабабҳои бе ҷанг ба Бухоро ворид гардидани Нодиршоҳи Афшор чӣ буд?
4. Сулолаи манғитиҳо кай ба сари қудрат омад ва дар ин давра кадом тағйирот рух дод?
5. Сабабҳои таназзули ҳукмронии амир Дониёл дар чист?
6. Айёми салтанати амир Шоҳмуродро нақл кунед.
7. Дар хусуси муносибат ва рақобатҳои хонигарихҳои Осиёи Миёна, Афғонистон ва Эрон чӣ медонед?
8. Доир ба марказҳои фарҳангӣ-адабии ин давра маълумот диҳед.
9. Умумият ва тафовути доираҳои адабии давраи мазкурро шарҳ диҳед.
10. Кадом хусусиятҳои адабиёти ин давраро медонед?
11. Кадом навъҳои адабӣ дар ин давра бештар ривож ёфтаанд?
12. Машҳуртарин шоирони ғазалсарои давраро номбар кунед.
13. Аз инкишофи маснавӣ ва маснависароёни машҳур маълумот диҳед.
14. Оид ба ташаккул ва тақомули сабки ҳиндӣ маълумот диҳед.
15. Чаро шоирони ин давра ба пояи Бедил расида натавонистаанд?

⁵¹Мушаббак – сӯроҳдор, сӯроҳ - сӯроҳ, ⁵²Рифъат - бузургӣ, баландӣ.

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. Зодгоҳи Бедилро ёбед:
А) Ҳирот; В) Бухоро; С) Машҳад; Д) Исфажон; Е) Азимобод;
2. Унвони ифтихорӣ-адабии Бедилро пайдо кунед:
А) Халлокулмаонӣ; В) Афсаҳулмутакаллимин; С) Лисонул-гайб; Д) Маликулкалом; Е) Абулмаонӣ;
3. Падару бобои Бедил аз кучо ба Ҳиндустон омадаанд?
А) Рум; В) Ироқ; С) Ҳирот; Д) Шероз; Е) атрофи Самарқанд;
4. Санаи таваллуди Бедил кадом сол аст?
А) соли 1600; В) соли 1614; С) соли 1624; Д) соли 1634;
Е) соли 1644;
5. Бедил дар чандсолагӣ ба мактаб дода мешавад?
А) 7-8 солагӣ; В) 8-9 солагӣ; С) 9-10 солагӣ; Д) 4-5 солагӣ;
Е) 5-6 солагӣ;
6. Бедил дар чандсолагӣ китоби муқаддаси исломро хифз кардааст?
А) 11 - солагӣ; В) 10 - солагӣ; С) 9 - солагӣ; Д) 8 - солагӣ;
Е) 7 -солагӣ;
7. Бедил дар чандсолагӣ ба шеърғӯй оғоз кардааст?
А) 6 - солагӣ; В) 7 - солагӣ; С) 8 - солагӣ; Д) 9 - солагӣ; Е) 10 - солагӣ;
8. Бедил дар кадом асараш доир ба шеъри аввалини худ хабар додааст?
А) "Тӯри маърифат"; В) "Ирфон"; С) "Никот"; Д) "Тилисми хайрат"; Е) "Чор унсур";
9. Бедил сафари худро ба шаҳрҳои Панҷоб, Лоҳур, Қашмир, Сарҳинд, Мултон дар кадом асараш баён кардааст?
А) "Ирфон"; В) "Никот"; С) "Тӯри маърифат"; Д) "Тилисми хайрат"; Е) "Чор унсур";
10. Кадоме аз ин сарчашмаҳо доир ба санаи вафоти Бедил маълумот медиҳад?
А) "Ҳафт иқлим"; В) "Музаккир-ул-асҳоб"; С) "Оташкада"; Д) "Мачмаъ-ул-фусаҳо"; Е) "Ҳизонаи омира";
11. Бедил чанд сол умр дидааст?
А) 117 сол; В) 107 сол; С) 97 сол; Д) 87 сол; Е) 77 сол;
12. Бедил ҳамагӣ чанд сол эҷод кардааст?
А) 105 сол; В) 95 сол; С) 85 сол; Д) 75 сол; Е) 65 сол;

13. Таркиби "Куллиёт"-и Бедил чӣ миқдор байтро фаро мегирад?

А) 105000 байтро; В) 95000 байтро; С) 85000 байтро; D) 75000 байтро; E) 65000 байтро;

14. Асарҳои насрии Бедилро ёбед:

А) "Ирфон", "Тӯри маърифат"; В) "Комде ва Мадан", "Рубоӣёт"; С) "Қитъаот", "Муҳити аъзам"; D) "Ғазалиёт", "Тилисми ҳайрат"; E) "Дебоча", "Чор унсур", "Руқъаот", "Никот";

15. Ғазалиёти Бедил чӣ миқдор байтро ташкил медиҳад?

А) 63000 байтро; В) 53000 байтро; С) 43000 байтро; D) 33000 байтро; E) 23000 байтро;

16. Бедил чӣ миқдор ғазал эҷод кардааст?

А) 6165 ғазал; В) 5165 ғазал; С) 4165 ғазал; D) 3165 ғазал; E) 2165 ғазал;

17. Дар девони Бедил чӣ миқдор рубоӣ ҳаст?

А) 7500 рубоӣ; В) 6500 рубоӣ; С) 5500 рубоӣ; D) 4500 рубоӣ; E) 3500 рубоӣ;

18. Нахустин маснавии Бедил кадом аст?

А) "Никот"; В) "Ирфон"; С) "Комде ва Мадан"; D) "Тӯри маърифат"; E) "Тилисми ҳайрат";

19. Кадом маснавии Бедил дар баҳри мутақориб эҷод шудааст?

А) "Никот"; В) "Тӯри маърифат"; С) "Комде ва Мадан"; D) "Ирфон"; E) "Муҳити аъзам";

20. Кадом маснавии Бедил "Мактуби манзум" ном дорад?

А) "Никот"; В) "Руқъаот"; С) "Комде ва Мадан"; D) "Ирфон"; E) "Тӯри маърифат";

21. Маснавии "Ирфон" кай таълиф шудааст?

А) соли 1682; В) соли 1692; С) соли 1699; D) соли 1702; E) соли 1712;

22. Маснавии "Ирфон" дорои чанд боб аст?

А) 50 боб; В) 40 боб; С) 30 боб; D) 20 боб; E) 10 боб;

23. Маснавии "Ирфон" кадом мавзӯёҳоро дар бар мегирад?

А) комилан иҷтимоиро; В) комилан ҳамосиро; С) комилан ҳаҷвӣ-танқидиро; D) комилан сиёсиро; E) ирфонӣ-фалсафӣ ва ахлоқиро;

24. Асари калонтарини насрии Бедил чӣ ном дорад?

А) "Ирфон"; В) "Комде ва Мадан"; С) "Никот"; D) "Руқъаот"; E) "Чор унсур";

25. Мавзӯи марказии "Чор унсур" чист?

А) ҳаҷви мансабдрон; В) танқиди ҳокимон; С) васфи манзараҳои табиат; Д) асари ёддошти аст; Е) мавзӯҳои фалсафии офариниш;

26. Лаҳзаҳои зиндагиномаи Бедил бисёртар дар кадоме аз ин осор ёд шудааст?

А) дар рубоӣташ; В) дар қасоидаш; С) дар ғазалиёташ; Д) дар "Комде ва Мадан"; Е) дар "Чор унсур";

27. Ин матлаъ аз ғазали кадом шоир аст?

*Айш донад дили саргашта парешониро,
Нохудо бод бувад киштии тӯфониро.*

А) Чомӣ; В) Ҳилолӣ; С) Сайидо; Д) Соиб; Е) Бедил;

28. Ғазали зер дар кадом баҳри арӯзӣ навишта шудааст?

*Айш донад дили саргашта парешониро,
Нохудо бод бувад киштии тӯфониро.*

А) Ҳазач; В) Рамал; С) Раҷаз; Д) Мутақориб; Е) Мутадорик;

29. Дар ин байти Бедил кадом навъи шеърӣ беҳтарин дониста шудааст?

Бедил, гуҳари назм касерост, ки имрӯз

Дар баҳри ғазал заврақи андеша давонад.

А) маснавӣ; В) қасида; С) қитъа; Д) рубоӣ; Е) ғазал;

30. Девони ашъори Бедил дорои чӣ миқдор байт аст?

А) 5700 байт; В) 7700 байт; С) 17700 байт; Д) 27700 байт; Е) 37500 байт;

31. Ин матлаъ аз ғазали кист?

Чашми ту ба ҳоли ман гар ним назар хандад,

Хорам ба чаман нозад, айбам ба ҳунар хандад.

А) Чомӣ; В) Ҳилолӣ; С) Сайидо; Д) Соиб; Е) Бедил;

32. Бедил дар чандсолагиаш ба Дехлӣ омад?

А) 10 - солагӣ; В) 14 - солагӣ; С) 17 - солагӣ; Д) 21 - солагӣ; Е) 25- солагӣ;

33. Асари Бедил, ки унвони он аз номи қаҳрамонҳои асосиаш гирифта шудааст, чӣ ном дорад?

А) "Ирфон"; В) "Тӯри маърифат"; С) "Никот"; Д) "Муҳити аъзам"; Е) "Комде ва Мадан";

34. *Аз ҳаё мағзар, ки дар номусгоҳи эътибор*

Шарм мардонро виқор асту занонро зевар аст.

Байти кист?

А) Чомӣ; В) Ҳилолӣ; С) Сайидо; Д) Соиб; Е) Бедил;

35. Матлаи мазкур аз ғазали кист?

Аз губори чилваи гайри ту то бастам назар,

Чун сафи мижгон ду олам маҳв шуд дар якдигар...

А) Чомӣ; В) Ҳилолӣ; С) Сайидо; D) Соиб; E) Бедил;

36. Байти мазкур аз кист?

Ай шамъи базми қудс, надонам чӣ мазҳарӣ,

К-аз ваҳм гоҳ равшану гоҳе мукаддарӣ.

А) Восифӣ; В) Ҳилолӣ; С) Сайидо; D) Соиб; E) Бедил;

37. Достони "Комде ва Мадан" дар таркиби кадом асари Бедил аст?

А) "Тӯри маърифат"; В) "Тилисми ҳайрат"; С) "Никот"; D) "Муҳити аъзам"; E) "Ирфон";

38. Соли таълифи достони "Комде ва Мадан" -ро пайдо кунед:

А) соли 1698; В) соли 1703; С) соли 1707; D) соли 1710; E) соли 1712;

39. Достони "Комде ва Мадан" дорои чанд боб аст?

А) ду боб; В) чор боб; С) шаш боб; D) ҳашт боб; E) даҳ боб;

40. Микдори байтҳои достони "Комде ва Мадан"-ро ёбед:

А) 500 байт; В) 600 байт; С) 700 байт; D) 800 байт; E) 900 байт;

41. Достони "Комде ва Мадан" дар кадом баҳр эҷод шудааст?

А) дар баҳри ҳазач; В) дар баҳри рамал; С) дар баҳри рачаз; D) дар баҳри Чадид; E) дар баҳри Хафиф;

42. Байти мазкур аз кадомин достони Бедил аст?

Базми шах бе руҳаш ҳузур надошт,

Бо ҳазорон чарог нур надошт.

А) "Тӯри маърифат"; В) "Тилисми ҳайрат"; С) "Никот"; D) "Муҳити аъзам"; E) "Комде ва Мадан";

43. Байти мазкур аз забони кадомин қаҳрамони достони "Комде ва Мадан" аст?

Меравам, то ба он дарахт расам,

Шояд аз сояаш ба бахт расам.

А) аз забони шоҳи золим; В) аз забони шоҳи одил; С) аз забони ҳокимон; D) аз забони Комде; E) аз забони Мадан;

44. *Рамзошнои маънӣ ҳар хирасар набошад,*

Таъба салим фазласт ирси падар набошад.

Байти фавқуззикр аз кист?

А) Чомӣ; В) Ҳилолӣ; С) Мушфиқӣ; D) Сайидо; E) Бедил;

45. Байти зерин аз кист?

То фазлу ҳунар оинапардоз нашуд,

З-иқбол даре ба рӯйи кас боз нашуд.

А) Мушфиқӣ; В) Ҳилолӣ; С) Сайидо; D) Соиб; E) Бедил;

46. Мазмуни байти зеринро муайян кунед:

Чашм во кун, ранги асрори дигар дорад баҳор,

Он чи дар ваҳмат нагунҷад, чилвагар дорад баҳор.

А) ишқӣ; В) ҳаҷвӣ; С) паҳлавонию таҳамтанӣ; D) интиқод;

E) васфи баҳор;

МИРЗОСОДИҚИ МУНШӢ

*Таърихи чаҳорбоғи гулгун
кардам,
«Себе» зи «чаҳорбоғ»
берун кардам.*

Мирзо Муҳаммадсодиқи Муншӣ тақрибан байни солҳои 1753-1758 дар деҳаи Чондори Бухоро таваллуд шудааст. Пас аз таҳсили ибтидоӣ Мирзосодиқ ба яке аз мадрасаҳои Бухоро дохил шуда, онро бомуваффақият хатм менамояд.

Шоир пас аз хатми мадраса ҳамчун донишманди зақӣ, олими тавоно, муваррихи пухтакор ва котиби чирадаст эътироф карда мешавад. Муосири Мирзосодиқ, шоири зақӣ Носеҳи Хатлонӣ ба таъбу санъати Содиқ чунин баҳо медиҳад:

**Хусусан Муншии маънимувофик
Сипехри назро субҳ аст Содиқ.
Кунад таҳрири иншо он гуҳаррез,
Қалам гардад саропо найшакаррез.**

Содиқ ҳамчун шоир ва олими забардаст зуд машҳур мешавад. Ӯро ба зудӣ шоҳони манғитӣ ба дарбор даъват мекунанд. Вай дар дарборҳои амир Дониёл (1758-85), амир Шохмурод (1785-1800) ва амир Ҳайдар (1800-1826) хидмат намудааст. Содиқ баробари дафтардорӣ ва муншигӣ, инчунин ба мадҳи амирони мазкур камар бастааст. Аз баъзе ишораҳои маълум мешавад, ки Содиқ аз хидмати дарбор чандон хурсанд набудааст.

Чунончи:

**Гаҳ мадҳи яке зи нафси томеъ кардам,
Гаҳ қадҳи яке беманофеъ кардам.
Шуд умри азиз сарф бо ноқасу қас,
Афсӯс, ки нақди умр зоеъ кардам.**

Содиқ хеле шахси ҳозирчавоб будааст. Рӯзе ӯ ҳамроҳи амир Шохмурод дохили чорбоғ мешаванд. Ӯ аз он ҷо себе мечинад ва амир аз шоир талаб мекунад ки таърихи чаҳорбоғро фавран иншо кунад.

Содиқ мегӯяд:

**Таърихи чаҳорбоғи гулгун кардам,
«Себе» зи «чаҳорбоғ» берун кардам.**

Дар ин байт калимаҳои «себе» ва «чаҳорбоғ», ки мутаносибанд моддаи таърих буда, вожаи «чаҳорбоғ» ба ҳисоби абҷад 1212 мешавад. Аз он се «б»-ро берун кунем, яъне **шашро** тарҳ кунем, 1206 боқӣ мемонад, ки он ба соли 1792 м. баробар буда, таърихи бинои чаҳорбоғ аст.

Баъдтар Мирзосодиқ бо игвои ҳасудон ба Дарвоз бадарға мешавад. Дар ин бора баъзе ишораҳои худи шоир низ гувоҳӣ медиҳад. Ӯ ба ҳокими Дарвоз Муҳаммадраҳимхон ду қасида бахшидааст, ки дар яке аз онҳо чунин ишораҳои шарҳиҳолӣ дида мешавад:

**Намуда нафъи ватан омадам суйи Дарвоз,
Ки то зи худ кунам исботи фикри султонӣ.
Зи гарди роҳи Муҳаммадраҳим Баҳодурхон
Ба чашми бахт кунам сурмаи сулаймонӣ.**

Аз ин қазоват бармеояд, ки дар пирсолӣ шоир ба ин қаламрав бадарға гардида будааст. Шоир баъдтар ба амир Ҳайдар маъзаратномае навишта, дар он ёд мекунад, ки синнаш аз 63 гузашта ва то ин муддат хидматҳои арзандае ба дарбор кардааст. Вале акнун дар айёми пирӣ ӯро аз дарбор дур кардаанд. Пас аз ин ӯ ба ватан меояд ва соли 1819 дар Қарши вафот мекунад.

Дар ин бора ҳамасри ӯ Хумулии Моғиёнӣ дар санаи вафоти Содиқ қитъаи таърихе эҷод намудааст:

**Умри гузарон далели мо бас, ки ҳақим
Аз оби равон ҳаёти куллу шай кард.
Аз чоми фалак касе, ки як нӯш кашид,
Сад неши ситам нишонааш аз пай кард.
Муншии фалак чаноби Мирзосодиқ,
К-абнои замона офарин бар вай кард,
Бигзашт чу аз ҳаёт, дар таърихаш:
«Муншии қадар номаи умраш тай кард».
Содиқ ба суҳан, Хумулӣ, он Хусрав буд,
К-аз Ҳинд сипоҳи фатҳи Руму Рай кард.**

Яъне «Муншии қадар номаи умраш тай кард» моддаи таърих буда, ба ҳисоби абҷад 1235 (соли 1819/20) мешавад.

МЕРОСИ АДАБИИ МИРЗОСОДИҚ

Олими фозил, муваррихи шинохта, муншии мумтоз ва ниҳоят шоири тавоно Содиқ аз худ девон ва маҷмӯаи дигаре боқӣ гузоштааст. Яъне, девони ғазалиёт ва дигаре маҷмӯаи мусаммати муҳаммас, қитъа ва маснавиҳои ӯ мебошад. Девони ғазалиёти Содиқ аз 345 ғазал, 14 мусаммат, 59 рубоӣ, 20 қитъа, 2 қасида, 34 муаммо ва 20 фард иборат мебошад. Маҷмӯаи дигари асарҳои шоир маснавиҳои «Дахмаи шоҳон», «Рафъи тумани Оҳугиру Хайробод», манзумаҳои «Қазову қадар», «Ба духтаре ошиқ шудани дарвеш» ва 33 қитъаи таърих мебошанд.

МАВЗӯЪ ВА МАЗМУНИ ҒАЗАЛИЁТИ ШОИР

Мирзосодиқ лирик, шоири ғазалсаро аст. ӯ дар ғазалсароӣ ғолибан ба Саъдӣ, Хусрав, Ҳофиз, Камол ва Соибу Бедил пайравӣ кардааст. Аз ӯ то ба имрӯз 345 ғазал боқӣ мондааст, ки 2291 байтро ташкил медиҳад. Вале аслан девони Содиқ дорои 15 ҳазор байт будааст. Шоир дар аксари жанрҳои назми замон: ғазал, қасида, рубоӣ, мусаммат, қитъа, маснавӣ ва ғайра шеър гуфтааст.

Бо вучуди шоири сермаҳсул будан, пеш аз ҳама, Содиқ лирик - шоири ғазалсаро мебошад. ӯро Абулмаонии сонӣ, шоҳаншоҳи иқлими сухан ном бурдаанд, ки беҳуда нест.

Барои намуна чанд ғазали шоирро метавон зикр намуд ва зимни он аз санъати сухан истеъдоди эҷодӣ, ҳунари сухансанҷӣ ва пояи шоирии ӯро метавон муайян намуд.

Чунончи:

**Чанд резӣ ба чафо ашки чигаргуни маро,
Ай чафопеша, биё, рез дигар хуни маро.
Дил ба занҷири сари зулфи ту ороме дошт,
Шуд сабо силсилачунбон дили маҷнунӣ маро.
Бо ту, ай сангдил, афсонаи ман дар нагирифт,
Дар дили саҳти ту набвад асар афеуни маро.
Шуълаи оҳи дил оташ зада дар пираҳанам,
Сӯзи пинҳон чу дарун сӯхта беруни маро.
Гуфтӣ аз хоҷири маҳзуни ту шодам, Содиқ,
Шод кардӣ ба ҳамин хоҷири маҳзуни маро.**

Ғазали мазкур аз 5 байт таркиб ёфтааст ва дорои радиф («маро») буда, шоир радифи содаро кор фармудааст, ки ҳадаф аз он таҳким бахшидан ба мазмуни ғазал мебошад. Калимаҳои қофияшуда: чигаргун, хун, мачнун, афсун, берун, маҳзун буда, хуруфи қофия якҷо бо бандаки изофӣ («и») дар шакли «...уни» омадааст. «Н» ҳарфи равӣ буда, худӣ қофия муқайяд мебошад.

Аз нигоҳи вазн низ ғазали боло ҷолиб аст. Ғазал дар баҳри Рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф иншо гардида, шакли афъоили он чунин аст:

- v - - / v v - - / v v - - / v v -

яъне: фӯзилотун, фаъилотун, фаъилотун, фаъилун.

Аз нигоҳи мавзӯ ва мазмуну муҳтаво ғазали боло ишқӣ буда, маҳбуба ҷафопеша, бераҳм, бесабру тоқат, бемеҳр, сангдил, ҳатто хунрез аст. Ошиқ бовафо, пурмеҳр, ростқавл, собир, ғамноқу ғамхор, ҳатто ҷоннисор мебошад. Ҳадафи ошиқ висол аст ва маҳз ба хотири вафои маҳбуба ба ҷоннисорӣ розист. Албатта, оҳангҳои қавии иҷтимоӣ касб намудани ғазалиёти ин давра ва маҳсусан, ғазалҳои Мирзосодиқ ба қонуни инкишофи адабиёти давр ва авзои таърихӣ замон саҳт вобастагӣ дорад, зеро мантиқан нақши образҳои лирикӣ - ошиқ ва маъшуқа ба ҳам зид гузошта шудааст. Ба назари шоир ин дарду ранҷо, азобу шиканҷаҳо завқу лаззати дигар доранд:

Дарду алами ишқ аҷаб лаззати завқе,

Дарду аламе нест туро, бас аҷаб аст ин.

Ишқу муҳаббатро Содиқ беолоишу пок, озодаву соф тасаввур мекунад ва чунин ишқ кори ҳар дуну сифла нест:

Бошад муҳаббат ончунин покиза дурри бебаҳо,

Натвонад ӯро доштан ҳар сифлаву дун дар бағал.

«Мо дар лирикаи ишқии Содиқ - менависад профессор У.Каримов, ду майл, ду равияи ифодаро - эҳсоси ошиқона ва тафаккуроти ошиқонаро дида метавонем». Аз ин рӯ, лирикаи Содиқ хеле заъиф бошад ҳам, оҳангҳои сӯфиёнаву орифона ҷой доранд ва ин майлҳо ғолибан дар ашъори ҷавобии ӯ бештар ба назар мерасанд:

Ба роҳат мерасонад ранҷ бар худ ошно қардан,

Ба ноҳун най шикастан, банд аз шакқар ҷудо қардан.

Намо паҳлу тижӣ аз тору пуди пастии ғафлат,

Набояд тақя бар болини ин маҳмал бино қардан.

Хамидан пойи қадди ростӣ зинат наафзояд,
 Зи пирон хуш наояд тақя бар дӯши асо кардан.
 Дурустиҳои имкони шикаста ваҳшате дорад,
 Ки аз ғайр аз шикастан нест фикри мумиё кардан.
 Дар ин дарё гуҳар шав, қатрае гар обрӯ дорӣ,
 Хубосо чун сари холӣ чӣ лозим бар ҳаво кардан.
 Зудояд занги зулмат аз миси шаб субҳдам, Содиқ,
 Хамин иксир мебахшад нафас аз худ раҳо кардан.

Аз нигоҳи шакл ғазали закршуда навоварие надорад. Яъне ғазал дорои радифи сода («кардан»), қофияҳои муқайяд: ошно, чудо, бино, асо, ҳаво, раҳо буда, бо рави хотима ёфтааст. Аз нигоҳи вазн низ чолиб аст, зеро сӯзу гудоз бо ранҷу машаққат баробар баён шуда, табиати жанр баҳри Ҳазачро тақозо намулдааст. Бино бар он, ғазал дар баҳри Ҳазачи мусаммани солим эҷод шудааст, ки шакли афӯъили он чунин мебошад:

v - - - / v - - - / v - - - / v - - -

яъне: мафӯъилун, мафӯъилун, мафӯъилун, мафӯъилун.

Ғазал оҳанги хеле нозук ва муассири орифона дошта, ҳадаф сайри маънавии солиқ ва паймудани марҳалаҳои камолот аст, ки танҳо тавассути ранҷ, азоб, сабр, хушёрӣ, фурутанӣ, шикастанафсӣ, дурӣ аз таносой, парҳезкорӣ, канорагирӣ аз дунё ва алоқи он ва ғайра мебошад. Аз ин ҷост, ки рӯ овардан ба ранҷ, бо нохун шикастани най (инкисори қолаб), банд аз шакар чудо кардан (барҳам задани ҳичобҳо), паҳлу тухӣ кардан аз тору пуди ғафлат (дил кардан аз дунёи моддӣ), тақя бар дӯши асо кардан (ба олами бесамар дил бастан), ваҳшат (душвории роҳ), гавҳар шудан (пинҳон будан), хубоб (худнамоӣ) ва ғайра ифодаҳои нодиру тозаанд ва ин ҳама тозақориҳои ҳуди адиб аст.

Интиҳоби калимаҳо, коргирӣ ва маънисозии мазмунбофӣ аз онҳо, рамзу киноя касб кардани баёну ифода низ вобаста ба мазмуну муҳтаво ва мавзӯи ғазал мебошад. Ин ҳолат, албатта, хоси табиати ашъори ирфонист, ки дар ашъори шоирони ин аср низ хеле кам бошад ҳам, дида мешавад.

Яке аз масъалаҳои, ки дар ашъори Содиқ ва бештар дар ғазалҳои ӯ ба назар мерасад, инъикоси оҳангҳои иҷтимоӣ мебошад. Дар ин аср низ вобаста ба сиёсати пешгирифтаи ҳукуматдуро-

ни амири ҳолати қувваҳои эҷодӣ-адабӣ чандон хуб набудааст. Бино бар он, оҳанги шикоят аз ҳолати танги муҳт ва аҳволи нохуби аҳли адаб, бо омезиш ба панду насихат, андарзу мавъизат, танқиди ҷаҳолату нодонӣ, зулму бедодӣ, беодилию қаллобӣ, фитнагарию фиреб, инчунин танқиди зимомдорони замон, рафтори рӯҳониён, кирдори зоҳидону парҳезкорон ва ғайра дар лирикаи Содиқ тасвир шудааст:

**Чуз китобам ҳамнишини нуктадон пайдо нашуд,
Чуз найи килкам ҳарифи ҳамзабон пайдо нашуд.
Дил зи танҳой ба ҷон омад, дилороме наёфт,
Ҷони беоромро ороми ҷон пайдо нашуд...**

Ё худ:

**Бо мо замона тарки хусумат намекунад,
Ҷун сифла ҳеҷ касби мурувват намекунад.
Чанд афканад ба маҷлиси мо шӯр муҳтасиб?
Он беадаб риояти суҳбат намекунад.**

Дар лирикаи Содиқ ва махсусан, дар ғазалҳои ӯ дар баробари ишқу ошиқӣ васфи маҳбуба, баёни олами маънавӣ ва зебоӣҳои зоҳирии ӯ ситоиши баҳор, гулу лола, насиму нақҳати баҳорон, маю мусиқӣ низ ҳаст. Инчунин, мавзӯҳои пандуандарзӣ: эҳтироми инсон, дӯст доштани ватан, рӯ овардан ба илму таҳсил, меҳнатдӯстӣ, хайрхоҳию хоксорӣ, фурӯтанию шикастанафсӣ, ростгӯӣ, ширинзабонӣ, парҳезкорӣ, ҳалолкорӣ, эҳтироми падару модар, устоду омӯзгор, вафо ба аҳд ва ғайра хеле хуб ба мушоҳида мерасад. Дар баробари ин шоир хислатҳои бади инсониро аз қабилӣ қатлу ғорат, мардумозорӣ, авомфиребӣ, бухтону дурӯғгӯӣ, муфтхӯрӣ, ҳавобаландӣ, қибру ғурур, худписандӣ, ҳасисию мумсикӣ, танпарварӣ, қалтабонӣ ва ғайраро нақӯҳиш менамояд. Вале мавзӯи марказии ғазалиёти ӯ суннатӣ буда, ишқу исёнҳои қалбии инсон, шӯру валвалаҳои ботинӣ, садои дилҳо, зорӣ ошиқу истиғнои маҳбуба ва ғайра хеле қавӣ садо медиҳанд.

Ҷунончи:

**Зор мурдему руҳат сер надидем, дарег,
Нуктае аз лаби лаълат нашунидем, дарег.
Ҷон зи бемории хичрон ба лаб омад аз шавк,
Шарбати васли ту ҳаргиз начашидем, дарег.**

Дар ғамат гунчасифат сар ба гиребон бурдем,
 Чун гул аз ғусса гиребон надаридем, дарег.
 Монд дар пойи дили хастаи мо хор фуру,
 Гуле аз гулшани васли ту начидем, дарег.

Бими онро, ки шавад сӯзи дили мо зоҳир,
 Сӯхтем аз ғаму оҳе накашидем, дарег.
 Остони ту бувад мақсади арбоби вафо,
 Мо ба он мақсади олий нарасидем, дарег.
 Чон надодем чу Содик ба ғами дарди ту, хайф,
 Сарф шуд нақду матоъе нахаридем, дарег.

Аз нигоҳи шакл ғазали мазкур анъанавӣ буда, дорои ҳафт байт, радифи сода («дарег»), қофияи мутлақ (харфи равӣ - «д»), матлаъ, мақтаъ, тахаллус ва ғайра мебошад. Он дар баҳри Рамали мусаммани махбуни мақсур (баъзан аслам, аслами мусаббағ) эҷод шудааст, ки шакли афоъили он чунин аст:

- v - - / v v - - / v v - - / v v ~ (баъзан: - - / - ~

Радиф дар ин ғазал бори ғоявӣ мекашад ва барои муайян намудани ҳолати қаҳрамони лирикӣ - ошиқ мусоидат мекунад.

Аз нигоҳи мавзӯ, мазмуну муҳтаво ғазали боло ишқӣ буда, баёни ҳолати ошиқ, яъне, ҳичрон ва дурӣ аз висол, интиҳои рӯзгор ва афсӯсу хайфу дарег изҳор намудани ошиқ мазмуни онро фароҳам овардааст.

Чанбаҳои хунарӣ низ хеле қолиб аст: вобаста ба мавзӯи ишқ: зор мурдан, сер надидани рӯй, нашунидани нукта, ба лаб расидани қон, чашидани шарбат, дарег ва ғайра, калимаҳои мутаносиб ҳамагӣ дар ду байт мебошанд. Ин ҳолат то интиҳо идома дорад. **Киноя**, мачоз - яъне мурдан - гузаштани беҳудаи умр; қон ба лаб омадан - яъне тоқат намудан ба ҳама гуна душворихо; начашидани шарбати васл - иттифоқ наафтодани висол; гунчасифат - мисли гунча; сар дар гиребон будан - ҳанӯз нашукуфтан, яъне ба маънии ҳанӯз аз дунё баҳра набардоштан ва ғайра. **Тавсиф**: дили хаста, мақсади олий; **истиора** – гунчасифат, гул, ки танҳо монандкунандаҳо иштирок доранду монандшавандаҳо нестанд ва ғайра.

Албатта, чанбаҳои хунарӣ дар шеъри шоирони ин рӯзгор мисли асрҳои XII, XIII, XIV, XV нест, вале шоирони ҷудогона дар ҳар сурат нисбатан санъату хунари воло доранд, ки Содикӯ Ҳозик, Шӯхию Парӣ аз он ҷумлаанд. Хусусан, дар

газалсароӣ ин шоирон нисбатан панҷаи қавитаре доштаанд, зеро газали онҳо дар интиҳои ҳол асосҳои таҳаввули жанрро дар ин давра муайян менамояд.

МАСНАВИИ «ДАХМАИ ШОҲОН»

Мирзосодиқ на танҳо дар эҷоди навҳои хурди лирикӣ хушзавқ аст, балки дар дostonсароӣ ҳам адиби тавоно мебошад. Аз ӯ чор маснави низ боқӣ мондааст. Аз ҷумла: «Рафъи тумани Охугиру Хайробод», «Ба духтаре ошиқ шудани дарвеш», «Қазову қадар» ва «Дахмаи шоҳон». Маснави «Дахмаи шоҳон», ки соли таълифи он дақиқ қайд нашудааст, муҳаққиқон таърихи онро солҳои 1785, 1791 ва 1796 ишора кардаанд. «Дахмаи шоҳон» аз нигоҳи сохтор ва мазмуну мундариҷаи худ хеле ҷолиб аст. Дoston аз муқаддима ва қисмати асосӣ иборат мебошад. Муқаддимаи асар аз се бахш фароҳам омадааст. Дар бахши аввал мулоҳизаҳои фалсафии адиб, муносибати ӯ ба мирону шоҳон, адлу дод, ноодилию бедодӣ баён гардидааст.

Дар бахши дуюм оид ба авзои замон, муҳити зиндагӣ, бевафоии дунё, арзиши илму дониш, фазлу хунар баҳс карда мешавад. Бахши сеюми муқаддимаи асар доир ба мушоҳидаву сайру– гашти шоир дар атрофи шаҳри Бухоро ва ҳаводиси ба ӯ дучорномада баҳс мекунад. Муқаддимаи дoston бо зерфасли «Тасвири девони маъбад» интиҳо меёбад.

Қисмати асосии дoston, ки пас аз муқаддима меояд, «Ибтидои шурӯъ дар максуд» нахустзерфасли он мебошад. Мушоҳидаҳои шоир ба тасвири «Дахмаи Субҳонқулиҳон» оғоз гардида, баъд тасвири «Дахмаи Убайдуллоҳон», «Дахмаи Абулфайзхон» ва «Дахмаи Абдулмуъминхон» меояд ва бо ҳамин дoston ба поён мерасад.

Дар қисмати асосии дoston, ҳангоми сайри шоир ногаҳ аз дахмае садое баланд мешавад, ки:

**Кушо сӯйи мо чашми ибрат, нигар,
Ки будем шоҳони зарринкамар!**

Ҳадаф зикри бебақои дунё, пушаймонӣ аз амалҳои носавобу зишт мебошад.

Баъд шоир садои басо ҷозибу ҷолибе аз як дахмаи мрамарин мешунавад, ки он аз зиндагии бемаънӣ, кирдори носавоб, амалҳои нохуби худ ҳангоми ҳукуматдорӣ бо сӯзу гудоз ривоят мекунад. Ин дахмаи ҳокими аштархонӣ - Субҳонқулиҳон будааст.

Мирзосодиқ баъд аз шунидани садои ин амир боз пештар ме-
равад ва дахмаи Убайдуллохон пеш меояд. ӯ садои ин амиро
мешунавад, ки аз таърихи салтанати золимонаи худ хикоя ме-
намояд. Амири мазкур аз фаъолияти золимонаи хеш саҳт пу-
шаймон гардида, худро хеле сарзаниш мекунад. Убайдуллох-
он аз кардаҳояш норизост ва таъкид мекунад, то ки одамон
чунин ғалатхоро содир накунад.

Мирзосодиқ ба оромгоҳи Абулфайзхон наздик мешавад.
Абулфайзхон ҳам мисли дигар амирон аз кирдорҳои худ саҳт
пушаймон аст:

**Манам шох Абулфайзи мулки Бухор,
Падар то падар хусрави тоҷдор.**

Абулфайзхон вақти сари қудрат омаданаш асосан ба
айшу нӯш, танпарварию фориғболӣ дода мешавад. Худи
амир мегӯяд:

**Маро модари даҳр рӯзе, ки зод,
Дари айшу ишрат ба рӯям кушод.
Нишонданд дар маҳд ҳамчун сарир,
Ба комам шакар реҳт бар чойи шир.
Дувумбора бар таҳти шохӣ нишонд,
Ба фарқам хазойини дунё фишонд.**

Шоир зулми амиро аз забони муғанӣ ва соҳҳои муסיқӣ ба
тариқи ташхису тамсил зикр мекунад:

**Яке дод танбӯро гӯшмол,
Ки аз дасти ман пеши шоҳам манол.
Чунин гуфт танбӯр: Ай зулмгар,
Чаро мезанӣ захмам андар чигар?
Расида маро корд бар устухон,
Нишаста бурун аз танам тори чон.
Ба нохун дилам хунфишон мекунӣ,
Маро манъ боз аз фиғон мекунӣ?
Ҳамагуфт танбӯр нолида зор,
Дили чангу най шуд зи дардаш фиғор,
Ба якборагӣ ҷумла кардӣ фиғон,
Найистон шуд аз нола рӯйи чаҳон.**

Ин амир ҳатто барои мансаб писари худро нест мекунад:

**Хусусан, ки аз масти чомӣ ҷох
Писарро намудам ба дастам табоҳ.**

Сабоҳе гузаштам ба тарфи чаман,
 Чу гул лаб пур аз ханда аз анчуман.
 Шунидам ман аз боғбони ҷаҳон,
 Ки мегуфт дар хидмати гулситон:
 - Бибурранд гар бехчасти ниҳол,
 Физояд бар он наҳл бори камол.
 Чу бишнидам аз боғбон ин суҳан,
 Ба сӯйи ҳарам омадам аз чаман.
 Ниҳоле, ки аз решаам руста буд,
 Ба пеши қадаш сарв дилҳаста буд,
 Ба теги ғазаб кардам ўро ҳалок,
 Ба хокаш супурдам, задам рӯйи хок.
 Чунин кор кардам ба уммеи он,
 Ки шояд маро давлати ҷовидон.

Абулфайзхонро дар мавриди зарурӣ, яъне ҳамлаи Раҳимбии манғит дӯстон-душман, итоаткорон-нофармон ва чамъаш-парешон шуданд. Раҳимбӣ ўро қатл кард, аз ин рӯ, Абулфайзхон мукофоти амалро пеши рӯ меорад ва бо сӯзу гудоз мегӯяд:

**Зи бас маст будам зи чоми ғурур,
 Мукофотро дидам аз хеш дур.
 Кунун ин мукофоти кирдорҳост,
 Ҳамин ранҷам озори озорҳост.
 Маранҷон дили халқ аз баҳри ў,
 Ки бошад ҷаҳон душмани дӯстрӯ.**

Яъне, дар дoston сокини ҳар як даҳма саргузашти худро бо тамоми ҷузъиёт, бо забони худааш қоиладар мешавад. Агар зиштқору золим бошад, аз кардааш саҳт пушаймон аст. Агар заррае кори хуб карда бошад, натиҷаи онро ҳатман дидааст. Дароғо, ки ин амирон ҳанӯз солҳои салтанатдорӣ инро фикр накардаанд. Онҳо салтанати худро «безаволу ҷовид» донистаанд. «Даҳмаи шоҳон»-и Содик дар заминаи ривояте, ки миёни мардум паҳн шудааст, эҷод гардидааст. Он ривояти шоҳони афсонавии Эрони қадим мебошад ва ба наср таълиф шуда, аз пораҳои шеърӣ барои тасдиқи фикр кор гирифта шудааст.

Яъне, Искандари Макдунӣ бо Афлотун ва лашқараш ба қаламрави Аҷам ворид шуда, Афлотун даҳмаҳоро ба ў нишон медиҳад. Инҳо даҳмаҳои Ҷамшед, Рустам, Фаридун, Исфандёр, Наримон, Манучеҳр, Барзу, Сухроб ва дигарон аст.

Тавофути асари Содиқ аз дахмаи ривоятӣ аз он иборат аст, ки:

1. Дар ривоят аз кирдори нек қисса карда мешавад ва дар асари Содиқ танҳо амалҳои зишти онҳо баён шудааст.

2. Асари халқӣ бо усули ривоят, нақл буда, асари Содиқ бевосита аз забони худи қаҳрамон аст.

3. Дар асари халқӣ пир донишманду соҳибтаҷриба буда, дар асари Содиқ мушоҳидаи адиб асоси тасвир қарор дода шудааст.

4. Мавзӯ ва мазмуни асари Содиқ дар адабиёти тоҷик нав буда, ба адабиёт таъсири амиқ мегузорад. Адибон: Мирзо Абдулазими Сомӣ, Абдуррахмони Тамкин, Аҷзии Самарқандӣ дар пайравии Мирзосодиқ асар таълиф кардаанд.

Бояд гуфт, ки тозақориҳо ва навовариҳои Мирзосодиқ дар таҳаввули ғазал ва эҷоди маснавӣ хеле назаррас мебошад. Аз ин рӯ, ӯ дар таърихи адабиёти охири асри XVIII ва оғози асри XIX чун адиби навоар мавқеъ дорад.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Доир ба овони ҷавонии Мирзосодиқи Муншӣ чӣ медонед?
2. Сабабҳои асосии ба дарбор ҷалб намудани Мирзосодиқро дар чӣ мебинед?
3. Сабаби ба Дарвоз бадарға шудани шоир чист?
4. Поёни рӯзгори Мирзосодиқ дар кучо ва чӣ гуна сипарӣ гардидааст?
5. Мероси адабии шоирро номбар кунед.
6. Мавқеи ғазал дар таркиби девони Мирзосодиқро шарҳ диҳед.
7. Мазмуну муҳтавои ғазали «**Чанд резӣ ба ҷафо ашки ҷигаргуни маро**»-ро нақл кунед.
8. Ғазали «**Ба роҳат мерасонад ранҷ бар худ ошно кардан**»-ро аз ёд гӯед.
9. Ғазали «**Зор мурдему руҳат сер надидем, дарег**» ба кадом мавзӯ бахшида шудааст?
10. Мазмуни муҳтасари маснавии «Дахмаи шоҳон»-ро нақл кунед.
11. Тавофути достони «Дахмаи шоҳон»-ро аз ривояти халқии он тавзеҳ диҳед.
12. Мирзосодиқ дар маснавии «Дахмаи шоҳон» ба кадом масъалаҳои иҷтимоӣ бештар тавачҷуҳ зоҳир кардааст?
13. Хусусиятҳои бадеии маснавии «Дахмаи шоҳон»-ро шарҳ диҳед.

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. Дар авохири асрҳои XVIII ва XIX кадом сулола дар Мо-вароуннаҳр дар сари кудрат буд?

A) Сафавихо; B) Шайбониho; C) Темурихо; D) Аштархониho;
E) Манғитиho;

2. Охирин намояндаи Аштархониho кӣ буд?

A) Абдулазизхон; B) Субҳонқулихон; C) Убайдуллохон; D) Нодиршоҳи Афшор; E) Абдулфайзхон;

3. Аввалин намояндаи Манғитиho кӣ буд?

A) Дониёл; B) Шохмурод; C) Ҳайдар; D) Насруллох; E) Ра-химхон;

4. Машҳуртарин ҳавзаҳои адабии замони Манғитиho кадом-хоанд?

A) Ҳироту Балх; B) Шерозу Исфаҳон; C) Машҳаду Нишо-пур; D) Ҳисору Хатлон; E) Бухоро, Хӯқанд ва Хева;

5. Байти зерин аз кист?

Ғариқи баҳри ваҳдат қилваи касрат намебинад,

Зи зери об натвон дид мавҷи оби дарёро.

A) Сайидо; B) Соиб; C) Бедил; D) Мушфиқӣ; E) Шавкати Бухорӣ;

6. Байти зеринро кӣ гуфтааст?

Маънии баланди ман фаҳми тунд меҳоҳад,

Сайри фикрам осон нест, қўҳаму кутал дорам.

A) Сайидо; B) Соиб; C) Мушфиқӣ; D) Шавкати Бухорӣ;
E) Бедил;

7. Дар деҳаи Ҷондори Бухоро кадоме аз ин адибон таваллуд шудааст?

A) Сайидо; B) Соиб; C) Бедил; D) Ҳилолӣ; E) Мирзо Содик;

8. Мирзо Содик дар кадомин шаҳр аз олам гузаштааст?

A) Ҳирот; B) Хатлон; C) Ҳисор; D) Раштон; E) Қарши;

9. Кадоме аз ин асарҳо аз Мирзо Содик аст?

A) "Ирфон"; B) "Шахрошӯб"; C) "Баҳориёт"; D) "Лайлӣ ва Мачнун"; E) "Даҳмаи шоҳон";

10. Кадоме аз ин тазкираҳо дар бораи Мирзо Содик маълумот медиҳад?

A) "Лубоб-ул-албоб"; B) "Нафаҳот-ул-унс"; C) "Ҳафт иқлим";
D) "Оташкада"; E) "Мачмуат-уш-шуаро";

ЧУНАЙДУЛЛОҲИ ҲОЗИҚ

*Бори узви чоҳро ҳар сифла
натвонад кашид,
Ҳеч тори анкабуте иқди
гавҳар мекашад?*

Яке аз шоирони тавонои асри XIX Чунайдуллоҳ ибни Шайхислом Ҳозик буда, доир ба ному насаби хеш дар достони «Юсуфу Зулайхо» мегӯяд:

**Ҳамин «Ҳозик» таҳаллус дораму ном,
Чунайдуллоҳ ибни Шайхислом.**

Инчунин Абдулкарим Фазлии Намангонӣ («Мачмӯат-уш-шуаро») низ чунин таъкид кардааст:

**Чунайд он ҳакими билоди сухан,
Ки шаҳри Ҳирот аст ўро ватан.
Мудакқиқ ба таҳқиқи илму сифот,
Бувад ибни Ислом-шайхи Ҳирот.**

Ҳозик дар миёнаи солҳои 80-уми асри XVIII таваллуд шудааст. Зодгоҳи ӯ маҳаллаи Кархи Ҳирот мебошад. Чунайдуллоҳ таъби баланду зеҳни бурро дошта, дар аввалҳои ҳукмронии амир Ҳайдар (1800-1826) аз Ҳирот ба Бухоро омадааст. Ӯ дар мадраса яке аз беҳтарин толибилмон буда, осори адибони асримиёнагири низ хеле дақиқ меомӯзад. Дар баробари ин илми тибро ҳам хеле хуб омӯхта, таҳаллуси «Ҳозик»-ро аз ҳамин ҷиҳат интиҳоб менамояд. Ҳозик соли 1805 мадрасаро хатм мекунад ва дар мадрасаи Олӣ бо фармони амир Ҳайдар имом таъйин карда мешавад. Даре нагузашта Чунайдуллоҳи Ҳозикро ба дарбор даъват мекунанд. Баъди чанде фаъолият дар дарбор тафаккури шоирро нисбат ба он дигар намуд. Ӯ хуб фаҳмид, ки

шахсони нолоиқ хеле зиёд будаанд ва бо ин тоифа аҳли хирад ҳамкорӣ кардан наметавонанд:

**Бори узви чоҳро ҳар сифла натвонад кашид,
Ҳеч тори анкабуте иқди гавҳар мекашад?**

Шоирони ҳасуди дарбор Ҳозикро нотавонбинӣ мекарданд. Чалолӣ, ки худ чандон истеъдоди баланд надошт, Ҳозикро боре ҳачви саҳт намуд. Ҳозик «Қасида дар ҷавоби ҳачви мавлоно Чалолӣ» - ро менависад, ки чанд байте аз он чунин аст:

**Дар хотирам расад чу ҳаёли қасидаат,
Гардад дилам сияҳ зи зуғоли қасидаат.
Гуфтӣ, ки зода табъи ман ин бикр фикрро,
Сад шӯр карда духтари золи қасидаат.
Ай карда шеъри халқ ба чандин бало дучор,
Бояд гирист, оҳ, ба холи қасидаат.
Худ равшан аст гавҳари мазмуни дигарон,
Торику сакта аст зулоли қасидаат.
Ай рӯбахак, ба шери жаён панҷа мезанӣ,
Даркаш забон, ки нест маҷоли қасидаат.
Ҳозик, чӣ ҳолат аст, дарад пардаи туро,
Нақсат намуда руҳ зи «камоли» қасидаат.**

Муноқиша миёни ду шоир бошад ҳам, амалан ҳадафи Ҳозик ҳуди амир аст. Аз ин рӯ, аз доираи адабии Бухоро дилмонда шуда, ба Хӯқанд омадани Ҳозик қайд нашуда бошад ҳам, дар оғози салтанати амир Умар иттифоқ афтодани он ба ҳақиқат наздик мебошад.

Ҳозик муддате дар ин доираи адабӣ созиш намуда, ҳатто ба амир Умар баъзан пайравиҳо мекунад. Яке аз чиддитарин иқдомҳои Ҳозик дар ин доираи адабӣ ба эҷоди достони «Юсуфу Зулайҳо» камар бастанӣ шоир ба шумор меравад. Дар ин бора Ҳозик баъзе ишораҳои судманд низ дорад:

**Мабош аз шеъри мардум ҳарфгустар,
Либоси орият то чанд дар бар?
Бигӯ чун Ҳозик, ар дорӣ димоғе,
Бикун равшан, агар дорӣ ҷароғе.**

Шоирони маддоҳи дарборӣ: Вазир, Нола, Фазлӣ, Дабир ва Афсӯс Ҳозикро дар ҳузури амир бадгӯйҳо мекарданд. Шоир ва тазкиранигор Абдулкарими Фазлӣ дар «Мачмӯат-уш-шуаро» - и худ аз Ҳозик ёд намуда, ўро дорои истеъдоди баланд медонад, вале «марди девона» ва «муҳолифмизоч» ном мебарад:

**Ба фанни сухан гарчи фарзона аст,
Валекин аҷаб марди девона аст.
Каландармизоч асту девонахӯст,
Вале дар фунуни сухан тозагӯст.**

Аз баъзе ишораҳои Ҳозик пайдост, ки ӯ худро зиракона ба девонагӣ вонамуд карда будааст:

**Гар намехоҳӣ, ки дарди сар кашӣ аз рӯзгор,
Ҳамчу Ҳозик бо камоли зиракӣ девона бош.**

Аз қазовати боло маълум мегардад, ки мочароҳои аҳли дарбор ва тамаллуқи шоирони тамаъкору чоплус Ҳозикро басо озурда намуда, ба ӯ фишори маънавӣ меоварданд.

Аз ин сабаб, Ҳозик дар дарбори амир Умархон фаъолият карданро дигар дуруст намебинад. Хусусан, ин ҳолат баъди ба сари тахт омадани писари ин амир Муҳаммадалихон боз ҳам ногувортар мегардад. Ин аст, ки Ҳозик аз дарбори Муҳаммадалихон канораҷӯӣ намуда, ба Бухоро меояд ва дар ин шаҳри бостонӣ бо пешаи табибӣ касби маош мекунад.

Ӯ аз рӯи эҳтиҷҳои зиндагӣ бо баъзе соҳибмансабон қаробат чустааст. Боре яке аз соҳибмансабон ба шоир ваъда медиҳад, ки ба ӯ (ба Ҳозик) асп инъом мекунад. Вале пас аз гузаштани чанд муддат аз қавлаш бармегардад. Ҳозик ба он кас чунин китъаи ҳачвиро мебахшад:

**Расид муҳри тило, лек аспи мо нарасид,
Бигӯ, намедиҳамат, то ба кай баҳона кунӣ?
Муносиби ту ба он шавкату чалол ин аст,
Ки хешро магарам муҳраи замона кунӣ.
Кучо равост, ки худро барои як аспе
Миёни халқ ба беҳимматӣ фасона кунӣ...**

Ҳозик чанд гоҳе дар Хоразм низ будааст, ки онро солҳои 1825-29 тахмин кардаанд, зеро дар ин солҳо Муҳаммад - Раҳимхон вафот карда, ба сари кудрат Аллоҳқулихон омада буд.

Муҳимтарин хусусияти доираи адабии Хоразм он будааст, ки бо ташаббуси сарвари ин доираи адабӣ - Мӯнисӣ Хоразмӣ тарҷумаи осори адибони асримиёнагии тоҷик ба забони ўзбекӣ хеле авҷ гирифта будааст. Соли 1829 Ҳозик аз Хоразм боз ба Бухоро бармегардад ва Ҳочӣ Ҳақимхонро (муаллифи «Мунтахаб-уттаворих»-ро), ки аз саёҳат баргашта буд, пешвоз мегирад.

Ҳозик бисёр мехост, ки ба сафари олам баромада, ба ин во-
сита аз низои ҳасудон раҳой ёбад. Вале имконоти моддӣ ба шоир
даст намедод, ки онро аз баъзе ишораҳои шикваомези Ҳозик
пай бурдан мумкин аст:

**Даме расид ба хотир, ки сӯи Рум равам,
Ки шояд ин дили ғамгин шавад нишотпазир.
Зи сайри шом гаҳе рехт бар дилам савдо,
Ки субҳи айш дамад шоядам зи шомӣ замир.
Шикаст фикри Ҳалаб гоҳ шиша дар роҳам,
Намуда гоҳ Фарангам дар оина тасвир.
Гаҳе зи Ҳинд намак рехт дар дили решам,
Гаҳе зи Миср шакар ёфт тӯтии таҳрир.**

Шоир дар китъаи боло орзуи шаҳрҳои Руму Шом, Ҳалабу
Фаранг (Аврупо), Ҳинду Мисрро дар сар доштааст, вале он
амалӣ нашудааст. Амир Насруллоҳ мехост Ҳозик яке аз
муқаррабони ӯ бошад, вале шоир аз ӯ дурӣ меҷуст, зеро
Насруллоҳ пайваста дар андешаи кишваркушоӣ, ғорату
асиргири буда, борҳо ҳатто ба Хӯқанд лашкар кашидааст.

Ӯ бори сеюм соли 1842 ба Хӯқанд ҳучум намуда, дар он ҷо
қатли ом менамояд. Ҳозик дар як қасидааш оқибати чангро баён
намуда, амиро ба сулҳ даъват мекунад:

**То бувад сулҳ, чанг натвон кард,
Чанг бошад, диранг натвон кард.
Шоҳ бояд хурад ғами олам,
Не ки з-он оламе фитад дар ғам.**

Амир маслиҳати шоирро қабул мекунад. Баъд ӯ аз Ҳозик
талаб менамояд, ки ин пирӯзияшро дар қасидае васф кунад.
Ҳозик «пирӯзӣ»- и амиро дар байти зерин маҳкум мекунад:

**Буридӣ бар қади худ аз маломат
Либосе то ба домони қиёмат.**

Амир аз шунидани он дар ғазаб мешавад. Ҳозик дар Шаҳ-
рисабз дар хонаи дӯсташ-Ҳакимхон паноҳ мебарад. Амир
Насруллоҳ писари шоирро, ки Мухташам ном дошт, ба Шаҳ-
рисабз фиристода, омадани Ҳозикро талаб мекунад. Ҳозик байти
зеринро навишта ба амир мефиристад:

**Чун ҳузурам сабаби ранчиши табъат гардад,
Меғузрезам, ки малулат накунам бори дигар.**

Амир аз ин кори шоир дар ғазаб шуда, Душанбой ном дузд-ро барои овардани сари Ҳозик амр мекунад.

Ин бешараф бо се тан бадандеши дигар ба Шаҳрисабз омада, шабонгаҳ ба хонаи хоби Мавлоно Ҳозик ворид шуда, ўро ба қатл мерасонанд ва сари шоирро бо худ ба Бухоро мебаранд. Ба ҳамин тариқ, Чунайдуллоҳи Ҳозик 14-уми январӣ соли 1843 дар вилояти Шаҳрисабз вафот кардааст.

МЕРОСИ АДАБИИ ЧУНАЙДУЛЛОҲИ ҲОЗИК

Сарфи назар аз мураккабии авзои замони зиндагии Ҳозик ва nobасомониҳои рӯзгори ӯ, аз ин шоир осори пурарзише боқӣ мондааст. Он осор аз «Девони ғазалиёт», достони «Юсуфу Зулайхо», рисолаҳои «Воқеоти исломӣ» ва «Таҳқиқ-ул-қавоид» иборат мебошад. Рисолаи «Таҳқиқ-ул-қавоид» номи дигар низ дорад, ки он «Шарҳи қонунча» аст.

«ДЕВОНИ ҒАЗАЛИЁТ»-И ҲОЗИК

Дар девони шоир ғазал мавқеи марказӣ дорад. Чун анъана мавзӯи асосии ғазал ишқ аст. Ин мавзӯ бо тамоми ҷузъиёт: ҳичронӣ висол, сабру тоқат, васфи хусну ҷамоли дилбар, бевафой ва сустакдӣ, номехрубонӣ, сарддилӣ ва ғайра ба тасвир омадааст. Дар иртибот ба ин мавзӯ маъно бода (ҳамчун рамзи хушгузаронии умр, зиндагӣ), васфи баҳор ва ҷузъиёти ин фасли арӯси сол: резиши борони найсонӣ ҷоришавии садои обҳо, нақхати гулҳову муаттариӣ насими субҳгоҳӣ, сафои самову гармои ҳаво ва монанди инҳо хеле ҳунармандона аст.

Чунончи, дар ин ғазал, ки шояд дар даврони нисбатан солхӯрдагии Ҳозик эҷод шуда бошад:

Ёди айёме, ки пур аз май сабӯе доштем,

Шаб ҳама шаб бар сари ғам ҳою ҳе доштем.

Шаб ниҳон 3-ағёр мову ёр дар базми висол

Бо ҳам аз имои абрӯ гуфтугӯе доштем.

Гардиши даврон гули моро чунин пажмурда сохт,

В-арна, дар ин боғ мо ҳам рангӯ бӯе доштем.

3-инқилоб андеша кун, моро ба чашми кам мабин,

Дар диёри хеш мо ҳам обрӯе доштем.

Қаҳрамони лирикии ғазали Ҳозик пайваста дар изтироб,

хаяҷон аст, зеро ба ин ҳолат ӯро маҳбуба овардааст. Доираи фаъолият ва муносибати қаҳрамони лирикӣ - ман пурвусъат, серҷабҳа ва гуногуншакл аст. Вале асосан олами ботинии ӯ дар муносибат бо маҳбуба ошкоро мегардад. Ошиқ намехоҳад, ки ағёр аз ин сир пай барад. Ӯ пурсабру пуртоқат ва ҳифзқунандаи асрору розҳост:

**Ҳозик, мағӯ ба беҳирадон рози ишқро,
Аз анбару абир кашад гову хар чӣ ҳаз?!**

Қаҳрамони лирикӣ - ман ғолибан чанбаҳои васеи иҷтимоӣ мегирад. Дар симои ағёр беҳирадию пастфитратӣ, ноқобилию ноухдабароӣ, золимию худписандӣ, кӯтоҳназарию зоҳирбинӣ, ҳарисию мардумфиребӣ ва дигар амалҳои зиштро ҷамъбаст менамояд. Аз ин рӯ, душвориҳои ҳаёт пайваста бар дӯши хирадмандону оқилон аст.

Ин аст, ки Ҳозик мегӯяд:

**Маро чун бишқуфад хотир, ки ҳамчун гунчаву лола
Дилам хун аст тӯ бар тӯ, чигар доғ аст то бар то.
Дар ин айём ҳар кас кас ҷоми айше мекашад чун гул,
Ману доғи дилу ҳуни чигар чун лолаи ҳамро.**

Лирикаи иҷтимоии ӯ баъзан вусъати бештаре пайдо намуна, ҳатто оҳангҳои қавии сиёсӣ низ мегирад. Ба ақидаи Ҳозик, соҳибмансабон бояд шахсони сазовору лоиқ бошанд. На ҳар як шахс аз уҳдаи корҳои роҳбарӣ баромадан метавонад. Дар системаи роҳбарӣ бояд принсипи чиддие ҳукмрон бошад, то ки шахсони тасодуфии беистеъдод ба мансабҳои баланди давлатӣ соҳиб шуда натавонанд. Таърих гувоҳ аст, ки агар шахси нолоиқе сари мансабе ояд, ҷомеа дучори мушкilotи сершумор хоҳад шуд:

**Халки оламро на ҳар дун даст бар сар мекашад,
Ин қадах аз даври гардун меҳри Ховар мекашад.
Бори узви чоҳро ҳар сифла натавонад кашид,
Ҳеч тори анкабуте нақди гавҳар мекашад?**

Яъне, ба ин восита лирикаи шоир чанбаҳои воқеии ҳаётӣ гирифта, ба ҳаёти ҷамъият ва рӯзгори мардум бештар наздик мешавад. Шоир батаъкид мегӯяд, ки шахсони ҳариси чоҳу мансабро набояд имкон дод, ки ҳадафҳои палиди худро амалӣ намоянд. Баръакс, пеши роҳи онҳоро бояд гирифт, то ин ки мардум аз ин тоифаи кӯтоҳназар халос бошанд:

**Баски масти бодаи хирсанд абнои замон,
Табъашон хуни падар аз шири модар мекашад.**

Дар оғози расидан ба ҳадаф баъзан ин тоифа усули кори худро дигар намуда, рафтори чоплюсонаро пеш мегиранд. Ҳамин ки ба ҳадафҳои ниҳони худ расиданд, ҳамон замон тағйир меёбанд. Ба ин маънӣ шоири мушоҳидакор оғоҳ месозад, ки ба тавозуи сохтакоронаи мансабхоҳон фирефта набояд гашт. Онҳо ҳама чизро бо мансаб иваз хоҳанд кард.

Ў мегӯяд:

**Қадди золим аз тавозуъ нест ҷуз тамҳиди зулм,
Мешавад ҳам неши ақраб, захр ҷун бармекашад.**

Дигар аз мавзӯёҳое, ки дар лирикаи Ҳозик хеле зиёд реша дорад, мавзӯёҳои панду андарз, мавъизату насиҳат, тарбиявӣю ахлоқӣ мебошанд, ки шоир ба мавзӯи мазкур бештар тавачҷух зоҳир намудааст.

Чунончи:

**Ба гирудори бузургӣ ту бош хуш, ки дили ман
Гирифтааст, таманнои дору гир надорад.
Зи файзи олами маънӣ ба маҳзани дили Ҳозик
Ҷавохирест, ки шоҳи фалаксарир надорад.**

Бояд гуфт, ки Ҳозик шоирест, ки ба қадри сухан ва суханвар бо тамоми ҳастии худ мерасад. Ў суханро дурру гавҳар мегӯяд, вале шеърро, хусусан сухани матини манзумро афзал мешуморад, яъне, агар сухани мансур, ки он ҳам дурру гуҳар аст, нақӯст ва агар манзум гардад, нақӯтар хоҳад гашт.

Шоир мегӯяд:

**Суханро шеър бахшад зеби дигар,
Шавад аз назм афзун қадри гавҳар.
Агар худ шеърро хусне набудӣ,
Ба Ҳассон кай набӣ эҳсон намудӣ?!**

Ҷунайдulloҳи Ҳозик адиби тавоно буда, хунари ӯ аз навъҳои лирикӣ хусусан дар ғазал сазовори таҳсин аст, зеро ӯ аз эҷодиёти бузургтарин ғазалсароён: Саъдию Ҳочу, Носири Бухороию Салмони Соваҷӣ, Ҳусраву Ҳасан, Ҳофизу Камол, Ҷомию Ҳилолӣ, Мушфикию Шавкат ва дигарон комилан оғоҳ будааст. Таъсири эҷодиёти шоирони номбаршуда дар ашъори Ҳозик аз нигоҳи ҷанбаҳои хунарӣ: коргирӣ аз санъатҳои бадеӣ, мазмунсозӣ, маъниофарӣ, дарёфти радифу маҳорати қофиясозӣ, интиҳоби вазнҳои мувофику хушоҳанг ва ғайра хеле хуб мушоҳида мешавад.

Сабку услуб, шеваи эҷоду ҳунари таълифи Ҳозик низ хеле ҷолиб аст.

Аз ин ҷост, ки нуфузи эҷодиёти Ҳозик ба адабиёти давр ва онда низ хеле хуб ба мушоҳида мерасад.

ДОСТОНИ «ЮСУФУ ЗУЛАЙХО»

Ҷунайдуллоҳи Ҳозик на танҳо дар эҷоди навъҳои гуногуни лирикӣ таъби баланду ҳунари воло доштааст, балки дар достонсароӣ ҳам соҳиби истеъдоди ғавқулода мебошад.

Ҳозик дар заминаи суннати адабӣ достони «Юсуфу Зулайхо»-ро таълиф менамояд. Шоир достони мазкурро дар замони амир Умархон (1809-1822) оғоз намуда, соли 1824 онро ба итмом мерасонад:

**Намуд илҳом дар таърихаш иншо:
Муфассал қиссаи «Юсуф, Зулайхо».
Шурӯъаш буд аз даври Умаршоҳ,
Ки зад ба садри чаннат хаймаи чоҳ.
Набурдам худ саре дар чайби анҷом,
Ки даври салтанат з-ӯ ёфт итмом...**

Ҳозик достони «Юсуфу Зулайхо»-и худро дар пайравии достонҳои Ҷомию Нозими Ҳиравӣ эҷод кардааст. Зимни асар шоир андешаҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, ахлоқӣ, ҷамъиятии худро низ баён кардааст:

**Ба дӯши қиссаи Юсуф, Зулайхо
Мурассаъ хилъати дигар биоро.
Либоси тозаву ушшоқи тоза,
Баҳори тозаву авроқи тоза.
Зи ҳар гул рангу бӯйи тоза чӯшад,
Зи ҳар булбул наво дигар хурӯшад.**

Достони «Юсуфу Зулайхо» дорои 60 боб ва 4496 байт буда, дар баҳри Ҳазачи мусаддаси маҳзуф (баъзан мақсур) эҷод карда шудааст, ки афзоили он чунин аст:

v - - - / v - - - / v - -

яъне: мафӯйлун, мафӯйлун, фаъълун.

Сужети достон аз боби 12 оғоз мешавад.

Қиссаи «Юсуфу Зулайхо» яке аз машҳуртарин қиссаҳо буда, таърихи пайдоиши он ба асрҳои XV - XIV то мелод тааллуқ дорад. Қиссаи мазкур дар китоби муқаддаси Таврот ва баъдтар дар Қуръони маҷид зикр шудааст.

Дар осори адабӣ-бадеии халқҳои форс-тоҷик ин қисса дар осори шоирони садаи X Абулмуайяди Балхӣ, Бахтёрӣ ва Фирдавсӣ (мансуб ба ин эҷодкор), минбаъд Амонӣ (асри XI), баъдтар Амъақи Бухорой, Масъуди Ҳиравӣ, Масъуди Дехлавӣ, Озарӣ Тӯсӣ, Масъуди Қумӣ, Шоҳини Шерозӣ ва бисёр касони дигар манзум шудааст. Ҳатто дар адабиёти туркзабон ҳам чанд тан: Ҳамдуллоҳи Чалабӣ, Дурбек ба ин қисса рӯ овардаанд.

Чанд тан аз шоирони асрҳои XVI-XIX низ дар эҷоди қиссаи мазкур ранҷ бурдаанд, ки аз зумраи онҳо: Мавҷии Бадахшонӣ, Салими Табрэзӣ, Муллошоҳи Бадахшонӣ, Муҳаммад Иброҳими Халилуллоҳи Бадахшонӣ, Авҳадии Балёнӣ, Ҷавҳари Табрэзӣ, Шаҳоби Туршезӣ ва дигарон мебошанд. Вале машҳуртарини таълифгарони қиссаи мазкур Ҷомӣ, Нозими Ҳиравӣ ва Ҷунайдуллоҳи Ҳозик мебошанд.

ТАҲЛИЛИ ДОСТОНИ «ЮСУФУ ЗУЛАЙХО» - И ҲОЗИК

Достони мазкур бо он характернок аст, ки он фоҷиавӣ нест. Аз тарафи дигар, дар ин қисса Зулайҳо (нисбат ба достонҳои дигари ишқӣ-романтикӣ) хеле фаъол аст. Зулайҳо тамоми душворихои зиндагӣ, бори муҳаббатро бар дӯши худ мегирад. Ҷанбаҳои воқеии рӯзгор дар достони Ҳозик боз ҳам бештар ба назар мерасанд. Дар ин достон Юсуф таҷассуми ифғат-покист.

Мазмуни муҳтасари достони «Юсуфу Зулайҳо»-и Ҳозик

Дар Мағриб шоҳе бо номи Таймус ҳукмронӣ мекард. Ин шоҳ фарзанд надошт. Баъдҳо ӯ фарзанддор мешавад ва духтарашро Зулайҳо ном мекунад. Зулайҳо чунон зебо буд, ки дар ҳафт иқлим ҳамонанд надошт. Ӯ ба балоғат расида, шабе зеботарин ҷавонеро дар хоб мебинад ва мафтунӣ ӯ мешавад. Танҳо бори сеюми хоббинӣ Зулайҳо аз ҷавон ному нишон мепурсад:

**Кучо будӣ, ки ман девона будам,
Зи хешу ошно бегона будам.
Бигӯ, шаҳрат кучо, кӯят кадом аст?
Ту ро, ай бенишон, охир, чӣ ном аст?**

Дар ҷавоб ҷавон мегӯяд:

**Азизи Мисраму дигар ту худ рас,
Бувад дар хона чун кас, ин сухан бас.**

Ба ӯ аз ҳар тараф хостгорҳо омада бошанд ҳам, ба касе розӣ намешавад.

Вазири шоҳи Миср - Азиз низ тавсифи ҳусни Зулайхоро шунида, бо ҳадяи зиёде хостгор равон менамояд. Таймус ба ин шахс розигӣ медиҳад. Зулайҳо тӯй шуда, ба Миср оварда мешавад. Зулайҳо Азизи Мисрро ҳамон чавони дар хоб дидааш гумон карда хеле хурсанд буд. Вале маълум мешавад, ки ин он нест. Азиз базми бошукӯхе орошта, ҳокими Миср-Малик Рӯён низ дар он иштирок мекунад. Зулайҳо дар қасри зеботарин зиндагӣ кунанд ҳам, хурсанд набуд. Дар Канъон Яъқуб умр ба сар мебард, ки дувоздаҳ писар дошт. Юсуф фарзанди охирини ин мард буда, зеботарин буд. Ӯ на танҳо зоҳиран, балки ботинан ҳам ниҳоят хушодобу хушрафтор буд. Аз ин рӯ, Яъқуб ӯро бештар дӯст медошт. Ин боиси рашки бародарон гардид ва онҳо дар паи нест кардани Юсуф мешаванд. Онҳо як рӯзи баҳор падарро розӣ кунонида, Юсуфро бо худ мебаранд. Онҳо панди падарро фаромӯш намуда, Юсуфро бераҳмона мезананд, азоб медиҳанд. Ӯ аз ташнагӣ бемадор мешаваду меафтад. Яке аз бародарон ба Юсуф об медиҳад, вале Шамъун хашмгин шуда, аз ӯ обро кашида мегирад.

Вале Яхудо бо ханҷар ба Шамъун ҳамла намуда, Юсуфро начот медиҳад. Онҳо ба сари чоҳе омада, Юсуфро ба он меандозанд.

Онҳо бо нолаву зорӣ пеши падар меоянд ва пирохани хунолуди Юсуфро ба падар нишон дода мегӯянд, ки Юсуфро гург хӯрдааст. Вақте ки падар ба иғвои онҳо чандон бовар намекунад, онҳо ба саҳро рафта, гургеро пайдо мекунанд ва даҳони онро хунолуд намуда, ба Яъқуб нишон медиҳанд. Вале гург ба забони ҳол омада, бегуноҳии худро хабар медиҳад.

Корвони Молик аз Мағриб чониби Миср раҳсипор буд. Онҳо барои ҷустани об ҷӯёи чоҳ мешаванд. Бишрӣ ном ғулом аз қаъри чоҳ ба ҷойи об Юсуфро пайдо менамояд. Бародарони Юсуф аз ин кор хабар ёфта, Юсуфро ба ивази ҳаҷдаҳ дирҳам мефурӯшанд. Вақте корвон ба Миср мерасад, ҳокими он ҷо Малик Рӯён, вазири ӯ Азиз ва завҷаи вазир Зулайҳо низ огоҳ мегарданд. Зулайҳо аз равшана Юсуфро дида, чавони дар хоб дидаашро мешиносанд. Азиз бо маслиҳати Зулайҳо Юсуфро ҳамчун ғулом харида, ба хона меорад.

Зулайҳо ба Юсуф на мисли ҳоҷа бо ғулом, балки ҳамчун дӯстдоштаи худ муносибат менамуд. Онҳо ба ҳамдигар сар-

гузашти худро нақл мекарданд. Баъдтар Юсуф пешаи чӯпони-ро ихтиёр мекунад. Зулайхо барои висол тадбирҳо мечуст, вале Юсуф аз рафтори ӯ ҳаросида, аз Худо имдод металабид. Бо хоҳиши Зулайхо қасри муҳташама сохта мешавад. Зулайхо Юсуфро ба тамошои қаср мебарад. Дар ҳучраи ҳафтум Юсуфро оғӯш қарданӣ мешавад, вале Юсуф дурӣ мечӯяд. Зулайхо аз қафо домани Юсуфро кашида мебаронад. Пас ба назди Азиз омада Юсуфро тухмат мекунад. Баъд аз ин бо дархости Зулайхо Юсуфро бо даҳолати занони Миср ба зиндон меафкананд. Зулайхо аз кардаи худ пушаймон мешавад. Дар зиндон обдор ва хонсолори шоҳ низ зиндонӣ буданд.

Шабе обдор хоб мебинад, ки шоҳ аз ӯ оби ширин хостааст. Юсуф хоби ӯро ба некӣ таъбир менамояд, ки аз зиндон озод гардида соҳиби мансабе хоҳӣ шуд. Он гоҳ дар бораи ман,- мегӯяд Юсуф, - ба шоҳ хабар бидех. Иттифоқо, шабе Малик Рӯён низ хобе дахшатборе мебинад, вале қасе онро таъбир қардан наметавонад. Обдор хабар медиҳад, ки Юсуф ном шахси таъбиргаре дар зиндон ҳаст, ки бо амри Азиз зиндонӣ шудааст. Юсуфро аз зиндон озод намуда, ба назди шоҳ меоранд. Ӯ хоби шоҳро мудҳиш мегӯяд ва тадбирҳоро ҳам қоил мешавад.

Рӯён Азизро аз вазирӣ ҳолӣ намуда, Юсуфро вазир таъйин менамояд. Зулайхо дар вайронае иқомат қарда, исломро мепазирад. Юсуф инро шунида, ба назди Зулайхо меравад. Ӯ ҳоли Зулайхоро дида, раҳмаш меояд ва ӯро ба боргоҳи худ меорад. Зулайхо ғаму ғуссаро аз худ дур намуда, аз нав ҷавон мешавад ва ҳуснаш бо амри Худо барқарор мегардад:

**Маро дубора бахшад зиндагонӣ,
Дихам бозам зи сар ҳусни ҷавонӣ.
Намояд дидаам равшан зи рӯят,
Муаттар ҳам димоғи ҷон зи бӯят.
Зи лаъли ҷонфизоят ком ёбам,
Дар оғӯшат ҳамин ором ёбам.**

Юсуф базм орошта, бо Зулайхо хонадор мешавад. Онҳо якҷо сӣ сол умр ба сар мебаранд. Баъд аз он Юсуф олами фониро падруд мегӯяд. Зулайхо сари қабр омада, онро оғӯш мекунад ва ӯ низ ҷон месупорад.

Достони Ҳозик бо ҳамин хотима меёбад.

ОБРАЗҲОИ ДОСТОН

Дар достони мазкур ба ғайр аз образҳои марказӣ-Юсуф ва Зулайхо як қатор образҳои дигар: Шоҳи Миср Малик Рӯён, Азизи Миср, Таймус, Яъқуб, бародарон, Молики Бишрӣ, корвониён, занони Миср, зиндонӣён ва зиндонбон, хонсолор ва обдори шоҳ. Ин образҳо низ лаҳзавӣ бошанд ҳам, хеле ҳалқунанда ва ҷолибанд.

Образи Юсуф образи марказӣ ва асосии достон аст. Ӯ марди боақлу доно, покиза ва пуртоқату покгинат аст. Танҳо дорои хислатҳои ҳамида буда, хислати баде надорад. Ӯ на танҳо зоҳиран, балки ботинан ҳам зебост. Дурандеш, бомулоҳиза, зираку оқил буда, ба оянда бовар дорад. Хислатҳои ҳамидаи ӯ сари ҳар як қадам ба назар мерасанд. Юсуф пайғамбарзода низ ҳаст. Ӯ боз ба ғуломӣ розӣ мешавад.

Ҳангоми таъбири хоби зиндонӣ дар маҳбас боз ҳам бузургии ӯ ошкор мешавад. Хоби Рӯёнро таъбир намудани Юсуф ӯро соҳиби мансаб мегардонад.

Шоир ба ин восита иффату покӣ, ростию росткорӣ, адлу инсоф, садоқату инсоф ва ғайраро тарғиб намуда, ҳисоли ҳамидаро афзалият мебахшад. Шоир хоби шоҳро чунин тасвир мекунад:

**Малик Рӯён шабе чун чашм пӯшид,
Ба хобаш ҳафт гови фарбиҳе дид.
Пас аз вай ҳафт гове дид лоғар,
Ки хӯрд ин ҳафт лоғар ҳафти дигар.
Дар он дам хӯшаҳои сабзу хуррам
Намудаш, ҳафт буд он хӯшаҳо ҳам.
Пас он гаҳ ҳафти дигар хӯшаҳо дид,
Ки ҳар як хушктар будӣ зи хуршед.
Бар он тарҳо чу печиданд он ҳафт,
Ҳама гаштанд хушку хуррамӣ рафт.**

Хоби маликро касе таъбир карда наметавонад ва танҳо Юсуф онро чунин таъбир мекунад:

**Ки аввал ҳафт соли нек ояд,
Ба рӯйи халқ неъмат дар кушояд.
Пас аз вай ҳафт соли дур гирад,
Ки гардад зинда қаҳт, арзон бимирад.
Аз он ҳафт ин қадар гиранд хӯша,
Ки бошад дар раҳи ин ҳафт тӯша.**

**Ба шах то нархи давлат бошад арзон,
Вазири шах набояд буд нодон.
Ниғаҳ гар бол накшояд ба ғафлат,
Расад кай сар ба девори мазаллат.**

Ин аст, ки аз зиндон раҳо ёфтани Юсуф чорӣ шудани адолат, тантанаи озодӣ, вазир таъйин шудани Юсуф, сари қудрат омадани адолату озодӣ, яъне, ғалабаи озодию адолат бар зулумоту чаҳолат мебошад, зеро Юсуф ҳатто худи шоҳро чунин панду насихат медиҳад, ки чунин чуръатро кӣ метавонист ба ҷо биёрад?!

Чунончи:

**Бувад чун бо раъият шоҳро чоҳ,
Раъийятпарварӣ мебояд аз шоҳ.
Чу бошад бар шукӯҳи шоҳ иллат,
Ғами худ мехурад, хоҳ аз раъият.
Раъийят гар набошад, бо кӣ шоҳ аст?
Фалакро рӯз бе ахтар сиёҳ аст.
В-агар бошад туро доно вазире,
Ки худ дарди сар аз кишвар нагирӣ.**

Агар дар ин қазоват хиради сиёсӣ- иҷтимоии Юсуф намоиш дода шуда бошад, пас, ӯ дар ҷодаи дигар низ баргарӣ дорад.

Юсуф дар ишқ низ симои покӣ ва ифғат аст. Мо таъсири ислом ва Қуръон ро ин ҷо бештар ҳис менамоем. Ӯ намеҳоҳад, ки ба хонадони набавӣ гуноҳу табоҳӣ биёрад. Аз ин рӯ, сабру таҳаммулро интиҳоб мекунад.

Юсуф шахсияти бузург аст, ки ҳатто ба бародарони ҷафоқору қотили худ ҳам шафқату раҳм мекунад. Ин аст, ки дар охир ба мақсад мерасад ва дар зиндагӣ комёб мешавад.

Образи Зулайхо. Ин симои маҳсуси зани нотақрор аст. Ӯ шоҳдухтар аст, вале ёде аз мансабу сарват намекунад. Ӯ миллат ва табақаи иҷтимоиро ҳам ба назар намегирад. Ӯ устувор ва мубориз аст. Зулайхо пок, боиффату шармгин аст. Ҳамин ишқи пок дар аввал ӯро хеле ранҷ медиҳад:

**Маро ишқе, бибин, охир чиҳо кард,
Ватанбегона, гурбатодно кард.
Азизи Миср ҷӯён хор гаштам,
Парӣ гуфтам, ба деве ёр гаштам.**

Зулайхо дӯстдоштаашро ба зиндон меафканад, вале худ гӯё хешро дар он ҷо афканда бошад, азоби рӯҳи мекашад.

Ҳангоми вазир таъйин гардидани Юсуф, Зулайхо боз хор-

тар шуда, хонаву чойи худро тарк мекунад ва дар роҳи дӯстдоштааш макон интиҳоб намуда, бо азоби зиёд ва гираву нола зиндагӣ мекунад. Вале ҳамоно иффату исматро нигоҳ медорад. Ӯ низ поку беолоиш ва устувору пурсабр ва тобовару пуртоқат мебошад. Зулайхо ҳам ҷонибдори барпо намудани оилаи пок, содиқ, мушфиқ, ҳалол, самимӣ, беолоиш аст. Ӯ барои дӯстдоштаи худ аз худ мегузарад. Зулайхо бе Юсуф зиндагиरो тасаввур кардан наметавонад. Аз ин рӯ, ӯ ба мақсад мерасад.

Дар дoston образҳои шоҳи Миср - Малик Рӯён, Яъқуб, Таймус, корвониён, обдори шоҳ низ нақшҳои мусбатанд. Яъқуб умре барои Юсуф месӯзад, Малик Рӯён ҷонибдори адолат, дурандеш, мушоҳидакор ва донову оқил аст. Таймус низ шоҳи доност. Ӯ дар роҳи муҳаббати фарзандаш монӣ нест. Ӯ ҷонибдори ишқи пок ва ахлоқи ҳамида мебошад.

Бародарони Юсуф аз хонадони муқаддасанд, вале рашк, ҳасад, бадбинӣ, ҳавасҳои бечо доранд. Аз ин рӯ, онҳо дар зиндагӣ роҳи худро пайдо кардан наметавонанд.

Корвониён низ кори хайро сомон медиҳанд, зеро онҳо боиси идомаи хатти сужети дoston мешаванд.

Обдори шоҳ кори ниҳоят некро сомон дода, боиси аз зиндон раҳӣ ёфтани Юсуф ва инчунин ба мансаби баланд омадани ӯ ва ниҳоят ба мақсад расидани Зулайхо мегардад.

Ҷунайдуллоҳи Ҳозик дар таълифи дoston нишон додааст, ки ӯ дар эҷоди навҳои бузурги адаби маҳорати бештаре дорад. Ҳозик дар қасидаву ғазал, китъаву рубоӣ, тарҷеоту шеърӣ тасмӣ ва ғайра таъби баланд дошта бошад ҳам, шухрати ӯро ҳамчун эҷодкор ҳамин дostonи «Юсуфу Зулайхо» таъмин кардааст.

Аз навҳои лирикӣ ӯ ғолибан дар ғазал таъби баланд дошта, дар рушду таҳаввули жанри мазкур саҳми арзанда гузоштааст. Вале махсусан дostonи «Юсуфу Зулайхо»-и Ҳозик баъд аз асарҳои ҳамноми Ҷомӣ Нозими Ҳиравӣ ва умуман миёни ҳамаи онҳое, ки 10 аср дар ин мавзӯ асар эҷод кардаанд, мавқеи намоён дорад.

Ҳозик дар ин дoston лаҳзаҳои иловагии зиёд дорад, ки дар асарҳои қаблӣ дида намешаванд: лаҳзаҳои тухмати гург ва ба забони ҳол омадани он, ё худ бевосита Ҳозик аз таваллуди Юсуф асарро оғоз мекунад, вале Ҷомӣ то ин ҷо ба изҳори чанд андешаи фалсафӣ, шарҳу тавзеҳи баъзе чизҳо пардохтааст. Ё ки дар дostonи Ҷомӣ падари Зулайхо ба ҷониби Азизи Миср хостгор

мефиристад, ки ин дар асари Ҳозик нест ва ғайра.

Ҳозик шоҳи идеалии худро дар симои Малик Рӯён тасвир намуда, муқаддас будани хонадони набавиро дар образи Юсуф ба тасвир овардааст, ки дар ҷузъиёт хеле ҷолиб эҷод шудаанд.

Ҳунари шоирии Ҳозик дар сатҳи Ҷомӣ ва Нозими Ҳиротӣ набошад ҳам, пояи ӯ аз дигар шоироне, ки дар ин мавзӯё дос-тон эҷод кардаанд, баланд аст. Барои мисол:

**Зи рӯи хашм он қавми ҷафокор
Ба сад хорӣ дар он саҳрои хунхор.
Зи по бурданд кафш, аз сар кулоҳаш,
Саропо шуд бараҳна ҳамчу моҳаш.
Шуд он домони дашти пур зи хоре
Зи хуни захми пояш лозазоре.**

Дар ин абёт Юсуф ба моҳ монанд карда мешавад, зеро моҳ низ бараҳна дар биёбони фалак роҳ мепаймояд. Агар дар ин ҷо ташбеҳи баланду ҷолиб бошад, дар байти дигар тавассути ғулув аз хуни пой Юсуф рангин гардидани даштро таъкид мекунад, ки хеле хотирмон ва дилнишинанд ва хонандаро комилан мута-ассир менамоянд.

Ё ин ки ба воситаи лаҳзаӣ тамсилӣ ва тавассути санъати таш-хис гург чунин ҳолати ҳалқунандаро мусбат ҳал мекунад:

**Ки ман ҳарчанд дур аз ақлу хушам,
Наям инсон, аз чинси вухушам.
Вале донам, ки ин феъли қабех аст,
Ба ҳар нодониям қубҳаш сарех аст.
Ҳамин фарзанди худ гумкарда будам,
Дар ин саҳро суроғаш менамудам,
Ки шояд ёбам он гумкарда фарзанд,
Ба доми тухматам карданд побанд.
Бибастанд инчунин бо ресмонам,
Биёлуданд ҳам бо хун даҳонам.
Задандам гаҳ ба ҷӯбу гоҳ бо санг,
Биёварданд аз саҳро бад-ин ранг.
Кашидам бе чиноят гарчи бедод,
Вале рӯи ту чун дидам, шуд аз ёд.**

Яъне, ба воситаи чунин санъати баланду табъи волои шоирӣ Ҳозик ҳатто гурги ваҳшии хунхорро раҳмдил намудааст. Ҳам-чунин бо чунин ҳунару маҳорати эҷодӣ шоир кирдори барода-рони Юсуфро басо ваҳшиёна тавонистааст биёфарад, то ки

хонандаро бештар мутаассир намояд.

Достон бо дар назар доштани гузориши масъала, ҳалли он, ҳукму андешарониҳо, мантиқи ифода, корбурди калимот, интихоби он, коргири аз мақолу зарбулмасал, таъбиру ифодаҳои халқӣ, хунари шоирӣ, истифодаву интихоби радифу қофияҳо, вазн, истифодаи санъатҳои бадеии маънавию лафзӣ ва ғайра низ басо ҷолиб ва хотирмон аст.

Достони «Юсуфу Зулайхо»-и Ҳозик баробари арзишҳои хунарӣ-шоирӣ, адабӣ-бадеӣ, захираи луғавӣ-лексикӣ беш аз ин ҳама, аҳаммияти тарбиявӣ-ахлоқӣ дорад, зеро покию ифбат ва исмати инсонӣ дар ҷои аввал меистад.

Хонанда намунаҳои олии ахлоқи ошиқонаро меомӯзад ва ибрат хоҳад гирифт.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Оид ба даврони ҷавонӣ, овони таҳсилоти Ҷунайдуллоҳи Ҳозик чӣ медонед?
2. Сабаби ба Мовароуннаҳр омадани Ҷунайдуллоҳи Ҳозик дар чист?
3. Муносибати Ҳозик ва амирони манғит чӣ гуна сурат гирифтааст?
4. Мероси адабии Ҳозик аз кадом навъҳои адабӣ иборат аст?
5. Сохт ва таркиби девони Ҷунайдуллоҳи Ҳозикро баён намоед.
6. Мавзӯ ва мундариҷаи ғоявии ғазалиёти Ҳозикро шарҳ диҳед.
7. Ғазали «*Ёди айёме, ки нур аз май сабӯе доштем*»-ро шарҳ диҳед.
8. Ғазалиёти Ҳозик дорои кадом хусусиятҳои адабӣ - бадеиянд?
9. Мазмуни мухтасари достони «Юсуфу Зулайхо»-ро нақл кунед.
10. Доир ба сайри таърихии қиссаи «Юсуфу Зулайхо» то эҷодиёти Ҳозик маълумот диҳед.
11. Кадом хусусиятҳои фарқкунандаи достони «Юсуфу Зулайхо»-и Ҳозикро медонед?
12. Образҳои марказии дoston-образҳои Юсуфу Зулайхоро таҳлил намоед.
13. Образҳои мусбату манфӣ, лаҳзавӣ ва доимии дostonро номбар кунед.
14. Арзиши адабии достони «Юсуфу Зулайхо»-и Ҳозик аз чӣ иборат аст?

ҚОФИЯИ МУТЛАҚ ВА ҲАРФҲОИ ОН

Дар илми бадеи классикӣ қофияро мутлақ меноманд, ки ҳарфи равӣ ба ҳарфи васл часпида бошад, яъне, баъди ҳарфи равӣ ҳарфи дигаре омада бошад.

Мисол:

**Раъият ба зулми ту чун олиманд,
Зи зулми ту бар якдигар золиманд.**

Дар ин байт (вазнаш - Мутақориби мусаммани мақсур) калимаҳои «олиманд» ва «золиманд» қофия, чузви «-олиманд» решаи онро ташкил медиҳад. Дар ин решаи қофия садоноки «о» таъсис, ҳамсадои «л» дахил, садоноки кӯтоҳи «и» ишбоъ, ҳамсадои «м» равии мутлақ, садоноки «а» маҷро, ҳамсадои «н» васл ва ҳамсадои «д» хурӯҷ аст. Чун дар ин қофия ҳарфи охирини решагӣ, яъне равӣ (ҳарфи «м») ба ҳарфҳои баъди он часпидааст, онро қофияи мутлақ меноманд.

Қофияи мутлақ нисбат ба қофияи муқайя д навъҳои зиёд дорад ва ҳарфҳои асосии он васл, хурӯҷ, мазид, нойира мебошанд. Дар қофияи мутлақ илова бар ҳарфҳои хосси он васл, хурӯҷ, мазид, нойира ҳарфҳои, ки дар қофияи муқайяд иштирок мекунанд - мисли таъсис, дахил, ридф (ридфи муфрад ва ридфи мураккаб) низ меоянд. Мисол барои қофияи мутлақ бо ҳазв, қайд, равии мутлақ, маҷро, васл ва хурӯҷ:

**Мардони қабила рахт бастанд
В-аз арса ҳама бурун нишастанд.**

Вазни ин байт Ҳазаҷи мусаддаси аҳраби мақбузи мақсур буда, калимаҳои «бастанд»-у «нишастанд» қофияи онро ташкил медиҳанд. Чузвҳои «-астанд»-и ҳарду калимаи қофия решаи онанд, ки садоноки кӯтоҳи «а» ҳ а з в, ҳамсадои «с» қ а й д, ҳамсадои «т» р а в и и м у т л а қ, садоноки «а» м а ч р о, ҳамсадои «н» в а с л ва ҳамсадои «д» х у р ў ч мебошад.

Ҳамин тарик, ҳарфҳои, ки баъди равӣ дар решаи қофия меоянд, ба гурӯҳи ҳарфҳои қофияи мутлақ дохил мешаванд ва онҳо чортоянд: васлу хурӯҷу мазиду нойира. Ҳоло ҳар кадоми онро ба таври мухтасар шарҳ медиҳем.

1. Васл калимаи арабист, маънои луғавияш пайвастанӣ чизе ба чизи дигар, часпондан буда, дар илми қофия номи яке аз ҳарфҳои решагист, ки баъди ҳарфи р а в ӣ омада, бо он пайваст шуда бошад.

Ҳамин тарик, ҳамсадоҳо, садонокҳои дароз ва ҳарфҳои ётбарсар (й, е, ю, я) ба вазифаи васл омада метавонанд.

Мисол:

**Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.**

Дар ин байти Ҳофиз (вазнаш - Ҳазачи мусаммани солим) калимаи «моро» ва «Бухороро» қофия буда, ҷузви «-оро» решаи қофия аст. Дар ин решаи қофия ҳарфи «о» равии мутлак, ҳарфи «р» в а с л ва ҳарфи «о»-и охир хурӯҷ аст.

Мисоли дигар:

**Ҷони ширин, ин қадар чангам макун,
Ин қадар беҳуда дилтангам макун.**

Дар ин байти Мирзо Турсунзода (вазнаш - Рамали мусаддаси маҳзуф) калимаҳои «чангам» ва «дилтангам» қофия, ҷузви «-ангам»-и ҳарду калима решаи қофия мебошад, ки садоноки кӯтоҳи «а» ҳ а з в, ҳамсадои «н» қ а й д, ҳамсадои «г» р а в и и м у т л а қ, садоноки кӯтоҳи «а» м а ч р о ва ҳамсадои «м» васл мебошад.

Садонокҳои кӯтоҳи «а», «и» ва «у» баъди ҳарфи рави оянд ҳам, васл шуда наметавонанд, зеро онҳо дар алифбои арабӣ ҳарф не, балки ҳаракатанд. Агар в а с л аз ҳамсадо иборат бошад пеш аз вай садоноки кӯтоҳ омада бошад, дар он сурат садоноки кӯтоҳи баъди рави омадаро маҷро меноманд.

Мисол:

**Хаёли рӯи ту дар коргоҳи дида кашидам,
Ба сурати ту нигоре надидаму нашунидам.**

(Ҳофиз)

Дар ин байти Ҳофиз (вазнаш - Мучтасси мусаммани маҳбун) калимаҳои «кашидам» ва «нашунидам» қофия, ҷузви «-идам» решаи қофия буда, ҳарфи «и» ридфи муфрад (аслӣ), ҳамсадои «д» равии мутлак, садоноки кӯтоҳи «а» м а ч р о ва ҳамсадои «м» васл мебошад.

Агар шеър бо қофияе тамом шуда бошад, ки ҳарфи охири онро садоноки «а» ташкил додааст, дар он сурат ин садонок вазифаи васлро иҷро кардааст.

Масалан, дар ин байт:

**Ашк че лаъл резад он лаб маро зи дида,
Дар шиша ҳар чӣ бошад, аз вай ҳамон чакида.**

(Камол)

Вазни ин байт Музореъи мусаммани ахраб буда, калимаҳои «дида» ва «чакида» ба вазифаи қофия омадаанд. Дар ин қофия чузви «-ида» решаи қофия мебошад, ки ҳарфи «и» р и д ф и м у ф р а д, ҳарфи «д» р а в и и м у т л а қ ва ҳарфи «а» васл аст.

Хурӯҷ калимаи арабист, маънои лугавияш берун шудан, берун рафтани буда, дар илми қофия номи яке аз ҳарфҳои решагист. Хурӯҷ ҳарфи ҳамсадост, ки дар решаи қофия баъди ҳарфи в а с л омада бошад. Мисол:

**Ба давлат касоне сар афрохтанд,
Ки тоҷи такаббур биандохтанд.**

(Саъдӣ)

Дар ин байти Саъдӣ (вазнаш - Мутақориби мусаммани мақсур) калимаҳои «афрохтанд» ва «биандохтанд» қофия, чузви «-охтанд» решаи қофия буда, ҳарфи «о» ридфи муфрад, ҳарфи «х» ридфи мураккаб, ҳарфи «т» равии м у т л а қ, садоноки кӯтоҳи «а» м а ч р о, ҳарфи «н» в а с л ва ҳарфи «д» х у рӯ ч аст.

Такрори хурӯҷ дар қофия хатмӣ буда, тамоми шоирони гузашта ва имрӯзаи форс - тоҷик аз ин қоида берун нарафтаанд.

Мисол:

**Падарро муждаи давлат расонед,
Дилашро з-оташи меҳнат раҳонед.**

(Ҷомӣ)

Дар ин байти Ҷомӣ (вазнаш - Ҳазачи мусаддаси мақсур) калимаҳои «расонед»-у «раҳонед» қофия, чузви «-онед» решаи қофия буда, ҳарфи «о» р и д ф и м у ф р а д, ҳарфи «н» р а в и и м у т л а қ, ҳарфи «е» в а с л ва ҳарфи «д» х у рӯ ч аст.

Мазид низ калимаи арабист, маънои лугавияш зиёдшуда, афзуншуда, афзунӣ дар чизе мебошад. Дар илми қофия яке аз ҳарфҳои решагии қофияро гӯянд, ки баъди хурӯҷ омада бошад.

Мисол:

**Ин дил, ки ба мӯи дилбаре бастемаш,
Ҳарчанд гусаст, боз пайваستمаш.**

Дар ин байт (вазнаш - Ҳазачи мусаммани ахраби мақбузи абтар) калимаҳои «бастемаш»-у «пайваستمаш» қофия, чузви «-астемаш» решаи қофия мебошад. Дар ин решаи қофия садоноки кӯтоҳи «а» ҳ а з в, ҳамсадои «с» қ а й д, ҳамсадои «т» р а в и и м у т л а қ, ётбарсари «е» в а с л, ҳамсадои «м» х у рӯ ч, садоноки кӯтоҳи «а» н а ф о з ва ҳамсадои «ш» мазид аст.

Такрори м а з и д дар қофия ҳатмӣ буда, иваз намудани он бо ҳарфи дигар ҷоиз нест.

Нойира (нойир) калимаи арабист, маънои луғавияш шуъла, оташ; раманда, гурезанда мебошад. Асли калимаи нойира аз н и в о р аст ба маънои рамидан ва дур шудан.

Мисол:

**Гар дил зи ғами ёр напардохтанистеш,
Бо ӯ ба ҳама вукӯҳ дарсохтанистеш.**

Дар ин байт (вазнаш - Ҳазаҷи мусаммани аҳраби макфуфи максур, ҳашви дуҷуми мисраъи дуҷум - аҳраб) калимаҳои «напардохтанистеш» ва «дарсохтанистеш» қофия, ҷузви «-охтанистеш» решаи қофия мебошад, ки ҳарфи «о» р и д ф и м у ф - р а д, ҳарфи «х» р и д ф и м у р а к к а б, ҳарфи «т» р а в и и м у т - л а қ, садоноки кӯтоҳи «а» м а ч р о, ҳарфи «н» в а с л, садоноки кӯтоҳи «и» н а ф о з, ҳарфи «с» х у р ӯ ч, ҳарфи «т» м а з и д ва ҳарфҳои «е»-ю «ш» н о й и р а мебошад.

Агар дар қофия баъди мазид ду ё се ҳарф омада бошанд ҳам, ҳар кадоме он вазифаи нойираро иҷро менамоянд.

Нойира аз ҷумлаи ҳарфҳои камистеъмоли қофия буда, дар ашъори шоирон гоҳ-гоҳе дучор меояд.

Намунаҳо барои ҳарфҳои қофияи мутлақ:

1. Мисол барои ҳарфи в а с л:

**Муарриф ба дилдорӣ омад бараш,
Ки дастори қозӣ ниҳад бар сараш.**

(Саъдӣ)

2. Мисол барои ҳарфи х у р ӯ ч:

**Дарде, ки дилам дид зи ҳачри ту, кӣ дидаст?
В-онҳо, ки зи зулфи ту кашидам, кӣ кашидаст?**

(Бисотии Самарқандӣ)

3. Мисол барои м а з и д:

**Дилам аз нестӣ чи тарсонест,
Танам аз офият ҳаросонест.**

(Масъуди Саъд)

4. Мисол барои н о й и р а:

**Он маҳ, ки ба чашми меҳр дидастемаш,
Аз ҷумлаи некувон гузидастемаш.**

(аз «Рисолаи қофия»-и Ҷомӣ)

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Қофия чанд навъ аст?
2. Кадом навъи қофияро қофияи мутлақ меноманд?
3. Калимаҳои қофияи байти зеро ёфта муайян кунед, ки онҳо ба кадом навъи қофия тааллуқ доранд:
**Биноҳои обод гардад хароб
 Зи борону аз тобиши офтоб.**
4. Ҳарфи рави бо навъҳои қофия чӣ иртибот дорад?
5. Маъниҳои луғавӣ ва истилоҳии васпро гӯед.
6. Хурӯҷ баъди кадом ҳарфи қофия меояд?
7. Оё такрори ҳарфи хурӯҷ дар решаи қофия ҳатмист?
8. Дар байни ҳарфҳои хурӯҷ ва мазид чӣ гуна иртибот аст?
9. Маъниҳои луғавӣ ва истилоҳии нойираро гӯед.
10. Агар баъди ҳарфи мазид дар решаи қофия ду-се ҳарфи дигар омада бошад, онҳоро чӣ меноманд?
11. Дар байти зер кадом ҳарфҳои қофия омадаанд?
**Савдои ту аз сина фурӯ рафтаниҷаст
 В-он гаҳ сухани ту низ ногуфтаниҷаст.**
12. Ҳарфҳои, ки дар сохтани қофияи мутлақ иштирок мекунанд, кадомҳоянд?
13. Байте гӯед, ки дар он ҳарфи васл омада бошад.

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. Зодгоҳи Ҳозик кучост?
 А) Бухоро; В) Самарқанд; С) Тошканд; D) Хатлон; E) Кархи Ҳирот;
2. Вопасин лаҳзаҳои рӯзгори Ҳозик дар кучо сипарӣ шудааст?
 А) Ҳирот; В) Балх; С) Ҳисор; D) Бухоро; E) Шаҳрисабз;
3. Охири шоире, ки достони "Юсуф ва Зулайхо"-ро навиштааст, кист?
 А) Сайидо; В) Соиб; С) Қомӣ; D) Бедил; E) Ҳозик;
4. Достони "Юсуф ва Зулайхо" -и Ҳозик кай ба итмом расидааст?
 А) соли 1800; В) соли 1804; С) соли 1814; D) соли 1820; E) соли 1824;
5. Достони "Юсуф ва Зулайхо" -и Ҳозик дар кадом баҳр иншо шудааст?

А) дар баҳри Музорей; В) дар баҳри Мунсарех; С) дар баҳри Хафиф; D) дар баҳри Чаид; E) дар баҳри Ҳазач;

6. Достони "Юсуфу Зулайхо" -и Ҳозик дорои чанд боб аст?

А) 40 боб; В) 45 боб; С) 50 боб; D) 55 боб; E) 60 боб;

7. Достони "Юсуфу Зулайхо" -и Ҳозик дорои чӣ миқдор абёт аст?

А) дорои 4476 байт; В) дорои 4478 байт; С) дорои 4486 байт; D) дорои 4490 байт; E) дорои 4496 байт;

8. Достони "Юсуфу Зулайхо" -и Ҳозик аз боби чандум оғоз мешавад?

А) боби 4; В) боби 6; С) боби 8; D) боби 10; E) боби 12;

9. Падари Зулайхо чӣ ном дошт?

А) Искандар; В) Файлакус; С) Накумохис; D) Афлотун; E) Таймус;

10. Вазири Миср дар достони "Юсуфу Зулайхо" чӣ ном дорад?

А) Яҳудо; В) Шамбун; С) Рӯён; D) Бишрӣ; E) Азиз;

11. Шоҳи Миср дар достони "Юсуфу Зулайхо" чӣ ном дорад?

А) Яқуб; В) Азиз; С) Яҳудо; D) Шамбун; E) Рӯён;

12. Баъд аз хонадоршавии Юсуфу Зулайхо онҳо бо ҳам чанд сол зиндагӣ мекунанд?

А) 70 сол; В) 60 сол; С) 50 сол; D) 40 сол; E) 30 сол;

ГУЛХАНӢ

*Зиндагониҳо ба рағми даҳр
то кай, Гулханӣ,
Чанд гӯӣ ёр бераҳму
фалак ноошно?!*

Адиби зуллисонайн, шоир ва нависанда Муҳаммадшарифи Гулханӣ дар таърихи адабиёти тоҷик ҳам дар шаклҳои гуногуни назм ва ҳам дар наср мавқеи намоён дорад. Номи адиб Муҳаммадшариф ва таҳаллуси адабии ӯ «Гулханӣ» буда, дар ин бора Фазли Намангонӣ дар «Маҷмӯаи шоирон» мегӯяд:

**Хушо, Гулханӣ шоири пурфан аст,
Чӣ гулхан, ки зеботар аз гулшан аст.
Зи девонахӯию оташфанӣ
Таҳаллус ниҳода ба худ «Гулханӣ».
Ғазалҳо навишта латифу равон
Ба дастури алфози кӯхистон,
Ки буданд аҷдоди ӯ дар диёр
Писандидаи мардуми кӯхсор.**

Гулханӣ зодаи деҳаи Булқоси Қаротегин буда, тақрибан солҳои 70-уми асри XVIII ба дунё омадааст. Ӯ солҳои 90-уми асри XVIII ба шаҳри Намангон меравад. Аз сабаби тангии маишӣ шоир таҳсилро батамом фаро гирифта наметавонад. Баъдҳо бо фармони амир ба касби сипоҳгарӣ ҷалб карда мешавад. Сипоҳгарӣ барои Гулханӣ ҳамчун мактаби ҳаётӣ бисёр масъалаҳои гуногуни рӯзгору зиндагиро ёд медиҳад ва шоир аз ин мактаби ҳаётӣ баҳраҳо бардоштааст. Пас аз чанде Гулханӣ ба дарбори Умархон роҳ меёбад ва ба доираи адабии Хӯканд мепайвандад. Ӯ тадриҷан ба амир Умар тавачҷуҳ пайдо намуда, ин ҳокимро одил ва саховатпеша ном мебарад ва мадҳ мекунад. Вале бо мурури вақт мебинад, ки пиндораш хатост, зеро ба

меҳнати шоир ба назари хайрхоҳона нигоҳ намекунад:

**Хунар ҳарчанд ин чо метаровад аз ҳар ангуштам,
Зи бахти норасо коре надорад бо зар ангуштам.**

Муҳаммадшариф ба шеър таваҷҷуҳи зиёд дошта, хеле зуд ба эҷоди он майл кардааст. Ӯ дар ибтидо «Гулханӣ» таҳаллус интиҳоб карда будааст. Сарчашмаҳо инчунин таъкид менамоянд, ки ӯ баъдҳо ба худ таҳаллуси «Чуръат»-ро муносиб медонад ва бо ин таҳаллус эҷод мекунад.

Фазли Намангонӣ («Маҷмӯаи шоирон») оид ба таҳаллуси аввалини Муҳаммадшариф ва шахсияти ӯ баҳс ба миён оварда мегӯяд:

**Зи мулки куҳистон бувад Гулханӣ,
Кунад паҳлавонӣ зи нерӯманӣ.
Ба даргоҳи султони гетипаноҳ
Ҳавоҳоҳ ҳам шоиру ҳам сипоҳ.**

Умуман, зиндагии шоир чандон мувофиқи мақсад набуда, дар ашъори маҳфузмондааш низ доир ба ин чихат ишораҳои фаровони худи адиб ва сарчашманигорон ба мушоҳида мерасад. Масалан, баъзе ишораҳои Фазлӣ низ бисёр лаҳзаҳои зиндагии иҷтимоии Гулханиро равшан месозад:

**Сипоҳигарӣ кард, роҳат надид,
Ки осоиш аз ранҷу меҳнат надид.
Мурувват накардӣ ба ҳолаш амир,
Басе бенавой кашид он фақир,
Ки аз тангдастӣ ба чон омадӣ,
Зи бемоягӣ дар фиғон омадӣ.**

Поёни умри Муҳаммадшарифи Гулханӣ дар Хӯқанд гузашта, ба даврони ҳукмронии Муҳаммадалихон (1822-1842) рост омадааст. Ин амири бетадбир ба қатли Гулханӣ фармон додааст. Вафоти шоир ба ҳамин тарик, солҳои 1826-1827 иттифоқ афтадааст.

МЕРОСИ АДАБИИ ГУЛХАНӢ

Чунон ки қаблан таъкид шуд, Гулханӣ ба ду забон-тоҷикӣ ва ўзбекӣ, дар ду навъи адабӣ: назм ва наср аз худ андак бошад ҳам, мероси адабии пурмухтаво ба ёдгор гузоштааст. Ҳоло аз ин адиб чанд ғазалу як қасида ва як қиссаи тамсилӣ бо номи «Зарбулмасал» ба забони ўзбекӣ маълум аст. Дақиқтараш 12 ғазалу як қасида ва аз 12 ғазал, 7-то ба забони тоҷикӣ ва 5 то ба забони ўзбекӣ эҷод гардидааст:

Фаъолияти адабии Муҳаммадшарифи Гулханӣ ҳангоми таҳсил ва сипоҳгарӣ бо эҷоди шеърҳои лирикӣ оғоз гардидааст.

Мавзӯи ғазалиёти Гулханӣ суннатӣ буда, ишқу исёнҳои ботинии инсон, васфи ҳусну чамоли маҳбуба, нозу ифтихори ӯ, садоқати ошиқу бемехрии маъшуқа, дарди хичрону сӯзи фирок ва ғайра мебошад. Яке аз мавзӯҳои дӯстдоштаву марказии ашъори шоир ҳаҷву истехзо, тамасхуру танқид аст. Вале дар ҳар сурат, дар ғазалҳои шоир ишқу масоили дигари иҷтимоӣ бештар мавқеъ дорад.

Чунончи:

**Ай бути ширинлабу симинтану рангинқабо,
Пой то сар чилваи макру фану нозукадо.
Мазҳари чавру чафову зулм, ҳам бедоду кин,
Дар сипехри дилрабой моҳи бемехру вафо.
Мубталои холу зулфу оразу чашми ту буд
Ҳиндуву кашмирию румию туркони Хито.
З-оташи шамъи рухат парвона бесабру шикеб,
Ҳусн - саркаш, ишқ - голиб, ман - забун, дил - бенаво.
Гар набошад ёди мижгонат ба дасти ӯ асо,
Аз тапиданҳои дил дар гӯш меояд садо.
Зиндагониҳо ба рағми даҳр то кай, Гулханӣ,
Чанд гӯй ёр бераҳму фалак ноошно?!**

Ғазали мазкур аз рӯйи мавзӯ ва мазмуну муҳтаво ишқӣ, иҷтимоӣ, шиквой буда, бемехриву бераҳмии маҳбуба, маккориву чафопешагии ӯ ба тасвир омадааст.

Аз нигоҳи ҳунари эҷод низ ғазали боло хуб аст. Шоир аз санъатҳои таносуби суҳан, тавсиф, ташбеҳ, муболиға, тазод, истиора, киноя, маҷоз, чамъу тақсим, нидо ва ғайра нисбатан хуб кор гирифтааст.

Аз нигоҳи хусусиятҳои шаклӣ низ ғазал нисбатан ҷолиб эҷод гардидааст. Шоир дар ин ғазал радифро ба кор набурда, дар он калимаҳои рангинқабо, нозукадо, вафо, Хито, бенаво, асо, садо, ноошно ҳамқофия шудаанд. Аз нигоҳи навъҳои қофия, калимаҳои қофияшуда бо рави «о» тамом шудаанд ва аз ин рӯ, шакли қофия муқайяд аст.

Ғазал дар баҳри Рамали мусаммани маҳзуф ё мақсур иншо гардидааст, ки афобили он чунин мебошад:

- v - - / - v - - / - v - - / - v - (ё худ: - v ~)

яъне: фобилотун, фобилотун, фобилотун, фобилун ё ин ки фобилон.

Муҳаммадшарифи Гулханӣ умуман дар хунари ғазалсарой чандон бад нест, зеро эҷодиёти ин шоир низ дар заминаи сунна-ти ниёӣ зуҳур кардааст.

Аз ғазалҳои маҳфузмондаи тоҷикии ӯ маълум мешавад, ки шоир ғазалҳои ишқии худро бо оҳангҳои бисёр қавии иҷтимоӣ дар омехтагӣ эҷод намудааст:

Гудозу сӯзу дарду доғ з-инсон бар ман аст имшаб,
 Чу шамъ оғозу анҷоми ман аз худ рафтан аст имшаб.
 Зи ман уммеди нақди дину дил дигар бувад нодир,
 Чароғи қорвонам гӯйӣ чашми раҳзан аст имшаб.
 Баёзи гардани соқӣ таҷаллигоҳи маҳфил шуд,
 Калими Тури моро гӯйӣ водӣ Айман аст имшаб.
 Зи поям барфикандӣ, по ба поят ман сар афкандам,
 Барафкан парда аз рухсор, афкан-афкан аст имшаб.
 Кулаҳ бишкаст, соқӣ, муҳтасиб паймонаи майро,
 Ту бишкан фарқи он бадхӯй, бишкан-бишкан аст имшаб.
 Ба имшаб-имшабам додӣ навиди васл, дере шуд,
 Ҳанӯзам гӯш дар роҳи ту чашми равзан аст имшаб.

Ғазали боло аз нигоҳи мазмуну мухтаво ишқӣ-иҷтимоист. Он аз оҳангҳои тасаввуфӣ низ ҳоли нест, зеро мисли шамъ сӯхтану аз худ гузаштан ва фурӯравӣ ба хотири таҷаллии маҳфил ифодаҳои сӯфиёна мебошад. Чанбаи хунарии ғазал низ чандон бад нест. Шоир аз санъатҳои бадеии таносуби сухан, ташбеҳ, маҷоз, киноя, истиора, муболиға, тазод, тавсиф, талмех ва ғайра хуб кор гирифтааст.

Аз нигоҳи хусусиятҳои шаклӣ низ ғазали зикршуда ҷолиб аст. Ғазал мураддаф буда, калимаҳои «**аст имшаб**» радиф аст, зеро аз оғоз то анҷом такрор мешавад. Радифи мазкур мураккаб мебошад, зеро аз ду калима иборат аст. Калимаҳои радифшуда бори ғоявии шеърро ба худ гирифтаанд.

Дар ғазали зикршуда калимаҳои ман, рафтан, раҳзан, Айман, афкан, бишкан, равзан ҳамқофия шудаанд. Аз сабаби он ки қофияшавандаҳо бо ҳарфи равӣ «н» ба охир мерасанд, ин навъи қофияро қофияи муқайяд мегӯянд.

Аз нигоҳи вазн, ғазали зикршуда дар баҳри Ҳазачи мусамани солим эҷод гардидааст, ки афобили он чунин аст:

v - - - / v - - - / v - - - / v - - -

яъне, мафобӣлун, мафобӣлун, мафобӣлун, мафобӣлун.

Дар ашъори Муҳаммадшарифи Гулханӣ ҳаҷву истехзо, ма-
заммату танқид низ мақоми махсус дорад. Ин чанба ҳам дар
назм ва ҳам дар наср ба хубӣ мушоҳида мешавад. Масалан,
шоир бо радифи «бидех» ғазале дорад, ки қофияву радиф дар
он на танҳо вазифаи хушоҳангию хотирмонӣ, равонию дилни-
шинӣ, қолибию ҷаззобӣ дорад, балки беш аз он бори ғоявию
маънавӣ мекашад.

Чунончи:

**Ҳазратам, аз гушнагӣ мурдам, ба ман нунам бидех,
Кофирам, гӯям агар инам бидех, унам бидех.
Гандуму мошу биринчам дех, ки даркорӣ ҳамӯст.
Ман намегӯям, ақику лаълу марчунам бидех,
Бар танам як лоғ дору ишкамам пур кун зи нун,
Бо ту, биллаҳ, ман намегӯям, ки имунам бидех.
Аз тихидастӣ агар навкар мурад, ҳайф аст, ҳайф,
Ай табиби ҳозиқи навкар, ту дармунам бидех.
Чума деху нун, зи ранчу фоқа мегардон халос,
Кай туро гуфтам, ки бар ман ганчи Қорунам бидех?!
Аз тағуёни дарат кас нест чун ман беасос,
Ҳавлию боғу сарову қасру айвунам бидех.
Гулханиро ай қатори баччамардон кам мадон,
Фугаву шофам бидех, аспам бидех, тунам бидех.**

Хусусан, бори ғоявию мавзӯӣ ва маънавию мундариҷавӣ бар
дӯш доштани радиф дар ғазали боло аз он ҳам маълум мегар-
дад, ки дар мисраи интиҳои ғазал калимаи радифшуда **бидех**
се дафъа таъкид карда мешавад. Яъне, мақсади шоир аз зикри
ашёи зарурӣ ҳамин аст, ки ба он эҳтиёҷ дорад. Аз ин рӯ, ин
калима эҳтиёҷи қаҳрамони лирикиро қонеъ мегардонад.

Аз нигоҳи ҳунари, албатта, ин қолиб аст. Аз тарафи дигар,
чанбаҳои дигари ҳунарии шеър, масалан, коргирӣ аз санъатҳои
бадеӣ ҳам хеле писандида мебошад. Шоир аз санъатҳои бадеии
таносуби сухан, нидо, тазод, муболиға, маҷозу киноя, тавсиф,
ташбеҳу истиора ва ғайра хуб истифода кардааст.

Хусусиятҳои шаклии ғазал низ хеле қолиб аст. Шеър мурад-
даф буда, чунон ки ишора кардем, калимаи **бидех** радиф қарор
дода шудааст. Ин калима эҳтиёҷоти номбаркардаи адибро фаро
мегирад. Аз ин рӯ, бори ҳадафӣ низ бар уҳда дорад.

Қофияҳои газали мазкур: нунам, унам, марчунам, имунам, дармунам, Қорунам, айвунам ва ғайра мебошад.

Аз нигоҳи сохтор қофияҳои интихобшуда мутлақ буда, пас аз равӣ - «н» унсурҳои дигар низ ҳафт:

Вазни ғазал низ қолиб аст. Он дар баҳри Рамали мусаммани маҳзуф ё мақсур эҷод шудааст. Аз нигоҳи афӯил он чунин аст:

- v - - / - v - - / - v - - / - v - (ё - v ~)

яъне: фобилотун, фобилотун, фобилотун, фобилун ё ин ки фоилон мебошад.

Умуман, лирикаи Гулханӣ аз нигоҳи мазмуну муҳтаво ва мавзӯи ишқӣ, иҷтимоӣ ва ҳаҷвӣ буда, дар он унсурҳои шеваи гуфтугӯии мардумони кӯҳистони тоҷик хеле мавқеъ дорад.

«ЗАРБУЛМАСАЛ» МАВЗӯЪ ВА МАЗМУНУ МУҲТАВОИ ОН

Ҳаҷву истехзо ва танқид яке аз мавзӯҳои ҷовидонаи адабиёти бадеист. Ин суннати адабӣ дар адабиёти охири асри XVIII ва оғози асри XIX хеле маъмул буд. Маҳз чунин талаботи ҳаёт дар он рӯзгор чун «Зарбулмасал»-и Гулханӣ асарҳои ҷавобгӯӣ даврро ба миён овардааст.

«Зарбулмасал»-и Гулханӣ асари мансури тамсилӣ буда, ҳадафи нависанда аз эҷоди он бевосита танқиди салтанати амир Умархон набудааст. Ин асар ба забони ўзбекӣ таълиф шудааст. Муаллиф асосан аз ҳикоеҳои «Калилаву Димна» хеле хуб истифода карда бошад ҳам, бунёди хатти суҷаи асар бар як ҳикояи «Маҳзан-ул-асрор» гузошта шудааст. Дар ҳикояи Низомӣ саҷараи ду бумро мушоҳида намудани Анӯшервон тасвир карда мешавад. Яъне дар вайронае ду бум ба ҳам саҷара мекарданд, зеро буме ба назди буми дигаре бо мақсади хостгорӣ омадааст. Меҳоҳад барои писари худ духтари буми дигарро хостгорӣ кунад. Ба ҳамин тариқ, дар ҳамин ҳолат аз назди ҳамон макони вайрона Анӯшервон бо вазири донишманди худ Бузургмеҳри Бахтакон мегузашт. Анӯшервон саҷараи бумҳоро мушоҳида намуда аз вазираш мепурсад, ки гӯш кун, то он ду паранда дар бораи ҷӣ суҳбатдоранд? Бузургмеҳр лаҳзае ба саҷараи бумҳо гӯш дода, аз мақсади онҳо боҳабар гардида, ба Анӯшервони Одил мегӯяд, ки онҳо фарзандони худро хонадор кардан меҳоҳанд. Бум барои ширбаҳои духтараш панҷоҳ ҳазор деҳи вайрона талаб дорад. Буми дигар ба шумо ишора намуда гуфт,

ки: - Агар ҳамин шахс шоҳ бошад, сад ҳазор деҳаи хароб хоҳам дод.

- Анӯшервон ин ҷавоби Бузургмеҳрро шунида, хеле мутаассир мешавад, ки ҳоло ҳам дар сиёсати пешгирифтаи мамлакатдори ман нуқсонҳо зиёд будаанд. Бояд аз пай ислоҳи нуқсонҳо шуд...

Гулханӣ дар ҳамин замина суҳбати ду кабутари қудошавандаро зикр намуда, ба ин восита амир Умархонро одилу адолатпарвар нишон медиҳад.

Образҳои амалкунандаи асари Гулханӣ намояндагони табақаҳои гуногуни ҷамъият буда, нависанда нуқсонҳои онҳоро хеле содаву одӣ фош месозад. Қаҳрамонҳои асар ҷонварҳои гуногун ва бештар парандаҳо мебошанд. Образҳои тамсилии асар: Бойӯғлӣ, Япалоққуш, Қӯрқуш, Маликшоҳин, Худхуд, Шӯрнӯл ва ғайра буда, ҳар кадом ҳислату хӯй, рафтору кирдор, муносибату гуфтори ба худ хос доранд.

Дар маркази асар амалиёти қудонавий Япалоққуш ва писари ӯ Қуланкирсултон ва инчунин Бойӯғлӣ ва духтари зебои вай Гулнашбону меистанд.

Муаллиф писару падарро, ки аҳли меҳнатанд, ҷонибдорӣ мекунад. Маликшоҳин аз хидматҳои Қуланкир хуб розӣ аст. Вале Бойӯғлӣ марди мағрур, худписанд, ҳавобаланд ва инчунин мумсик аст. Аз ин ҷост, ки ӯ Япалоққушу писари ӯро писанд намекунад. Ҳатто Япалоқ кучову ман кучо? - мегӯяд.

Агар сухан дар бораи шахсиятҳои сиёсии давр, рӯҳониён, амалдорони муосираш равад, адиб ба образҳои тамсилӣ: парандаҳо, ҷонварҳои дигарро ба қор мегирад. Агар сухан дар бораи табақаҳои дигари иҷтимоӣ: савдогарон, муфтиҳо, баққолон, судхӯрҳо равад, Гулханӣ номи ҳақиқии онҳоро ба қор мебарад. Чунончи Саидазимҷони Сӯфӣ, Муҳаммадқосим - даллоли рангфурӯш, Муҳаммадаминҳӯҷаи муфтӣ ва дигарон, ки ҳар кадом бо ному касбу пешаашон зикр шудаанд. Усули қорбурди ҳикояҳо ва ҳикоясозӣ дар асари Гулханӣ ба «Калилаву Димна» монанд аст. Масалан, «Қӯрқуши хостгор дар ҳузури Бойӯғлӣ ҳикояти Муҳаммадқосими даллоли рангфурӯшро нақл мекунад:

- Қӯрқуш гуфт: Омадӣ, суханони ту ба Муҳаммадқосими даллоли рангфурӯш монанд аст, ки як рӯз барои деворзанӣ мардикор андохтааст. Дар вақти намози аср, ҳангоми таҳорат ба мардикор нигоҳ карда истода, тоқияшро ба оби равон афтондааст. Ӯ тоқияшро аз об гирифта натавониста товонашро аз мардикор гирифтани шудааст. Баъд аз қор мардикор музд талаб карда-

аст. Муҳаммадқосим мегӯяд: Тоқии ман се танга буд, тоқии ту базӯр як танга аст. Бо як тангаи музди корат ду танга мешавад. Ҳаққи як тангаи ман дар гардани туст, зеро ман ба ту нигоҳ кардам ва тоқиям ба об афтод. Акнун товони онро ту медиҳӣ. Боз як рӯзи дигар кор карда дех.

Дар ин ҳикоя образи даллол манфӣ аст, ки ба образи мусбат - мардикор муқобилгузори шудааст. Дар асар порчаҳои шеърӣ ва ҳикояҳои хурд-хурди манзум низ зиёданд. Аз ҷумла ҳикоёти «Сангпушт ва Качдум» (мансур), «Маймуни начқор» (манзум) мебошанд. Умуман, Гулханӣ аз ҳикоёти классикони дигари таърихи адабиёт истифода кардааст:

Муҳим он аст, ки асари Гулханӣ барои содабаёнӣ ва мактаби вуқӯғӯйии баъдии (даврони шӯравӣ) адабиёти тоҷик заминаи хуб фароҳам овард.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Оид ба овони ҷавонии Гулханӣ чӣ медонед?
2. Сабаби ба дарборҳо роҳ ёфтани Гулханиро шарҳ диҳед.
3. Поёни умри Гулханӣ чӣ гуна сипарӣ шудааст?
4. Аз осори адабии Гулханӣ чиҳа боқӣ мондаанд?
5. Қадом таҳаллуҷҳои адабии шоирро медонед?
6. Мавзӯ ва мазмуни ғазалҳои Гулханиро баён намоед.
7. Ғазали **«Ай бути ширинлабу симинтану рангинқабо»** - ро азёд кунед.
8. Мазмуни ғазали **«Ҳазратам, аз гушнагӣ мурдам, ба ман нунам бидеҳ»**-ро нақл кунед.
9. Мазмуну муҳтаво ва хусусиятҳои ҷудогонаи «Зарбулмасал»-ро баён намоед.
10. Образҳои тамсилии асар ва маънии иҷтимоии онҳоро шарҳ диҳед.

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. Поёни умри Гулханӣ дар кучо сипарӣ шудааст?
А) Бухоро; В) Самарқанд; С) Тошқанд; Д) Хоразм; Е) Ҳуқанд;
2. "Зарбулмасал" асари кист?
А) Сайидо; В) Соиб; С) Мирзо Содик; Д) Ҳозик; Е) Гулханӣ;

ҚООНӢ

*Сухан газофа чӣ ронӣ зи
хусравони куҳан,
Яке зи шавкати шоҳи ҷаҳон
сарой сухан.*

Адиби тавоно Мирзо Ҳабибуллоҳ, мутахаллис ба Қоонӣ 20-уми октябри соли 1808 дар шаҳри Шероз ба дунё омадааст. Падари ӯ Мирзо Муҳаммадалӣ худ шоир буда, бо тахаллуси Гулшан шеър мегуфтааст. Гулшан аслан аз Кирмоншоҳон буда, баъдтар ба Шероз меояд. Дар овони мактабхонии Қоонӣ падараш аз олам гузаштааст. Қоонӣ баъдтар барои таҳсил ба Исфаҳон рафта, сипас бо шоҳзода Мирзо Шучоуссалтана - писари Фатҳалишоҳ дӯстӣ пайдо намуда, ба ин восита бо ёрии моддии шоҳзода барои таҳсил ба Машҳад меравад. Қоонӣ худ мегӯяд, ки дар Машҳад зиндагияш нисбатан хушҳолона будааст. Чунончи, «... **бахтам қавӣ, кисаам фарбеҳ, хостаам зиёд**», - ба ёд меорад шоир.

Ин ёрии моддӣ имкон медиҳад, ки ӯ ба омӯзиши илмҳо боз ҳам чиддитар машғул шавад. Ин аст, ки Қоонӣ ба омӯзиши илмҳои гуногун хеле чиддӣ машғул шуда, сарфу наҳв, мантик, бадеъ, маонӣ, баён, хандаса, ҳисоб, нучум, калом, фикҳ ва ғайраро ҳамаҷониба меомӯзад. Ӯ аз илми мусиқӣ низ комилан бохабар будааст. Аз рӯи шаҳодати сарчашмаҳо ва баъзе ишораҳои тарҷумаиҳолии худ Қоонӣ, ӯ дар синни 16-17 - солагӣ илми арӯзро аз худ мекунад. Сарчашмаҳо ба забондонии Қоонӣ низ ишора намуда, таъкид кардаанд, ки шоир забонҳои арабӣ ва туркиро хеле хуб медонистааст. Ӯ дар ҳамин поя забонҳои франсавӣ ва англисиро низ омӯхта будааст. Ҳатто Қоонӣ ба писари 7 - солаи худ Сомонӣ забони франсавиро то ба ҳаде бо

тамоми нозуқиҳояш омӯзондааст, ки Сомонӣ дар он синну сол ба забони мазкур озодона суҳбат мекардааст.

Шеърғӯи шоир хеле зуд оғоз гардида, ӯ дар ибтидо бо таҳаллуси «Ҳабиб» эҷод мекардааст.

Баъдтар шоир ба хидмати Ҳасаналӣ Мирзо, ки ҳокими Машҳад буд, дохил шуда, се сол хидмат мекунад. Фарзанди Ҳасаналӣ Мирзо Уктой Қоон ном дошт ва шоир таҳаллуси худро аз “Ҳабиб” ба “Қоонӣ” иваз менамояд. Баъдтар шохзодаро ҳокими Кирмону Язд таъйин мекунанд ва Қоонӣ низ ба ин макон меояд.

Қоонӣ пас аз он ки бо Фатҳалишоҳ шинос мешавад, муддате хидмати ӯро ихтиёр менамояд. Фатҳалишоҳ ба шоир унвони эҷодии “Мучтаҳидушшуаро” дода, ба ӯ тавачҷуҳи бештар зоҳир менамояд.

Соли 1835 дар Техрон Муҳаммадшоҳ ба тахт менишинад. Қоонӣ худи ҳамон сол ба Техрон омада, ба хидмати ӯ дохил мешавад. Муҳаммадшоҳ ба ӯ лақаби «Ҳассон-ул-ачам»-ро медиҳад, ки баҳри сазовор гардидан ба ин унвон садри аъзам Ҳоч Мирзо Оқосӣ мусоидат намудааст:

**Худовандо, шунидам, мар маро Ҳассон лақаб додӣ,
Бале, Ҳассон бувад ҳар к-ӯ, ту бигзинӣ зи эҳсонаш.
Кадомин фаҳр аз ин бартар, ки гӯяд осафе чун ту,
Муҳаммадшаҳ Муҳаммад ҳасту Қоонист Ҳассонаш.**

Қоонӣ ду дафъа хонадор шуда бошад ҳам, дар зиндагии оилавӣ бахташ омад накард. Пас аз ранҷу азобҳои хеле тӯлонӣ, ки ҳам аз ҳар ду ҳамсараш ва ҳам аз хешовандони онҳо дида буд, вай саҳт бемор мешавад.

Мирзо Ҳабибуллоҳи Қоонӣ сеюми майи соли 1854 вафот кардааст. Оид ба санаи вафоти ин адиби хушзавқ шоире чунин модаи таърих гуфтааст:

**Таърихашро яке бурун омаду гуфт:
Сад хайф, ки рафт аз миён Қоонӣ.**

Қоонӣ серфарзанд буда, яке аз писарони шоир Муҳаммадҳасан адиби хеле рангинхаёл будааст. Вай аз овони хурдсолӣ ба шеърғӯӣ машғул шуда, бо таҳаллуси Сомонӣ эҷод мекардааст.

МЕРОСИ АДАБИИ ҚООНӢ

Қоонӣ ба шеърғӯйи дар овони 11-12- солағӣ шурӯъ намуда, аз худ осори адабии арзишманде боқӣ гузоштааст. Мероси адабии маҳфузмондаи Қоониро беш аз сад ҳазор байт донистаанд. Он осор асосан аз қасида, ғазал, қитаоту рубоиёт иборат мебошад. Дақиқан таркиби девони Қоонӣ чунин аст: қасида 330-то, ғазал 78-то, рубоӣ 29-то, мусаммат 6-то, таркиббанд 13-то, тарҷеъбанд 1-то, қитъа 155-то, маснавӣ 2-то.

ҲУНАРИ ҚООНӢ ДАР ҚАСИДАСАРОӢ

Сабаби ба қасида бештар рӯ овардани шоир он аст, ки шохони қочор адабиётро асосан дар дарбор мутамаркиз намуда будаанд. Аз ин рӯ, шоир ба мақсади беҳбуди рӯзгори хеш асосан ба эҷоди қасида камар бастааст. Ҳукумати қочорӣ усули кишвардорӣ ва муносибат ба адабиёту адибонро мисли Ғазнавиёни давраи аввал ба роҳ монда буд. Аз ин ҷост, ки Қоонӣ дар қасида ба Унсурӣ, дар тарҷеъбанд ба Фаррухӣ ва дар мусаммат ба Манучеҳрӣ пайравӣ намудааст.

Қоонӣ асосан қасидаҳои мадҳӣ сурудааст. Ӯ дар тағаззули як қасидаи мадҳии худ ба маҳбуба аз омадани фасли баҳор, аз эҳёи табиат ва зебоиҳои он, нахати гулу лола, вазидани насими гуворо, атрогин гардидани ҳаво ва резиши борони найсон ва ғайра хабар медиҳад. Чунончи:

**Ай турки ман, ай баҳори чонафзо,
Бурқаъ бикаш аз руҳи бихиштосо,
К-аз боғи бихишт навбаҳор инак
Ҳамвор фуру чамид зӣ дунё.
Иди ачамӣ ба фарри Фарвардин
Дар сабза гирифт соҳати ғабро.
Баст абри сафед килла бар гардун,
Зад лолаи сурх хайма бар сахро.
Домони чаман аз он пур аз луълу,
Сомони замин аз ин пур аз дебо.
Андар даман аз шақиқу озаргон
В-андар чаман аз бунафшаву мино
Оварда бурун баҳори луъбатгар
Аз парда ҳазор луъбати зебо.**

Навшоду ҳисор гашт, пиндорӣ,
 Боғ аз гулу сарву сунбули бӯё.
 Ҳар субҳ орад сабо ба пинҳонӣ
 Бас нағз сувар зи ҳар карон пайдо.
 Бозори Хутан шудааст, пиндорӣ,
 Дашту даман аз шавоҳиди раъно.

ва ғайра. Тағаззули мазкур, албатта, комилан ба тағаззулоти Фаррухӣ нарасида бошад ҳам, дар тасвири чузъиёти фасли баҳор хеле ҳунармандона мебошад. Хусусан, дар мазмунсозӣ таъби баланд доштани шоир ҳис шавад ҳам, дар кор гирифтани аз унсуриҳои шаклӣ: вазн, қофия, радиф, матлаъсозӣ ва ғайра чандон ҳунармандона нест. Алоқамандона ба тасвири баҳор, мавзӯҳои дигари қасидаҳои Қоонӣ васфи маю бодагусорӣ, мусиқию сурӯд, таваҷҷуҳ ба маҳбуба ва умуман шодию нишот яке аз мавзӯҳои марказии қасидаҳои ӯ ва хусусан тағаззулоти Қоонӣ аст. Ҳатто тағаззули як қасидаи шоир, ки ба васфи баҳор ва чузъиёти он бахшида шудааст, 38 байтро дар бар мегирад.

Дар қасидаҳои Қоонӣ мавзӯҳои шикоятӣ эътирозӣ, танқидӣ ҳаҷвӣ мисли шиква аз беадолатӣҳои рӯзгор, бадкорӣҳои ҳасудон, бадгӯӣҳои ҳаннотону нотавонбинон, танқиди муфтхӯронӣ айёшон, ҳокимону соҳибмансабон, амалдорон, ҳамкасбони ҳасадхӯр, қалтабонҳову авомфиребон ва ғайра хеле ҳуб мушоҳида мешавад.

Қасидаҳои Қоонӣ гуногунмавзӯ буда, дар онҳо панду андарз, ситоиши шахсиятҳои динию мазҳабӣ, васфи инсонӣ комил, тасвири шахрҳову қасрҳо, тарғиби адлу одилӣ ва адолатхоҳӣ, танқиди риёкорону мутаассибон, манзаранигорию хушгузаронӣ умр ва ғайра ба назар мерасад. Масалан, баъзе қасидаҳои арзиши таърихӣ доранд, ки дар онҳо ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ, шахсиятҳои сиёсӣ ва фаъолияти онҳо, лашкаркашиҳо, фатҳу ғалабаҳо, кишваркушоӣҳо ва ғайра баён шудаанд. Яке аз ҳамин гуна қасидаҳои шоир 268 байтро дар бар гирифта, калонтарин қасида дар таърихи адабиёти форс-тоҷик ба шумор меравад. Ё худ қасидаи «Дар манқабати Алӣ», ки аз 337 байт иборат аст, аз қасидаи қаблан зикршуда ҳаҷман калон буда, дostonро ба ёд меорад.

Ӯ дар пайравии Фаррухӣ қасидае дорад, ки дар он воқеаи фатҳи Ғуриёну Хирот ба тасвир гирифта шудааст. Қасидаи Фаррухӣ «Фатҳи Суманот» ном дошта, корномаи Маҳмуди Ғазна-

виرو дар бар мегирад, ки дар он қиссаҳои шоҳони гузаштaro
афсона мешуморад:

**Фасона гашту кӯхан шуд ҳадиси Искандар,
Сухан нав ор, ки навро ҳаловатест дигар.**

Қоонӣ мегӯяд:

**Сухан газофа чӣ ронӣ зи хусравони кӯхан?
Яке зи шавкати шоҳи ҷаҳон сарой сухан.**

Шоир ғалаба дар қалъаи Ғуриёну Ҳиротро ба тасвир гирифта,
корномаи шоҳро ба зафару пирӯзӣ хангоми кишваркушоӣҳо
ба қалам додааст:

**Ба соли панҷаҳу анд аз паси ҳазору дивист,
Чу кард оҳуи Ховар ба бурчи Шер ватан,
Ба азми ҷолиши афғонхудо зи Рай ба Ҳирот
Сипаҳ кашиду барангехт азро тавсан.**

Ин ҷо низ ҳайбати лашкари шоҳӣ ва васоити ҷангии ӯ сито-
иш карда шудааст:

**Ҳазор бухтии сармасту ҳар кадом ба шакл
Чу заврақе, ки аз ӯ чор лангар аст ован.
Ҳазор ародаи гардандатӯпи қалъакушой,
Чунон ки бар китифи бод садде аз оҳан.**

Шоир лаҳзаҳои пирӯзии лашкари шоҳ ва мағлубияти ҳиро-
тиёро чунин мавриди арзёбӣ қарор медиҳад:

**Яке анишаи маккорпеша бурд хабар,
Ба марзбони Ҳарӣ, к-ай ҳамеша ёри миҳан,
Шаҳ аз Рай омаду бигирифт Ғуриёну парер
Ба шодӣ омаду дар ҷода ҷой дошт паран.**

Шоир омодагии ҳиротиёро ба муқобили ин ҳучум чунин баён
кардааст:

**Ҳам аз миёна гузин кард шаш ҳазор далер,
Ҳужабрзаҳраву пӯлодпӯшу теғожан.**

Ба ҳамин тариқ, дар боби чӣ тавр таввасути сафорати Анг-
лия ёрӣ расонидан барои пешгирии паҳншавии ҷанги мазкур ва
анҷоми ин кишваркушой шоир чунин мефармояд:

**Шунидаам, ки сафире зи ингилисхудой
Ду сол рафт, ки сӯйи Рай омад аз Ландан.
Паём деҳ, ки малик гар гирифт мулки Ҳарӣ,
Инони Раҳш нагирад магар ба мулки Дакан.
На Қандаҳор бимонад ба ҷой, на Кобул,
На Бомӣён, на Лаҳовур, на Ғазна, на Парван.**

Усули офариниши ҳикоят дар «Парешон»-и Қоонӣ мисли «Гулистон»-и Саъдӣ мебошад. Яъне, ҳар як ҳикоят бо порчаҳои шеърӣ, бештар бо қитъаот зеб дода мешавад. Вазифаи пораҳои шеърӣ, ки голибан дар интиҳои ҳикоят оварда мешаванд, тақвияту пуррасозии маънии ҳикоёт, муассириву ҷозибанокии он мебошад. Ҳар он маънию мақсаде, ки дар ҳикоя дарҷ гардидааст, таввасути пораҳои шеърӣ асоснок карда мешаванд, ки дигар хонанда комилан аз мутолиаи он қаноатмандӣ ҳосил менамояд ва чуну чаро намекунад. Барои мисол ба ҳикояте аз китоби «Парешон»-и Қоонӣ муроҷиат мекунем:

Подшоҳе аз соҳибдиле суол кард, ки аз подшоҳон чӣ монад?
- Гуфт:

Як чиз, валекин ба ду сифат.

Пурсид, ки он кадом аст?

Гуфт:-Ном, ки чун адлу эҳсон кунанд, ба некӣ ва илло ба зиштӣ.

**Ҳазор сол, ки Заҳҳок подшоҳӣ кард,
Аз ӯ намонд ба ҷуз номи зишт дар олам.
Агарчи давлати Кисро бисе намонд, вале
Ба адлу дод шудаи ном дар замона алам.**

Қоонӣ адлу зулму бо образҳои шахсони таърихӣ Анӯшервон, Ҳотам, Ҳачҷоч ибни Юсуф ва ғайра ба таври муқоиса зикр намуда, афзалияти адлро бар зулм, бартарии одилро аз золим нишон медиҳад. Ҳикояти мазкури Қоонӣ бо андаке ихтисор доир ба ин мавзӯ ҳеле ҷолиб аст:

Подшоҳе кисаи тамаъ дӯхта ва анбони хирс аз шахвати золимон андӯхта, бад- ин сабаб ҷониби мазлумон нагирифтӣ ва насиҳати носеҳон напазируфтӣ...

**Ҳадяи золим ар ситонад шоҳ,
Донишу чашму гӯш хира шавад.
Доди мазлумро бигир аз ӯ,
Субҳи умраш чу шоми тира шавад.**

Аз ин лаҳзаҳои ҳикояти мазкур маълум мешавад, ки пояи зулм дар ҳама давраи замон ва дар ҳама гуна ҳолат бебақою ноустувор будааст. Баръакс, бунёди адл ва арзиши адолат ва нақши одил дар ҳама гуна ҷомеа ва дар ҳама гуна давраи замон устувору побарҷо, бобақову пайдор аст.

Азбаски «Парешон» асари ахлоқӣ-тарбиявист, ситоиши хислатҳои ҳамида: инсондӯстӣ, халқпарварӣ, ватанхоҳӣ, некӣ ва некӯкорӣ, саховатмандӣ, олиҳимматӣ, адолатпарварӣ, илмдӯстӣ, хоксорӣ, фурутанӣ, хайрхоҳӣ, некандешӣ, ботамкинӣ,

таҳаммулқорӣ, дурандешӣ, пурсабрӣ ва ғайра дар он бо тамоми чузъиёт ба тасвир гирифта шудааст.

Хислатҳои разила аз қабилӣ: бадӣ, бадандешӣ, кибр, гурур, золимӣ, худхоҳӣ, мардумозорӣ, ғоратгарӣ, қатлу қуштор, сабуқфикрӣ, кӯтоҳназарӣ, дунхимматӣ, такаббур, рибохорӣ, ришваситонӣ, авомфиребӣ, қалтабонӣ, дайюсӣ, нокасӣ, бодахорӣ, майпарастӣ, муфтхӯрӣ ва ғайра дар ин асар хеле ба таври чиддӣ маҳкум карда мешаванд. Масалан, дар ин ҳикоят, ки мастию бодапарастӣ ҳамчун унсури дурқунандаи инсон аз ақл ва аз ҳадди одамӣ ба тасвир гирифта мешавад, хеле андешаронии чолиб ба назар мерасад. Хонанда мавқеи адибро ба зудӣ хис карда метавонад. Ин ҳикоят «Бодапаймои тавбақор» ном дошта, басо ҳазломезу ҳачвӣ ба назар мерасад. Дар ин ҳикоят симои нохуши бадмасте тасвир шудааст, ки бодаи дусола обрӯву эътибори сисолашро барҳам задааст ва дар охир ўро ба марг расонидааст.

Дар асар, албатта, таъсири дин ва тасаввуф хуб хис карда мешавад. Дину тасаввуф ҳамчун ду омили марказию безарари тарбиявӣ-ахлоқии инсон қаламдод мегардад. Бояд гуфт, ки «Гулистон»-и Саъдӣ ба таърихи адабиёт ҳамчун як кашфиёти нодири адабӣ ворид шудааст. Аз ин рӯ, «Гулистон» ба адабиёти давр ва минбаъд таъсири фаровон гузошта, «Нигористон», «Хористон», «Баҳористон», «Парешон» ва дигар асарҳо бевосита дар пайрави «Гулистон» таълиф шудаанд. Яке аз чунин асарҳо, чунон ки қаблан низ ишора намудем, «Парешон»-и Қоонист, ки охири чавобия ба асари Саъдист.

Ин асар ҳам дар шакл (сохтору таркиб) ва ҳам дар мазмуну муҳтаво ба «Гулистон» монанд аст, вале дар арзиши адабӣ - эстетикӣ, таъсиринокии мазмуну моҳият, ҳунари эҷоду санъати баён, қозибияти сухану маҳбубияти ифода, баҳрабардорӣ аз мутолиаи он ба асари Саъдӣ баробар шуда наметавонад. Саъдӣ ягона адибест, ки дар назму насри адабӣ – бадеӣ мақому мартабаи яхела дорад, яъне, ў он мавқеъе, ки дар шеър дорад, айнан ҳамон пояро дар наср низ соҳиб аст.

Қоонӣ низ шоири тавоно ва нависандаи забардаст мебошад. Агар мақоми Қоонӣ ва ҳунари ин шоир дар назму шеър ва санъати эҷодии ў дар наср бо эҷодиёти Саъдии Шерозӣ муқоиса карда шавад, ҳеч гоҳ Қоонӣ ҳамради Саъдӣ шудан наметавонад, ҳол он ки то замони Қоонӣ назму насри форс-тоҷик мароҳили комили камолот паймуда, таҷрибаи фаровони эҷодӣ мавҷуд будааст. Албатта, он ашъореро, ки Қоонӣ аз Мавлавӣ зикр кардааст, дар назар дошта намешавад. Аз ҳама муҳим он аст, ки «Гулистон» аз муқаддима, 8 бобу хотима иборат аст, вале ин

низом дар «Парешон» нест ва шояд унвони асар ба муҳтавои он (дар нисбати «Гулистон») низ ишорае бошад.

Соҳтори ҳикояҳо низ дар ин ду асар яксон нест. Ҳикояҳои Саъдӣ хеле кӯтоҳ, пурмазмун, сертаъсиртар ва аз нигоҳи ҳунар ҳам басо ҳунармандонаву қолибанд.

Ин тарзи офариниш дар асари Қоонӣ нисбатан заъиф ва аз нигоҳи ҳунар сусттар аст. Ў бештар ҳикоятҳоро тӯлонӣ баён намуда, ҳадафро кашол медиҳад.

Дар асари Саъдӣ санъати дӯстдоштаи ӯ дар баёнаш насри му-саччаъ аст, ки аз сачъ хеле хуб кор мегирад. Ин ҳолат дар асари Қоонӣ каме костааст. Сачъро Қоонӣ хеле зиёд ба кор мебарад, вале тӯлонию маснӯъ. Хонандаро хаста мекунад, зеро дарки маъно каме душвор мегардад. Саъдӣ дар ҳикояи ишқие менависад:

- Порсоеро дидам ба муҳаббати шахсе гирифтагор, на тоқату сабр ва на ёрои гуфтагор»...

Коргирӣ аз сачъ дар «Парешон» чунин сураат гирифтааст:

«Дар фасли зимистон, ки ҳаво бурди бард пӯшидан гирифт ва чашмаи чашми саҳоб чӯшидан, нафас дар ҳалқ танг шуд ва мардуми чашм дар чашми мардум санг».

Бо вучуди ин ҳама, Қоонӣ дар таърихи адабиёт бо таълифи ин асар суннати адабиёро эҳё кард ва чун охири чавобиягӯ ба «Гулистон» машҳур шуд. Беш аз ин, Қоонӣ бо эҷоди ин асари худ ба насри реалистӣ ва рушди адабиёти маорифпарварӣ таъвияти махсус бахшид.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Оид ба овони ҷавонии Қоонӣ чӣ медонед?
2. Қоонӣ ба ҷуз забони модарӣ боз кадом забонҳои Шарқу Ғарбро медонист?
3. Қоонӣ бо кадом шоҳони қочор иртиботи наздик дошт?
4. Поёни умри шоир чӣ гуна буд?
5. Оид ба мероси адабии Қоонӣ маълумот диҳед.
6. Саҳми Қоонӣ дар қасидасароӣ чӣ гуна аст?
7. Ў дар қасоиди мадҳӣ бештар ба киҳо пайравӣ кардааст?
8. Саҳми Қоонӣ дар таҳаввули насри адабӣ чӣ гуна аст?
9. Умумият ва тафовути «Гулистон» ва «Парешон» -ро баён кунед.
10. Симои майпарастон дар ҳикоеҳои «Парешон» чӣ гуна аст?

АДАБИЁТИ НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX

ВАЗЪИЯТИ СИЁСИИ ОСИЁИ МИЁНА

Нимаи дуюми асри XIX дар ҳаёти халқҳои Осиеи Миёна давраи нави сиёсӣ мебошад, зеро Русия аз ибтидои асри XVII бо Осиеи Миёна робитаҳои тичоратӣ дошт. Аврупои Ғарбӣ низ ба Шарқ таваҷҷуҳ мекард. Хусусан, Англия меҳост нуфузи худро дар Осиеи Миёна бештар намояд.

Дар нимаи дуюми асри XIX як қатор тағйироти сиёсӣ дар қаламрави Осиеи Миёна ба вуқӯъ пайваст. Ин иртиботи тарафайн боиси зуҳури баъзе мушкилот ва омилҳои монешавии мамлики дигари ғарбӣ низ мегардид. Авзои сиёсии дохилии Осиеи Миёна низ хеле мураккабу печдарпеч буд. Хони Хӯқанд - Олимхон бо мақсади ба давлати хонии худ тобеъ кардани Ёротеппа понздаҳ бор ба он ҷо лашкар кашид, амири Бухоро - Насруллоҳхон дар тӯли бист сол барои тасарруфи ноҳияи Шаҳрисабз сию ду дафъа лашкар кашидааст. Дар ин ҷангҳо қаламрави Мурғоб, ноҳияҳои Ёротеппа, Хучанд, Фарғона ва дигар шаҳру навоҳии Осиеи Миёна хеле харобу заъиф гардида буд.

Ҷангоми лашкаркашии давлатҳои парокандаи саркаш ҳазорон ҳазор одам нобуд мегардид.

Ҳокимони хонигарии Бухоро ва Хӯқанд қисми коршоями мардуми вилоятҳои забткардашонро барои амалӣ намудани ниятҳои нақшаҳои худ истифода мебарданд. Масалан, амир Шохмурод аз музофотҳои гуногуни Ургут, Зомин, Чиззах, Ёротеппа, Панҷакент ва ғайра шахсони дастандаркорро муҳочир намуда, харобазорҳои Самарқандро обод менамуд. Аз тарафи дигар, қаламрави Осиеи Миёна таваҷҷуҳи Англияро ҳам ҷалб карда буд. Аз ин нуқтаи назар, зиёд гардидани нуфузи Русия барои халқҳои Осиеи Миёна беаҳаммият набуд. Аморати Бухоро, хонигарии Хева ва Хӯқанд мунтазам байни ҳам дар муносибати душманона буданд. Ин аст, ки Англия барои султони намудани нуфузи Русия дар Осиеи Миёна чораандешиҳо мекард. Ҳолати пешомада Русияро ҳамачониба хушёр менамуд, зеро бо роҳҳои дипломатӣ ва ё иқтисодӣ ҳал намудани қазияи мазкур аз имкон берун мегардид.

дид. Русия роҳи беҳбуди ин пешомадхоро дар чораҷӯиҳои харбӣ мекунид. Соли 1864 миёни Хӯқанду Бухоро ҷанг буд. Русия соли 1865 Тошкандро ишғол кард. Маҳз ба ҳамин хотир, байни солҳои 1865-1868 нуфузи ҳарбии Русия дар ин сарзамин бештар гардида буд. Солҳои 1865-68 Хӯқанд, Чиззах, Самарқанд, Фарғона ба Русия тобеъ карда шуданд. Амалан Хева ва Бухоро, ки истиқлоли сиёсӣ доштанд, ба Русия тобеъ карда шуда буданд. Ба ҳамин тариқ, солҳои 60-уми асри XIX Осиёи Миёна аз нигоҳи сиёсӣ ва ҷуғрофӣ ба империяи Русия ҳамроҳ карда шуда буд. Дар Тошканд Генерал - губернатори Туркистон ташкил ёфт. Натиҷаи ин рӯйдодҳои сиёсӣ ангезаҳои зеринро пеш овард:

1. Низоъҳои сиёсии дохилии хонигариҳои Осиёи Миёна аз байн рафт.

2. Русия низ мавқеи худро дар Шарқ аз нигоҳи стратегӣ таҳким бахшид.

3. Русия нисбат ба Осиёи Миёна аз нигоҳи сиёсӣ, иқтисодӣ, харбӣ пешрафта буд. Аз ин рӯ, дар қисмати шимоли Осиёи Миёна ҳолати гузаштан аз зироат ба саноат андаке бошад ҳам, ҷараён мегирифт.

4. Низоми ҷаҳолияти бозорҳо, бонкҳо, ривочи тиҷорат, кишоварзӣ, роҳҳо ва ғайра андаке ҳам бошад, дуруст гардид.

ВАЗЪИЯТИ ИЛМУ ФАРҲАНГ

Ҳамроҳ кардани Осиёи Миёна ба Русия на танҳо дар ҷодаи сиёсату иқтисодиёт тағйирот ворид сохт, инчунин дар соҳаҳои илм, таълим, фарҳанг ва ҷомеашиносӣ низ ҷунбишҳо ба вуҷуд овард.

Русия аз нигоҳи техника, саноат ва ихтироъкорӣ нисбатан пешрафта буд, зеро дар он ҷо капитализм зинаҳои баланди инкишофро аз сар мегузаронд. Дар ҷунин шароит ва бо ҷунин давлати нисбатан пешрафта ҳамроҳ кардани Осиёи Миёна ба ҳаёти илмӣ, фарҳангӣ ва адабии тарафайн албатта, таъсири мутақобила ба назар мерасад, зеро бе ашёи хом рушди саноат низ аз имкон берун мебошад.

Албатта, пас аз ҳамроҳкунӣ дар ҳаёти илмӣ, фарҳангӣ ва адабӣ тағйирот рух додаанд. Вале ин ҳолат ба таҳсилоти мадрасаҳои таъсир нарасонида бошад ҳам, умуман дар системаи

маорифи мардумӣ асар кард. Дар баъзе шахрҳои калони сернуфус мактабҳои русии маҳаллӣ ташкил карда шуда буд. То андозае забону адабиёти русӣ ва аврупоӣ ба қаламрави Осиёи Миёна (қисмати шимолӣ минтақа) роҳ меёфт. Зухури чараёни маорифпарварӣ ва таҷдиди назар ба фарҳангу маънавиёт, усули таълим, мактабу маориф, соҳаҳои мухталифи афкори иҷтимоӣ, ҳаёти адабӣ хеле хуб ба мушоҳида мерасид.

Муҳим он аст, ки дар қаламрави Осиёи Миёна матбуоти даврӣ зуҳур карда ва ҳар гуна рӯзномаҳову маҷаллаҳо нашр мешуданд. Беш аз ин, дастгоҳҳои китобчопкунӣ, нашриётҳои хусусӣ фаъол мешуданд, ки барои рушди ҳаёти фарҳангӣ-адабии кишвар хеле пурфоида буданд. Бештар дар ин чараён нақши мактабҳои илмӣ-фарҳангии Қазон хеле муҳим аст. Бо ташаббуси ҳамин марказ мактабҳои нави тарҷумонӣ ба миён меоманд. Ба ин восита адабиёт ва фарҳанги миллии бостонии халқи тоҷик эҳё мегардид, яъне, аз нав ҷоп мешуд. Аз тарафи дигар, қутуби ҷопҳои Русия, Қафқоз, Эрон ва ғайра дар Осиёи Миёна тарҷума ва нашр мешуданд.

Ба Русия ҳамроҳ кардани Осиёи Миёна як ҷиҳати дигари нисбатан пуарарзиши бурунмарзӣ низ дошт, ки ин кишвар бо як қатор кишварҳои ғарбӣ равобит пайдо менамуд.

ВАЗЪИЯТИ АДАБИЁТ ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX

Адабиёти нимаи дуюми асри XIX, ҳамчунон ки аз унвони мавзӯӣ низ пайдост, давоми мантиқӣ ва бевситаи таърихи қуҳанбунёди адабиёти тоҷик аст. Ин адабиёт тӯли чандин ҳазорсола, ки марҳалаҳои камолот мепаймояд, аз бисёр бархӯрдҳо, монеаҳо, мушкилоту нобасомониҳо гузаштааст. Эҷодкорони ин адабиёт дар ҳар даври замон ҳамчун мафкурабардорону мунавварфикрони халқу миллати хеш ҷилва намудаанд. Онҳо гоҳе дучори бисёр шикастурехтҳо ва гоҳе ноили ҷумла пешравиҳо гардидаанд. Дар маҷмӯӣ дар ҳама гуна даври замон, новобаста ба фишору таъқибҳо ҳолат ва рӯҳияи халқи худро ифода кардаанд.

Барои рушди ин адабиёт дар асрҳои миёна, махсусан ду омил марказӣ: яке идеологияи ҳукмронии давр - идеологияи исломӣ ва дигаре сохтори сиёсӣ-сохти феодалӣ буд. Албатта, ин ду омил-яке омилҳои идеологӣ ва дигаре иқтисодӣ дар рушду таҳаввули таърихи адабиёт нақши муайян гузоштаанд.

Нуфузи идеологияи исломӣ голибан дар соҳаи фарҳангу маориф басо бузург мебошад. Қонунҳои ҳуқуқии инсон ва ҷомеа дар асоси шариати исломӣ амал менамуд. Русуму ахлоқ ва ниЗОМИ давлатдорӣ низ дар ҳамин замина созмон дода мешуд. Бояд гуфт, ки адабиёт оинаи таърихи ҳамон халқест, ки эҷодкор ба он халқ тааллуқ дорад. Он на инъикосгари даврони муайяност, ки рӯзгори адиб дар он мегузарад. Аз ин нуқтаи назар, адабиёт воқеият, ҳақиқатро инъикос менамояд. Бино бар ин, вобаста ба сиёсати давр ва сиёсатмадорон, яъне, амирон, усули мамлакатдории онҳо, дарбор ва мардум, муносибати соҳибмансабон бо халқ, ҳимояи адолати иҷтимоӣ ва ғайра дар ҳама давру замон муносибати адибон гуногун аст. Адибоне ҳам ҳастанд, ки дидаву доништа амири нолоику ноухдабароро ситоиш кардаанд ва зулму бедодҳои ӯро дар либоси адолатхоҳию мардумнавозӣ ба қалам медоданд. Баръакс, адибони дигар низ буданд, ки ба сиёсат ва ҷомеа назари танқидӣ доштанд. Онҳо дар осори худ нуқсонро норасоихоро гоҳе пардапӯшона ва гоҳе ошкоро баён мекарданд.

Дар ин давра ягона доираи адабии овозадору шукӯҳманд доираи адабии Бухоро буд, ки бисёр қонунмандии рушду таҳаввули адабиётро муайян менамуд. Албатта, доираҳои адабии дурдаст мисли Бадахшон, Ҳисор, Хатлон ҳам буданд, вале ба ҷуз Бухоро инҳо чандон машҳур нестанд. Албатта, Бухоро ҳамчун қадимтарин маркази фарҳангӣ то ба охир нуфузи худро нигоҳ дошта тавонист. Дар нимаи дуоми асри XIX низ Бухоро яке аз машҳуртарин марказҳои адабӣ хидмати таърихии худро ба ҷо овард.

Маорифпарварон сараввал ба ҳамкасбони худ-адибони муосирашон таъсир расониданд. Ин буд, ки оҳангҳои ҳақиқатҷӯӣ, адолатхоҳӣ, башардӯстӣ, илмдӯстӣ, танқиди зулму золимӣ, мазаммати истисморгарон, ҳимояи фақирон ва ғайра дар ин аҳд хеле баланд садо додаанд.

Чунончи, Шохин дар танқиди тоифаи мардумозор мегӯяд:

**Аз ин қавм уммеди ёрӣ хатост,
Ки аз душман уммедворӣ хатост.
Аз ин фирқа доманкашон даргузар,
Чу биншастӣ, аз хирқа афтӣ бадар.**

**Маро бину барзан ба ибрат духул,
Пасояндагонрост пешина пул,
Аз он рӯ зи гетӣ шикоят задам,
Зи гетӣ шикоят бағоят задам,
Ки дастур бошад ба ояндагон,
Ба абнои гетист ояндагон.**

Ба ҳамин тарик, Шоҳин дар ғазалу маснавиҳояш аҳволи вазнини сахт, амир ва ситамгарони атрофи ўро танқид менамояд:

**Зи моли ятимон ситонанд боч,
Ба кутгои тамғо бибахшанд тоҷ.
Ба золим бароти аморат диҳанд,
Ки номуси мардум ба ғорат диҳанд.**

Шоҳин дар «Тухфаи дӯстон» таъкид менамояд, ки давлат бояд бунёди худро бар адлу адолат, ақлу хиради солим, ба илму маърифат ва росткорию садоқат, халқдӯстӣ гузорад. Агар чунин омилҳо ба назар гирифта нашаванд, он гоҳ чунин давлат умри дароз намебинад:

**Ҳамин аст расми ҷаҳонхусравон,
Ки доноситоянду душманситон.
Хилофи амирони ин марзу бум
Ҳуморо надонанд фарке зи бум.
Дарего, ки ин аблаҳон беҳисанд,
Тавонгар ба зар, дар ҳунар муфлисанд.**

Возех, ки шоҳиди сиёсати ду амир-Музаффар ва Абдулаҳад буд, мегӯяд:

**Рафт то ҳадду камоли нақсу нуқсони камол,
Соҳиби ҷаҳли мураккаб бошад он, к-ӯ аълам аст.
Дил ба нони хону оши косаи дунон мабанд,
Филмасал гар қурси хуршед аст в-ар чоми Ҷам аст.**

ва ғайра.

Пас аз он ки Осиёи Миёна бо Русия ҳамроҳ карда мешавад, чунон ки маълум аст, дар ин қаламрав дигаргуниҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ то андозае рух доданд. Ҳатто боиси тавлиди чараёни нави мафкуравӣ - иҷтимоӣ гардид, ки ин чараён дар таърихи халқи тоҷик нақши басо созандае бозидааст. Ин равияи маориф-парварӣ буд, ки дар афкори сиёсӣ иҷтимоӣ ва фарҳангии адабии Осиёи Миёна таъсири бунёдӣ гузошт. Бунёдгузор ва тарғибгари барҷастаи он нависанда, шоир, мутафаккир ва олими за-

бардасти тоҷик Аҳмади Дониш буд. Нуфузи ин чараёни мафкуравӣ хусусан ба адабиёт хеле зиёд буд. Аз ин рӯ, Аҳмади Дониш аз шумори аҳли қалам ҳамақидаҳо-шоғирдони тавоно пайдо намуд, ки ҳар кадом дар таърихи бархӯрдҳои мафкуравӣ ва солимгардонии ҷамъият саҳми арзанда гузоштаанд. Аз қабилӣ адибони маорифпарвари тоҷик, эҷодкорон: Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ, Абдулқодирхоҷаи Савдо, Муҳаммад Шамсуддини Шохин, Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат ва дигарон буданд, ки ин равияи тозазухуро ҷонибдорӣ ва тарғиб мекарданд.

Дар эҷодиёти шоирони равияи пешқадам ғош намудани нуқсонӣ норасоноҳои сиёсатмадорон, амирон, ҳокимони маҳаллӣ, мансабдорону амалдорон, ҳимояи адолати иҷтимоӣ, маҳкум намудани истисмору зулм, бекадриӣ инсон ва ғайра буд. Инчунин, онҳо дар эҷодиёти худ илму фарҳанг, мактабу маориф, таълиму тадрис то андозае озодии инсон ва монанди инҳоро тарғиб менамуданд.

Аслан маорифпарварӣ чараёни идеологӣ-мафкуравӣ ва ҷунбиши фикрие буд, ки дар Аврупои Ғарбӣ тайи асрҳои XVII-XVIII сараввал дар Англия ва баъдҳо дар Фаронса зухур карда буд. Дар Аврупо маорифпарварӣ ба зухури синфи нави буржуазия ҳамчун табақаи иҷтимоӣ марбут буд. Агар ин падида бо ҷунин шакл дар Англия зухур карда бошад, дар Фаронса идеологияи маорифпарварӣ ҳамчун таҳкимбахши инқилоби буржуазӣ ба миён омад.

Дар мамлакатҳои Шарқ ин ҷунбиши мафкуравӣ ва бедории фикрӣ алорағми бунёди пӯсидаи ҷомеаи феодалӣ ва инчунин дифои адолати иҷтимоӣ рӯйи кор омадааст.

Маорифпарварон муқобили зулму беадолатиҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, ҳуқуқӣ ва ғайра нафрати сӯзон доштанд. Ин яке аз хусусиятҳои вижаи чараёни маорифпарварӣ ва сифати фаъолияти маорифпарварон мебошад.

Хусусияти дигари ин падидаи зеҳнӣ, ки қисман ба маорифпарварони тоҷик рост меояд, он аст, ки маорифпарварони рус дар осорашон тарзи зиндагии мардумони Аврупои Ғарбиро тарғиб кардаанд. Ин ҷанба тибқи идеологияи исломӣ дар осори адибони мо хеле ҷузъӣ дучор меояду бас, зеро Аҳмади Дониш низ шаҳрсозӣ, усули мамлакатдорӣ Русияро дар қиёс бо аморати Бухоро беҳтар мешумурд. Вале дар масоили дигар: тарғиби маорифу илм, озодии инсон, муносибатҳои та-

бақавӣ, ҳимояи адолат ва ғайра маорифпарварони мо низ ҳамфикрӣ доранд.

Хусусияти сеюми қолиби чараёни мазкур он аст, ки онҳо табақаҳои меҳнатии аҳоли, оммаи халқ ғолибан деҳқононро ҳимоя ва қонибдорӣ намудаанд. Инчунин, баҳри беҳбудӣ аҳволи мамлакат ва оммаи мардум ва роҳҳои халосӣ аз инкирозро мувофиқи ҷаҳонбинии хеш пешниҳод намудаанд.

Масалан, Аҳмади Дониш дар осори адабӣ, фалсафӣ, сиёсии худ қафомондагию бесаводӣ, иртиҷоъпарастӣ, ноодилӣ, золимпешагӣ ва нолоиқии амирони мангитро хеле хуб фош мекунад. Дар асарҳои ӯ фикрҳои тағйир додани тартиботи давлатии Аморати Бухоро, ислоҳи куллии тартиби мактабу маориф, таълими асримиёнагиро ба миён гузошта буд. Албатта, қазоватҳои ин мутафаккир ва ҷасурии ӯ ба ҳаёти маънавии ҷамъияти онрӯзаи Бухоро ва эҷодиёти шоирони пешқадами муосири Аҳмади Дониш бетаъсир намонд. Аз ин рӯ, эҷодкорони муосири ӯ ақидаҳои ин мутафаккиро вобаста ба ҷаҳонбинии худ тарғиб намуда, қонибдорӣ кардаанд. Яъне, мавзӯҳои танқиди нуқсонҳои ҷомеа, кӯтаҳназарии подонии зимомдорон, беадолатиҳои амирон, паст будани сатҳи рӯзгори мардум ва нигоҳ доштани халқ дар бенавоию қашшоқӣ ва ғайраро дар осори худ ҷой додаанд.

Пеш аз ҳама худи Аҳмади Дониш дар асари беназири худ «Наводир-ул-вақоъ», баҳусус дар бобҳои «Фаромӯшхона», «Дар васоёи фарзандон ва баёни ҳақиқати касбҳову пешаҳо» ва ғайра, ҳар чиро ки ҳангоми сафарҳои ба таври муқоисавӣ ба мушоҳида гирифта буд, хеле барҷаста тасвир кардааст. Ҳамфикрони ӯ шоирони тавоно, нависандагон Возеҳ (дар асари худ «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик»), Шамсуддин Шохин (дар осори лирикӣ: қасида, ғазалҳо, китъаҳо, маснавии «Тухфаи дӯстон» ва асари мансураш - «Бадоеъ-ус-саноеъ») ва дигарон таълимоти Донишро тақвият додаанд.

Аҳмади Дониш андешаҳои худро на танҳо дар асарҳои адабӣ - бадеӣ, балки дар асарҳои дигари худ, баҳусус дар асари сиёсиаш-«Рисола дар назми тамаддун ва таовун» аз низому қонуни давлатҳои Фарангу (Аврупову) Русия ва қиёси афзалияти онҳо аз усули кишвардории Бухоро ба миён гузоштааст.

Албатта, маорифпарварии Аврупои Ғарбӣ ва Русияро бо маорифпарварии Осиёи Миёна як шуморидан зоҳирпарастии маҳз хоҳад буд. Маорифпарварии Осиёи Миёна дар қиёс бо

Русия ва Аврупо то андозае дигар буд. Яъне, ин чараён дар қаламрави Осиёи Миёна бештар алорағми сиёсати аморат буд, ки оммаро дар хориву зорӣ, бесаводиву чаҳолат нигоҳ медошт.

Дигар ин ки маорифпарварони Осиёи Миёна гуногунтабақа набуданд, зеро табақаҳои дигари ҷамъияти онрӯзаи Бухороро моҳияту муҳтавои ин чараён ҳанӯз фаро нагирифта буд. Аз тарафи дигар, дар нимаи дуҷуми асри XIX миқдори маорифпарварон низ чандон зиёд набуд. Барҷастатарин намояндагони чараёни мазкур: Аҳмади Дониш, Возех, Шохин ва чанд тан аз наздикону ҳамфикрони онҳо мебошанд.

Аҳмади Дониш ба муқобили сохтори мавҷуда ва зиммдорон беибо эътироз менамуд. Мо наметавонем ҳукму андешаҳои ӯро ормону орзу ном бидиҳем, зеро ӯ бо қатъияти том ба натиҷаҳои мушаххас расида буд, ки мегӯяд: «Ва ин фармонфармоён, ки ҳоло мо «ҳазрати амир» ва «ҷаноби вазираш» мехонем, онҳо монанди чорпоян, балки аз онҳо ҳам гумроҳтаранд. Ба далели аҳкоми шаръия ҳар соате чанд мартаба ба азли эшон зоҳир мегардад ва касеро инқилоб ҳукми эшон низ нахоҳад гардид». Чунин тарзи андешароӣ хоси Аҳмади Дониш буда, пайравони ӯ то ба ин поя нарасида буданд. Вале дар ҳар сурат, бартариии онҳо дар ҳамин буд, ки онҳо Аҳмади Донишро фаҳмида буданд.

Афқору андеша ва ақидаҳои Аҳмади Дониш ба чараёни рушду инкишофи пешқадамони адабиёти он рӯзгор таъсири фаровони мусбат гузошт. Зумрае аз адибони пешқадами он замон дар таҳти нуфузи ҳамон ғояҳо буданд ва аз ин нигоҳ дар иртибот бо афқору ақоиди Аҳмади Дониш як навъ консепсияи алоҳидаро ҳимоя ва тарғиб менамуданд. Ин ҳавза ва ин доираи мунавварфикронро метавон мактаб ё равияи ҷорӣ маорифпарварӣ қаламдод кард.

Дар афқори пешқадами сиёсӣ иҷтимоӣ нимаи дуҷуми асри XIX чараёни маорифпарварӣ барои бедории фикрии миллӣ, баҳри худшиносии халқу миллат ва истиқлолхоҳӣ замина гардид.

Афқор ва ақоиди маорифпарварӣ дар ин аср дар адабиёти бадеӣ ба воситаи жанрҳои адабӣ баён мегардид. Муҳим он аст, ки як зумра адибони тараққиҳоҳу пешқадам ба моҳияти осори маорифпарварии Аҳмади Дониш комилан сарфаҳм нарафтаанд. Аз ин ҷост, ки ин адибон дар осори худ ақоиди Аҳмади Донишро инкишоф надодаанд. Ин адибон ба монанди Музтариб, Исо-

махдум, Ошик, Шаръӣ, Мирзо Абдулазими Сомӣ ва дигарон мебошанд, ки дар рушду инкишоф ва тарғиби афкори маорифпарварӣ чандон сахм надоранд. Дақиқтараш, онҳо маорифпарвари танҳо асри худро як андоза ҳис кардаанду бас.

Ҳол он ки таъсири осори Аҳмади Дониш дар қаламрави Осиёи Миёна хеле хуб паҳн гардида буд. Нуфузи ақоиди ӯ на танҳо ба ҳаммиллатони ӯ, балки ба халқҳои дигари Осиёи Миёна низ бетаъсир намондааст. Аз ҷумла осори вай ба эҷодиёти муосирони дигари ӯ Муҳаммадхоча Муқимӣ (1850-1903), Зокирҷон Фурқат (1858-1909), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзӣ (1889-1929) ва дигарон таъсири фаровон гузоштааст.

Ин адибон низ аз осори Аҳмади Дониш баҳра бардошта, дар эҷодиёти онҳо ҳимояи фақирон, танқиди зулму зулимӣ, беадолатӣ, мазаммати худоҳию худпарастӣ, бераҳмӣ, авомфиребӣ, тарғиби илму маориф, маърифату фарҳанг ва ғайра хеле амиқу сахҳ ба мушоҳида мерасад.

Умуман, осори Аҳмади Донишро эҷодкорон Возеҳ, Шохин, Асирӣ, Савдо, Ҳайрат, Мирзо Сироч ва дигарон хеле хуб пазируфта буданд, зеро онҳо низ андешаҳои танқидии худро фошофш баён кардаанд. Масалан, Мирзо Сирочи Ҳаким дар асари худ «Тухафи аҳли Бухоро» менависад: «Бибинед, ки илму сарват кори миллати Урупоро ба кучо расонида, беамалию танбалӣ кори мо, аҳолии Осиёи Миёнаро ба чӣ пояи пастӣ кашонида. Зиндагии онон ба чӣ вусъат гузарон, мо мардум ба чӣ машаққату хорӣ? Қахвахонаҳои сарибозории онон аз иморати аъёни мо ҳазор дараҷа беҳтару поктар. Ай вой бар мо, вой бар мо!» ва ғайра.

АДАБИЁТИ ДАРБОРӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ОН

Адабиёти дарборӣ аслан чараёни адабиест, ки одатан дар шакли маҳфилҳои адабӣ дар дарбори подшоҳон, ҳокимон ва амирон фароҳам омада, одатан аз сиёсати роиҷи давр ва идеологияи ҳукмрон пуштибонӣ менамуд. Аз асри XI сар карда ба ин адабиёту эҷодкоронаш маликушшуаро роҳбарӣ менамуд. Маликушшуароро бевосита худи амир таъйин менамуд. Ин адабиёт дар аҳди маорифпарварӣ низ давом мекард. Аз навъҳои лирикӣ жанри асосии дарборӣ қасида буда, аз навъҳои қасида қасидаи мадҳӣ бештар ба назар мерасад. Навъҳои дигари хур-

ди лирикӣ: ғазал, қитъа, рубоӣ, дубайтӣ, тарҷеъот, мусаммат ва ғайра низ ҳаст, вале на мисли қасоиди мадҳӣ.

Аз осори мансур бештар сиёсатномаҳо, дастурулмулукҳо, дастурулфузалоҳо ва ғайра низ характерноканд.

Дар адабиёти дарборӣ тазкираву тазкиранигорӣ низ дар ин давра хеле пеш рафтааст.

Яке аз хусусиятҳои аввалиндараҷаи адабиёти дарборӣ аз нигоҳи мазмуну муҳтаво он аст, ки мадҳу ситоиш мавзӯи асосӣ ва айёшию бодапарастӣ мавриди тасвири он мебошад. Ин ҳолат, албатта, сабақи адабиёти пеш меорад ва ба ин восита ҳокимон рӯ ба шеърӯ адаб оварда, дар дарбори худ беҳтарин суҳанварон, соҳибистеъдодхоро ҷамъ меоваранд.

Албатта, дар асрҳои миёна чунин ҳам шудааст, ки адибон зимни доварҳои шоирона, дар фахрияҳо ҳусни ашъори худро баён намуда, нуқсонӣ шуароӣ дарбориро низ нишон додаанд. Агар бодикқаттар мушоҳида карда шавад, дар ашъори шоирони дарбор бештар тамаллуқ ба назар мерасад. Аз ин ҷост, ки бисёр шоирон: Низомӣ, Саной, Аттор, Мавлавӣ Ҷалолуддини Балхӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Камол, Ҷомӣ, Бедил ва дигарон дар ашъори худ шоирони тамаллуқорро танқиду мазаммат намудаанд. Вале дар ҳар сурат адабиёти дарборӣ низ сар то сар беҳудаву ёва нест. Ин адабиёт низ дар заминаи суннат рӯйида, дар ҳамин замина рушду таҳаввул менамояд. Адабиёти дарбориро бо адабиёти берун аз дарбор набояд муқобил гузошт. Шоироне ҳам буданд, ки дар дарборҳо зиндагӣ ва эҷод кардаанд, вале дар ашъори онҳо оҳангҳои хеле қавии халқӣ дучор мешавад. Аз ҳама муҳим он аст, ки саҳми он адиб дар ғанӣ гардондани маърифати адабии дарбору дарбориён хеле бузург мебошад.

Саҳми дарборҳо дар рушду таҳаввули илми адабиётшиносӣ низ назаррас аст. Аз ин рӯ, дар миёни қувваҳои адабии дарбор, шоирону нависандагони ин ҳавзаӣ сиёсии адабӣ тазкиранависон ҳам зухур кардаанд, ки онҳо ду хидмати таърихӣ ба ҷо овардаанд: яке зикри шумораи шоирон, ному насаби онҳо, мақому мартабаи онҳо, шахсияту муносибати онҳоро баён кардаанд. Дигаре намунаҳои эҷодиёти эшон, пояи шоирии онон, ҳунари суҳанварии онҳо ва хусусиятҳои ҷудогона ва ё фардии эҷодиёти шуароӣ дарборӣ ва ғайраро таъкид намудаанд. Ин ду ҷанба арзиши илмӣ-адабии осори тазкиравии олимони адабиётшиносии дарборҳо мебошанд.

Дар нимаи дуҷоми асри XIX чандин тан тазкиранавис умр ба сар бурдаанд ва асарҳои эшон то кунун маҳфуз мондааст, ки зикри баъзе аз онҳо барои донишмандони адабиёти ин давра хеле муҳим мебошад.

Яке аз ҷунин асарҳо ё худ тазкираҳо ба қалами Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ тааллуқ дошта, «Тухфат-ул-аҳбоб фӣ тазкират-ил-асҳоб» ном дорад. Маълум аст, ки муаллифи ин асар шоир, маорифпарвар, олим, нависанда ва мутафаккир мебошад. Ин тазкира соли 1871 таълиф гардидааст. Асар аз он ҷиҳат низ муҳим аст, ки дар бораи 130 нафар адиби Осиёи Миёнаи асри XIX маълумот медиҳад. Аз осори ин адибон намунаҳо зикр намуда, хусусияти ашъори онҳо, хусну кубхи эҷодии онҳо ва ғайраро қайд менамояд. Ин тазкира соли 1914 аз ҷониби Мирзо Салимӣ ном донишманд бо такмилу иловаҳо ба таъби расидааст. Дақиқтараш М.Салимӣ тазкираи мазкурро ба таъби расонида, ба он 80 нафар шоири дигари охири асри XIX ва ибтидои садаи XX-ро илова менамояд. Аз ин ҷост, ки тазкираи Возеҳ аз нигоҳи зикри шумораи қувваҳои адабӣ ва аз лиҳози овардани намунаҳои ашъори онҳо, аҳаммияти илмӣ-адабӣ дорад. Он барои омӯхтани адабиёти давр ва умуман баҳри тадқиқи таърихи адабиёти тоҷик хидмат менамояд.

Инчунин, дар ин давра тазкиранависони дигар зиндагӣ ва эҷод кардаанд, ки тазкираҳои онҳо низ ҳар кадом дорони аҳаммияти илмӣ - адабӣ мебошанд.

Тазкиранигорони дигари давра, ки дар инкишофи илми адабиётшиносӣ саҳми сазовор гузоштаанд ва тазкираҳои онҳо, ки суннати мазкурро дар ин давра рушд бахшидаанд, инҳоянд.

Яке аз тазкиранависон, ки худ шоир низ ҳаст, эҷодкори дарборӣ Афзал Махдуми Пирмастӣ мебошад, ки ӯ соли 1900 ба хидмати дарбор дохил шудааст. Ӯ дар солҳои ҳукмфармоии амир Абдулахад (1885-1910) бо супориши ин ҳоким ба навиштани тазкираи худ оғоз кардааст. Тазкираи Пирмастӣ «Афзалут-тазкор фӣ зикр - иш-шуаро ва-л-ашъор» ном дорад.

Дигар аз тазкиранависони ин давра Абдуллоҳхоҷаи Абдӣ аст, ки ӯ соли 1904 асари худ - «Тазкират-уш-шуаро» ва ё «Тазкираи Абдӣ», ё ин ки «Тазкират-уш-шуарои мутааххирини Бухоро»-ро (номҳои як тазкира) таълиф менамояд. Ин тазкира аз 28 боб (мақсад) иборат буда, дар бораи 118 нафар адиб ва намунаҳои асори онҳо маълумот медиҳад.

Ҳамчунин яке аз тазкиранависони маъруфи замон Мирсиддиқи Ҳашмат мебошад, ки ӯ ду тазкира таълиф намудааст.

Тазкираи аввали Ҳашмат, ки солҳои 90-уми асри XIX таълиф шудааст, «Тазкират-уш-шуаро» ном дошта, аз ду қисм иборат мебошад. Қисми аввали он дар бораи 85 нафар адиб ва қисми дуюми он доир ба рӯзгору осори 88 тан шоир маълумот медиҳанд.

Дигар аз тазкиранависони маъруфи давраи мазкур Мулломуҳаммад Ҳоҷӣ Неъматуллоҳ ибни Қозӣ Шарафуддин аст, ки ӯ бо тахаллусҳои «Нозук» ва «Муҳтарам» шеър мегуфтааст. Муҳтарам соли 1910 асари худ - «Тазкират-уш-шуаро»-ро таълиф менамояд. Ин тазкира дорои арзиши баланди илмӣ-адабӣ буда, дар бораи рӯзгору осори 175 тан адиб маълумот медиҳад.

Арзиши тазкираҳои дар боло номбаршуда, пеш аз ҳама, аз он иборат аст, ки агар дар давраҳои пешин дар аср як тазкира ё худ дар ду-се аср як тазкира бошад, дар ин давра суннати адабии мазкур хеле инкишоф ёфтааст. Аз тарафи дигар, ахбори як ё ду тазкира баъзан такрор, гоҳе якранг мебошад. Вале чун тазкиранигорон зиёд шаванд, тазкираҳо низ бештар бошанд, арзиши илмӣ-адабии онҳо афзуда, маълумоти онҳо қобили муқоиса мебошад.

Дар ин аср шоирону нависандагони зиёде зиндагӣ ва эҷод кардаанд, ки онҳо, аз як тараф, анъанаҳои адабиро эҳё намуда, ба он умри бардавом бахшидаанд. Аз тарафи дигар, онҳо бо эҷодиёти манзуму мансури худ рӯҳия, ахлоқ, урфу одат, зиндагии ҳамаҷуз ва тафаккури бадеӣ-эҷодии халқи тоҷикро дар нимаи дуюми асри XIX ифода кардаанд. Аз сабаби он ки тазкираҳо ва тазкиранигорон зиёданд, адабиёти давраи мазкур хеле хуб қазоват ҳам шудааст.

Баъзе адибони ин давра дар таърихи адабиёт ба дostonҳои ишқӣ-романтикии наздик ба ҳазорсола муҳри чамъбасти гузоштаанд.

Дар адабиёти давраи мазкур бузургтарин падидаи сиёсӣ-таърихӣ, мафкуравӣ-иҷтимоӣ чунбиши фикрии маорифпарварӣ аст. Ин ҷараёни мафкуравӣ, ки тавассути мактаби адабии Аҳмади Дониш заминагузори шуд, дар таърихи халқи тоҷик нақши бузурги созандагӣ дорад. Аз ин нигоҳ, ин яке аз хидматҳои бузурги таърихии адабиёти бадеии тоҷик ба шумор меравад, зеро ин

чараён ҳамчун зухуроти таърихӣ тавассути адабиёти бадеӣ кашф шудааст. Муҳим он аст, ки на танҳо тафаккури муосирон, балки фикри мутааххиринро низ тағйир дод. Арзиши мероси адабии Аҳмади Дониш, пеш аз ҳама, дар кашфи ҳамин падидаи аср мебошад. Ин чараёни сиёсӣ-таърихӣ на танҳо ба худшиносии халқи тоҷик ва чараёни ташаккулёбии он замина гардид, балки дар ҳамин поя ба худшиносии халқҳои дигари Осиёи Миёна низ мусоидат намуд.

Дар тарғиби он нақши пайравони Аҳмади Дониш, адибони маъруфу соҳибистеъдод Шамсуддини Шоҳин, Раҳматуллоҳи Возеҳ, Абдулқодирхоҷаи Савдо, Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат ва дигарон хеле бузург аст. Онҳо дар дарки падидаи мазкур то ба сатҳи Аҳмади Дониш нарасида бошанд ҳам, дар тарғибу ташвиқи андешаҳои ӯ саҳми бунёди гузоштаанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Дар нимаи дуими асри XIX дар Осиёи Миёна чӣ тағйироти сиёсӣ рӯй дод?
2. Ба Русия ҳамроҳ кардани Осиёи Миёна барои мардумони қаламрави мазкур чӣ дод?
3. Доир ба вазъияти илму фарҳанг дар ин давра чӣ медонед?
4. Омилҳои пайдоиши чараёни маорифпарвариро шарҳ диҳед.
5. Вазъияти адабиёти тоҷик дар нимаи дуими асри XIX-ро нақл кунед.
6. Кадом омилҳои инкишофу таҳаввули адабиёти ин давраро медонед?
7. Марказҳои адабии адабиёти давраи мазкур кадомҳоянд?
8. Чараёни маорифпарварӣ ва хусусиятҳои онро номбар кунед.
9. Аҳмади Дониш дар инкишофи илму фарҳанги ин давра чӣ гуна мақом дошт?
10. Доир ба адабиёти дарборӣ ва хусусиятҳои он маълумот диҳед.
11. Кадом тазкираҳои дар ин аҳд таълифшударо медонед?
12. Доир ба тазкираи «Тухфат-ул-аҳбоб фӣ тазкират-ил-ас-ҳоб»-и Возеҳ маълумот диҳед.
13. Арзиши илмӣ-адабии тазкираҳои ин давра аз чӣ иборат аст?
14. Кадом адибони пайрави Аҳмади Донишро медонед?

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. "Парешон" асари кист?
А) Ҳилолӣ; В) Сайидо; С) Мирзо Содик; D) Ҳозиқ; E) Қоонӣ;
2. Русия кадом сол Тошкандро ишғол кард?
А) соли 1834; В) соли 1844; С) соли 1854; D) соли 1860; E) соли 1865;
3. "Афзал-ут-тазкор фӣ зикр-уш-шуаро ва-л-ашъор" чӣ гуна асар аст?
А) асари ёддоштӣ; В) асари бадеӣ; С) асари чуғрофӣ; D) асари таърихӣ; E) тазкира;
4. "Афзал-ут-тазкор фӣ зикр-уш-шуаро ва-л-ашъор" тазкираи кист?
А) Авфӣ; В) Давлатшоҳ; С) Чомӣ; D) Малехо; E) Афзал Махдум;

АҲМАДИ ДОНИШ

*Ҳунар кадом, ки бо ман нагаишт
рӯй ба рӯй.
Кадом илм, ки бо ман накард
истиқбол?*

Нависандаи забардаст, шоир ва мутафаккир Аҳмад Маҳдуми Дониш, ки бо лақаби «Калла» ҳам шуҳрат дорад, соли 1826 дар Бухоро таваллуд шудааст. Падари Аҳмад Мулло Мирносир ном дошта, аслан аз тумани Шофирком буда, баъдҳо ба рои таҳсил ба Бухоро омада, муқимӣ шудааст.

Падару модари Аҳмади Дониш аз аҳли фазл буданд. Аз ин рӯ, ӯ саводи ибтидоиро пеши модари бузургвораи баровардааст. Баъдтар Мулло Мирносир писарашро дар овони 12-солагӣ ба мактаби қоригӣ месупорад.

Соли 1842 Мулло Мирносир писарашро аз он мактаб гирифта, ба мадрасаи медахад. Аҳмади Дониш дар баробари таҳсили мадраса, инчунин нозуқиҳои ҳунари хаттотӣю лавҳакории китобхоро хеле хуб ёд мегирад. Ӯ барои таъмини зиндагӣ ва ёрӣ ба хонаводаашон девонҳои шоиронро бо хатти зебои худ хаттотӣ ва бо ҳунари волои хеш лавҳакорӣ менамуд. Аз ин рӯ, ӯ дар ин ҳунарҳо низ ба зудӣ дар Бухорои онрӯза шуҳрат пайдо мекунад.

Аҳмади Дониш ҳамаи илмҳои маъмулии замонаш аз қабилӣ забони арабӣ, мантиқ, нучум, ҳайат, табиӣёт, риёзиёт, фалсафаи калом, тиб, таърих, адабиёт ва шеършиносиро хеле хуб аз худ менамояд.

Баъдҳо яке аз олимони шарифи дарбор, ки сармуҳандиси дарбор будаву ба Дониш ҳаққи устодӣ доштааст, ба вай некӣ намуда, ӯро ба дарбор даъват мекунад. Аҳмади Дониш ба пешаи

хаттотӣ ва асосан маслиҳатгари амир оид ба илми нучум дар дарбор ба фаъолият мепардозад. Пас аз вафоти устодаш Амир Насруллоҳ соли 1855 Аҳмади Донишро сарвари мактаби муҳандисону меъморони дарбор ба ҷойи устодаш таъйин мекунад. Ӯ боз ҳам ба амир наздиктар мешавад ва нуфузаш ниҳоят беш мегардад. Ин аст, ки дар ҳаллу фасли бисёр масъалаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва илмию маданияи мамлакат амир аз Аҳмади Дониш маслиҳат мепурсад. Яъне, Аҳмад ҳамчун яке аз тавонотарин олимони пазируфта мешавад. Бино бар ҳамин ҳам Аҳмад таҳаллуси худро «Дониш» интиҳоб кардааст. Хусусан, амир дар илми нучум ягонаи замон будани Аҳмади Донишро ҳис намуда, дар ин ҷода низ танҳо бо маслиҳати ӯ амал мекунад.

Соли 1857 сафорати амир азми Петербург карда буд. Ин сафорат бо сардории элҷӣ Муллоҷони Мирохур бояд ба вуқӯъ мепайваست. Ҳадафи сафорат таъзия бар вафоти подшоҳи рус - Николаи I ва табрики ба тахт нишастани Александри I буд. Сафари мазкури сафорат ба шаҳри Петербург се моҳ давом карда, ҳайати сафорат бояд дар ин муддат ба як қатор корхонаҳои саноатӣ, ёдгорҳои маданияву таърихӣ, китобхонаву осорхонаҳо ва марказҳои доираҳои илмию фаннии пойтахти Русия ошно мешуданд. Чунин ҳам шуд. Аҳмади Дониш ва дигар бузургони қаламрави Бухоро таҳмин мекарданд, ки шояд шаҳре, ки дар зебӣ ба шаҳрҳои Осӣи Миёна рақобат мекарда бошад, вучуд надорад.

Аҳмади Дониш акнун фаҳмид, ки гумони ӯ ва ҳамақидаҳояш ботил будааст. Сохтори давлатӣ ва усули мамлакатдорӣ, донишу ҷаҳонбинии амиру аморат ва ғайра то чӣ андоза пучу бемаънӣ ва ноухдабароёна буда, фарсахҳо аз пешравию давлатҳои ғарбӣ, бахусус, Русия қафо мондаанд. Аҳмади Дониш қарор дод, ки мушоҳидаҳояшро ба амир хоҳад гуфт ва амир хоҳишҳои Донишро амалӣ хоҳад намуд. Албатта, маълум нест, ки амир маслиҳату машваратҳои Донишро то кадом андоза пазируфта буд. Вале ин ҷиҳат маълум аст, ки амир Насруллоҳ соли 1860 вафот кард ва амир Музаффар ба тахт нишаст. Ин амир бештар ба хушомадгӯён тавачҷуҳ дошта, ба олимони чандон эътибор намедод.

Соли 1866 кушунҳои рус ба Тошканд ҳучум мекунанд. Амир ба муқобили онҳо меҳезад. Аҳмади Дониш ин амали амирро носавоб дониста бошад ҳам, амир ӯро гӯш намекунад. Дар натиҷа Бухоро аз Русия саҳт шикаст хӯрда, ҳам товони чанг ва ҳам як қатор заминҳояшро аз даст медиҳад.

Соли 1869 амир Музаффар барои изҳори дӯстӣ ва мустаҳкам гардонидани иртиботи ду кишвар сафорати навбатӣ омода месозад. Аҳмади Донишро котиби сафорати мазкур таъйин мекунанд. Ӯ дар ин сафар Русия ва мамолики Аврупоро боз ҳам амиқтар меомӯзад. Бори дигар яқин соҳт, ки амиру аморат хеле аз давлатдорӣ дуранд. Ӯ дар ин бора менависад: «Салотини Бухоро дар боби суфари (элчиҳо) одамони камтаомул ва бедонишро ихтиёр кунанд, ба гумони он ки асрори давлати мо фош нагардад... Ва ҳол он ки ихтиёри ин маслак айни безебӣ ва бе-назмии давлат бошад».

Баъди бозгашт амир Музаффар ба Аҳмади Дониш рутбаи илмию ифтихории «Ӯрок»-ро медиҳад, зеро Дониш обрӯи Бухороро ҳимоя намуда, бисёр масъалаҳоро бар нафъи Бухоро ҳал карда буд. Аз ин рӯ, амир ӯро ба яке аз мансабҳои баланди давлатӣ таъйин кардани мешавад. Аҳмади Дониш ба зудӣ розӣ нашуда, то андозае корро ба таъхир меандозад, зеро каме пештар ин қасидаро дар васфи амир Музаффар суруда буд, ки ҷо дар он қасида овардааст:

**Шунидаам зи ҳакиме, ки подшоҳонро
Ба чанд тоифа бояд кушод роҳи висол:
Нахуст олими доно ба илми дин, зи усул
Фурӯро бишиносад ба ҷумлаи аҳвол.
Дигар табиби масеҳодаме, ки гоҳи касал
Барад зи тинати гул сардии насими шамол.
Дигар дабири ҳумоюнхате, ки гоҳи рақам
Ниҳад зи хушқадамӣ бар руҳи Уторид хол.
Дигар суханвари шоир, адиби болиғфан,
Ки васфи шоҳ кунад дар ҷамеи ҳолу муҳол.
Дигар мусаввири Бехзодасту Моникилк,
Ки нақшаи фалаку арзро кашад тимсол.
Вучуди ҳар як аз ин қавм зеби мамлакат аст,
Ҳузури ҳар як аз ин фирқа мулкrost чамол...**

Охирҳои соли 1873 ҳайати дигари сафорат ба Петербург фиристода мешавад, ки Дониш дар ин сафар се моҳ дар он ҷо мемунад ва марти соли 1874 ба Бухоро бармегардад. Александри II дар ин сафар ба Аҳмади Дониш тавачҷуҳи бештар зоҳир менамояд. Дар ин сафар Дониш андешаҳои худро ба таври ҷудгона дар «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» дохил намудааст. Ӯ баъдтар ин рисолаи худро ба таркиби «Наводир-ул-вақоъ» ҷойгир кардааст. Таклифҳои Дониш ба амир писанд наафтад ва аз ин рӯ, амир ӯро аз Бухоро дур кард. Баъдтар амир Аҳмади Донишро ба Ғузор ва пас аз чанде ба Наҳрпай мефиристад.

Соли 1885 дар Бухоро тағйирот ба вучуд меояд. Дар ин сол амир Музаффар вафот мекунад ва ба тахт писари ӯ Амир Абдулаҳад соҳиб мешавад. Ин амир худро илмдӯст нишон дода, Аҳмади Донишро аз Наҳрпай ба Бухоро даъват мекунад.

Дониш ба Бухоро омада, танҳо ба фаъолияти илмӣ-эҷодӣ мепардозад. Ӯ тӯли солҳои дароз дар дарбор кӣ будани амирони манғитиро донист ва омӯхт, ки аз онҳо умеди неки нест. Се сафари Аҳмади Дониш ба Русия ӯро ба кишвари пешрафтаи аврупоӣ, усули мамлакатдорӣ, низоми сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва ғайра шинос намуд. Пеш аз ҳама, ӯ фарҳанги миллӣ, илм ва таърихи миллиро хеле хуб медонист. Аз ин рӯ, дар назария қиёс намуд, ки ҳукуматдорони Бухоро аз ин падидаҳо умуман хабар надоранд. Онҳо танҳо бо роҳи зӯр, қатл, зиндон мардумро дар чаҳорҷӯби сиёсат нигоҳ медоранду ҳукумат мекунанд. Аҳмади Дониш тавассути Русия то андозае ба Аврупои Ғарбӣ низ шиносой пайдо намуд, зеро ӯ бо шахсиятҳои ҷудогона ошно гардида, як андоза онҳоро омӯхт.

Масалан, Аҳмади Дониш соли 1869 дар шаҳри Тошканд бо П.И.Пошино ном тараққиҳоҳи рус шинос шуда, бисёр масъалаҳои иҷтимоиро бо ӯ машварат мекунад. Ӯ худ дар сафари аввалаш бо яке аз шарқшиносони рус В.Григорев дар Оренбург чандин мулоқот барпо намуда буд. Аҳмади Дониш бо намояндагони артиши Русия низ шинос гардида, бо онҳо ҳам суҳбат дошт. Аз он ҷумла, бо полковники рус Колзаков (дар сафари сеюм) ва дар бозгашти ҳамин сафар аз Тошканд то Шаҳрисабз бо капитан Стремоухов шинос гардида, бо онҳо дар мавзӯҳои гуногун суҳбатҳо меорояд.

Баъди сафарҳо Аҳмади Дониш мулоҳиза ва андешаҳои худро оид ба усули кишвардорӣ дар шакли китоб ба амир пешниҳод менамояд. Дар муқаддимаи он менависад, ки агар амир таклифҳои ӯро қабул накунад, ӯ ба дарбор барои фаъолият дар ҳеҷ мансаби давлатӣ нахоҳад омад, зеро амир боисрору пайваста аз Аҳмади Дониш талаб мекард, ки ин ё он мансаби давлатиро қабул кунад. Таклифҳои Аҳмади Дониш ва кушодагӯиҳои ӯ амирро акнун хашмгин сохт. Амир дид, ки таклифҳои Аҳмади Дониш мавқеи ҳокимро суст мекунанд. Ӯ дигар Донишро на танҳо таклиф накард, балки мехост ӯро аз худ дур нигоҳ дорад. Ӯ боре ба наздикони худ гуфта будааст, ки: «Ман фалониро бо суфарои (элчиёни) давлат ба ҷониби Русия ҳамроҳ кардам, дар охир ба ман насихатгар шуд. Ман баъд аз ин ӯро намефиристам». Аҳмади Дониш пас аз фаҳмидани чунин ҷавобҳои ноадешидаи амир ба наздикони худ гуфтааст, ки: «Ман ҳам ба навқарии ин каллаҳарон толиб нестам».

Аҳмади Дониш соли 1889 аз мадрасаи Мири Араб як ҳучра мегирад ва танҳо ба корҳои илмӣ-эҷодӣ машғул мешавад, яъне он корхоеро, ки то ин муддат ба итмом нарасонида буд, хотима мебахшад.

Поёни умри ин мутафаккир низ дар Бухоро гузаштааст. Ӯ дар байни моҳҳои март-апрели соли 1897 дар шаҳри Бухоро вафот кардааст.

МЕРОСИ АДАБӢ ВА ИЛМИИ АҲМАДИ ДОНИШ

Аҳмад Махдуми Дониш нависанда, шоир, мутафаккир, файласуф ва ҷомеашиноси бузурги тоҷик аст, ки тӯли 71 соли умри ҳеш аз ӯ осори гаронарзиши адабӣ-бадеӣ ва илмӣ боқӣ мондааст. Осори Дониш гуногунмавзӯӣ, серсоҳа ва серпахлу буда, доир ба муҳтавои осор ва арзиши он худи адиб чунин ишора дорад:

**Хунар кадом, ки бо ман нагашт рӯй ба рӯй,
Кадам илм, ки бо ман накард истиқбол?**

АСАРҲОИ ИЛМИИ АҲМАДИ ДОНИШ

1. «Манозир-ул-кавокиб» («Манзараи ситораҳо»). Асари мазкур доир ба илми нучум-ситорашиносӣ буда, оид ба мавқеъ, мақому ҳолоти ситораҳо, ҷойгиршавии онҳо ва зуҳури бисёр ҳаводису воқеоти марбути ситораҳо ва ғайра баҳс мекунад. Муаллиф ин асари худро ба яке аз дӯстонаш бахшидааст. Санаи таълифи китоб соли 1865 мебошад.

2. «Рисола фӣ аъмол ил-қура» («Рисола доир ба амалиёт бо қура»). Аҳмади Дониш дар ин рисола оид ба кашфиёти илмии асри худ, доир ба кайҳон маълумоти нодири илмӣ медиҳад. Хусусан, баъди мулоқоти ӯ бо капитани рус Стремоухов, ки капитан ба Дониш ду глобус: ҳам глобуси Замин ва ҳам глобуси саморо тухфа менамояд. Аз ин рӯ, Дониш баъзе ахбори тоза оид ба ҷанбаҳои ҷуғрофӣ ва астрономӣ медиҳад.

3. «Таъодули хамсаи мутаҳаййира» («Ҳаракати панҷ ситора»). Ҳадафи Аҳмади Дониш ҷойгиршавӣ ва ҳаракати Уторид, Зухра, Миррих, Муштарӣ ва Зухал буда, рисолаи мазкур низ ба илми нучум бахшида шудааст. Яъне, ҳар яке аз ин ҷирмҳои самовӣ бо хосиятҳои ҷудоғонаи худ шарҳ дода мешавад. Аҳмади Дониш ин асарашро соли 1883 дар шаҳри Ғузор таълиф намудааст.

4. «Меъёр-ут-гадайн» («Ҳадди диёнат»). Аҳмади Дониш ба масъалаҳои муҳимми сиёсӣ, иҷтимоӣ, ахлоқӣ, тарбиявӣ ва ҷамъиятию ҳуқуқӣ аз нигоҳи илми шариат низомии муайян таъйин менамояд. Ҳадафи муаллиф амиру аморат ва сохтори роҳбарии ҷомеъаро, ки аҳли диёнат мебошанд, ба адлу адолат ва инсоф даъват кардан буд. Дониш ин асарро соли 1894 таълиф намудааст.

5. Дар мероси илмии Аҳмади Дониш боз як асари таърихӣ ӯро низ метавон номбар кард, ки мутахассисон онро «**Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития**» ном ниҳодаанд. Дар ин асар сари қудрат омадани амирони манғития аз Дониёл то Абдулаҳад маълумот дода мешавад. Асар оид ба шахсияти амирон, усули кишвардорӣ онҳо, муносибатҳои дохилӣ-дарборӣ ва хориҷӣ онҳо, хусусан бо Русия, ҳолати раъият ва ғайра хеле маълумоти пурарзишу судманд медиҳад, ки дар ин бора баъдтар маълумот хоҳем дод.

Мероси адабии Аҳмади Дониш асосан аз анвои гуногуни манзум ва мансур иборат мебошад. Осори манзуми ӯ жанрҳои хурди

лирикӣ: ғазал, қасида, рубоӣ, қитъа ва ғайраро дар бар мегирад. Осори манзуми Дониш дар шакли пароканда дастрас шудааст. Ӯ осори манзуми худро дар шакли девон ба таври алоҳида боқӣ нагузоштааст.

Мавзӯҳо ва мундариҷаи ғоявии ашъори Аҳмади Дониш гуногун буда, дар онҳо васфи инсонҳои соҳибқасбу соҳибмаърифат, ҳунарварону санъаткорони хоричӣ, дӯстию рафоқат, ҳислатҳои неки одамӣ, тарғиби маданияти пешқадам, васфи хираду дониш, некиву нақӯкорӣ, адлу адолатхоҳӣ, васфи илму фарҳангу ҳунар ва ғайра мебошад. Масалан, дар ин қитъа шоир зоҳирпарастии инсон, ба шакл тавачҷух намудани қасон, шитобу бесабриро танқид мекунад. Баръакс сабру таҳаммул, ботинбинӣ, рӯ овардан ба сират-маънавиёти инсон, подоши ҳаётро ҷонибдорӣ мекунад. Ӯ таъкид мекунад, ки инсон пок ба дунё меояд, набояд нопок равад, балки пок бояд зиндагӣ кунад ва пок биравад.

Ӯ мегӯяд:

**Ба шакли ҳайати инсон зи раҳ марав зинҳор,
Тавон ба сабру таҳаммул шинохт ҷавҳари мард.
Агар на пок бувад, аз бало нахоҳад ҷаст,
В-агар дар асл бувад пок, сабр хоҳад кард.**

Албатта, мавзӯи ишқ ва исёнҳои қалбии инсонӣ, эҳсосоти нозуки одамӣ ва васфи маҳбубаву назокати гуфтори ошиқ яке аз мавзӯҳои ҷовидона дар таърихи адабиёт мебошад. Ин яке аз мавзӯҳои асосии лирикаи Аҳмади Дониш низ ҳаст.

Чунончи, дар ин ғазал мегӯяд:

**Абрӯи чун ҳилоли ту ҷонро шикор кард,
Миҷғони обдори ту дил беқарор кард.
Дастӣ булӯрранги ту қадри гуҳар шикаст,
Лабҳои чун ақиқи ту ёқут хор кард.
Аз хоки пираҳан чу намуд он тани ҳарир,
Олам пур аз таровати бӯи баҳор кард.
Калпӯши зар, ки маст ба торақ ниҳодааст,
Бо қомати чу дурру гуҳар интишор кард.
Ту осмону ман чу замин, чун қунам, валеқ
Лутфи дигар ба бӯсаам уммедвор кард.**

Ғазали мазкур хеле хуб аст, вале дар ҳар сурат ҳунармандона нест, зеро Аҳмади Дониш нависандаи забардаст, мутафаккир, файласуфу ҷомеашинос аст. Ашъори ӯ, пеш аз ҳама, бо сабабе, баҳонае ва ё дар мавридҳои зарурӣ эҷод шудааст.

СОХТ ВА МУНДАРИЧАИ «НАВОДИР-УЛ-ВАҚОЕЪ»

«Наводир-ул-вақоё» дар мероси адабии Аҳмади Дониш мавкеи марказӣ дорад. Ин асар заҳмати 15-сола ва маводди якумраи гирдовардаи муаллиф аст. Нависанда ба таълифи асар соли 1870 оғоз намуда, онро соли 1885 ба итмом расонидааст. Таълифи ин асар муаллифи онро миёни аҳли чомаи онрӯзаи Бухоро ҳамчун адиби тавоно ва мутафаккири забардаст шиносонид. Аҳмади Дониш дар ин асар бисёр масъалаҳои муҳими фалсафию иҷтимоиро, ки мавриди қазовати файласуфон ва мутафаккирони гузашта буд, аз дидгоҳи нав ва дар аҳди бархӯрдҳо бо тамаддуни аврупоӣ ба таҳлилу тасвир гирифтааст. Аз ин рӯ, «Наводир-ул-вақоё» барои бедории фикрӣ, барои чунбиши мафкуравии миллат ва умуман муосирони Аҳмади Дониш, пайравони ӯ ва зиёиёни пешқадами охири асри XIX ва ибтидои садаи XX таъсири амиқу дақиқ гузоштааст, зеро солҳои таҳсил дар мадраса, робита бо дарбору дарбориён, махсусан сафарҳои ӯ ба Русия, муносибат бо олимони ҷарбиён, сиёсатмадорони Аврупо ҷаҳонбинӣ ва тафаккури ӯро нисбат ба сиёсат ва иқтисодиёти аморати Бухоро тағйир дода буд.

Соҳтори асар. «Наводир-ул-вақоё» аз нигоҳи соҳту таркиб бисёр ҷолиб аст. Асар хатти яклухти дорои сужети муайян нест ва қисматҳои сужетро ҳам дар бар намегирад. Он дар маҷмӯъ аз бисту се боб иборат мебошад, вале боби 15-уми он фарқ дорад, зеро ин боб «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» ном дошта, дорои муқаддима ва се боби ҷудогона мебошад, ки баъдтар онро шарҳ хоҳем дод. Бобҳои «Наводир-ул-вақоё» гуногунмавзӯ буда, ҷаҳордаҳ боби асар таҳлилу тадқиқи муаллиф аст, ки дар боби понздаҳ ҷамъбасти он ба сифати як навъ рисолаи ҷудогона оварда шудааст.

Умуман, ҳамаи бобҳои асар аз нигоҳи ғояву мазмун ва мақсади муаллиф ба ҳам як навъ пайванди мантиқӣ дошта, яке дигарро тақвият медиҳад, комил мекунад. Мушоҳидакор ё таҳлилгар, ки баёни бобу нақли ҳикоят низ ба ӯ тааллуқ дорад, шахсияти олиму доно, мутафаккир ва чомаъашиноси бузургест, ки Шарқро бо тамоми ҷузъиёт ва Ғарбро ҳам хуб медононад. Аҳмади Дониш ҳамчун чомаъашинос ҷамъиятро бе сардор имконнопазир медонад. Аз ин рӯ, дар «Наводир-ул-вақоё» оид ба

тарбияи авлоди инсон, муносибати ниҳоят чиддӣ ва эҳтиёткоро-на нисбат ба фарзандон ва тарбияи мунтазами онҳо, хусусан оид ба ахлоқ ва муомилаи табақаҳои ҷамъиятӣ, ахлоқи табақаҳои ҳукмрон, риояи адолат ва маҳкум намудани беадолатӣ, нақши амир, козию муфти, вазиру қушбегӣ ва ғайра дар бобҳои ҷудогонаи асар андешаҳои шахсии худро баён намудааст.

Аҳмади Дониш маориф, таҳсил ва таълиму тарбияро асоси ҷомеа медонад. Вай барномаи таҳсил, сабку усули таълим, китобҳои дарсӣ, чараёни дарсҳо ва ғайраро дар таълимдихандаҳои Бухорои замони муаллиф яке аз масъалаҳои марказии асари худ медонад.

Масъалаҳои мазкур дар бобҳои «Дар таҳқиқи ҳуқуқи абавайн (падару модар) ва ҳадду ҳуқуқи онҳо», «Дар таҳқиқи матои дунё ва ҳақиқати муомилоти он», «Дар васоёи фарзандон ва баёни ҳақиқати касбу пешаҳо» ва ғайра хеле бо далелу бурҳони қотей баён шудаанд.

Мазмуну муҳтавои асар. Мазмуни мухтасари «Наводир-ул-вақоеъ» тақрибан чунин аст:

Муқаддима. Дар ин ҷо муаллиф сабаби таълиф шудани асаро бо мазмуну мундариҷаи он зикр мекунад.

Боби якум. «Дар таҳқиқи ҳуқуқи абавайн...». Оид ба тарбияи фарзандон ва шинохти падару модар аст.

Боби дуюм. «Дар таҳқиқи матои дунё ва ҳақиқати муомилоти он». Дар ин боб бештар кормандони корҳои давлатӣ ва ғаёлияти онҳо ба таҳлил гирифта шудааст, ки бояд онҳо маънавияти ғанӣ дошта бошанд, то аз ҳарисӣ парҳез кунанд.

Боби сеюм. «Дар таҳқиқи таърихи олам ва тафтиши ҳудусу қидам». Аз унвони боб пайдост, ки оид ба пайдоиши олам ва умуман фалсафаи офариниш баҳс рафтааст.

Боби чаҳорум. «Дар иллоти нақбати уқало ва сабаби давлати суфаҳо». Дар ин боб оид ба сабабҳои бадбахтии оқилон ва хушбахтии бедонишон баҳс меравад. Аҳмади Дониш таъкид мекунад, ки инсон маҳз ба хотири манфиатҳои моддӣ талош наварзад, балки бештар ба маънавият таваҷҷуҳ зоҳир намояд. Бояд инсон танҳо нафърасони ҷомеа бошад.

Боби панҷум. «Дар ҳикояти фаромӯшхона ва баёни қурби соат».

Боби шашум. «Дар ҳикояти Ҳочӣ ва манофеи сафар ва ҳислати занон». Доир ба саргузашти марди бухороӣ, ки ба саёҳат баромада, хеле тӯлонӣ сафар кардааст, нақл карда мешавад.

Боби ҳафтум. «Дар ҳикояти Абулқосимбӣ ва сафари Русия».

Боби ҳаштум. «Дар сафорати Абдулқодирбек ва аҷоибӣ чашни Русия».

Боби нуҳум. «Дар ҳикояти гирдоби Искандар ва ғанои марди аҷамӣ».

Боби даҳум. «Дар таҳқиқи ишқу муҳаббати ҳақиқӣ ва маҷозӣ ва одоби ишқбозӣ». Ин боб низ мисли дигар бобҳо бо усули суолу ҷавоб навишта шудааст.

Боби ёздаҳум. «Дар одоби никоҳ ва баёни хусусияти модаршӯ».

Боби дувоздаҳум. «Дар таҳқиқи қазову қадар» Дар ин бахш муаллиф вучуди зиндагиро дорои чор рукн: хӯрдан, пӯшидан, зану фарзанд кардан ва маскан сохтан медонад.

Боби сездҳум. «Дар васоёи фарзандон ва баёни ҳақиқати касбҳову пешаҳо».

Боби чордаҳум. «Дар таҳқиқи рӯҳ ва нисбати тааллуқи он ба абдон».

Боби понздаҳум. «Рисола дар назми тамаддун ва таовун». Ин ягона боби «Наводир-ул-вақоъ» аст, ки комилан мустақил буда, аз муқаддима, се фасл ва хотима иборат мебошад.

Дар муқаддима сабабҳои пайдоиши одамӣ, хайри он ва ихтиёри ӯ дар чист... ва ғайра баҳс рафтааст.

Фасли аввал - «Дар фазилати аморат ва раёсат ва муомилаи салотин бо Ҳақ».

Фасли дуюм - «Дар сулуки умаро бо сипоҳ ва ҳадаму ҳашам».

Фасли сеюм - «Дар тариқи раиятдорӣ ва фуқаропарварӣ ва расидан ба ғаври маҳомии зердастон».

Хотима. Дар таъйини мулк ба нудамо ва муқаррабон.

Дар ин рисолаи хурд оварда мешавад, ки инсон шарифтари ни махлуқот аст. Ҳама чиз барои инсон офарида шудааст. Зоти инсон аз ақли шарифа ва нафси касифа мураккаб аст.

Инсон бояд илму маърифат омӯзад ва аз рӯи илму маърифат ва ақлу фаросат роҳи дурустро паймояд.

Боби шонздаҳум. «Дар таҳқиқи ҳайати арз ва такаввуни маодин ва мо юносаба золика». Дар ин боб Аҳмади Дониш оид ба чинсҳои кӯҳӣ, конҳо, маъданҳои зеризаминӣ, заминчунбӣ, вулкони маълумот медиҳад.

Боби ҳабдаҳум. «Дар фараҷ баъд аз яъсу ҳамул».

Боби ҳаждаҳум. «Дар наводири ҳолоти ашхос, ки аз чанги сибоъ ҷастанд».

Боби нуздаҳум. «Дар таъбири рӯёи ҳоила, ки далолат бар худуси воқеа мекард». Муаллиф доир ба хобҳои дидаи ҳеш ҳикоят мекунад. Ин хобҳо баъзе лаҳзаҳои шарҳиҳолии ҳуди муаллиф низ ҳаст. Яъне бисёр лаҳзаҳои тарҷумаиҳолии Донишро низ равшан месозад.

Боби бистум. «Дар таҳрири маъноӣ баъзе абёт, ки афозили аср истадъо намуда буданд». Дар ин боб Дониш баъзе байтҳои Бедилро шарҳу тавзеҳ медиҳад.

Боби бисту якум. «Ҳикояти бӯзинаи таббоҳ».

Боби бисту дуюм. «Дар маънии ҳадиси «Сақф-ул-чаннати аршу-р-Раҳмони ва баёни ҳашро нашр».

Боби бисту сеюм. «Дар ташҳиси ахлоқи инсон». Муаллиф дар ин боб менависад, ки инсон дар ҳулку атвор мисли тилло ва нуқра аст, зеро тилло ва нуқра то ин ки ҳолис шаванд, аз чандин кӯраву бӯта мегузаранд. Инсон ҳам бояд аз чандин таҷрибаи рӯзгор гузарад, то ин ки ҳислатҳои разилаву бади худро рафъ созад. Ў бештар аз сокинони ҷомеаи онрӯзаи Бухоро намунаҳо меорад. Барои он ки инсонӣ оқил ва инсонӣ ҷоҳилро аз ҳам фарқ гузored, бояд онҳоро санҷид.

Лаҳзаҳои тарҷумаи ҳолии Дониш дар асар хеле зиёданд. Дар «Наводир-ул-вақоъ» аз оғоз то анҷом мо нақши эҷодкори онро мушоҳида мекунем, зеро аксари бобҳои асар ба тариқи суолу ҷавоби муаллиф бо образи асосии боб, ки дӯстони муаллиф мебошанд, сомон ёфтаад. Чунончи, дар боби панҷум «Дар ҳикояти фаромӯшхона ва баёни қурби соат» омадааст:

«Навбате муҳаррири сутурро бо ҷамъе аз дӯстон дар зиёфате иттифоқи маҷлисе афтод. Мизбон ба тақрибе ҳикояте овард, аз он чи бар ӯ гузашта буд. Ва ман чун гӯшу ҷашм ба иборат кушода доштам, сурати он базро дар силки тақрир кашидам.

Мизбон чун аз нақизу радди сухани ёрон очиз буд, дар аксари муқаддимот муҳаррири сутурро ба шаҳодат мекашад, ки агар бовар надоред ва дар шак бошед, аз меҳмон пурсед, ки вай дидааст ва хуб шунида ва медонад ва дар аксари ин маорико маҷолис расида ва хуб медонад.

Ва ман низ дар он чи дида будам ва яқин дониста, гувоҳӣ меодам...».

Агар дар ин бобҳо ҷараёни воқеаҳо ба тариқи суолу ҷавоб сурат гирифта бошад, дар баъзе ҳикоеҳои дигар адиб комилан саргузашти худро баён месозад. Масалан, бобҳои ҳафтуму ҳаш-

тумро метавон номбар кард. Ин бобҳо сафарҳои Аҳмади Донишро ба Русия дар бар мегирад. Чунончи: «Навбате, ки ба масхуби Сайид Абдуфахтӯра ва рафоқати Абулқосимбӣ ба сафорати Рус иттифоқи вуруд афтод, расм аст, ки дар он ҷо элчиёро барои изҳори ҷоҳу дастгоҳи давлати хеш ва маҷолису махфили бузург ва тамошохонаҳо имороти олия ва хазоину дафои мегардонанд ва бад-он тафоҳуру мубоҳот мекунанд...

Ва билҷумла шабе мутарҷим аз қибали вазир омада, моро ба маҷлисе «сурония» ном таклиф намуд. Бо ҷаҳор нафар дар он базм рафтем... Дар иморате рафеъ ва манеъи олии зарандуд даромадем, мабно бар хонаҳо ва хучароти бисёр ва дарҳои оинакорӣ ва аз ҳама дарҳо пардаҳои ҳарир фурӯҳишта, муштамил ба кату каровати зарнигор ва оинаҳои ситабри бузург баробари қади одамай ниҳода»... ва ғайра. Яъне, фаъол гардидани симои адиб дар ин боб, чунон ки маълум шуд, бештар ба назар мерасад, зеро мушоҳидагар ва наққунонда худи ўст. Аз тарафи дигар, боби мазкур ҳолӣ аз ҳама гуна ҳаёлбофиву тасвирсозихост, зеро муаллиф ҳар он чизеро мебинад, мушоҳида мекунад, онро айнан ба қалам меорад. Ин бобро метавон очерки сафарӣ номид.

Воқеан чунин тарзи сафарномаванисӣ дар таърихи адабиёти тоҷик аз Носири Хусрав («Сафарнома»-асари насрӣ) шакли манзуми он аз Хоқонии Шарвонӣ («Тухфат-ул-Ироқайн») оғоз шудааст. Давоми мантиқии боби ҳафт боби ҳаштум ба шумор меравад, ки «Дар сафорати Абдулқодирбек ва аҷоиби ҷашни Русия»-ном дорад. Ин боб низ мисли очерки сафарӣ буда, Аҳмади Дониш саргузашти худ ва мушоҳидаҳои сафарашро ба қалам додааст. Чунончи: «Навбате ба масхуби Абдулқодирбеки Додхоҳ дар мавриди тўйи имперотури Рус ҳам ва ҳукми давлати Бухорои Шариф ва пойтахти давлати Русия ба расми таҳният ва сафорат бо тухафу ҳадоёи лоиқа иттифоқи вуруд воқеъ шуд... Ва ҳар боре, ки мутарҷим бо мо мулоқот мекард, аз ман мепурсид, ки:

- Охир, агар шеър бастай, дар назар ор, то бинам, ки чӣ мазмун гуфтаӣ?

- Ман гумон кардам, ки мабодо маро имтиҳон кунад ва очиз ёбад. Дар охир номи домод ва номи арӯс пурсидам.

- Гуфт:

Алфред ва Морӣ... Маҷмӯъ нух ҳарф буд. Пас нух ҳарфро ба аввали нӯҳ байт мувашшаҳ намуда, ба дасташ додам...» ва ғайра.

Ин аст, ки «Наводир-ул-вақоеъ» баробари таълиф як чунбиши фикрӣ, ангезаи зехнӣ ва бархӯрдҳои мафкуравиरो ба вучуд овард. Махсусан, барои адибони ибтидои асри XX. Устод С.Айнӣ, ки бо ин асари Аҳмади Дониш дар охири солҳои 90-уми асри XIX шинос шуда буд, аҳволи рӯҳия ва таассуроти одамони пешқадами он даврро аз хондани ин асар аз забони худ чунин баён намудааст:

«Ҷоҳои ба ман таъсирбахши «Наводир-ул-вақоеъ» он ҷоҳи буданд, ки ман он ҳодисаҳоро дар зиндагӣ дида будам ва аз он аҳвол дилтанг мешудам, аммо ҳеҷ гоҳ ислоҳ кардан ва ислоҳ шудани он аҳвол дар хотирам намегузашт ва гумон мекардам, ки дунё ҳамин тарз омадааст, ҳамин тарз ҳаст ва ҳамин тарз ҳам меравад, чӣ бояд кард? Аммо вақте ки ман он аҳволи фалокатиштимолро дар мундариҷоти «Наводир-ул-вақоеъ» бо тасвири реалӣ, бо тасвире, ки худ дар зиндагӣ дида будам, хондам, ба ман ҳолати дигар рӯй дод. Ман дар дили худ гуфтам, ки ин аҳволро ислоҳ кардан лозим аст, модом ки ман ислоҳ карда наметавонам, аз вай нафрат кардан зарур аст. Инқилоби фикрӣ кам ҳам бошад, дар ман ана дар ҳамон вақт рӯй дод».

Умуман, дар «Наводир-ул-вақоеъ» масъалаҳои сиёсӣ: усули мамлакатдорӣ Бухоро ва Русия, муносиботи давлат бо раъият, мақомоти қудратӣ ин ду кишвар; масъалаҳои иқтисодӣ: зироатӣ будани Осиёи Миёна ва саноатӣ будани Русия; фарҳангӣ: нашри рӯзномаву маҷаллаҳо, нашриёти китобчопкунӣ, шаҳрсозӣ ва зебу зинати хиёбонҳоро гулгаштҳо, толорҳои концерт ва биноҳои муҳташам; ороиши кӯшкҳоро манзилҳои иқоматӣ, системаи обёрӣ шаҳрҳо ва ғайра.

Дар масъалаҳои ахлоқӣ ва тарбиявӣ баъзе ҳикоятҳои бобҳои асар хеле ҷолибанд. Хусусан, боби панҷум «Дар ҳикояти фаромӯшнона» ё худ дар он ҷойҳое, ки Шакурбек ширкат варзида ва ӯ ба аҳли ҷоҳу мансаб бархӯрдҳои фикрӣ зоҳир намудаву аҳли заҳматро ҷонибдорӣ кардани вай ба тасвир омадаанд ва ғайра.

Дар асар андешаҳои Аҳмади Дониш ҳамчун адиби маорифпарвар дар баъзе бобҳо бисёр ҷолиб аст. Андешаҳои адиб дар ҳикоят ва қиссаҳои бадеӣ хеле хуб ифода шудааст. Мутафаккир ба воситаи образҳои бадеӣ ҳадафи худро ифода мекунад. Масалан, «Дар ҳикояти Ҳочӣ ва манофеи сафар ва ҳислати занон» чунин омадааст, ки марди бухорие, ки ба мақсади зиёрати

Каъба сафар кардааст. Нависанда дар ин фасл нишон додааст, ки аз қаламрави Бухоро ба берун баромадан ва сайри олам кардан то чи андоза инсонро аз нигоҳи маънавӣ ғанӣ мегардонад. Марди ҳоҷӣ ҳангоми сафар ба Ҳиндустон меравад, дар он ҷо бо шахсони олиму фозил суҳбат мекунад, дар шахрҳои Ҳиндустон иншооти саноатӣ, киштиҳои азими боркашу сафарӣ ва ғайраро тамошо мекунад, дар шахрҳо ба маърифату маориф, илму фарҳанг то андозае шинос мешавад. Марди сафарӣ ин пешравиҳоро дида, ҳаёлан ин шахрҳоро ба Бухоро муқоиса мекунад. Кӯчаву хиёбонҳои пур аз лой, роҳҳои қачу ноҳамвор, иморатҳои бетартиби бе нақша сохташуда ва гилин, хусусан шабҳангом торику ваҳмнок ва ғайра. Ё худ:

« - Марди ҳоҷӣ бо ҳусни хатти хеш ба саркори як шахр хеле маъқул мешавад ва он саркор, ки аслан забону адабиёти форсиро намедонист, марди хочиро ба хидмат қабул карда, ба ӯ пули бисёре дода, асарҳои олимони форсу тоҷикро нависонда мегирад. Марди ҳоҷӣ дар шахр сайр мекард ва боре дид, ки одамони бисёре ба лаби баҳр хок мерехтанд ва мехостанд дар он ҷо банде андохта, дуқонҳо кушоянд. Марди ҳоҷӣ дар ҳайрат афтода меандешад, ки барои як оё ин қадар заҳмат кашидан раво бошад? Саркор дар ҷавоб мегӯяд:

- Ақли шумо (мардуми Бухоро) ба ин кор намерасад ва агар гӯем ҳам, дарк карда наметавонед. Ва моро ба дунё оварданд, ки ҷаҳонро обод дорем ва баҳрҳоро қонҳо бикшоем ва аҷоиботи олами моддиро зоҳир гардонем... Миллатҳои гуногуни олам аз ҷаҳон манфиати бисёре бардоштанд, аммо онро ба ҳоли худ гузоштанд, наздик буд, ки ҷаҳон хароб шавад... Набинӣ, ки токи ангур, агар тарбият накуни, ҳар сола мева аз соли гузашта камтар медихад ва охир хушк мешавад. Шумо мева аз тоқ мехӯред, дигар ғам надоред, агар беҳи ӯро кирм занад ва сарашро сармо»...

Дар қазовати боло назари Аҳмади Дониш ба қафмондагии Бухорои феодалӣ баён шудааст.

Дар лаҳзаҳои боло Бухорои замони Аҳмади Дониш тасвир шуда бошад, акнун мебинем, ки Петербург-пойтахти давлати Русия дар муқоиса чӣ гуна аст. Яъне, Аҳмади Дониш Петербургро чӣ гуна дарёфтааст.

Аҳмади Дониш мушаққаррониеро, ки дар ҷашни шоҳона дар Петербург барпо гардида буд, чунин тасвир кардааст: «Ва аз ҷумлаи аҷоиботи он тӯй яке чароғоне тартиб дода буданд дар болои яхбанди дарё, ки тахминан шаш ҳазор қадам мушақи рангин дар ҳаво сар дода буданд, ки рӯйи осмон пӯшида шуд ва ҳаво ҳама аз моҳҳои сурху зард ва сапеду зангорӣ пур шуда буд, то ки зарраҳо бар рӯйи замин намоён мешуд»... ва ғайра.

Чунон ки дида мешавад, дар мамлакатҳои пешрафта аҳволи мардумонаш, ки нисбатан хуб аст, ҷаҳонбинӣ ва муносибати мардум, сатҳи зиндагӣ ва тафаккури онҳо дигар аст. Албатта, ин пеш аз ҳама, ба системаи сиёсии давлатдорӣ, усули роҳбарӣ, ҷаҳонбинию маҳорат ва донишу истеъдоди сиёсатмадорон сахт вобастагӣ дорад.

Боби аввали «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш чунон ки қаблан ҳам зикр намуда будем, «Дар таҳқиқи ҳуқуқи абавайн ва ҳадди ҳуқуқи онҳо» ном дошта, асосан ҷанбаи назарӣ дорад. Яъне, назари Аҳмади Дониш ба фарзанд, падару модар, оила, одоби муошират, инсон ва ҷомеа ва ғайра баён шудааст.

Дар ин боб омадааст, ки дар маҷлисе ҳар кас аз ҳар бобе суҳбат мекард. Баъзе аз бедирамӣ, ҷамъе аз душвории касбу зироат, ҷавқе аз суубати роҳи ишқу муҳаббат. Яке мегуфт: Падарам ҷафокор аст. Дигаре мегуфт: Модарам саросар озор, то сухан дар ҳадди ҳуқуқ ва меъёри ҳуқуқи абавайн қарор гирифт. Яке мегуфт:

- Чун ман дар аёли падарам, агар изҳори эҳтиёҷ кунам ва дар мутолаба ибром барам, ҳукм ба кӯфру исёни ман мекунад. Дигаре мегуфт: Дар умури саҳлатулҳусул, ки қарду ноқарди он дар шарияту футувват базаҳ ва исме надорад, агар иқдом намоям, модар садои иқоқу ишқоқ мезанад. Яке гуфт: Падар маро барои инфоқи явмия ба умури номашрӯъ руҳсат медиҳад ва агар ибто кунам, озурда мешаваду оқ мекунад. Дигар мегуфт: Модарам мутриба аст, хоҳарамро ба рақсу самоъ тарғиб мекунад, вай мутанаффир аст, бонг барӯ мезанад...».

Дар муҳокимарониҳои боло муносибатҳои гуногуни оилавӣ дар ҳонадони мардуми Бухоро дида мешавад. Падаре фарзандро бо баҳонае бо роҳи носавоб ҳидоят мекунад. Модаре барои ривочи кори худ духтарашро ба он роҳ ғайри ихтиёри фарзандаш бурданӣ мешавад.

Бисёрҳо мешавад, ки ин корҳои абавайн хилофи ахлоқи исломист, вале онҳо ин корро барои рӯзгорашон пеш мегиранд.

Баъзан чунин ҳам шудааст, ки бисёр оилаҳо аз рӯйи талаби волидайн дигар шудаанд, яъне аз ҳам чудо шуда, оилаҳои дигар бунёд кардаанд:

« - Дигаре истифто менамуд, ки модаре дорам, хариф шуда, агар саранҷоми муҳими манзил ба модар супорам, аз уҳда барнамеояд, агар ба дасти зан ниҳам, норозӣ аст. Ва бар сари ҳар обу таом ғавғо бунёд мекунад ва зиёдасарию зиёдаталабӣ мекунад, то ҳадде, ки гӯё дигаронро ҳеч ҳаққе намемонад, гӯё ҳама аз онӣ ўст ва барои ӯ. Собик ду зан аз ман ба талоқу фироқ овард ва дар зани сеюм низ ҳол ҳамон аст, ки дар аввал ва дуум. Агар ба ҳуқуқи зан қиём орам, модарам хушнуд намешавад, магар ба талоқ, ки чабрӣ ихтиёр кунам... Ман ташхис наметавонам кард, ки риояти кадом тараф кунам. Агар қониби модар гирам, бояд, ки аз ҳаққи зан даст бардорам ва агар тарафдории зан кунам, бояд ки оқи модарро ихтиёр намоям.»

Албатта, ҳамаи масъалаҳои ҳуқуқӣ ва дигар масъалаҳо, ки марбут ба рӯзгори инсонист, дар асоси қонунҳои исломӣ матраҳ ва ҳаллу фасл шудаанд. Аз ин рӯ, Аҳмади Дониш ин масъалаҳоро дар ҳамин замина хеле нозук ба таҳлил мегирад. Ӯ ба баҳсҳои дар боло оварда аз ҳамин мавқеъ, вале на чун мутаассиб, балки басо чиддӣ ва огоҳ ба кор мегирад. Аз ин ҷост, ки вай ба он баҳс чунин ҳамроҳ мешавад:

«Гуфтаанд: Бале, матлаб ҳамин аст, ин ишқолро аз пеш бардорӣ ва ҳақиқати ҳолро камоҳӣ мутобиқи офоку анфус шарҳ диҳӣ.

Гуфтам: Падару модар мавриди эҳсонӣ шукранд, бар тақдире, ки солах бошанд ва ба фарзанди худ некихоҳанда ва салоҳи ҳоли ӯ чӯянда, ки агар фосиқ бошанду ба фарзанд неки намехоҳанд ва салоҳи ҳоли ӯро наметалабанд, балки ғарази худро мечӯянд, мавриди он ҳуқуқ, ки дар оёту аҳодис омада, нестанд. Ва ҳол он ки ҳар як аз абавайн муддаии инанд, ки мо дар ҳама ақволу афъол, ки аз мо содир мешавад, хайри фарзандро мехоҳем... Яъне, бояд, ки қавлу феъли абавайн муфзӣ ба хилофи шаръ нашавад ва дар дину муруввати фарзанд ҳалал наёрад, то фарзанд барои дарёфти ризогии онҳо муртақибӣ маҳзуроту маҳчурот нагарад. Масалан, барои нафақаи онҳо дуздӣю қимор пеша накунад ё барои дарёфти хушнудии модар зани солаҳаи худро талоқ дода, ба фисқу фасод наҷфтад.»

Ё худ агар масъалаҳои боло тамоман иҷтимоӣ бошанд, дар «Наводир-ул-вақоеъ» масъалаҳои сиёсӣ низ ҷойи намоён доранд. Масалан, дар боби «Муомилаи салотин ба фуқаро ва раъият»... омадааст, ки:

«...Раъият маҳалли дахли вилоятанд ва аскария маврии харҷ. То дахл набувад, харҷ мутаҳаққиқ нашавад, балки салтанат бе раият мутасаввир нагардад ва раъият бе истимолату марҳамати султон мучтамеъ нагардад. Пас, подшоҳ, ки мушфиқи дарвеш аст, ниғаҳбони мулку давлати хеш аст, адлу раъфати султон муҷибӣ амну истиқомат аст мар раиятро, то иморату зироат беш иттифоқ афтад. Ва чун иморату зироат ва адлу раъфати султон ва арзонӣ баландовоза шавад, бозаргону мусофирон дар ин шаҳр рағбат оранд ва ғаллаву қумош ва дигар матоъ биёваранд, пас мулк ободон шавад ва ҳазоин маъмур гардад. Ва бад ин сабаб лашкариён серу фароҳдаст гарданд. Ва чун лашкар қавӣ бошад, ҳавзаи миллат маҳфуз монад ва шарият ривоч ёбад.»

Доир ба донишони ҳудуди кишвар ва арзиши минтақаҳо ва қадам минтақа ҷӣ дорой доштани ҳолати он ва дар ин бора муносибати шоҳ бо сарзамини худ ва ҳамҷаворон ҳикояти хеле олиҷанобе аз тарафи сайёҳе ва муносибати он дар муколамае миёни ӯву марди аврупоӣ чизҳои ҷолиб мавриди арзёбӣ қарор дода мешавад:

«Яке аз сайёҳон гуфт: Дар Пешовар пеши ҳоким будам, ки аз қибали фарангӣ фармонраво буд. Рӯзе ба тақриб пурсид, ки Бухоро ҷӣ миқдор замини солеҳи заръ дорад?

Гуфтам: Тақрибан сӣ фарсах шарқану ғарбан ва понздаҳ фарсах шимолану чанубан.

Гуфт: Самарқанд чанд аст?

Гуфтам: Нисфи он.

Гуфт: Насаф?

Гуфтам: Сулси он.

Гуфт: Аскарияи дохилии Бухоро чанд аст?

Гуфтам се ҳазор, дар вақти ошӯб дувоздаҳ ҳазор, ба замми атроф бист ҳазор.

Гуфт: Мавочиби онҳо аз кучост?

Гуфтам: Аз ушру хирочи иртифоот.

Гуфт: Агар осмон набораду замин надихад?

Гуфтам: Аз ҷуълу андоз.

Гуфт: Агар халқ очиз оянду натавонанд?

Гуфтам: Аз мусодараву яргӯ, ки тавонгаронро афтад...

Гуфт: Аз шумо то Бадахшон чӣ микдор роҳ аст?

Гуфтам: Тахминан ҳаштод фарсах.

Гуфт: Аз маҳкуми кист?

Гуфтам: Ба сари худ аст.

Гуфт: Чаро подшоҳони шумо онро дар тасарруфи худ намеоранд?

Гуфтам: Он чӣ замин аст?

Бихандиду гуфт: Шумо турфа мардуми бетамизед, чое, ки зар бояд сарф кард, шумо зар металабед ва чое, ки зар аст, намечӯед. Бадахшон заминест, ки дар он чаҳор маъдан: тилло, нукра, лаълу лочвард...

Пас, ҳиммати подшоҳона он иқтизо дорад, ки зар аз кону дурр аз баҳр биталабад ва ба фуқарову раият сарф кунад, то чаҳонро обод дорад ва ба кушодани наҳрҳо ва буридани кӯҳҳо ва зироати арозии майта. Ва кушодани кон бе раият имкон надорад ва ғайра...».

Дар қазоватҳои зикршуда мо чаҳонбинии шоҳон, масъулиятшиносии онҳо, усули кишвардорӣ, муносибат бо халқ ва мақомоти давлатиро ба хубӣ фаҳмидан метавонем. Мебинем, ки амирони манғит ба ҷуз роҳи зӯру тарсонидани мардум кори дигарро фикр ҳам накардаанд. Аз ин ҷост, ки одитарин аврупоӣ дар боби кашвардорӣ нуқсону сустии амирони мазкурро медонад. Ин аст, ки назари Аҳмади Дониш низ ба ин сулола хуб нест ва онҳоро манфур, кӯтоҳандешу бетамиз меномад.

Чизи дигарро низ метавон таъкид намуд, ки дар «Наводир-ул-вақоеъ» мавзӯҳои ҳамосӣ ҳам ба назар мерасанд. Масалан, боби XVIII, саргузашти муллои бойсунӣ - Холмуҳаммад, ки марди шуҷоъу далер ва шикорпеша аст. Рӯбарӯшавии ӯ бо ҳайвоноти даррандаи ваҳшӣ, мисли шер, хирс ва ғайра, ки гоҳе бо зӯр ва баъзан бо ҳила ҷон ба саломат мебарад, аз часурию далерии Холмуҳаммад шаҳодат медиҳад. Ҳатто аспӣ худро ба болои дарахт мебардорад. Яъне, таҳамтан ҳам ҳаст.

Ҳамин Холмуҳаммад нақл мекунад, ки:

« - Дар он авон Шакурбек ном дузди шабрав дар Бухоро истило ёфта, басе захиму часим ва айёрпеша буд. Дар шаб бо сад нафар муқобил шудӣ. Ҳарчанд диловарони зӯрозмо ва баҳодурони разморо сари роҳаш мегирифтанд, тоби муқобала наёварда, рӯй ба гурез мениҳоданд.

Бо ин ҳама ҷабборӣ ва мардумозорӣ карампеша, олихиммат буд, ки мол аз тавонгарони бахил ситада, ба мустаҳикқони алил расонидӣ ва бо аҳли илм ва талабаи мадраса ионоӣ кардӣ. Амир барои ӯро дастгир кардан 100 динар зари сурх ба гарав монда буд.

Мулло Холмуҳаммад инро шунида, назди мударрис меояд ва иҷозат мепурсад, ки барои дастгир намудани Шакурбек ба ӯ иҷозат бидиҳад. Мударрис мегӯяд: Зинҳор ин чуръат мекунӣ, ки пой хасро надида, сар ба бод диҳӣ. Надонӣ, пил шикори гавазн нашавад ва шер мусаххари рӯбоҳ нагардад:

**Ҳар кӣ бо фӯлодбозу панча кард,
Соида симини худро ранча кард.**

Хулоса, мударрисро бовар кунонидам ва ӯ ба ман иҷозат дод ва таъкид намуд, ки эҳтиёт кунам. Ман - мегӯяд Мулло Холмуҳаммад, ба назди асас рафтам ва арзи мақсад намудам. Ӯ низ хандид. Чун ӯро низ бовар кунонидам, ӯ як миқдор пул ба ман доду гуфт, ки мондагиашро баъд аз овардани Шакурбек мегириӣ. Ман рафтам. Роҳи омадани Шакурбекро аниқ кардам. Ӯро шабонгаҳ ёфтам ва хостам бо калтак ба сари ӯ фурурам, вале намедонам, ки чӣ шуд. Ҳамин қадар ёд дорам, ки рӯйи синаам кӯҳи гароне афтада буд... Шукурбек мақсади маро пурсид ва ман чизеро аз ӯ пинҳон накарда росташро гуфтам. Ӯ дигар маро азоб надод ва бо худ ба мадрасаи Кӯкалтош, ба яке аз ҳучраҳои он бурд. Ӯ дар он ҷо аз мақсади ман комилан огоҳ шуду як панча зари сурх ба ман дод ва гуфт, ки ба зодгоҳат рав. Агар бори дуюм фирефта шавию ба дастам афтӣ, зинда намеравӣ.

Ман чунин кардам.

Дар ин ҳикояти саргузаштии воқеӣ Шакурбек айёрпеша, дузд ва роҳзан аст. Гумон меравад, ки беадолатиҳои замона ӯро ба ин роҳ бурдааст. Агар ӯ ноодил мебуд, баробари ҳучуми Мулло Холмуҳаммад ӯро бо андак зарба нобуд мекард. Вале ӯ ин амалро дар нисбати як нафар толибилми бебизоат раво надошт.

Холмуҳаммад низ як тан толибилми дилсофу покгинат, вале ҳарису комҷӯ аст. Аз ин рӯ, ӯ ҳам аз таҳсил ва ҳам аз истиқомат дар Бухоро маҳрум менамояд.

Образи Шакурбек аз он ҷиҳат қолиб аст, ки ӯ ба муқобили беадолатиҳои мебарояд ба онҳое, ки аз ҳисоби истисмор соҳиби сарват гардидаанд, кинаварзӣ мекунад. Моли ба яғмо бурдаашро ба толибилмон, бенавоён, дармондагон, тангдастон тақсим менамояд.

Умуман, «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш дар адабиёти асримиёнагии тоҷик як падида, як бозёфти адабист, ки дар он ҳам аз сиёсат, аз иҷтимоӣёту иқтисодиёт, аз илму фарҳанг ва аз таъриху адабиёт, аз бархӯрди фарҳангҳову тамаддунҳо, аз нақши инсон ва ҷамъият бахсҳои сершумор ҷой дорад.

Ӯ барои пешрафти давлат, инқилобҳои фикрии мутафаккирон, эҷодкорон зимомдорони вақт, амирони мангитиро саҳт ба зерӣ тозиёнаи танқид мегирад. Баробари хондани асар дар пеши назари хонанда шахсияте намудор мешавад, ки аз илму маърифат, фарҳангу таърих, сиёсат, усули кишвардорӣ, шеърӯ адаб, дину оин, тамаддуну ҳикмати миллӣ хеле ва хеле амику дақиқ огоҳ аст. Яъне, нависандаи китоби мазкур сиёсат, иқтисодиёт, илму фарҳанги миллиро қомилан медонад. Дар баробари ин, ӯ аз сиёсат, иқтисодиёт ва илму фарҳанги аврупоӣ низ огоҳӣ дорад. Ин аст, ки Аҳмади Дониш мушаххасан Бухоро ва қаламрави онро бо Русия ва ба ин восита бо Аврупоӣ Ғарбӣ то ба андозае муқоиса мекунад. Аз ин ҷиҳат танқиди ӯ танқиди зоҳирӣ нест! Ӯ он масъалаеро, ки маҳкум карданӣ шавад, хеле хуб аввал паҳлуҳои онро месанҷад, муойина мекунад. Ҷанбаҳои нораво ва нуқсондори онро дармеёбад ва бо далелҳои сершумор ба зерӣ тозиёнаи танқид мегирад.

Аҳмади Дониш дар «Наводир-ул-вақоеъ» бештар масъалаҳои хеле муҳими фалсафӣю иҷтимоӣро, ки мавриди баҳси бузургони пешин қарор доштанд, ба миён мегузорад. Онҳоро таҷдиди назар мекунад. Аз дидгоҳи нав, аз рӯйи талабу тақозои замони нав, шароити заминаҳои нави таърихӣ ба таҷқику мушоҳида мегирад.

Албатта, дар оғози сари қудрат омаданаш назари амир Музаффар ба Аҳмади Дониш дигар будааст. Аҳмади Дониш ҳайати сафорати Бухороро дар бесаводию бедонишӣ муттаҳам намуда, онҳоро кӯтоҳназар, худбину худхоҳ, бемасъулият, қафомонда меномад. Бо вучуди ҳамаи ин, амир Музаффар хидмати Аҳмади Донишро қадр менамояд. Аз рӯйи салоҳияте, ки амир дар ихтиёр дошт, ӯ ба Аҳмади Дониш рутбаи илмӣ-ифтихории **Ӯрокро** медиҳад, зеро амир борҳо ҷанбаи амалии машваратҳои ӯро таҷриба намуда, дар амалияи муносибат бо Русия дидаву санҷида буд.

Аз ин рӯ, ба Дониш ҷанд мансаби давлатиро низ пешниҳод мекунад. Аммо вай ҳолати дохилии дарбору дарбориёнро дида, супоришҳои амиро ба таъхир меандоخت. Дониш хуб медонист,

ки «ба як гул баҳор намешавад». Танҳо бо омадани ӯ ба дарбор тағйироти чиддие дар сиёсат пайдо намешавад, зеро ҳасудону чоплусон амирро хеле хуб ихота кардаанд.

Аҳмади Дониш дар аксари бобҳои «Наводир-ул-вақоъ» масъалаҳои муҳимтарини назарию амалиро аз мавқеи ҳикмати тамаддуну таовун ба таҳлилу тадқиқ мегирад. Чордах боби асар (то рисолаи сиёсӣ) ба масъалаҳои басо муҳим-фалсафаи зиндагӣ, ҳикмати амалӣ бахшида шудаанд. Дар ин фаслҳо масъалаҳои ҷамъияти инсонӣ, беҳбуди рӯзгори мардум, ҳимояи адолати иҷтимоӣ ва роҳҳои он ба риштаи таҳлил кашида шудааст.

Умуман, бобҳои «Наводир-ул-вақоъ» ҳарчанд ба мавзӯҳои гуногун бахшида шудаанд, муҳим он аст, ки ба мақсади ягонаи муаллиф-яъне, чӣ гуна ташкил намудани ҳаёти иҷтимоӣ ва шахсияти инсон равона карда шудааст.

Гояи асосии «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш як бошад ҳам, мавзӯҳои бобҳо мухталифанд. Дар бобҳои асар масъалаҳои фалсафӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, ахлоқӣ, тарбиявӣ, иқтисодӣ, илмӣ ва ғайра баён шудаанд.

Маълум аст, ки асаре чун «Наводир-ул-вақоъ» наметавонад маҳсули меҳнати як ё ду сола бошад. Аҳмади Дониш ин асарро дар тӯли наздик ба понздаҳ сол рӯйи қор овардааст. Вале муносибати мантиқии бобҳо хеле қавӣ аст. Аз тарафи дигар, дар ҳар як боб муаллиф ҷонибдори адолати иҷтимоӣ буда, онро пайваста ҷонибдориро ҳимоя менамояд. Танҳо бобҳои 16-23 андак дигартар буда, дар ин бобҳо нақши фалсафа ва шеър адаб зиёдтар аст. Аз сӯи дигар, ашъори ахлоқӣ-тарбиявӣ дар ин қисмат зиёдтаранд. Аз ин рӯ, Аҳмади Дониш ба ашъори Саъдии Шерозӣ бештар рӯ оварда, бо пораҳои шеърӣ ҷанбаҳои тарбиявӣ - ахлоқӣ ва таълимии ҳикояҳои асари худро тақвият медиҳад. Ин аст, ки пораҳои шеърӣ низ барои тасдиқи андешаву афкори муаллиф оварда шудаанд.

«РИСОЛА Ё МУХТАСАРЕ АЗ ТАЪРИХИ САЛТАНАТИ ХОНАДОНИ МАНФИТИЯ» ВА МАЗМУНИ МУХТАСАРИ ОН

Дигар аз асарҳои Аҳмади Дониш, ки дар он афкори сиёсӣ иҷтимоӣ ва маорифпарварии ӯ хеле дақиқу амиқ баён шудааст, «Рисолаи таърихӣ»-и мутафаккир мебошад. Рисолаи мазкур

қисмати аввали асарест, ки Аҳмади Дониш онро тамом карда натавонистааст. Азбаски асар нотамо мондааст, муҳаққиқон вобаста ба мазмуну мундариҷаи он ба ин асар унвонҳои «Таърихча», «Рисола ё худ мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития», «Тарҷумаи ҳоли амирони Манғития» мондаанд. Маълум аст, ки рисола дар авони пирии олим таълиф шудааст, зеро танҳо наздиктарин эҷодкорон аз таълифи он хабарор шудаанд. Ин асар тақрибан пас аз даҳ соли таълифи «Наводир-ул-вақоъ» эҷод шудааст. Аз ин рӯ, Аҳмади Дониш тӯли даҳ сол тавонистааст сохтори сиёсии Бухоро, амиру аморат, сиёсатмадорону усули кишвардории онҳоро боз ҳам амиқтар омӯзад.

Аҳмади Дониш дар «Наводир-ул-вақоъ» оид ба аморати Бухоро ва тартиботи сиёсӣ иҷтимоӣ он ва иқтисодиёти кишвар, бо ислоҳот ва бартараф намудани як қатор нуқсонҳо беҳбудӣ онро ҷашмдор буд. Ў дар давоми даҳ соли омӯзиши баъдӣ хеле фикру ақидаи худро оид ба ин масъала тағйир дод. Ҳамин ҷанба рисолаи «Таърихча»-ро рӯйи ҳастӣ овард.

Аслан Аҳмади Дониш рисолаи «Таърихча»-ро ба фаслу бобҳо ҷудо накардааст. Ин рисола тақрибан аз нигоҳи сохтор чунин аст: муқаддима, қисмати асосии асар, ки дар навбати худ аз ду бахш иборат мебошад. Баъд аз ин хотимаи рисола пеш меояд, ки муаллиф андешаҳои худро натиҷагирӣ мекунад.

Дар қисмати муқаддимаии рисолаи «Таърихча» андешаҳои Аҳмади Дониш ҳамчун олими ситорашинос ва ҳам донандаи фалсафаи инкишоф амал мекунад.

Муқаддимаи рисола ва бобҳои баъдию хулоса ҳам унвонгузори махсус нашудаанд.

Мутафаккир Аҳмади Дониш дар қисмати муқаддимаи рисола таъкид менамояд, ки: «Сабаби ободии ҷаҳон **ҳаёт, об** ва **адл** бувад ва боиси харобӣ марғу беобӣ ва зулм бошад, ки воситаи он аз олами улвӣ шаш кавқабанд. **Вучудиёт** аз натоиҷи таъби **Офтоб** ва **Зӯҳраву Муштарӣ** ва **адамиёт** аз таъсири **Миррих** ва **Зӯҳалу Қамар** ва **Уторид** муовини ҳар кадом аст».

Ба назари Аҳмади Дониш дунё ва ҷамъияти инсонӣ пайваста дар ҷараёну рушд ва таназзулу харобшавӣ қарор дорад. Ў ин фалсафаи инкишофро дар заминаи сайри сайёраҳо қазоват менамояд.

Ў чунин мешуморад, ки агар 4 ва ё 100 сол давраи рушд бошад, ҳатман боз таназзул пеш меояд. Барои раҳӣ аз ин дар ҳар як давраи муайян аз шоҳон ё аз донишмандон як ё якчанд

гурӯҳ ба миён меоянд, ки онҳоро мучаддиди (навқунандаи) алф (ҳазор) ё миа (сад) мегӯянд. Темур, Хусайн Бойқаро, Абдуллоҳхон ва Субҳонқулихонро нишон медиҳад. Махсусан, Аҳмади Дониш нисбат ба амир Шохмуроди манғитӣ назари мусбат дорад, зеро баробари сари қудрат омадани ин амир дар Бухоро навқарди соҳаҳо оғоз шудааст. Аҳмади Дониш ба Шохмурод баҳои баланд медиҳад.

Дар рисола нахуст воқеаи сиёсӣ тасвири ҳукумати Дониёл ва фаъолияти сиёсии ӯст, ки «Харобии назми аморат дар замони амир Дониёл ва тарзи салтанати амир Шохмурод» унвонгузори шудааст. Назари Аҳмади Дониш ба ин амир ва усули мамлакатдорӣ ӯ манфӣ мебошад. Ӯ амир Шохмуродро нуқтаи баланд дониста, таназзулро аз аҳди амир Музаффар медонад. Муаллиф менависад: «Аз ҷумлаи тадбирҳои, ки амир Музаффар дар назми ҳукумат ниҳод, барои ҷалби дилҳо ва ҷамъияти халқ яке он буд, ки ҳамаи нуқуд, дираму динарро ба нияти ғазо ва аскардорӣ аз миёни халқ бардошт ва дар ҳазина ниҳод, то агар касеро ба дираму динар эҳтиёҷ афтад, бояд, ки сари иродат ба давлатхона ниҳад ва хидмати амир кунад ва зар бибарад. Дигар аксар заминҳои фуқароро барои ҷаҳорбоғи султони баргузида бихарид ва ҳар ҷо, ки боғе мидиданд, барои подшоҳ мехариданд, то агар касеро иштиҳои ангуру анҷир бошад, сар дар ин дарбор ниҳад...» Инчунин боз мегӯянд:

« - Назми дигаре, ки амир Музаффар дар боби вилоятдорӣ ниҳод, рақси бачагон ва қавлу ғазали масҳарабозон ва дорбозии эшон буд, ки дар тамоми солу фусул ин шева дар ҳамаи қаламрав ҷорӣ буд ва шабу рӯз овози нойу духул аз ҳама ҷо баланд буд, то халқ гумон кунад, ки ҳама ҷо орамидааст...»

Назари Аҳмади Дониш ба амир Абдулаҳад низ хеле бад аст. Ин амир ҳеҷ беҳбуде барои кишвар накард, - мегӯяд муаллиф.

Дар хотимаи рисола бошад, муаллиф оид ба заволёбии аморати Бухоро сухан ронда - «Осмон бар сари инҳо фуруд ояд!» - мегӯяд. Ин аз як тараф, аз рӯи муоинаи ситораҳо бошад, аз тарафи дигар, Дониш хобҳои дидаи дӯстонашро низ чунин таъбир мекунад, ки натиҷаи аз осмон рехтани ситораҳо, танҳо монанди шер, пора - пора гардидани ӯ аз дасти даррандагони дигар ва ғайра ба ин гувоҳ мебошад.

Бояд гуфт, ки асари Аҳмади Дониш, ҳамчунон ки аз унвони он пайдост, яъне «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтана-

ти хонадони мангития» таърихӣ-адабӣ буда, дар афкори адабии тоҷик мақоми арзанда дорад. Аз сабаби он ки таърихи асри муаллиф аст, ҷанбаи бисёр қавии публитсистӣ низ ғирифтааст. Вале он на публитсистика, балки асари таърихист, ки аз ҷониби адиби нависанда ва шоир рӯи қор омадааст. Дар рисолаи мазкур Аҳмади Дониш давлатдорони кишварашро бо усули пешғирифтаи давлатдориашон тасвир менамояд. Мушоҳидаҳои худро ошкору пинҳонӣ баён мекунад. Таваҷҷуҳ танҳо ба амир Шохмурод дорад. Амирони дигари манғитро хеле саҳт нақӯҳиш мекунад. Дар муқобили амир Шохмурод ҳамон амирони дигари ин сулола меистанд. Масалан, амир Музаффар ва сари қудрат омадани ӯро сабаби бадбахтӣ барои ҷомеа медонад, зеро ӯ дар фикри беҳбудии қори мардум нест. Ӯ қудратро воситаи беҳтарини хушгузаронии умр медонад. Аз ин рӯ, ҳолати кишварро басо табоҳ намуда, халқу мамлакатро ба вартаи ҳалокат расонида буд. Аз ҷумла, системаи тамоман вайрон ва бенизоми идораи давлат ва ҳокимияти амир, ахлоқи разилаи аъёну ашроф ва дигар табақаи ҳукмрон, беҳирадӣ ва бетадбирӣ, кӯтоҳназарӣ ва беандешагии нахуствазири Бухоро, ахлоқи паст ва ҳислатҳои манфии ҳуди амир кишварро ба гирдоби ҳалокатбор андохта буд.

Умуман, хидмати таърихии Аҳмади Дониш дар он аст, ки ӯ мероси адабӣ-илмӣ ва таърихии миллиро басо амиқу дақиқ омӯхта, ҳамчун таълимдиҳандаи мадраса ва фарди аз таърихи ислом огоҳ рӯ ба эҷод овардааст. Дар ин қор, таъсири «Бадоеъ-ул-вақоеъ» аз осори мансури бадеӣ дар эҷодиёти Аҳмади Дониш хеле фаровон ҳис карда мешавад.

Аз тарафи дигар, се сафари ӯ ба Русия - ба олами Фарб, шиносии мутафаккир ба симоҳои сиёсӣ, ҳарбӣ, илмӣ, фарҳангӣ, адабӣ, инқилобӣ ва дигарон роҳи зеҳнии ӯро ба тафаккури нав андешаронию натиҷагирии дигар равшан намуд. Ин аст, ки тозақорихи мутафаккир низ дар ҳамин замина зухур кардааст. Ҳамин инқилоби фикрӣ, ҷунбиши зеҳнӣ, ғанои ақлонӣ ӯро водор намудааст, ки тарҳафкани ҷараёни нави мафкуравӣ дар таърихи адабиёту фарҳанг эътироф гардад.

АҲМАДИ ДОНИШ ВА МАОРИФПАРВАРОНИ ДИГАР

Чараёни маорифпарварӣ яке аз дастовардҳои таърихии адибони тоҷик дар адабиёти нимаи дуюми асри XIX ба шумор меравад. Хидмати таърихии Аҳмади Дониш аз он иборат аст, ки ӯ тавассути эҷодиёти худ ба зуҳуру ташаккули чараёни маорифпарварӣ бунёд гузошт.

Аҳмади Дониш афкори маорифпарвариро ҳам ба воситаи эҷодиёти худ, ҳам ба воситаи ҳамфикронаш оммавӣ намуда аст. Мутафаккир дар асарҳои «Наводир-ул-вақоъ», «Рисолаи таърихӣ», фасли понздаҳуми «Наводир-ул-вақоъ», «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» ва ғайра ба ин масъала тавачҷуҳи бештар кардааст.

Бузургтарин адиб, шоир, олим ва мутафаккир, устод С.Айнӣ оид ба баҳрабардории худ аз Аҳмади Дониш ва махсусан, аз китоби «Наводир-ул-вақоъ»-и ӯ менависад: «Ҷоҳи ба ман таъсирбахши «Наводир-ул-вақоъ» он ҷоҳ буданд, ки ман он ҳодисаҳоро дар зиндагӣ дида будам ва аз он аҳвол дилтанг мешудам, аммо ҳеҷ гоҳ ислоҳ кардан ва ислоҳ шудани он аҳвол дар хотирам намегузашт ва гумон мекардам, ки дунё ҳамин тарз омадааст, ҳамин тарз ҳаст ва ҳамин тарз ҳам меравад, чӣ бояд кард?»... Аммо, вақте ки ман он аҳволро дар мундариҷоти «Наводир-ул-вақоъ» бо тасвири реалӣ-бо тасвире, ки худ дар зиндагӣ дида будам, хондам, ба ман ҳолати дигар рӯй дод. Ман дар дили худ гуфтам ин аҳволро ислоҳ кардан лозим аст, модом ки ман аслоҳ карда наметавонам, аз вай нафрат кардан зарур аст... Инқилоби фикрӣ кам ҳам бошад, дар ман ана дар ҳамон вақт рӯй дод».

Албатта, дар ин қазовати устод С.Айнӣ мо чунбишҳои фикрӣ, бедории мафкуравии аҳли қаламро ба ҳаёт, ба рӯзгор мебинем. Яъне, аз чунин тарзи андешаронӣ пай бурдан мумкин аст, ки муносибати равшанфикрон нисбат ба рӯзгору зиндагӣ, ба соҳти давлатдорӣ дигар шудааст.

Чунин бедории фикрӣ дар замони зиндагии Аҳмади Дониш зуҳур карда будааст. Минбаъд ҳам он доираи васеътареро фаро гирифтаву барои худшиносии мардум мусоидат кардааст. Аз чумла, дар интиҳои садаи XIX ва оғози асри XX як зумра аҳли қалами Осиеӣ Миёна: Шамсуддин Шоҳин, Абдулқодирхочаи Савдо, Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех, Тошхоча Асирӣ, Мирзо

Сироч, Фитрату Муқимӣ ва дигарон дар осори адабии худ барои бедории фикрии омма хидматҳои бедареғ кардаанд.

Бахусус, тасвириҳои реалистии Аҳмаи Дониш ба таҷрибаи эҷодии устод С.Айнӣ таъсири бузург расонидааст. Ҳатто тасвириҳои реалистии Аҳмад Махдуми Дониш ҷавони болаёқат – устод С.Айниро ба ваҷду ҳаяҷон овардааст. Ин аст, ки С.Айнӣ таассуроти худро пас аз хондани ҳикояти «Баққол»-и Дониш дар асари худ «Ёддоштҳо» чунин баён кардааст:

«-Ин тасвири Аҳмад Махдум ба ман ончунон таъсир кард, ки баққоли мазкур аз назарам ҳеҷ дур намерафт. Баққолеро, ки дар раставу бозор дар ду тарафи кӯча, дар дуконҳои нишаста молҳоишонро мефурӯхтанд, дуру дароз пешашон истода тамошо кардан барои ман мумкин набуд...

Охир дар рӯ ба рӯи гӯшаи ҷанубу ғарбии саҳни мадрасаи Кӯкалтош баққолеро ёфтам, ки аз ҷиҳати қиёфаи зоҳирӣ ҳам ба баққоли Аҳмади Дониш монандӣ дошт... Ман ҳар рӯз соатҳо дар гӯшаи саҳн нишаста, қору кирдори он баққолро дар зерин назари диққат мегирифтам ва ҳама қори ӯро мувофиқи кирдори баққоли Аҳмад Махдум меёфтам ва дар ин ҳол ба назари зиндагивинӣ ва ҳақиқатнигории муаллифи «Наводир-ул-вақоъ» таҳсин бар таҳсином меафзуд».

Аз ин рӯ, осори илмӣ, таърихӣ, адабӣ-бадеии мансур ва манзуми Аҳмади Дониш на танҳо барои илму адабиёт арзишманд аст, балки барои халқу давлат ва умуман ҷамъият аҳамияти бунёдӣ дорад, зеро он бедории фикрӣ, ҷунбишҳои маънавиятсоз ва инқилоби мафкуравии миллиро таъмин намуд ва ба худшиносӣ ва ҳувияти миллии заминаҳои асосӣ бунёд кард.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Оид ба овони тифлӣ ва ҷавонии Аҳмади Дониш чӣ медонед?
2. Дар бораи таҳсили ибтидоӣ ва мадрасавии Аҳмади Дониш маълумот диҳед.
3. Аҳмади Дониш ҳангоми таҳсил дар мадраса боз ба кадом касбҳо машғул шудааст?
4. Сабаби ба дарбор даъват карда шудани Аҳмади Дониш чӣ буд?
5. Аҳмади Дониш чанд дафъа ба Русия сафар кардааст?
6. Кадомин амири Бухоро ба Аҳмади Дониш унвони илмӣ-ифтихориро сазовор донист?

7. Оид ба натиҷаи сафарҳои Аҳмади Дониш ба Русия нақл кунед.
8. Сабабҳои норизоии амир Музаффар аз Аҳмади Дониш чӣ буд?
9. Ҳангоми сафарҳои Аҳмади Дониш бо кадом шахсони сиёсӣ-таърихӣ, илмӣ ва фарҳангӣ шинос гардидааст?
10. Оид ба поёни рӯзгори Аҳмади Дониш чӣ медонед?
11. Мероси илмӣ ва адабии Донишро номбар кунед.
12. Асарҳои илмии Аҳмади Дониш кадом мавзӯҳоро дар бар мегиранд?
13. Мазмуни мухтасари «Наводир-ул-вақоъ»-ро нақл кунед.
14. Дар «Наводир-ул-вақоъ» кадом лаҳзаҳои шарҳиҳолии нависанда инъикос шудааст?
15. Дар кадом фаслҳои ин асар мусофирати нависанда ба Русия баён гардидааст?
16. Назари Аҳмади Дониш ба авзои Бухоро ва муқоисаи он бо Русияро нақл кунед.
17. Аҳмади Дониш оид ба муносибатҳои ахлоқ ва оиладорӣ чӣ алоқа дорад?
18. Доир ба фаслҳои ҳамосии «Наводир-ул-вақоъ» маълумот диҳед.
19. Дар хусуси шахсият ва корномаи Шакурбек чӣ медонед?
20. Тафовути боби 15-уми «Наводир-ул-вақоъ» аз дигар бобҳои он дар чист?
21. Мазмуни мухтасари «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития»-ро нақл кунед.
22. Таваҷҷуҳи Аҳмади Дониш ба кадоме аз амирони манғит бештар аст?
23. Тафовути «Наводир-ул-вақоъ» ва «Рисола»-ро дар чӣ мебинед?
24. Аҳмади Дониш дар таълифи «Рисола» ба кадом хулоса омадааст?
25. Оид ба ҷараёни маорифпарварӣ чӣ медонед?
26. Чаро Донишро асосгузори ҷараёни маорифпарварӣ медонанд?
27. Таъсири Аҳмади Дониш ба маорифпарварони дигарро шарҳ диҳед.

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. "Калла" лақаби кист?
А) Сайидо; В) Соиб; С) Ҳозик; D) аМирзоСодик; E) Дониш;
2. Аҳмади Дониш дар кучо ба дунё омадааст?
А) Тошканд; В) Хоразм; С) Самарқанд; D) Хучанд;
E) Бухоро;
3. Аҳмади Дониш кай ба дунё омадааст?
А) соли 1786; В) соли 1796; С) соли 1806; D) 18164 E) соли 1826;
4. Мулло Мирносир кӣ буд?
А) ҳамсабақи Дониш; В) амаки Дониш; С) тағои Дониш; D) яке аз дӯстони Дониш; E) падари Дониш;
5. Донишро кадом сол ба мактаби қоригӣ додаанд?
А) соли 1812; В) соли 1822; С) соли 1830; D) соли 1834; E) соли 1838;
6. Кадом сол Дониш ба мадраса дохил шудааст?
А) соли 1822; В) соли 1828; С) соли 1836; D) соли 1839; E) соли 1842;
7. Дониш кай ба дарбор даъват шуд?
А) соли 1842; В) соли 1846; С) соли 1850; D) соли 1852; E) соли 1855;
8. Сафари аввали Дониш ба Русия кай иттифоқ афтадааст?
А) соли 1827; В) соли 1837; С) соли 1840; D) соли 1847; E) соли 1857;
9. Сафари аввали Дониш чанд моҳ давом кардааст?
А) ҳафт моҳ; В) шаш моҳ; С) панҷ моҳ; D) чор моҳ; E) се моҳ;
10. Сафари дувуми Дониш ба Русия кай иттифоқ афтадааст?
А) соли 1829; В) соли 1839; С) 1849; D) 1859; E) 1869;
11. Унвони илмии "Ўроқ"-ро ба кадоме аз ин адибон додаанд?
А) Мушфиқӣ; В) Сайидо; С) Соиб; D) Бедил; E) Дониш;
12. Ба Аҳмади Дониш кадомин амири Бухоро унвони "Ўроқ"-ро сазовор донист?
А) Амир Ҳайдар; В) Амир Насруллоҳ; С) Амир Абдулаҳад; D) Амир Олим; E) Амир Музаффар;
13. Сафари сеюми Аҳмади Дониш ба Русия кадом сол иттифоқ афтадааст?

А) соли 1833; В) соли 1843; С) соли 1853; D) соли 1863; E) соли 1873;

14. Таассуроти сафар ва пешниҳодоти худро Аҳмади Дониш дар кадом асараш бештар дарч кардааст?

А) дар "Манозир-ул-кавокиб"; В) дар "Рисола-фй-аъмол-ул-кўра"; С) дар "Таърихча"; D) дар "Наводир-ул-вақоъ"; E) дар "Рисола дар назми тамаддун ва таовун";

15. Кадоме аз ин амирон Донишро аз дарбор ба дуртар фиристодааст?

А) амир Ҳайдар; В) амир Насруллоҳ; С) амир Абдулахад; D) амир Олим; E) амир Музаффар;

16. Аҳмади Дониш ба кадоме аз ин шахрҳо ба кор фиристода шуд?

А) Дарвоз; В) Ҳисор; С) бХоразм; D) Самарқанд; E) Ғузур;

17. Дониш боз ба кадоме аз ин шахрҳо ба кор равон карда шуд?

А) ба Хоразм; В) ба Дарвоз; С) ба Ҳисор; D) ба Самарқанд; E) ба Наҳрпай;

18. Дониш дар Тошканд ба кадом мунавварфикри рус шинос мешавад?

А) В. Григорев; В) Колзаков; С) Константин; D) Сафронов; E) П. И. Пошанд;

19. Дониш ба кадом шарқшиноси рус шинос шудааст?

А) Саблуков; В) Климович; С) Е.Э.Бертелс; D) И.Ю. Крачковский; E) Е. Григорев;

20. Дониш ба кадоме аз ин ҳарбиёни рус шинос мешавад?

А) Волков; В) Медведев; С) Марков; D) Петров;

E) Стремоухов;

21. Кадом сол Дониш дар мадрасаи Мири Араб сохибхучра-шуда кори илмӣ мекунад?

А) соли 1849; В) соли 1859; С) соли 1969) D) соли 1879; E) соли 1889;

22. Поёни рӯзгори адиб дар кучо сипарӣ шудааст?

А) Наҳрпай; В) Ғузур; С) Хоразм; D) Тошканд; E) Бухоро;

23. Дониш кадом сол олами фониरो тарк кардааст?

А) соли 1857; В) соли 1867; С) соли 1877; D) соли 1887; E) соли 1897;

24. Байти зеринро кӣ гуфтааст?

Ҳунар кадом, ки бо ман нагашт рӯй ба рӯй,

Кадам илм, ки бо ман накард, истиқбол.

А) Сайидо; В) Соиб; С) Бедил; D) Ҳозик; E) Дониш;

25. Эҷодиёти Дониш чанд солро фаро мегирад?
 А) 31 солро; В) 41 солро; С) 51 солро; D) 61 солро; E) 71 солро;
26. "Манозир-ул-кавокиб" асари кист?
 А) Ҳилолӣ; В) Восифӣ; С) Бедил; D) Ҳозик; E) Дониш;
27. Аҳмади Дониш дар кадомин шаҳрҳо қозӣ таъйин шуда буд?
 А) Ҳисору Тирмиз; В) Хоразму Хева; С) Хучанду Истаравшан; D) Конибодому Исфара; E) Ғузору Наҳрпай;
28. "Наводир-ул-вақоеъ" асари кист?
 А) Ҳилолӣ; В) Ҳозик; С) Мирзо Содик; D) аБедил; E) Дониш;
29. "Рисола-фӣ-аъмол-ил-кӯра" асари кист?
 А) Чомӣ; В) Ҳусайн Воиз; С) Сайидо; D) Ҳозик; E) Дониш;
30. Кадоме аз ин асарҳо аз Аҳмади Дониш аст?
 А) "Бадоеъ-ул-вақоеъ"; В) "Баҳориёт"; С) "Шахрошӯб"; D) "Ирфон"; E) "Таъодули хамсаи мутаҳхайира";
31. "Меъёр-ул-тадойюн" асари кист?
 А) Восифӣ; В) Сайидо; С) Бедил; D) Ҳозик; E) Дониш;
32. "Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития"-асари кист?
 А) Восифӣ; В) Ҳилолӣ; С) Сайидо; D) Соиб; E) Дониш;
33. Ин матлаъ аз ғазали кист?
*Абрӯи чун ҳилоли ту ҷонро шикор кард,
 Миҷғони обдори ту дил беқарор кард.*
- А) Чомӣ; В) Ҳилолӣ; С) Сайидо; D) Бедил; E) Дониш;
34. Эҷодкори "Наводир-ул-вақоеъ" кист?
 А) Чомӣ; В) Восифӣ; С) Бедил; D) Ҳозик; E) Дониш;
35. "Наводир-ул-вақоеъ" натиҷаи меҳнати чандсолаи муаллиф аст?
 А) яксола; В) 5-сола; С) 8-сола; D) 10-сола; E) 15-сола;
36. Санаи таълифи "Наводир-ул-вақоеъ"-ро ёбед?
 А) соли 1845; В) соли 1855; С) соли 1865; D) соли 1875; E) соли 1885;
37. "Наводир-ул-вақоеъ" дорои чанд боб аст?
 А) 63 боб; В) 53 боб; С) 43 боб; D) 33 боб; E) 23 боб;
38. "Дар таҳқиқи ҳуқуқи абавайн"-боби чандуми "Наводир-ул-вақоеъ" аст?
 А) боби 5; В) боби 4; С) боби 3; D) боби 2; E) боби 1;
39. Ҳикояти "Абулқосимбӣ ва сафари Русия" боби чандуми "Наводир-ул-вақоеъ" аст?

А) боби 11; В) боби 10; С) боби 9; D) боби 8; E) боби 7;

40. Боби 23-юми "Наводир-ул-вақоеъ" чӣ ном дорад?

А) "Дар сирати подшоҳон"; В) "Дар ахлоқи дарвешон"; С) "Дар фазилати қаноат"; D) "Дар фавоиди хомӯшӣ"; E) "Дар ташхиси ахлоқи инсон";

41. "Ҳикояти Холмуҳаммади Бойсунӣ" дар кадом боби "Наводир-ул-вақоеъ" оварда шудааст?

А) дар боби 23-юм; В) дар боби 22-юм; С) дар боби 20-ум; D) дар боби 19-ум; E) дар боби 18-ум;

42. Бунёдгузори чараёни маорифпарварӣ кадоме аз ин адибон аст?

А) Ҷомӣ; В) Ҳусайн Воиз; С) Восифӣ; D) Сайидо; E) Дониш;

САВДО

*Гайри ранчурон зи кас аҳволи
ранчурон мапурс,
Захм донад, чист ҳоли ҷисми
логар тегро.*

Яке аз шоирони хушзавқи нимаи дуюми асри XIX Абдулқодирхоҷаи Савдо дар рушди адабиёти давр саҳми сазовор гузоштааст. Ӯ асосан шоири ғазалсаро буда, дар таҳаввули навъҳои адабии дигар низ ҳиссагузор аст.

Абдулқодирхоҷаи Савдо дар Бухоро ба дунё омадааст ва санаи валодати ӯро миёнаи солҳои 1823-1825 муқаррар кардаанд. Тибқи шаҳодати Возех дар «Тухфат-ул-аҳбоб», Савдо ба хонадони олими маъруфи асри XVII - Мавлоно Шариф таллуқ доштааст. Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех дар хусуси дониши ҳаматарафаи Абдулқодирхоҷаи Савдо ва тақрибан дар овони 20 - 22 - солағӣ мадрасаро хатм намудани ӯ хабар медиҳад, ки хеле муҳим ва арзишманд мебошад. Савдо чи дар илмҳои табиатшиносӣ мисли риёзиёт, табиёт, нучум, ҳандаса ва чи дар илмҳои инсоншиносӣ, ба монанди таърих, адабиёт, сарфу наҳв, луғат, мантиқ, ҳикмат ва ғайра баҳраи хеле комил дошта, нозуқиҳои улуми мусиқӣ, аз ҷумла, «Шашмақом»-ро низ азбар намуда, ҳатто дар навохтани асбоби мусиқии танбӯр соҳибтабъ будааст.

Тазкиранигорон-Ҳашмат ва Садри Зиё овардаанд, ки Савдо илми хатро ҳам хуб омӯхта, ба хаттотӣ низ машғул будааст. Вале пеш аз ҳама, Савдо дар таърихи адабиёти тоҷик ҳамчун шоири лирик-ғазалсаро шуҳрат дорад. Ӯ аз авони хурдсолӣ, хангоми таҳсил дар мадраса ба эҷоди шеър низ шугул варзидааст. Муҳим он аст, ки шоир дар эҷоди ғазалиёту мусамматҳо таҳал-

луси «Савдо»-ро ба кор бурда, дар эҷоди осори танзомез тахаллуси «Бепул»-ро кор фармудааст. Зиёда аз ин, Мирзо Абдулазими Сомӣ дар «Миръот-ул-хаёл» хабар медиҳад, ки Савдо дар аҳди Насруллоҳхон (1826-1860) ба дарбор чалб карда мешавад ва ӯ дар ин ҷо бо пешаи тарроҳӣ (кашидани тарҳи иморатҳо) ва наққошӣ касби маош мекардааст.

Муаллифи ҳамин тазкира, яъне дар аҳди амир Насруллоҳхон ба дарбор роҳ ёфтани Мирзоабдулқодирхоҷа Савдоро хотиррасон менамояд. Аз ҷумла, ӯ таъкид менамояд, ки:

**Дар айёми султони волочаноб,
Амир Насрулоҳи баҳодурхитоб.
Ба тарроҳию нақш маъмур буд,
Зи инъоми алтоф масрур буд.**

Баъди ба сари қудрат омадани писари Насруллоҳхон-амир Музаффархон (1860-1885) Савдо ҳамчун яке аз надимони хоси Музаффархон фаъолият кардааст. Вале маълум аст, ки амир Музаффархон хеле шахси айёшу камҳавсала ва нисбат ба мулку давлат бепарвотаре будааст ва аз ин рӯ, ин хислати ӯ ба Савдо чандон писанд наомадааст. Соли 1873 Абдулқодирхоҷаи Савдо бо як супориши амир Музаффархон роҳи Балҷувонро пеш мегирад, вале аз рӯйи тасдиқи устод С.Айнӣ, шоир дар сини 50-солагӣ дар дарёи Вахш ғарқ шудааст.

ЭҶОДИЁТИ САВДО

Савдо, асосан дар эҷоди ғазал, рубоӣ, мусаммат табъи баланд доштааст, вале бисёр афсӯс, ки тангии маишӣ ӯро имкон надодааст, ки ашъорашро мураттаб намуда, ба таъб расонад. Аз тарафи дигар, Абдулқодирхоҷаи Савдо дар таҳаввули насри бадеӣ низ саҳми босазо дорад. Ашъори ғиноии ӯ аз мавзӯҳои ишқу ошиқӣ, шӯру исёнҳои қалбии инсонӣ, ҳиссиёти нозуку латифи одамӣ, бемехрии маҳбуба, вафодории ошиқ, бесабрино ношикебоии маъшуқа ва бовафоиву шикебоии ошиқ ва ғайра иборат аст.

Умуман, лирика ва осори манзуми Савдоро муҳаққиқон иборат аз ду қисмат донистаанд: лирикаи ошиқӣ ва ашъори ҳаҷвӣ-мутоибавӣ. Дар рӯзгори Савдо таъсири Бедил ва чараёни бедилizm дар шеърӯ адаби Осиёи Миёна маҳсус буд. Аз ин рӯ, ин таъсир дар ашъори Савдо низ ба хубӣ ба мушоҳида мерасад. Албат-

та, ашъоре, ки то андозае оҳангҳои тасаввуфӣ доранд, ӯ дар тақлид ба ғазалиёти Ҳофиз эҷод кардааст ва чунин муносибати Савдо дар пайравии ашъори Бедил низ ба мушоҳида мерасанд. Чунончи, ғазали зеринро, ки зери нуфузи ашъори абулмаонӣ Мирзо Абдулқодирӣ Бедил гуфтааст, мунтахабан зикр хоҳем кард:

**Ғайри ранчурон зи кас аҳволи ранчурон мапурс,
Заҳм донад, чист ҳоли ҷисми лоғар теғро.
Донишат гар ҳаст, асбоби тамаллуқ гӯ, мабош,
Зевараш лозим набошад, ҳаст чавҳар теғро.
Аз мувосоҳои⁵³ софитинатон эмин мабош,
Фитнаҳо дар таъби ҳамвор аст музмар теғро.
Фитначӯёни замонро тарбият кардан хатост,
Чарх аз моҳи нав охир хӯрд бар сар теғро.
Аз фусуни тарбиятҳои замон эмин мабош,
Рӯй бар санг аст аз дасти фасонгар⁵⁴ теғро....
Таъби Савдо пур зи истехсоли дунон тира аст,
Санги нохуш аз фасон⁵⁵ созад мукаддар⁵⁶ теғро.**

Ғазали мазкур хеле хунармандона эҷод шудааст, мундариҷа ва мавзӯи асосии он иҷтимоӣ-шиквӣ буда, ҳолати қаҳрамони лирикиро фаро гирифтааст. Азбаски бунёди тематикӣ он ҳолати иҷтимоист, аз ин рӯ, хусусиятҳои шаклии он низ ба мундариҷа комилан тобеъ шудааст.

Аз нигоҳи вазн ғазали боло хеле ҷолиб аст ва тобиши қавии андарзӣ-мавъизатӣ, насиҳатӣ дорад. Он дар баҳри Рамал иншо шудааст, ки арконаш чунин аст:

- v - - /- v - - v - - /- v - - v - - /v - ё: - v~

фобилотун, фобилотун, фобилотун, фобилун ё фобилон ва ғайра.

То ба имрӯзҳо чамъоварии абёти парешони Савдо идома дорад ва он чи аҳли илм то кунун дастрас намудаанд, чунин аст: 5 қасида, 56 ғазал, 2 мусаммати мухаммас, 6 маснавӣ, 9 рубоӣ, 11 фард, 1 марсия, 1 тарҷеъбанд, 1 таърих ва ҳафт ҳикоятӣ мансур, ки яке аз онҳо ба номи «Музҳикот»⁵⁷ машҳур аст.

Дар ашъори ғиноии ӯ, ки ғазалиёт қисмати марказии онро фароҳам овардааст, ишқ ва мавзӯҳои ишқӣ, нозу истиғноӣ маъшуқа, азоби ҳичронӣ дарди ҷудой, умеди висолу дурии фироқ, таъҷили маҳбубаву шикебоии ошиқ ба таври хеле воқеӣ, му-

⁵³Мувосо - созиш, ёрӣ, ⁵⁴Фасонгар - чархӣ, ⁵⁵Фасон - қайроқ, ⁵⁶Мукаддар - тира, сиёҳ, ⁵⁷Музҳикот - мутоибот.

шаххас, дилпазиру хушоҳанг, гӯшнавозу чаззоб, матлубу мақбул ва бо ҳунари волои шоирона эҷод гардидааст:

**Омадӣ, ҳарфи ниҳонӣ ба ту дорам, бинишин,
Дарди ҳичрон ба ту як-як бишуморам, бинишин.
Нафасе сабр намо, ин ҳама таъчил макун,
Пеши ту қиссае аз ҳуни дил орам, бинишин.
Ҳама сармоя ба савдои ту додам, хайҳот,
Ним ҷон мондаву он ҳам бисупорам, бинишин.
Хуштар аз ҷони ҷаҳон донамат, аммо ҷӣ кунам,
Мадади толеъу иқбол надорам, бинишин.
Омадӣ бар сару имрӯз тараххум кардӣ,
Рӯйи худ бар кафи пойи ту гузорам, бинишин.
Аз ғами турраи ошуфтаат ошуфта шудам,
Ҷамъ гардон ба мурувват дили зорам, бинишин.
Солҳо з-он ниғаҳи масти ту будам махмур,
То зи сар дур шавад ранчи хуморам, бинишин.
Ҳаст сармашқи дабистони дилам ёди хатат,
Рӯзу шаб нест ҷуз ин шева шиорам, бинишин.
Бармачин домон аз хоки ман, андеша макун,
Пок бар боди фано рафт ғуборам, бинишин.
Ҳар кас андӯҳи дили хеш ба ёраш гӯяд,
Дар ду олам набувад ғайри ту ёрам, бинишин.
Дил ба ҷуз васли ту бо ҳеч тасалло нашавад,
Нест дар ҳаҷри ту орому қарорам, бинишин.**

Яке аз ҷанбаҳои ҳунарии ғазалиёти Абдулқодирхоҷаи Савдо дарёфту корбасти радиф аст ва ҳунари ӯ дар истифодаи радиф ба ҳаддест, ки шояд кам шоире бошад, ки онро ҳис намояду дар шеъраш дар ҷунин шакл аз он кор бигирад. Масалан, қаблан мо огоҳ шудем, ки чун ғараз ҳасби ҳол, авзои қавии иҷтимоӣ бошад, ӯ аз теғ кор гирифта, барои таъкиди маъно онро (теғро) радиф қарор медиҳад. Дар ғазали зикршуда, ки ҳадаф ҳичрон, фироқ, дурӣ, сангдилию бемехрии махбуба аст, лаҳзаи висол, ки даме даст додааст, онро ғанимат медонад ва калимаи бинишинро (сабри махбубаро) барои таъкиди маъно ва қавӣ баромадани мундариҷаи ғазал радиф қарор медиҳад. Дар ғазали зикршуда, ки аз ёздаҳ байт иборат аст, дувоздаҳ бор калимаи (феъли амрии) бинишин ба сифати радиф таъкидан оварда мешавад, ки мақсад ҳамоно пайдории висол мебошад. Дар ашъори ғиноии Савдо, инчу-

нин мавзӯҳои дигар аз қабилӣ ҳаҷву танқид ва ҳазлу шӯҳӣ низ хеле амиқ реша дорад ва хеле қавӣ садо медиҳад. Ӯ дар ин ашъори худ, баҳусус амирону ҳокимон, золимону мумси-кон, фиребгарону қалтабонон, рӯҳониёни мутаассибу риёко-ронро саҳт накӯҳиш менамояд ва дар айни ҳол, ба ҳимояи адолати иҷтимоӣ меҳезад. Чунончи, дар ин шеъраш зоҳидон-ро, ки ба зуҳди риёӣ рӯ овардаву асосҳои динро дуруст наме-донанд, саҳт танқид мекунад:

**Зоҳид, чӣ диҳӣ маро ту пандо?
Чун панди ту нест судмандо.
Ман нӯш гирифтам аз лабонаш,
Дигар чӣ кунӣ ҳадиси қандо?
Ишқидани мо на ихтиёрӣст,
Моро накунед ришхандо.
Тарзи дигаре биёр, Савдо,
Чун тарзи туро намехарандо.**

Дар танқиди зоҳидони риёӣ ӯ ба пояи Камоли Хучандӣ нара-сида бошад ҳам, пазироии анъанаро идома додааст. Ӯ ҳаҷву тан-қиди Савдо ҷанбаи ҳазлу шӯҳии кинояомезе дорад, ки ин пади-да ҳоси ҳуди ин шоир аст. Ин ҷиҳатро Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ ва Шамсуддини Шохин низ тақвият додаанд. Ҳамин ҳиссиёти баланди ҳазлу шӯҳӣ ҳатто дар ғазалиёти ишқии шоир низ ба мушоҳида мерасад.

Чунончи:

**Дил гум шуда, ман ба пеши раммол
Рафтам, ки барои ман бизан фол.
Оҳид, ки «Ин матоъ бурдаст
Маҳбубаки шӯҳи хурдаксол»
Як зарра вафо бурун наомад,
Ҳоки ҳама бехтам ба ғирбол,
Саҳл аст, ки дар ҷафо бисабрам,
Ҳосияти сабр ҳаст исҳол.
Ай ҷони балокашида, меоҳ
В-ай қалби ситамрасида, менол.
Акнун ту ба дасти ишқи ӯӣ
Монандаи мурда пеши ғассол.
Пас, дар ҳама умри худ надидам
Ороми тану фароғати бол.**

**Хубон чу ба мо биилтифотанд,
Моро чӣ зарурат аст ин ҳол?
Савдо, сари ишқбозият ҳаст,
Аввал ба каф ор маблағу мол.**

Ин шеър аслан ишқӣ буда, оҳанги бисёр нозуки шӯхиомезе дорад, ки хоси сабки Савдо аст.

Ҳадафи шоир баёни арзи ҳоли ошиқ буда, зимнан ҳачви рам-мол низ хеле устодона ба тасвир омадааст, ки танқиди хурофот мебошад. Шоир дар маъниофариву мазмунсозӣ аз санъатҳои шеърӣи игрок, киноя, маҷоз, тавсиф, таносуби сухан, нидо, ташбеҳ, истиора ва ғайра хеле уҳдабароёнаву хунармандона кор гирифтааст.

Аз нигоҳи хусусиятҳои шаклӣ низ ғазали боло ҷолибу хонданист. Ғазал мураддаф нест. Қофияҳои он калимаҳои раммол, фол, хурдакаксол, гирбол, исҳол, менол, ғассол, бол, ҳол, мол аст. Дар ин калимаҳои қофия ҷузви «-ол» решаи қофия буда, ҳарфи «о» ридфи муфрад ва ҳарфи «л» равист. Худи қофия қофияи муқайяд мебошад, зеро пас аз равӣ унсури дигар надорад.

Ғазал дар баҳри Ҳазачи мусаддаси аҳраби макбузи максур (ё маҳзуф) эҷод шудааст, ки афзоили он чунин мебошад:

$$- - v / v - v - / v - \sim / v - - /$$

яъне: мафъӯлу мафъӯилун, фаъӯлон ё ин ки фаъӯлун.

Вале аз нигоҳи истифодаи калимаҳо чанд феъли худсоз (ихтирои худи Савдо) дида мешавад. Он калимаҳо: бисабрам маънии сабр кунам, меоҳ-оҳ каш ё оҳ гӯй, биилтифотанд-илтифот намоянд мебошад. Албатта, чунин тарзи калимасозӣ хоси сабки Савдо буда, хилофи иштиқоқ аст. Вале барои оҳанги шӯхиомез касб кардани ғазал хидмат мекунад.

Бояд гуфт, ки дар лирикаи Савдо андешаҳои маорифпарварӣ ва ҷунбишҳои мафкуравию бархӯрдҳои сиёсӣ ҳанӯз мушоҳида нашаванда аст, зеро чунин ҷунбишҳо, бедоршавиҳо, растохезҳои зехнӣ, бардоштҳои ақлонӣ, раҳӣ аз тафаккури сирфан ғуломона то андозае пас аз нашрҳои «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмад Маҳдуми Дониш, «Савонех-ул-масолик»-и Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех, «Туҳафи аҳли Бухоро»-и Мирзо Сироч ва ғайра ба миён омад ва аз ин рӯ, яке аз хидматҳои хеле шоистаи Савдо дар инъикоси мафкураи аср дар лирика ва насри бадеист. Дар ашъори ғиноии ӯ мавзӯҳои дигари иҷтимоӣ аз қабили: шиква аз камбизоатӣ, аз тангии маишӣ, норизӣ аз беқадрии аҳли илм, ма-

ориф, фарҳанг, санъат, бекадрии хунар, эҷоди бадеъ, танқиди хислатҳои разилаи инсонӣ аз қабилӣ: кибру ғурур, бузургманишию худхоӣ, ҳавобаландию такаббур, пастфитратӣ, мардумфиребӣ, гаммозию чоплусӣ, муфтхӯрию ҳанноти ва ғайра хеле хуб ба тасвир омадааст. Аз тарафи дигар, дар ашъори Савдо хислатҳои ҳамидаи инсонӣ васф карда мешавад ва аз ҷумла, шоир чунин сифатҳои инсонӣ, саховатмандӣ, олиҳимматӣ, хайрхоӣ, некукорӣ, илмдӯстӣ, хирадмандӣ, раъиятнавозӣ, халқдӯстӣ, ватанпарварӣ, меҳнати софдилона, фурутанӣ, шикастанафсӣ, хоксорӣ, пуртокатӣ, сабурӣ ва ғайраро ҷонибдорӣ менамояд. Албатта, Савдо дар оғози эҷодиёти хеш бештар ба шуарои номии тоҷик мисли Хоҷа Шамсуддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ, Мирзо Абдулқодирӣ Бедил ва дигар шоирони соҳибмақтаб пайравӣ намуда, ашъори уҳдабароёна эҷод кардааст. Вале мо ҳеч гоҳ чунин даъво надорем, ки эҷодиёти Савдо ба кулӣ тақлидист. Аз тарафи дигар, агар мантиқан андеша карда шавад, ҳар шоире наметавонад ба Ҳофизу Бедил ва дигар симоҳои ҷаҳонии адабиёти тоҷик сару қор бигирад. Аз ин рӯ, ҳуди далели ба ашъори Ҳофизу Бедил рӯ овардани Савдо башорати истеъдоду маҳорат ва донишу малакаи эҷодии ӯст, ки тавассути осори маҳфузмондаи ӯ қазоват карда мешавад.

Дигар аз ҷанбаҳои намоёни ашъори Савдо ва осори мансури ӯ тобиши хеле қавии ҳаҷвӣ доштани онҳо мебошад. Ӯ ҳам дар назм ва ҳам дар наср аз ҳикоёту латифаҳо, аз таъбироту суханҳои вирдизабонӣ хеле нозук қор мегирад ва дар натиҷаи он ҳаҷви малехе рӯйи қор ҳувайдо мешавад. Инчунин, оҳанги тасвир тобиши ҳаҷвию танқидӣ касб мекунад. Адабиётшиносон мероси Савдоро, ки ҷанбаи мутоибавӣ дорад, дорои се бахш донистаанд:

1. Ашъори мутоибавие, ки ба тариқи зарофат-ҳазломезу шӯхиомез эҷод шудааст;

2. Ашъоре, ки дар пайравии Абӯисҳоқи Аъъимаи Шерозӣ таълиф гардидааст;

3. Ашъори мутоибавие, ки тавассути он иллатҳои ҷомеа танқиду мазаммат шудаанд.

Чунин табақабандӣ, ҳатто ашъори ошиқонаи Савдоро низ фаро мегирад. Ҷанбаи ашъори мазкури Савдоро муосирони ӯ-Шохину Ҳайрат идома бахшидаанд ва гуфтан мумкин аст, ки

хатто муваффақият ҳам пайдо кардаанд. Албатта, ин мавзӯ дар эҷодиёти Савдо нав нест, зеро ҳаҷву мутоиба дар адабиёти тоҷик яке аз мавзӯҳои ҷовидона мебошад ва ғолибан яке аз мавзӯҳои марказии ашъори шоирони то устод Рӯдакӣ будааст. Танҳо ба ёд овардани он кифоя аст, ки хатто дар адабиёти шифоҳӣ низ он мавқеи махсус дорад ва далели ин қазоват як китъаи ҳаҷвии мардумони Балх дар ҳичои Асад ибни Абдуллоҳ аст, ки тибқи шаҳодати «Таърихи Табарӣ», ки соли 725 эҷод шудааст ва ҳаҷви сиёсӣ аст:

**Аз Хуталон омадаиҳ,
Рӯ ба табоҳ омадаиҳ.
Хушку низор омадаиҳ,
Овора боз омадаиҳ.**

Албатта, дар ашъори шоирони асри X ин мавзӯ хеле устувор гардида, хатто ба ҳамосаҳои миллий ворид шудааст ва далели қавии он эпизодҳои ҳаҷвӣ-танқидӣ ва мутоибавии «Шоҳнома»-и Фирдавсии Ғусӣ мебошад. Мо дар ин асар, яъне «Шоҳнома», ҳаҷви сиёсиро мебинем, ки ғолибан шоҳон, сиёсатмадорон танқид карда мешаванд, бахусус Ковусшоҳ, Афросиёб, Заҳҳок, Ҷамшед, Салм, Тур ва дигарон. Инчунин рӯҳониёни зардуштӣ, ки риё кардаанд, сарлашқарон, паҳлавонон ва ғайра. Дар асри XII Сӯзани Самарқандӣ ҳаҷвро аз ҳадди эътидол бароварда, ба ҳаҷви қабех бадал сохт. Дар эҷодиёти Убайди Зоконӣ оҳанги хеле чиддӣ касб намуд. Анъанаи ўро то андозае Абдуррахмони Мушфиқӣ қабул карду тақвият бахшид ва ғайра.

Вале чанбаи малеҳи онро адабиёти тасаввуфӣ пазируфт, ки намунаҳои беҳтарини он дар маснавиҳо ва ашъори лирикии Саноии Ғазнавӣ (махсусан, дар «Корномаи Балх») тақвият бахшид. Дар осори Фаридуddини Аттор ва махсусан, дар маснавии Ҷалолуддини Балхӣ ҷилои тозаву нодир гирифт ва писанди ҳамагон шуд. Аз ин нуқтаи назар, Савдо анъанаи мазкурро дар давраи тамоман нав, бо тобиши дигар эҳё кард. Муосирони ӯ ба ин чанбаи умумибашарӣ бахшиданд ва манзури мо эҷодиёти Аҳмади Дониш, Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ ва Мирзо Сирочи Ҳаким мебошад. Тозакориҳои Савдо ҳам дар назм ва ҳам дар наср идома бахшидани мавзӯи мазкур мебошад.

МАЗЪЪ ВА МУНДАРИЧАИ «МУЗҲИКОТ»

Савдо на танҳо шоири тавоно, балки дар насри адабӣ ҳам таъби баланд доштани худро нишон додааст. Аз ӯ асари мансур низ боқӣ мондааст, ки намунаи хеле хуби насри мутоибавӣ мебошад. Ин асари мутоибавӣ таҳти унвони «Музҳикот» машхур аст. Асари мазкур аз панҷ қисм иборат буда, муаллиф онҳоро таҳти унвони «Нағма» ёд кардааст. Жанри «Музҳикот» анъанавӣ нест. Масалан, ба асарҳои машхуртарин нависандаи ҳаҷвнигори асри XIV-Убайди Зоконӣ («Ахлоқ-ул-ашроф», «Сад панд», «Даҳ фасл» ё «Таърифот» ва ғайра) монанд нест. Яъне, аз ҷиҳати хусусиятҳои жанрӣ асари Савдо навоарӣ дар насри бадеист. Аз ин рӯ, дар лексикаи забони адабии тоҷик низ таъсири фаровон гузоштааст.

Аз жанри дигар, дар насри ҳаҷвию мутоибавии Савдо унсурҳои насри мусаччаъ ба назар мерасад, ки ин унсур яке аз хусусиятҳои насри бадеии мутоибавии нависандаро фароҳам овардааст: «Аммо мисрае намехонд, ки калимоташ пӯла нашуда бошад ва аркони авзонаш шӯла. То ҳалворӣ гоҳе лӯндае ҳалвое дар кори мулло кардӣ ва муллоро аз ин ҳавои бедуд хушнуд сохтӣ. Мулло бо даҳони ширин ба ширинмақолӣ ба мадҳи зуҳурулғайбаш низ пардохтӣ» .

Баъзе аз бобҳои «Музҳикот»-и Савдо хеле хотирмону ҷолибанд. Аз ҷумла, боби «Нағмаи ҷаҳорум: Достони Бибипанирии Кайвонӣ ва Она Маҷони Ходим». Эпизоде дорад, ҷунончи: «Рӯзе дар маҷлисе, ки ҷамъе аз занони ақобиру аъён ҳозир буданд, келинбикаи баландҳиккаро зиён гирифт (бемор шуд). Лаб мегазиду дандон мехоид. Бибипанирии Кайвонӣ ба тарзи муомилашиносӣ ва қоидадонӣ ба дастур дар кораш кард, муфид наҷфтод. То Она Маҷони Ходим пеш омада гуфт:

- Эй, дугона, корро бебаёна (номаълум) бояд кард ва тадбирро мавқеъ бояд шинохт, то ки чарх чун тир бар нишона ояд. Бибӣ Маҳрӯй-модаршӯи ман, дасте дорад эм ва таҷрибае дорад қадим, касе ӯро биёрад, то аласе фармояд.

Чун ӯро оварданд, ҷӯбе гирифтӣ латтаву дастмони чарбӣ бар он печида, оташ дардода алиларо (беморро) ҷодире дар сар андохта, дар ҷое нишонда, оташро дар гирди сараш чарх гардонда, хондан оғоз кард, ки:

Алас, алас, алас, алас!

Кулли балолардан халас,

Чўлларга бор, кулларга бор!

Чанд бор бар ӯ дамиду кафи обе бар рухсорааш пошид. Фурсате ханӯз нарафта, ки келинбикка чашм кушода ба ҳол омад ва мутаранними ин мақол гардид:

**Ай очачон, бар нафаси покат офарин,
Бар куртаи даридаи садчокат офарин.
Чӯгизанони шаҳру мазангони бодия
Доранд бар фатонату идрокат офарин.
Бо ин ҳама наҳифию⁵⁸ барҷоймондагӣ
Бар дасти ҷусту бозуи чолокат офарин...»**

Ҳикояти мазкур ба нодонии хусусан занони он рӯзгор баҳшида шудааст, ки чунин рафтори онҳо боварӣ ба дин нею балки бадномкунии дин аст. Инҳо на тоифаи занону бонувони одӣ, балки ашрофзодагонанд. Онҳо дар камақлию эътиқод ба хурофот ҳаҷв карда мешаванд. Аз ин рӯ, шеърӣ ҳаҷвиरो Савдо аз забони ҳамон «келинчаки беморшуда» меорад, ки ба риёи зани аласкунанда дахл дорад.

Як хусусияти ниҳоят қолиби дигари эҷодиёти мутоибавии манзуму мансури Абдулқодирхочаи Савдо боз дар он аст, ки ӯ таркиби луғавии хеле аҷоиб дорад. Истифодаи калимаҳову ибораҳои халқӣ-гуфтугӯӣ, куртаи дарида, даму нафас, алас, дугона, бебаёна, дастмол ва ғайра. Инчунин Савдо баъзе калимаҳоро худ месозад, кашф мекунад, ки онҳо ба қоидаҳои сарфу наҳв чандон итоат намекунанд. Масалан: сихи хала (чӯбчае, ки маркабро бо он идора мекунанд), ишқидан (ошиқ шудан), меох (оҳ гуфтан), палавидан (ош хӯрдан), чико (чи қор), тўғрӣ (рост), фиребидан (фиреб додан), чалидан (мутобиқ шудан) ва ғайра. Яъне ӯ исмҳоро ҳамчун феъл ба қор бурдааст ва ин тарзи қорбурд дар забони адабӣ нест.

Бояд гуфт, ки дар таърихи адабиёти тоҷик, агар амиқтар андеша шавад, одитарин адиб ҳам мавқеъ дорад, зеро анъана дар ин адабиёт, ки ниҳоят қавист, ҳар адиб дар заминаи он даъвии тозаҷӯӣ мекунад.

Аз ин нуқтаи назар, Савдо низ дар таърихи адабиёт мақоми худро дорад. Ӯ яке аз он шахсонест, ки сабки бедилро қадре ҳам бошад, заминаҳои воқеӣ бахшид. Дар рушди адабиёт, истиқболи суннат сахм гузошт. Ба адабиёти давр, муосирон ва адабиёти баъдии тоҷик андаке бошад ҳам, таъсир гузошт ва мавқеи худро ёфт.

⁵⁸ Наҳифӣ - сустӣ.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Авони ҷавонӣ ва илмомӯзии Абдулқодирхоҷаи Савдо чӣ гуна гузаштааст?
2. Az муосирони Савдо доир ба рӯзгору фаъолияти ӯ кадом тазкиранигор бештар маълумот додааст?
3. Шоир дар кадом мавридҳо тахаллусҳои «Савдо» ва «Бепул»-ро ба кор бурдааст?
4. Савдо дар дарбори кӣҳо хидмат намудааст?
5. Поёни умри шоир чӣ гуна гузаштааст?
6. Мероси адабии Савдо аз чиҳо иборат аст?
7. Ашъори ғиноии шоир кадом мавзӯҳоро дарбар мегирад?
8. Савдо аз шоирони ғазалсарои гузашта ба кӣҳо пайравӣ кардааст?
9. Хусусиятҳои фарқкунандаи ғазалиёти Савдоро шарҳ диҳед.
10. Хусусиятҳои ҳаҷвии ашъори Савдоро баён кунед.
11. Саҳми шоир дар ташаккули таҳаввули насри бадеӣ аз чӣ иборат аст?
12. Хусусиятҳои насри бадеии адибро шарҳ диҳед.
13. Таъсири эҷодиёти Савдо ба муосирон ва адабиёти минбаъдaro нақл кунед.

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. Пайравони ҷараёни маорифпарварӣ кадоме аз ин адибон мебошанд?

А) Ҳофизу Камолу Носири Бухорӣ; В) Ҷомӣ, Ҳусайн Воиз, Биноӣ; С) Восифӣ, Ҳилолӣ, Мушфиқӣ; Д) Саййидо, Соиб, Бедил; Е) Аҳмади Дониш, Шоҳин, Савдо;

2. Савдо дар кадом шаҳр ба дунё омадааст?

А) Самарқанд; В) Хучанд; С) Хоразм; Д) Тошканд;

Е) Бухоро;

3. Кадоме аз ин тазкиранависон дар бораи Савдо маълумот додааст?

А) Аттор; В) Муҳаммад Авфӣ; С) Давлатшоҳи Самарқандӣ;

Д) Ҷомӣ; Е) Возех;

4. Савдо дар синни чандсолагӣ мадрасаро хатм кардааст?

А) 14-15 - солагӣ; В) 16-17 - солагӣ; С) 18-19 - солагӣ;

Д) 19-20 - солагӣ; Е) 20-22 - солагӣ;

5. Боз кадом тазкиранигорон дар бораи Савдо маълумот до-
даанд?

А) Аттору Авфӣ; В) Давлатшоҳу Ҷомӣ; С) Навоӣю Соммир-
зо; D) Амин Аҳмаду Муҳаммадбадеъ; E) Ҳашмат ва Садри Зиё;

6. Тахаллуси Мирзо Абдулқодирхоҷаро ёбед:

А) Ҳашмат; В) Ҳайрат; С) Бедил; D) Ҳозик; E) Савдо;

7. Савдо дар аҳди кадоме аз ин амирон ба дарбор омадааст?

А) амир Дониёл; В) амир Шоҳмурод; С) амир Раҳимхон; D) амир Ҳайдар; E) амир Насруллоҳ;

8. *Ғайри ранҷурон зи кас аҳволи ранҷурон мапурс,*

Заҳм донад чист ҳоли қисми логар тегро.

Байти ғавқ аз кист?

А) Саййидо; В) Соиб; С) Бедил; D) Ҳозик; E) Савдо;

9. Савдо кадом сол олами фониро падруд гуфтааст?

А) соли 1843; В) соли 1853; С) соли 1860; D) соли 1863; E) соли 1873;

10. "Музҳикот" асари кист?

А) Бедил; В) Мирзо Содик; С) Ҳозик; D) Шоҳин; E) Савдо;

11. *Омадӣ, ҳарфи ниҳонӣ ба ту дорам, бинишин,*

Дарди ҳичрон ба ту як-як бишуморам, бинишин.

Матлаъи ғазали кист?

А) Бедил; В) Соиб; С) Ҳозик; D) Шоҳин; E) Савдо;

12. *Сухан ҳар он чи ки хуштар бувад, манаиш гуфтам,*

Гуҳар ҳар он чи ки беҳтар бувад, манаиш суфтам.

Байти кист?

А) Бедил; В) Саййидо; С) Савдо; D) Ҳозик; E) Шоҳин;

ШАМСУДДИНИ ШОҲИН

*Сухан ҳар он чи ки хуштар
бувад, манаиш гуфтам,
Гуҳар ҳар он чи ки беҳтар
бувад, манаиш суфтам.*

Шамсуддини Муҳаммад маҳдуми Шоҳин соли 1859 дар Бухоро, дар оилаи мулло Амони Хатлонӣ таваллуд шудааст. Мулло Амони Хатлонӣ дар овони ҷавонӣ барои илмомӯзӣ ба Самарқанд омада, баъди ду соли таҳсил азми Бухоро намуда, дар ин маркази илмию адабии Мовароуннаҳр мадрасаро хатм мекунад. Пас аз хатми мадраса чанд муддат дар яке аз мадрасаҳои Бухоро мударрисӣ ҳам кардааст. Шоҳин баъдҳо дар маснавии «Тухфаи дӯстон» ғамхории волидайнашро дар ҳаққи худ аз забони падараш чунин ёдоварӣ мекунад:

**Агарчанд умрам ба ҳафтод рафт,
Кунунам ғами пирӣ аз ёд рафт.
Падар чун ба модар суруд ин калом,
Ба таҳсили илмам намуд эҳтимом.**

Шоҳин ҳангоми мактабҳои тахминан дар ҳашт ё нуҳсолагӣ ба шеър гуфтан шурӯъ кардааст. Инчунин, ӯ дар хушнависӣ маҳорати том дошта, баъди хатми мактаб падараш ин ҳунари Шоҳинро дида, вайро пешаи мирзоӣ меомӯзонад. Хаттотон нозукиҳои ин пешаро ба Шоҳин ёд медиҳанд. Ӯ тӯли ду-се соли шогирдӣ тарзи хатнависӣ ва иншоро хуб ёд мегирад. Баъдтар дар синни 15-16- солагӣ Шоҳин барои таҳсили илм ба мадраса дохил мешавад.

Падару бобоёни Шоҳин аз тоифаи аҳли фазлу адаби Хатлон будаанд. Баъдтар падари Шоҳин ба Самарқанд ва аз он ҷо ба Бухоро меояд, ки мақсадаш танҳо таҳсили илм будааст. Аз рӯи ишораи сарчашмаҳои ин аср, Шоҳин фарзанди хурдтарини хонадон мебошад ва аз баъзе ишораҳои шоир маълум мешавад,

ки дар хонадони онҳо духтаре ҳам ба дунё омада будааст, зеро Шохин вафоти хоҳарзодаҳои худро дар як қитъаи таърих ишора мекунад:

**Таърихи фавти ҳар ду зи Шохин бихостанд,
Маъсумаву Муаззама гуфту кашид ох.**

Ин ҷо моддаи таърих 1300 мешавад, ки ба соли 1883 мелодӣ баробар аст.

Баъд аз хатми мадраса Шамсуддин Шохин чанд гоҳе имоматӣ низ мекунад. Шоир дар «Тухфаи дӯстон» 87 сол умр дида ни падарашро таъкид кардааст. Таъмини рӯзгор пас аз вафоти падараш бар уҳдаи ӯ меафтад. Дар ин айём яке аз шайхони Бухоро - Абӯтоҳир Зарири Ҷӯйборӣ ба шоир ҳаматарафа ёрӣ мерасонад. Ба ин маънӣ Шохин мегӯяд:

**Шукри Худо, ки чун падар аз ман канора ҷуст,
Шуд илтифоти хоҷаи офоқ ёварам.**

Вале баъд аз чанде Зарири Ҷӯйборӣ низ вафот мекунад ва Шохин дар ин бора низ дар як тарҷеъбандаш, ки ба номи қозикалони Бухоро - Бадруддин навиштааст, мегӯяд:

**Он ки будӣ маро ба ҷойи падар,
Рахт барбааст аз ин сароча бадар.
Ман дар ин кунчи узлат аз ғами ӯ
Чун сипанде, ки сӯхт дар мичмар.
Ман ятиму туй карим, зи лутф
Бармадор аз яtimi хеш назар.**

Дар ҳар сурат қозикалон низ ба шоир то ба ҳақде ёриии моддии хешро дареғ надоштааст, зеро баъзе ишораҳои Шохин ба он гувоҳанд. Аммо касби имоматӣ Шохинро қонеъ кунонида наметавонад ва ӯ дар баъзе шеърҳои худ ин ҳолро шарҳ додааст:

**Соҳибо, гар накунад арзи ман эҷоби малол,
Аз имомат қадаре шарҳ диҳам сурати ҳол.
Ҳафтае нест, ки андар пайи наъше наравам
То сари пушта зи масҷид ману қавм аз дунбол.
Аз сари кӯча гар овози муаззин ояд,
Ба умеди хабари мурда кунам истиқбол.
Гаҳ занад ханда ба ман ходиму гаҳ қадбону,
Гаҳ ниҳад таъна ба ман сӯфию гаҳ оқсақол.
Ҳукми ҳар масъала гуфтам, чи савобу чи хато,
Нони ҳар моида хӯрдам, чи ҳарому чи ҳалол!**

**Нест суре, ки дар $\bar{u}$ ман наравам чун лӯлӣ,
Нест сӯге, ки дар $\bar{u}$ ман наравам чун ғассол.**

**Ҳар чӣ ҳосил шавад аз мурдаву аз зинда маро,
Бе таваккуф равад аз даст чу об аз ғирбол.
3-ин ҳама бори ғаму ғусса, ки дар дил дорам,
Синаи ман шуда чун муҳраи нушби ҳаммол.**

Аз ин шеър маълум мегардад, ки рӯзгори Шоҳин аз нигоҳи моддӣ чандон мувофиқи мақсуд набудааст. Аз ин рӯ, дар ин касб чандон зиёд машғул нашудааст. Баъдтар аз соли 1885 сар карда чанд гоҳе яке аз муқаррабони дарбори амир мешавад.

Абдулаҳад ба хидмати мирзоӣ Шоҳинро пазируфта, $\bar{u}$ дар дарбор ҳамчун хушнависи машҳур ва хаттоти номӣ маълум мегардад. Парвоначии дарбор - Абдулқодир шоири чавонро ҳамаҷониба месанҷад. Яъне, на танҳо касби $\bar{u}$ ро, балки илму дониш ва фазилату истеъдоди Шоҳинро пай бурда, вайро ҳамчун фарзанди худ эҳтиром мекардааст. Ҳатто бо даҳолати парвоначӣ Шоҳин дар ситоиши Абдулаҳад қасидаҳо низ менависад. Ин ҳолат ҳасудони Шоҳинро бедортар менамояд ва онҳо ба шоир фишор меоваранд. Аз тарафи дигар, бо фармони амир Абдулқодир парвоначӣ ҳокими Шеробод таъйин карда мешавад ва $\bar{u}$ аз Бухоро меравад. Дарбориён аз фурсат истифода намуда, ба Шоҳин саҳттар ҳучум мекунанд. Ин аст, ки парвоначӣ Абдулқодир бо баҳонаи ҳимояи Шоҳин ба $\bar{u}$ духтарашро хонадор менамояд. Домод шудан ба ҳокими Шеробод Шоҳинро аз ҳамлаи ҳасудон то андозае эмин мегардонад. Аз тарафи дигар, амир Абдулаҳад низ ба Шоҳин аз наздик шинос гардида, донишу маҳорати шоирро ҳис намуда, мехоҳад $\bar{u}$ ро ҳамсӯхбати бевоситаи худ намояд. Амир чунин ҳам кард ва хатто дар сафарҳояш Шоҳинро бо худ мебурд.

Дар ин миён завҷаи шоир вафот мекунад ва ин мусибат ба Шоҳин таъсири саҳт мерасонад. Аз тарафи дигар, Шоҳин баъзе нуксонҳои мушоҳидакардаи худро мехоҳад, ки тавассути панду андарз бевосита ба худи амир расонад. Бинобар ин $\bar{u}$ асари «Тухфаи дӯстон»-ро менависад ва мехоҳад ба ин восита баъзе нуксонҳои қиддири нишон бидиҳад. Аммо ин ба амир Абдулаҳад писанд намеояд.

Каме пештар аз ин Шоҳин достони «Лайлӣ ва Мачнун»-ро таълиф намуда буд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо, шоир ин достонашро дар вафоти завҷаи худ-духтари Абдулқодир пар-

вонаҷӣ эҷод кардааст. Санаи таълифи достони «Лайлӣ ва Маҷнун» 1305 (1887-1888) буда, асар зоҳиран ба амир Абдулаҳад эҳдо шудааст. Аз баъзе фахрияҳои Шамсуддини Шохин бармеояд, ки ӯ басо оқилу фарзона, донишманду зақӣ, фозилу доно будааст:

**Ман аз ин воқеа бишкуфтаму гуфтам, ки манам
Истиқоматгии дарбори шаҳаншоҳи ҷаҳон.
Чун шуниданд ҳадиси ман, аз ҷумла касе
Натавонист намудан ба камолам китмон.
Алҳақ, аз халқи ҷаҳон гӯӣи фатонат бурда,
Ҳар кӣ шуд ходими ин борғаҳи файзрасон.**

Албатта, ӯ дарборро аз рӯи зарурат «борғаҳи файзрасон» мегӯяд.

Агар эҷодиёти Шамсуддини Шохин нозуку дақиқ омӯхта шавад, пай бурдан душвор нест, ки аз оғози солҳои 90-уми асри XIX дар лирикаӣ ӯ оҳангҳои шикоятӣ, майлҳои хеле қавии танқидӣ қувват гирифтаанд. Намунаи чунин оҳангҳоро майлҳо, ки боз тобиши фахриявӣ низ гирифтаанд, ғазали зерини шоир шуда метавонад:

**Сухан ҳар он чи ки хуштар бувад, манаш гуфтам,
Гухар ҳар он чи ки беҳтар бувад, манаш суфтам.
Вале ҷӣ суд, ки умрам ба гунчагӣ бигзашт,
Ба бод рафтаму чун гул ба боғ нашкуфтам.
Надидам ин ҳама ҳосил зи рӯзгори вучуд,
Ҷуз ин қадар, ки ба шои адам фуру хуфтам.
Набаста сурати ҷамъияте ба худ, Шохин,
Зи тундбоди аҷал чун ғубор ошуфтам.**

Албатта, ин бесабаб набуд. Шоир дар ин давра ба асари оламшумули Аҳмади Дониш «Наводир- ул-вақоъ» ошноӣ пайдо намуда буд. Мутолиаи асар тафаккури сиёсии адибро қавитару гиротар намуд. Ҷуръати Шохин аз таълифи «Тухфаи дӯстон» тақвият пайдо менамояд. Ӯ ҳатто бевосита ба худи амир муроҷиат намуда мегӯяд:

**Ту бишнава, ман орам сухан дар сурӯш,
Ки аз аҳди пешин барояд хурӯш.
Гаҳе мадх, гаҳ панд гӯям туро,
Раҳи расми некӣ бичӯям туро.
В-агар ҳарфи талхе ба маъҷуни панд
Сириштам чу Сабри Сақутар ба қанд,**

**Ба нафъаш нигар, не ба талхии он,
Ки талх оварад суду ширин зиён.
Гар аз панд холӣ бувад мадҳи шоҳ,
Масал осмонест, холӣ зи моҳ.**

Чунин тарзи таҳаввули фикрӣ амирро водор намуд, ки дар хусуси ин шоири ҷавон андешаи дигар дошта бошад. Ин тарзи баёни андешаи миёни шоиру шоҳ муҳолифати фикрро тезонд. Шояд яке аз сабабҳои нотамом мондани маснави низ ҳамин низои шоир бо шоҳ бошад.

Бо вучуди ин ҳама Шохин аз эҷоди адаби даст накашид. Танҳо инро ҳам ҳис кард, ки тавассути ҳикмату панд, мавъизоту андарз ақидаи ин амирони ҷоҳилро тағйир додан намешавад. Бинобар ҳамин Шохин асари дигари худ - «Бадоеъ-ус-саноеъ»-ро таълиф намуд.

Мо ошноии комил пайдо намудани Аҳмади Донишро аз як маснавии хурди ӯ, ки дар охириҳои умраш навишта буд, пай бурда метавонем, зеро Шохин аз мадҳу санои салотин ва амирон саҳт мутаассир гардида, пушаймонии худро чунин изҳор кардааст:

**Ду-се рӯз ҷӯи эҳсон шудам,
Сарояндаи мадҳи дунон⁶³ шудам.
Бибурдам ба ороиши назм ранҷ
В-аз он кардам офокро пур зи ганҷ.
Хареро Масеҳо насаб рондаме,
Сароро⁶⁴ Сурайё⁶⁵ лақаб хондаме.
Сагеро, ки чома даридӣ ба дев,
Фаришта аз ӯ даргирифтӣ гирев.
Чунон барзадам сирати мардумӣ,
Ки гӯӣ назода ҷуз ӯ одамӣ.
Камоле, ки аз ҳар фан омӯхтам,
Ба тавсифи бедонишон сӯхтам.
Ба подоши он нуктаҳои баланд
Ба по қайдам афтод, дар ҳалқ банд.
Турушчабҳагон сирка ангеҳтанд,
Сириштанду дар коми ман реҳтанд.
Нагуфтанд, к-ин ринди ширинзабон
Табарзад⁶⁶ ба мо карда буд армуғон.
Ба лавзинааш⁶⁷ сир чун афканем,
Чаро шири софӣ ба хун афканем?**

⁶³Дунон - нокасон, ⁶⁴Саро - қабати пасти замин, ⁶⁵Сурайё - ситораи Парвин,

⁶⁶Табарзад - набот, ⁶⁷Лавзина - ҳалво.

Шоҳин нимаҳои аввали солҳои навадум ба дарбор бештар чалб карда шуда буд. Ёро дар ҳар як сафари дуру наздики хеш амир ҳамроҳ мебуд. Бар болои ин шоир ба бемории сил мубтало гардида буд. Боре дар яке аз сафарҳои амир, ки Шоҳин бо шоҳ ҳамроҳ буд, ҳолаш хеле бад мешавад. Ин сафари навбатӣ ба Қаршӣ буд. Амир ёро дар Қаршӣ гузошт ва Шоҳин соли 1894 дар ҳамон ҷо вафот намуд. Оромгоҳи шоир дар шаҳри Қаршӣ воқеъ гардидааст.

МЕРОСИ АДАБИИ ШОҲИН

**Ба навиштан натавон шеъри маро кард тамом,
Гарчи з-ошuftадили завки суҳан кам дорам.**

Осори Шамсуддини Шоҳин ба таври нисбатан ҷомеъ танҳо пас аз 42 соли вафоти шоир гирдоварӣ шудааст. Дар мероси адабии лирикии Шоҳин ҷойи асосиро, пеш аз ҳама ғазал ишғол менамояд. Пас аз ғазал қасида, рубоӣ, китъа, мусаммати мухаммас, тарҷеот таркиби девони ёро фароҳам овардаанд. Инчунин, осори дostonӣ: «Лайлӣ ва Мачнун», «Тухфаи дӯстон» ва асари мансури «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и адиб то кунун дастрас шудааст.

ҒАЗАЛИЁТИ ШОҲИН

**Кунад ба шеъри ту, Шоҳин, ақидаи комил,
Касе, ки мухлиси ашъори таъби мавзун аст.**

Дар лирикаи Шамсуддин маҳдуми Шоҳин ғазал мавқеи марказӣ дорад. Ё дар ин ҷода давомдихандаи анъанаҳои назми беш аз ҳазорсолаи тоҷик мебошад. Хидмати таърихии ӯ ҳамчун шоир аз он иборат аст, ки дар заминаи суннат навпардозию тозакориҳо кард. Аз ин рӯ, дар лирикаи Шоҳин ва хусусан дар ғазалиёти ӯ ишқу ошиқӣ, нозу ҷафои маҳбуба, васфи ҳусну ҷамоли маъшуқа, исёнҳои қалбию садои дилҳои лабреси муҳаббат, ҳолати ошиқи ҳайрону истиғнои маҳбубаи бемехр, пойдорию устувории ошиқу ношикебоию аҳдшиканиҳои маҳбуба, муҳаббати қалбию садоқати ошиқ ва носабурию ҷафопешагии дилбар, азоби ҳичрону фироқ, нозбардорию пуртоқатии ошиқу кибру гурур, фахру таннозии маҳбуба аз мавзӯҳои аввалиндараҷаи ғазалиёти Шоҳин аст. Ба ин маънӣ, «ман»-и қаҳрамони лирикӣ маъ-

нии бештар мегирад. Ба мавзӯҳои иҷтимоӣ: қувват гирифтани зулм, пешгирии ноадолатиро, ҳимояи бенавоёну бечорагон, софдилию раҳмдорӣ, дурандешию назарбаландӣ ва ғайра бештар ворид мешавад. Дар баробари мавзӯҳои мазкур: васфи табиат ва маҳсусан манзаранигорӣ, ситоиши баҳорон ва чузъиёти пурнафосати ин фасли зебои сол: абрҳои нилгуну мурғобипайкар, пахтамонанду кӯҳҷусса, резиши борони найсону шилдир-шилдири обҳои ҷӯйборон, вазидани насими субҳу нақҳати гулҳои муаттари баҳорӣ, чаҳ - чаҳи булбулону нағмаи гунчишкҳо, дамидани сабзаҳои маҳмалину гулҳои гуногунранги дарахтон ва ғайра, ки ин ҳама дар ғазалиёти Шохин ҷанбаҳои қавии иҷтимоӣ мегиранд, ифодагари ҳадафҳои муайяну розҳои гуногунанд. Ин мавзӯҳоро чузъиёти дигар: маю бодагусорӣ - ҳамчун рамзи хушгузаронии умр, баҳрабардорӣ аз ҳаёт, дурӣ аз ғаму кулфат ва ноҷуриҳои рӯзгорон ва ғайра пурра мегардонад.

Дар баробари инҳо мавзӯҳои боз ҳам қавитари иҷтимоӣ: шикоят аз зулму золимӣ, норизоӣ аз беадолатиро ноодилии зиммдорон, нотавонбинию ҳасадхуриҳо, найрангбозию мардумфиребӣ, кибру ғурур, бухтону дурӯғ ва ғайра низ саҳт маҳкум карда мешавад, ки Шохин дар чузъиёти ифодаву тасвири онҳо низ тозақориҳо дорад.

Албатта, дар ғазалиёти Шамсуддини Шохин ишқу ошиқӣ, васфи ҷамоли маҳбуба бо кулли чузъиёт, ҳолати ошиқ ва саргузашти пурпечуби ӯ дар ҷойи аввал меистад, ки шоир дар ин ҷода хеле қавипанча ва соҳибхунара аст. Чунончи, ба ин ғазали ишқии шоир рӯ меорем:

**Ай ки аз қадди расо ғояти сарви ҷаманӣ,
Сарвӣ, ай моҳ, ба қад, лек ба ораз суманӣ.
Лабу дандони ту, ай сарвқадӣ симандом,
Бехтар аз лаъли бадахшонӣ дурри аданӣ.
Гуфтамаш: Шонасифат панча ба зулфи ту занам,
Ханда зад, гуфт: Илоҳӣ, ба бало панча занӣ!
Турки ман дӯш ғазаб карду бигуфт: «ӯлдураман»,
Гуфтам оҳиста ба гӯшаш, ки киро? Гуфт: Санӣ.
Кард хосияти лаъли лаби ҷонон, Шохин,
Тӯтии таъби маро шуҳра ба шаккаршиканӣ.**

Ғазали боло ишқӣ буда, дар он симои маҳбуба аз ҳар ҷиҳат: рӯӣ, лабу дандон, қаду баст, мӯю зулф, инчунин олами ботинии

дилбар: оташин шудану ғазаб кардан, хандаи зоҳирӣ намудану қасди ҷон доштан ва ғайра басо зебою дилкаш, гуворову қолиб, чаззобу назаррабо ба тасвир гирифта шудааст. Тасвирҳо низ уҳдабароёна ва мувофиқи ҳадафанд.

Аз ҷиҳати хусусиятҳои шаклӣ низ ғазали зикршуда ҳунармандона мебошад. Ғазал радиф надорад, вале қофияҳои он хеле қолибанд ва ҳатто калимаи ўзбекӣ низ ҳамқофия оварда шудааст, ки аз забондонии шоир дарак медиҳад.

Дар ғазали боло калимаҳои чаманӣ, суманӣ, аданӣ, занӣ, санӣ, шаккаршиканӣ ҳамқофияанд. Решаи қофия дар шакли **-анӣ** буда, «н» ҳарфи равӣ ва ҳарфи «й» васл аст. Қофия аз нигоҳи навъии он мутлақ мебошад.

Аз нигоҳи коргирӣ аз вазн бошад, ғазали мазкур дар баҳри Рамали мусаммани маҳбуни маҳзӯф иншо шудааст ва шакли афӯбили он чунин аст:

- v - - / v v - - / v v - - / v v -

яъне, фобилотун, фаъилотун, фаъилотун фаъилун.

Аз нигоҳи ҷилои ҳунари шоир бо ёрии санъатҳои шеърӣ: **таносуби суҳан**-чаман, сарв, суман; даҳон, лаб, дандон, гуфтан, лаъли лаби ҷонон, шаккаршиканӣ ва ғайра **истиора**-эӣ мох, турки ман, сарвӣ ва монанди инҳо. Умуман санъатҳои ташбех, нидо, тавсиф, муболиға, ширу шакар, суолу ҷавоб, ташхис ва ғайра истифода гардидаанд, ки хеле гуворову мақбулу матлубанд. Онҳо барои тасвири зебоиҳои дилбар, ҷузъиёти ҳусни ў, олами ботинӣ, офаридани хулқу атвор, муносибату гуфтори вай, адаби муомила ва шахсияти қаҳрамони лирикӣ ва ғайра истифода шудаанд.

Аз мутолиаи ғазал маълум мешавад, ки шоир хеле маҳорату дониш, истеъдоду ҳунар, завқу салиқа, табъу тавони воло дошта, аз ин суннати адабӣ ва таърихи пайдоишу рушду инкишофи ғазал ва саромадани он: Саъдии Шерозӣ, Ҳочуи Кирмонӣ, Хусрави Дехлавӣ, Ҳасани Дехлавӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Ҷомӣ, Ҳилолӣ ва Бедил басо хуб бохабар мебошад.

Дар ғазалиёти Шоҳин маҳбуба бештар яклухт баҳо дода намешавад. Шоир ин образи лирикиро хеле эҳтиёткорона ва бо ҷузъиёти симои зоҳирӣ ва олами маънавии ў ба тасвир мегирад. Барои мисол ба ғазали зерин рӯ меорем ва мебинем, ки қаҳрамони лирикӣ-ман, мани эҷодкор, мушоҳидакор, ҳунарманд, донишманд низ ҳаст.

Ҳама аҷзони ту хубу ҳама аъзои ту хуш,
 Ҳама ҷойи ту ба хубӣ зи ҳама ҷойи ту хуш.
 Нест сарве ба чаман чун қади раънои ту хуб,
 Нест моҳе ба фалак чун руҳи зебои ту хуш.
 Хуштар аз ҷон набувад тухфа, агар фармой,
 Кунам ин тухфаи хуш назри кафи пойи ту хуш.
 З-онҷунон зиндагӣ, к-аз ту ба ҳирмон гузарад,
 Ба ту савганд, ки мурдан ба таманнои ту хуш.
 Хуш бувад таъми шакар, лек ба коми ман аз ўст
 Заҳрханде зи лаби лаъли шакарҳои ту хуш.
 Ҳама дилбастагии хуш ба яке дораду ман
 Бастаам дил ба ҳама зулфи сумансои ту хуш.
 Пеши он моҳ бинех ҷону дилу сар, Шохин,
 То кадомин кунад аз ин ҳама колои ту хуш.

Ғазали зикршуда бо тақозои мавзӯъ, мазмуну муҳтаво ишқӣ буда, дар он симои маҳбуба ҳам куллӣ ва ҳам чузъ-чузъ васф карда мешавад. Ҳадаф аз аъзо чузъиёти аъзост, зеро ҳар узв дар навбати худ, аз маҷмӯи чузъҳо иборат аст. Аз ин рӯ, шоир чузъҳоро алоҳида ва узвҳоро ҷудоғона ба тасвир гирифтааст. На моҳи осмон мисли рӯи ёр асту на сарви чаман монанди қади ӯ. Шакар сарчашмаи шириниҳост, вале коми шоир на аз ӯ, балки аз лаъли лаби ёр ширин аст. Касон бо ҳар чизе дилбастагӣ доранд, вале шоир ба зулфайни сумансои ёр дилбаста мебошад. Аз ин рӯ, аз ҷон хуштаре барои инсон ва азизтаре дигар вучуд надорад. Қаҳрамони лирикии шеър-ошиқ розист, ки онро нисори кафи пойи маҳбуба созад, зеро зиндагӣ бидунӣ ӯ бемаъност. Байтулавчи шеър бо байти таҳаллус якҷо эҷод гардида (дар ғазали боло), шоир зимни он се узве, ки бе ҳар кадоми онҳо инсон наметавонад зинда бошад, ба маҳбуба пешниҳод месозад, то кадоми онҳоро ихтиёр кунад. Ин аст, ки ғазали мазкур дар ғояти шевоию равонӣ, салисию ширинӣ, гувороию дилнишинӣ, марғубию макбулӣ эҷод шудааст.

Аз нигоҳи коргирии ҳунар низ ғазал басо ҳунармандона мебошад. Шоир тасвирҳои лирикиро тавассути санъатҳои шеърӣ таносуби сухан, ташбеҳ, истиора, муболиғаву игроқу ғулув, маҷозу рамзу киноя, тавсиф ва ғайра хеле ва хеле уҳдабароёна ба кор мебарад. Дар натиҷа баёнаш-гуворо, тасвирҳо-зебову дилнишин, ҷобачогузории калимаҳо, ибораҳо мувофиқи таъб ва мазмунсозию маъниофаринӣ басо устодона мебошад. Чунин ҳунари эҷод, албатта на ба ҳар адиби қаторӣ даст медиҳад. На

хар эҷодкори хоҳишманд метавонад бо чунин санъату бо чунин хунари эҷодӣ асари санъату адабиётро таълиф намояд. Аз тарафи дигар, агар Шамсуддини Шоҳин шоири камхунару пастистеъдод мебуд, ба саромадони жанри ғазал, шоирони дараҷаи аввали таърихи адабиёти форс-тоҷик пайравӣ намекард. Ҳол он ки худи пайравӣ, дар навбати аввал омӯзиш, мутолиа, ҷустуҷӯст. Шоир барои он ки пайравӣ кунад, онро хуб меомӯзад.

Аз ҷиҳати хусусиятҳои шаклӣ низ ғазали боло ҷолиб мебошад. Ғазали зикршуда мураддаф буда, радифи он мураккаб («ту хуш») аст. Радиф дар ин ғазал дар баробари таъкиди маънӣ мақсад, бештару зиёдтар бори ғоявӣ мекашад. Мақсади шоир дар ҳадди баланд васф намудани маҳбуба буда, аъзову аҷзои васфшавандаро бо бехтарин ташбеҳот, ҷолибтарин қиёсҳо, нақӯтарин ҳисол меҳаҳад чилва бидиҳад, то писанди омма бошад. Аз ин рӯ, бештар мечӯяд, меомӯзад, муқоиса мекунад ва натиҷа мегирад. Дар мантиқи одии ифода хунару дониш, маҳорату истеъдод, санъату заковати худро ба намоиш мегузорад. То хонанда қазоват кунад, ки асари санъат барои ӯ чӣ арзише дорад ва оё қалби ӯро тасхир мекунад?! Радифи мураккабе, ки Шоҳин барои ғазали боло пайдо кардааст, ҳамин гуна ҷанбаҳо, таъкидҳоро фаро гирифтааст. Аз ин рӯ, маҳз радифи мазкур ба ғазал оҳанги хубу марғуб низ дода тавонистааст. Дарёфти қофияҳо низ дар ғазали мазкур хеле ҷолиб ва хунармандона мебошад. Дар ғазал калимаҳои **аъзо, ҷо, зебо, по, таманно, шакархо, сумансо, коло** бо ҳамдигар ҳамқофия шудаанд. Қофияҳо аз рӯйи навъ мутлақ буда, дар калимаҳои ҳамқофия ҳарфи равӣ «о» мебошад ва пас аз равӣ унсури дигар - васл омадааст. Ҳадаф ваҳдати мавзӯ ва таъмини адои хуш дар ғазал аст. Ғазали мазкур аз нигоҳи интиҳоби вазн ҳам хеле ҷолиб мебошад. Зеро дар баҳри Рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф иншо шудааст, ки шакли афобили он чунин аст:

- v - - / v v - - / v v - - / v v -

Яъне: фобилотун/ фобилотун/ фобилотун/ фобилун

Яке аз тозақориҳои Шоҳин дар мавзӯ ва мазмуну муҳтавои ғазалсароӣ он аст, ки баёни шоир дар пурсӯзтарин ғазалҳо ҳам, то андозае ҷанбаи зарофат касб мекунад. Ӯ ғазалҳои басо пурсӯзу охро бо як тарзу усули ба худ хоси шӯҳриангезу зарифона мавриди эҷод қарор медиҳад, ки дар ғояти салосату ҷазолат ва дилкашию гӯшнавозӣ мебошанд. Чунин тарзи баёни шоир то ба ҳақде устодона аст, ки ба мавзӯи марказии ғазал-ишқу исёнҳои

калбӣ заррае ҳам муҳолиф нест, ҳадафи қаҳрамони лирикиро халалдор намекунад.

Масалан, ғазали зерин далели гуфтаҳои болост:

**Қурбони лаби лаъли шакарҳои ту гардам,
Мафтуни хати ғолияпиروي ту гардам.
Лаб мегазӣ, ай шӯҳ, надонам, ки чӣ гӯӣ,
Аз нозукии тарзи адоҳои ту гардам.
Як ҷои ту таҳсис ба гаштан натавон кард,
Ай ман ба ту шайдо, зи ҳама ҷои ту гардам.
Ҷон назри саропи ту гуфтам ба шаби васл,
Рухсат бидеҳ акнун зи саропи ту гардам.
Гуфтӣ, ки ба Шохин занам дарду балоҳо,
Кай мезанам, аз дарду балоҳои ту гардам.**

Ғазали мазкур аз нигоҳи мавзӯ ва мазмуну мухтаво ишқӣ буда, симои маҳбуба ҳамчун образи лирикӣ аз калимаи нахустини мисраи аввал маълум мешавад. Ошиқ танҳо барои лаби лаъл худро қурбон кардан мехоҳад, зеро мафтуни абрувону гесувони ғолияпирост. Лаб газидани маҳбуба – киноя аз рондани ошиқ ва оғаҳӣ аз ағёр аст. Вале инро ошиқ назорати адо медонад. Умуман, маҳбуба таннозу саркаш, бемеҳру бемурувват аст. Ошиқ бовафову устувор, ростқавлу фидоӣ мебошад, вале ҳанӯз соҳибихтиёр нест. Чунин ҳолати қаҳрамони лирикӣ ҳосил ғазали аср буда, дар жанрҳои дostonӣ (ҳатто дар эҷодиёти худи Шохин) вазъият дигаргуна аст, яъне ошиқ нисбатан бепарвост.

Аз ҷиҳати хусусиятҳои шаклӣ низ ғазали боло ҷолибу матлуб аст. Радифи ғазал мураккаб буда, аз ду калима фароҳам омадааст: «Ту гардам». Аз моҳияти маъноии радиф пайдост, ки ошиқ саргардону овора аст. Пас радифи ғазали боло дар баробари таъмини хушоҳангию равонӣ, инчунин бори ғоявӣ бар дӯш дорад. Қофияҳои ғазали боло низ ҷолиб буда, калимаҳои шакарҳо, ғолияпиро, адоҳо, ҷо, саропо, балоҳо ҳамқофия шудаанд. Ҳамаи калимаҳои ҳамқофияи боло бандаки изофии «и» доранд. Дар калимаҳои мазкур ҳарфи решагии қофия «о» буда, аз рӯи навъҳои қофия мутлақ аст. Ғазали мазкур дар баҳри Ҳазачи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзӯф иншо шудааст. Шакли афъили ғазал чунин аст:

- - v / v - - v / v - - v / v - -

яъне: мафъӯлу мафъӯйлу мафъӯйлу фаъӯлун.

Вазни мазкур яке аз маъмултарин авзон дар эҷоди ғазал ва ба хусус ғазалҳои ишқӣ ба шумор меравад.

Дигар аз хусусиятҳои ғазалҳои Шоҳин аз он иборат аст, ки вобаста ба авзои сиёсӣ-таърихӣ замон оҳангҳои шиквоӣ, ҳасбиҳолӣ нисбатан қувват мегирад. Албатта, баландтарин нуқтаи чунин оҳангҳо дар асри XIII ба назар мерасанд. Эҷодиёти Сайфи Исфарангӣ, Сайфи Фарғонӣ, Камоли Исмоил ва дигарон оҳангҳои бисёр кавии иҷтимоӣ доранд. Вале бунёди оҳангҳои иҷтимоии ин давра дар эҷодиёти Шамсуддини Шоҳин комилан дигар аст.

Тозакориҳои Шоҳин пеш аз ҳама аз он иборат аст, ки ночуриҳои рӯзгор, беадолатиҳои зимомдорон, зулму золимӣ, бухлу ҳасад, яъсу ноумедиҳо, нокомиҳо ва ғайра дар омезиш бо мавзӯҳои ишқӣ хеле дилнишину гуворо ва басо ҳунармандона рӯйи қор омадаанд. Муҳимтар он аст, ки ошиқ ноком ва маҳбуба комёб мебошад.

Чунончи:

**Касе чу ман набувад дар ҷаҳон нишони фирок,
Ҳазор тири бало хӯрда аз камони фирок.
Нахуст рӯз, ки ошиқ шудам ба завқи висол,
Набуд дар дили ман ҳеч аз ин гумони фирок.
Чӣ сон ба ғунҷаи табъам шукуфтагӣ бахшад,
Баҳори васл, ки дорад зи пай хазони фирок.
Ҳаёти ман ҳама вобаста бар висоли ту буд,
Ачал, биё, ки кунун мерасад замони фирок.
Ҳамон наволаи заҳри ачал бувад, Шоҳин,
Нахустгуъма, ки гири агар зи хони фирок.**

Дар ғазали боло ба ҷойи висол фирок пеш омадааст, ки хеле қонгудоз, дилхарош, чигарсӯзу синахарош аст. Ин ҳама шӯридагию сӯзи ошиқро баландтар намуда, баръакс маҳбуба ҳамфиқру қарини рақиб мебошад. Ошиқ ҷонибдори висол аст, вале маҳбуба дӯстдори ҳаҷру фирок. Ошиқ ҷидду ҷаҳд дорад, ки висолро дарёбад, вале маҳбуба гурезпо ва фироқҷӯву ҳиҷронхоҳ аст. Аз ин рӯ, ошиқ ғарқи яъсу нокомиҳо ва навмедиву номуродихост, вале маҳбуба бераҳму золимтабиат ва бемехру бевафо мебошад. Ошиқ ягона илоҷи воқеаро дар шикваю ноилоҷӣ дармеёбад, вале маҳбуба бепарвою фориғбол аст. Ин аст, ки Шоҳин баҳри таъкиди маъно ва таъсирпазирии мазмуни ғазал фироқро ҳамчун радиф интиҳоб кардааст. Ў фироқро хазони умр

ва висолро баҳори ҳаёт меномад, ки дар маъниофарӣ падидаи тозаву қолиб аст.

Аз нигоҳи бадеиёт ва чанбаҳои хунарӣ низ ғазали боло хеле хушоянд аст. Дар ғазали зикршуда санъатҳои бадеии таносуби сухан, тазод, муболиға, иғроку гулув, ташбеҳ, тавсиф, киноя, маҷоз ва ғайра басо хунармандона истифода шудаанд.

Унсурҳои шаклии ғазали зикршуда: қофия, радиф, матлаъ, мақтаъ, истифодаи таҳаллус, интиҳоби вазн ва ғайра низ матлуб аст. Ғазал дар баҳри Мучтасси мусаммани махбуни маҳзуф ё мақсур иншо шудааст, ки афзоили он чунин мебошад:

$$v - v - / v v - - / v - v - / v v \sim$$

яъне: мафозилун, фаъилотун, мафозилун, фаъилон.

Аз нигоҳи радифу қофия ғазали боло боз ҳам қолибтар аст, зеро ғазали мураддаф бо он характернок аст, ки дар матлаъ мазмуну мухтаво ва моҳияту мақсад аз эҷоди он барои хонанда комилан маълум мегардад ва тавассути радиф таъкиди маъно ва шаҳомати ғоявии ғазал ба намоиш гузошта мешавад.

Радифи ғазали боло аз нигоҳи шакл радифи сода аст.

Ғазали мазкур аз нигоҳи қофия ҳам қолиб мебошад. Дар он калимаҳои нишон, камон, гумон, хазон, замон, хон ҳамқофия буда, шакли қофия муқайяд мебошад. Дар калимаҳои қофияшуда ҳарфи равӣ «н» буда, пас аз равӣ ҳарфи дигаре наомадааст. Калимаҳои қофияшаванда ҳам ҳадафи муайян доранд, ки ҳолати қаҳрамони лирикиро ифода менамоянд, зеро нишони фирок, камони фирок, гумони фирок, хони фирок ҳамагӣ ибораҳои ҳастанд, ки ҳолати рӯҳӣ ва ҳадафу мақсади қаҳрамони лирикиро ифода кардаанд. Ҳолати мазкур қариб дар ҳамаи ғазалҳои Шоҳин ба мушоҳида мерасанд. Вобаста ба авзои замон ва муҳити зиндагии Шоҳин қаҳрамони лирикии ғазалҳои ӯ, хусусан ошиқ парешону нотавон, ноилочу шикастадил аст. Шикояти Шоҳин тадричан дар баъзе ҳолатҳо оҳангҳои эътирозӣ низ гирифтаанд:

Ҳама чун куштаи теги ту шуд, инак, Шоҳин

Биниход аз сари таслим ба поят гардан.

Ҳамаро куштӣ, агар мекушиям, зуд бикуш,

То бибинам, ки маро кушта, чӣ хоҳӣ кардан.

Шикояти қаҳрамони лирикӣ аз омилҳои сиёсӣ иҷтимоӣ чомеъа, аз ноухдабароии зиммдорон нест, бошад ҳам хеле

чузъй аст. Ў бештар аз такдиру аз сарнавишт, аз чархи гардун шиква дорад.

Чунончи:

**То кай, ай чархи муарбид, зи пайи кинаи ман
Фитнаи даҳр барангезию ошӯби замоно.**

Ё худ:

**Бар далели дониши ман гӯш нанход осмон,
В-арна бар даъвии худ чандин ривоят доштам.**

Дар баъзе мавридҳо шоир зиндагии хешро дар ҳадди интиҳо мебинад, ки нишони лашкари ғаму кулфатҳои рӯзгор шудааст. Дар чунин ҳолат ба Офаридгор мурочиат мекунад, ки дигар ба зимомдорон боварӣ надорад:

**Чаҳонпарвардигоро, нотавонам,
Ягона нотавоне дар чаҳонам.
Яке мурғам, чудо аз ошӯна,
Зи ҳар сӯ новаки ғамро нишона.
Ба дӯшам баски бори ғам нишастаст,
Сарам бар дӯши зону нақш баастаст.
Чӣ бадбахтам, ки ҳар сӯе ниҳам рӯй,
Зи оби дида бинам пеши рӯ чӯй...**

Чунин оҳангҳои қавии иҷтимоӣ дар ашъори Шоҳин кам нестанд. Қариб дар ҳамаи шаклҳои шеърӣ эҷодкардаи шоир шиква аз гардиши айёму чархи тезрав ба назар мерасад.

**З-ин сон, ки хоҳиши даҳр чуз шӯру шар набошад,
Бадгар дар ин замона айб аз ҳунар набошад.**

Дар баъзе ҳолатҳо андешаҳои ӯ то андозае ба ақидаҳои Аҳмади Дониш шабоҳат пайдо мекунад. Аз ин монандӣ метавон чунин натиҷа гирифт, ки ин ҳолат пас аз мутолиаи «Наводир-ул-вақоеъ» руҳ додааст:

**Ҳар давлате, ки бинам, омодаи завол аст,
Дар даҳр бо чунин ҳол будан басте муҳол аст.**

Ҳасби ҳол ва оҳангҳои баланди иҷтимоӣ дар ғазалиёти Шоҳин каме ба ҷилои нав ва ҳос садо медиҳанд. Шоҳин тавассути чунин оҳангҳои нишонраси шикоятӣ ҳасбиҳолӣ на танҳо ҷомеаи онрӯзаи феодалиро танқид менамояд, балки сарварону зимомдорони вақтро низ саҳт мазаммат мекунад:

**Ман он гулам, ки зи ошӯби бесуботиҳои даҳр
Накарда тоза димоғи касе, ҳазон шудаам.**

**Ба ҳеч боб маро нест рӯйи хурсандӣ,
Чуз ин қадар, ки ғуломи шаҳи ҷаҳон шудаам.**

Оҳангҳои ҳасбиҳолӣ ва шиквоию танқидии ашъори Шамсуддини Шохин арзишманд низ ҳастанд, зеро мо пеш аз ҳама рӯзгори зиёиёни эҷодкор, табақаҳои дигари иҷтимоӣ ва умуман мардумро дар давраи муайяни таърихӣ меомӯзем. Аз тарафи дигар, ҳонанда муносибати эҷодкоронро бо зимомдорон, бо шахсиятҳои сиёсӣ ва пеш аз ҳама, шоир ва шоҳро пай бурда метавонад. Ҳолати мазкур барои баҳо додан ба адабиёти давр ва муайян намудани арзишҳои адабӣ мусоидат менамояд. Эҷодиёти Шохин аз он шаҳодат медиҳад, ки ӯ дар нимаи дуюми асри XIX яке аз намоёнтарин симоҳои адабиёти тоҷик будааст.

ДОСТОНИ «ЛАЙЛИЮ МАЧНУН» ВА МАЗМУНИ МУХТАСАРИ ОН

Дар эҷодиёти Шохин достони «Лайлию Мачнун» аз чанд ҷиҳат муҳим ва арзишманд аст. Аз як тараф, пазируфтани суннати адабӣ ва иртиботи ӯ ба эҷодиёти пешиниён муайян карда шавад, аз тарафи дигар, саҳму ҳиссаи Шохин дар эҷоди маснавиҳои ишқӣ-лирикӣ маълум мегардад. Инчунин барои донишмандони пояи шоирӣ ва ҳунари эҷодии шоир низ достони мазкур дорои аҳаммият мебошад. Агар сабаби таълифи дoston тақозои замон бошад, баҳонаи эҷоди дoston мусибати оилавӣ-вафоти завҷаи шоир аст.

Чунончи:

**Ай дидаи дудмони⁶⁸ исмат⁶⁹,
Навбоваи⁷⁰ бӯстони исмат.
Ай хонаи сад ҳазор нозам
В-ай пардаи сад ҳазор розам.
Ай хуфта миёни хоку хора,
Чуста зи канори ман канора...**

Шамсуддини Шохин достони «Лайлию Мачнун»-ро соли 1888 барои хотираи поки ҳамсари худро пос доштан дар тӯли як моҳ эҷод кардааст. Оид ба муҳлати таълиф, санаи эҷод ва писанди умум гардидани он мегӯяд:

**Сад шукр, ки шуд пазира⁷¹ ин ганҷ
Дар соли ҳазору сесаду панҷ.**

⁶⁸Дудмон - хонадон, қабила, ⁶⁹Исмат - покдомонӣ, бегуноҳӣ, ⁷⁰Навбова - шоҳи навбар,

**Дар муддати як маҳ андаке кам,
Ин ҳисни⁷² рафеъ⁷³ гашт муҳкам.**

Миқдори абёти асар беш аз 2242 байт буда, дар таърихи адабиёт яке аз асарҳои басо ҷолиб дар мавзӯи анъанавист.

То Низомӣ ишораҳои шоирон ба қаҳрамонҳои марказии он – Лайлӣ, Мачнун дар ашъори шоирон хеле зиёд аст. Низомӣ аввалин касест, ки ин қиссаро ба шакли дoston даровардааст. Пас аз ӯ Хусрави Дехлавӣ, Ҳоҷуи Кирмонӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ ва дигарон чунин дoston навиштаанд. Дoston аз фаслҳои суннатӣ оғоз ёфта, сонӣ марсия дар вафоти завҷааш, зерфаслҳои насихат ба фарзанд ва сабаби назми китоб меояд. Баъд аз ин хама асли дoston шуруъ мешавад.

Яке аз сарватмандони араб Саиди Омӣрӣ бефарзанд буд. Пас аз назру ниёз дар роҳи Худо соҳиби писар мешавад, ки ӯро Қайс ном мениҳанд. Қайсро пас аз чанд сол ба мактаб медиҳанд. Дар мактаб духтаре бо номи Лайлӣ ҳамсабақи Қайс буд. Лайлӣ духтари сардори қабилаи Начд мебошад. Қайс Лайлиро дӯст медорад. Ин овоза дар ҳар ду қабила паҳн мешавад:

**Моҳе, ки ниҳода даври айём,
Аз нисбати зулф Лайлияш ном.
Чун номи худаш зи турра донист,
Озодию дигараш равонист.
Акнун, ки маҳе бад-он тамомӣ
З-он турра кашад сиёҳномӣ,
Чун Қайс сафедном гардад
В-он сайд буруни дом гардад.**

**Чун қори хирад тамом қардаш,
Мачнуни замона ном қардаш.
Алқисса, ба ҳам асир гаштанд,
Омеза чу шахду шир гаштанд.
Мачнун рақами камол мешуст,
Лайлӣ варақи хаёл мечуст.**

⁷¹Пазира - қабул, ⁷²Ҳисн - қалъа, ⁷³Рафеъ - баланд.

Падари Лайлӣ пас аз шунидани овозаи ишқи онҳо Лайлиро аз мактаб мегирад. Қайс худ мактабро тарк намуда, ба кӯху биёбон меравад. Аз ин рӯ, мардум ӯро Мачнун ном мениханд. Саиди Омирӣ ба чустучӯи писараш баромада, ӯро пайдо мекунад. Ба Қайс қавл медиҳад, ки онҳоро ба мақсад хоҳад расонид. Қайсро ба хона меорад ва Лайлиро хостгорӣ мекунад. Вале падари Лайлӣ Мачнунро девона мегӯяд ва таклифи хостгориро рад мекунад. Мачнун боз ба кӯх меравад. Падараш боз ӯро пайдо карда, ба Каъба мебарад. Ҳангоми иҷрои маносики ҳаҷ Мачнун пуршӯр гардидани ишқи Лайлиро илтиҷо менамояд. Солори қабилаи Омирӣ - Навфал бо Мачнун шинос шуда, ба ӯ қавл медиҳад, ки ӯро ба муродаш хоҳад расонид. Навфал воқеан Лайлиро барои Қайс хостгорӣ мекунад, вале падари Лайлӣ ҷавоби рад медиҳад. Навфал ба қабилаи Начд ҳучум мекунад. Қабилаи Начд шикаст меёбад. Падари Лайлӣ мехоҳад духтарашро нобуд созад, то ин ки асир наафтад. Мачнун хоҳиш менамояд, ки чанг бас карда шавад. Навфал чангро бас карда, ба падари Мачнун ваъда медиҳад, ки духтари зебӯе дорад ва агар хоҳанд, ӯро ба Мачнун медиҳад. Бо розигии тарафайн тӯй мешавад ва Мачнун аз ҷамоли маҳбӯбааш хело шод мешавад. Лайлӣ ин хабарро шунида таввасути нома ба Мачнун ва ҷунин сурат гирифтани ҳолат гилаҳо мекунад. Мачнун сабабгори ҳамаи нокомиҳо Лайлиро дониста, завҷаи худро ситоиш менамояд. Аз баъзе ишораҳои Мачнун дар мактуби ҷавобӣ Лайлӣ хеле мутаассир мешавад. Лайлӣ бовар мекунад, ки Мачнун ханӯз ҳам содиқ аст ва ӯро дӯст медорад. Бинобар ин дар номаи ҷавобиааш аз Мачнун узр мехоҳад. Ин узрҳои ба Мачнун таъсири саҳт расонида, арӯсро ба холи худ мегузорад ва боз роҳи кӯху саҳро ро пеш мегирад.

Саиди Омирӣ боз ба чустучӯи Мачнун рафта, ӯро меёбад ва панд медиҳад, вале ин кораш чандон натиҷа намедиҳад. Падари Мачнун мактуби қалбакие навишта, ба Лайлӣ меорад. Ӯ аз ғами писари худ вафот мекунад. Мачнун ба мазори падар омада зор – зор мегиряд. Лайлӣ низ барои тасаллии Мачнун ба хонаи онҳо меояд, вале дар роҳ Ибни Салом ӯро дида, ошиқ мешавад. Ибни Салом ба хонаи онҳо хостгор мефиристад. Онҳо тӯй мешаванд. Мачнун ин воқеаро шунида, Лайлиро нақӯҳиш мекунад ва Лайлӣ устувор будани худро таъкид менамояд. Дар ин айём модари

Мачнун вафот мекунад. Лайлӣ барои тасаллӣ додани дили Мачнун ба назди ӯ меояд. Онҳо ба ҳам дидор дида, хеле суҳбат мекунанд. Лайлӣ аз Мачнун чудо шуда, аз ғаму дарди ӯ вафот мекунад. Зайди араб, ки қосиди онҳо буд, ин хабарро ба Мачнун мерасонад. Мачнун ҳангоми дафн ба қабри Лайлӣ даромада, ӯро оғӯш намуда ҷон медиҳад. Бо ҳамин дoston ба охир мерасад.

ТАҲЛИЛИ ОБРАЗҲОИ ДОСТОН

Дар достони «Лайлию Мачнун»-и Шохин мисли дигар дoston-ҳо образҳои доимӣ ва лаҳзавӣ, мусбат ва манфӣ амал мекунанд. Дар асар образҳои марказӣ: Лайлӣ, Мачнун волидайнӣ онҳо ва махсусан, падарони онҳо ва қосид мебошанд. Образҳои мусбати дoston: Мачнун, Лайлӣ, падару модари Мачнун, Навфал ва лашкариёни ӯ, духтари Навфал, қосид, устодону ҳамсабақҳо мебошанд. Образҳои манфии асар: падару модари Лайлӣ, Ибни Салом, сардори қабилаи Начд ва ҷонибдорони онҳоянд.

Ибни Салом, Навфал ва ҷонибдорони онҳо образҳои машхур, вале лаҳзавианд, ки дар лаҳзаҳои ҳалқунандаи ҳатти суҷет иштирок намуда, воқеаро басо мураккабу тезутунд менамоянд.

Мачнун ҳамчун образи асосӣ ва ҳалқунанда дар достони Шохин хеле фаъол аст. Ҳатто ӯ духтари Навфалро дӯст медорад ва қариб ки баробари бо ӯ хонадор шудан, аз зиндагӣ қонеъ шавад. Ӯро номаи Лайлӣ ба шӯр меорад. Аз ин рӯ, Лайлӣ дар муҳаббат устувортар аст, зеро пас аз тӯй ҳам аз Ибни Салом дурӣ мечӯяд ва устуворию садоқати ӯ дар ишқ зоҳир мешавад. Ӯ талаби дигар ё норизоии дигареро ҳатто тасаввур ҳам намекунад. Дар дostonи мазкур образҳои падари Лайлӣ ва падари Мачнун ҳалқунанда мебошанд. Онҳо хеле фаъоланд. Танҳо фарқ дар он аст, ки яке аз рӯйи хоҳиши фарзанд амал мекунад (падари Мачнун), дигаре тамоман муқобил (падари Лайлӣ).

ДОСТОНИ «ЛАЙЛИЮ МАЧНУН» - И ШОҲИН ВА МУНОСИБАТИ ОН БО БАЪЗЕ ДОСТОНҲОИ ҲАМНОМИ ГУЗАШТАГОНАШ

Дар таърихи адабиёт, ба қавле 147 кас дар ин мавзӯё асар навиштаанд, ки ҳамаи онҳо дар пайравии Низомист. Аввалин касе, ки ба Низомӣ ҷавобия гуфтааст, Хусрави Дехлавист. Аз

ин рӯ, бо асарҳои ин ду тан эҷодкор така намудан бисёр қонун-мандии адабиёро муайян ҳам месозад. Маълум аст, ки унвони асарҳо ва сужети онҳо дар маҷмӯъ як аст. Фарқ дар лаҳзаҳои ҷудогонаи ҳатти сужет мебошад.

Аз ин ҷост, ки Шохин мегӯяд:

**То кай ба саманд медиҳӣ дав,
К-он ҳарфи Низомӣ асту Хусрав.
Он сони вай аст, ту зи худ гӯӣ,
Гард аз руҳи худ ба оби худ шӯӣ.
З-ин беҳирадӣ бувад фузунтар,
К-аз ҷой равӣ ба пой дигар?!**

Албатта, Шамсуддини Шохин хангоми эҷоди асар таҷрибаи ҳуби эҷодӣ дошт. Аз ин ҷост, ки қонунмандии ҷавобияро риоя кардааст. Бо вучуди он шоир барои ҷолибияти асари хеш, барои фардияти эҷодиёти худ дар ҳатти сужети дoston ва афзалияти образҳо баъзе ҷузъиёти ҳалқунандаро илова намудааст. Аз ҷумла, лаҳзаи ба саҳро рафтани Мачнун ва раҳо кардани ӯ охувонро аз банди сайёд, озод намудани Мачнун гавазиро аз дом, Мачнунро ба қабилai Лайлӣ бурдани пиразан ва ғайра, ки дар дostonи «Лайлию Мачнун»-и Низомӣ дида мешаванд, дар дostonи Шохин сарфи назар шудаанд. Шохин ҳатто дар зиндагиномаи қаҳрамони марказӣ - Мачнун лаҳзаи ҳалқунандаи дигарро илова мекунад. Ин лаҳзаи нав хонадоршавии Мачнун ба духтари Навфал мебошад. Инчунин, лаҳзаҳои дигари нодир: вафоти падару модари Мачнун, ба хонаи Лайлӣ овардани Мачнун лаҳзаҳои мебошад, ки на танҳо дар дostonи Низомӣ, балки дар дostonҳои Амир Хусрав, Ҷомӣ, Ҳилолӣ ва дигарон дида намешавад.

Сабабҳои тавофути лаҳзаҳои ҷудогона дар мақсади адибон ва усули пешгирифтаи онҳо низ ҳаст. Низомӣ дар асараш ба тасвирҳои психологӣ ва рӯҳии образҳои Лайлӣ ва Мачнун бештар тавачҷуҳ кардааст. Аз ин рӯ, тасвирҳои ӯ нисбатан тафсил меёбанд, ҷузъиёти бадеӣ ва баёни ҳолату рӯҳия дар асари Низомӣ муфассалтар сурат мегирад. Аммо дар асари Шохин, ҳадафи эҷодкор нишон додани лаҳзаи фочевии ишқи Лайлӣ ва Мачнун буд. Шохин нисбат ба тасвирҳои психологӣ бештар ба воқеияти ҳаёти тавачҷуҳ зоҳир менамояд. Албатта, ин ҳолатҳо бесабаб набуд. Ӯ пайваста дар рикоби амир буд. Завҷаш аз олами фонӣ

зуд сафар кард. Тарбияи тифли навзод ва ғайра Шоҳинро водор намуда буданд, ки чанбаҳои воқеияти тасвиrho бештар пурқувват бисозад, яъне Шоҳин ба нақши замону муҳит ва шароиту ҳолати воқеӣ бештар таваччуҳ зоҳир менамояд.

Суоле пеш меояд, ки воқеияти тасвир дар кадом лаҳзаҳо бештар ба назар мерасанд? Барои намуна метавон ишора намуд, ки Лайлӣ ва Мачнунро бо зӯр аз ҳам ҷудо мекунанд, Лайлиро ба каси дигар медиҳанд, Мачнунро низ мачбуран бо духтари Навфал хонадор мекунанд. Онҳо дар муқобили беадолатиҳо ҳеҷ коре карда наметавонанд. Инҳоро метавон лаҳзаҳои шарҳиҳолии ҳуди Шоҳин гуфт. Амир ғайри хоҳиши Шоҳин мақсадҳои худро дар ҷои аввал мегузошт. Вазъияти шоирро комилан сарфи назар мекард ва ғайра.

Аз ин ҷост, ки мавзӯи достони Шоҳин суннатӣ бошад ҳам, лаҳзаҳои фаровони ҳалқунандаи воқеӣ, ҳаётӣ ва шарҳиҳолии дорад, ки марбут ба эҷодкори дoston - Шамсуддин Шоҳин мебошад. Ба ин восита Шоҳин ба масъалаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ замон, нақши адлу адолат, муносибати шоиру шоҳро низ то ба ҳадде дар асари худ ҷой додааст. Аз ин рӯ, достони Шамсуддини Шоҳин арзиши адабӣ - бадеӣ ва ҳаётӣ- воқеӣ низ дорад.

МУНДАРИЧАИ «БАДОЕЪ - УС - САНОЕЪ» ВА ГУЗОРИШИ МАСЪАЛАҲОИ ИҶТИМОӢ ДАР ОН

Шамсуддини Шоҳин мехост дардҳои ҷомеаи худро ба воситаи панду насиҳат, андарзу мавъизат даво бахшад. Ӯ ин корро бо эҷоди маснавии «Тухфаи дӯстон» то андозае сомон ҳам дод. Вале донист, ки амирони бемаърифат омодаи шунидану кор гирифтани аз он нестанд. Амирони манғитро бо Атобакҳои форси замони Саъдӣ наметавон муқоиса намуд. Ғайр аз ин, Шоҳин дар ин муддат тавассути эҷодиёти Аҳмади Дониш аз нигоҳи тафаккуру идрок хеле пеш рафта буд. Хусусан, дар таҳаввули зеҳнию фикрии Шоҳин нақши «Наводир-ул-вақоеъ» басо бузург аст. Аз тарафи дигар, ӯ дар дарбор амиру атрофиёни вайро хуб омӯхт. Дид, ки ислоҳи ҷиддӣ зарур аст.

Бинобар ин Шоҳин асари навбатӣ ва охирини худ - «Бадоеъ-ус-саноеъ»-ро эҷод кард. Аз сабаби он ки амиру аморат барои

химояи худ ба ҳама чиз қодир буданд ва аз ҳеч кори зиште рӯй намегардониданд, Шоҳин марому мақсади худро дар зери пардаҳои киноя ва маҷозу рамзҳои бадеӣ ифода намудааст. Ҳамин далел боиси он гардидааст, ки «Бадоеъ-ус-саноеъ» асари охири Шоҳин бошад. Аз тарафи дигар, Шоҳин дар давраҳои нисбатан охири рӯзгори хеш аз амиру аморат хеле хастадику ноумед гардида будааст. Ин ҳолат ба таври васеъ ва бо оҳанги кавии фалсафию сиёсӣ дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» хеле ҷиддӣ ба тасвир омадааст.

Ў менависад: «Мир Муҳаммад Шамсуддин алмутахаллис ба «Шоҳин» аз он чихат, ки тарокуми навоиб ва тазоҳуми мусоиб мӯҷиби ихтилоли афкор ва боиси инҳирофи атвор гардида буд, хост, ки ба муқтазои ҳол маҷмӯатушшикоят пардозад ва дар адои шикоят дастури ғариб оғозад, чунончи нигорандаро алалфавр эҷоби ханда ва баъдалғавр эроси гиря тавонад намуд». Яъне, дар мантиқи одии ифода шоир гуфтааст, ки: *«Аз он ҷо ки буд, хостам, ки мувофиқи ҳолам маҷмӯаи шикоят сохта, дар адои ин шикоят тарзи иншои аҷибе вазъ кунам, ба он тарзе ки хонанда баробари хондан бихандад, аммо баъди ба фаҳми мазмуни он расидан бигиряд».*

Бо назардошти мавзӯё дар ин асар се ҷанба ба мушоҳида мерасад:

1. Танқиди муҳит ва ҷамъияти он давра.
2. Танқиди аҳли замон, арбоби давлат ва соҳибмансабон.
3. Тасвири ҳолу рӯҳия ва вазъияти ҳуди шоир, шахсияти мушоҳидакор, ки ҳолии дигаре надорад.

Асар ба фаслҳову зерфаслҳо ҷудо нашавад ҳам, ҳадафи эҷодкор такрибан чунин баён шудааст:

1. Зикри ибораҳои киноие, ки пеш аз баёни воқеа меоянд.
2. Инъикосу таҳлили воқеаву ҳодисаҳо, ки аз танқиди замон ва ё аз баёни ҳолати ҳуди муаллиф иборатанд.
3. Ҳикоёти хурде ба тарзи тамсилӣ.
4. Истифодаи ибораҳои маҷозию киноӣ.
5. Хулоса ва натиҷагириҳои ҳуди муаллиф.

Шоҳин огоҳ менамояд, ки ба зоҳири ҳодисаву воқеаҳо фирефта набояд шуд. Ҳар кас бояд пардаро аз рӯйи зинату ороишҳо бардорад ва ҷамъиятро дар воқеияти ошкоро бибинад:

«Субҳоналлоҳ, қачқӯли гадо сафинаи кадом дарёе шуда ва

ба деги мадраса оши кадом маърака сурати имзо ёфта. Агар аз барф, масалан, бинои манора осон аст, пас, манора чаро маҳсуси Масҷиди калон аст?

Ҳамин ҷоҳилон манораи аз барф сохтаро чун манораи хиштӣ тавсиф мекунанд ва қачқӯли қаландариро заврақ гумон мекунанд.

Дареғо, ки ин ҷоҳилон зимомдорони вақтанд ва он ҷойҳо бар ин тоифа сазовор нест. Онҳоро бояд дар ҷойҳои барояшон муносиб нишонд, то ин ки садди роҳи ҷамъиятиву халқ нашаванд. Ба ин маънӣ Шоҳин менависад: «Каллаи гӯсола, чун тоқати кашша (афзори асб) надорад, ҷойи он миёни ҳасу хошок. Аммо ҳайронам аз инқилоби даҳр, ки онро бо меҳи ҷафо набастанд ва аз инъикоси давр инро (яъне ҳарро) ба чул наороста».

Ба назари Шоҳин низому тартиб дар кори ҷомеаи онрӯза то ба дараҷае аз даст рафтааст, ки ислоҳи он имконпазир нест. Ин ҳолат ба он монанд аст, ки сурма агар зеби ҷашму давои он бошад, вале чун дар дараҷаи худ наомадааст, пеши ҷашмонро сиёҳ мекунаду бас! Бинобар он дардҳои ҷомеа бедаво шудаанд:

«Бода он ҷо ки ҳумор нашиканад, пунба дар даҳони шиша неҳ, об ки ҳар гоҳ бар номияи наҳл қувват наафзояд, дами теша беҳ». Камақлон ин нуқсонҳоро агар бибинанд, меҳоҳанд рафъ созанд, вале решаҳои онро, сабабҳои пайдоиши онро намедонанд. Ин хираду донишро меҳоҳад:

«Доғам аз дастӣ фикри нақис, ки муаддӣ ба ҳусули камол нест, кайк аз муза берун мекунанд, аммо воқиф на аз ҳодисаи сағ дар ҷувол». Яъне, адиб гуфта меҳоҳад, ки ақл сазовори роҳбарист ва беақлу беҳирад набояд, ки роҳбари ҷамъият бошад, зеро ӯ ба кадом роҳ ва ба кучо бурдани мардумро дарк кардан наметавонад.

Ба назари Шоҳин, сабабгори асосӣ мансабдорони хурду поёнӣ нестанд, балки гунаҳкори асосӣ худи амир аст. Шоҳин таъкид менамояд, ки: «Обмӯрӣ агар аз боғ калон аст, гила на аз кундаи хору пастии девор аст, балки аз аблаҳии боғбон аст». Яъне, агар боғбон оқил мебуд, обмуриро хурд месохту деворро баланд мекард, то дузд роҳ ёфта натавонад ва харобкорӣ накунад. Чунин тарзи андешарониҳои фалсафию ҳақимонаи Шоҳин гувоҳи он аст, ки ӯ ба инкишофи ҷамъият, системаи роҳбарӣ бар он, усули ба роҳ мондани корҳо, муносибат ба табақаҳои иҷтимоӣ, коргирӣ ба арзишҳои илмӣ, гиреҳҳои фар-

хангӣ ва мушкилҳои иқтисодиро то ба андозае сарфаҳм меравад, зеро хеле одӣ бошад ҳам, баъзан роҳҳои халосиро нишон доданӣ мешавад:

«Чароғи афрӯхтаро ҷое, ки равшан диҳанд, доман мезананд, ҷӣ умеди рӯшноӣ ва кӯдаки навомӯхтаро ҷое сим диҳанд, бим медиҳанд, ҷӣ тамаъи ошноӣ...

Фарёд аз ин дояғони бемехр, ки ба атфоли худ ба ҷойи шир хун медиҳанд»...

Ҳадафи эҷодкор ин аст, ки чароғи афрӯхта корест, ки андак баъд натиҷа медиҳад, зимомдорон ба ҷойи онро аз сари бод эмин ниғаҳ доштан, ба доман бод ҳосил карда, онро хомӯш мекунанд, то ин ки торикӣ ҳукмрон бошад ва сиррашон фош нашавад. Ҳадаф аз доман садди роҳ гардидан мебошад. Ё худ мақсад аз кӯдаки навомӯз одамони хоҳишдор, вале камтаҷриба ё бетажриба аст. Ба ҷойи дасти ӯро гирифтани, баръакс ӯро ин дояғони бемехр - мансабдорон, ба ҷойи шир хун медиҳанд, яъне ҷонибдори нашъунамои ӯ нестанд.

Шоҳин соҳибмансабони замонро бо кӯтоҳназарию зоҳирбинӣ айбдор мекунад. Ҳар як падидаи номатлубро бояд пеш аз ҳама сабабҳои пайдоиш, омилҳои зоҳиршавӣ ва решаҳои онро ҷустуҷӯ намуд, то ин ки гунаҳкор бечазо намонад ва адолат пойдор шавад. Барои дарки масъала адиб чунин далел меорад, ки:

«Шуллони (маоши) мир агар ба навкар нарасад, гилаи мир аз танҳо (рутбаи пасттар аз мир) аст ва ротибаи (моҳонаи) вазир агар ба аскар нарасад, шикваи вазир аз подшоҳ аст... Туфанги бетир киро аз по нишнонад ва паланги бечанг киро аз ҷо фишнонад. Оханро то тофта (сурх) накунӣ, дар ҷӯб наравад ва тир то оташ надихӣ, аз ҷӯб наҷаҳад. Замиро дона дех, то хирман даравӣ ва тӯтиро шакар дех, то сухан шунавӣ».

Ҳадаф дар қазовати боло набудани низоми давлатдорӣ, харҷу марҷ, бесарусомонӣ дар корҳои соҳибмансабон ва пеш аз ҳама, дар дарбор аст. Яъне, бо давлат гуфтан танҳо низом барқарор намешавад. Низому тартибро бояд дар қадами аввал барқарор намуд, то адолат барқарор шавад. Агар адолат набошад, он давлат бозичаи дасти мансабдорон аст. Аз ин рӯ, мақсад аз маоши мир, моҳонаи вазир, туфанги бетир ва паланги бечанг мавҷудияти миру вазир, давлату ҳукумат буда, ин ҳама зоҳири давлатдорӣ аст, вале фаъолияти онҳо, мавҷудияти адолати иҷти-

мой ва риояи он чанбаҳои ботинии давлатанд.

Дар баъзе ҳолатҳо Шоҳин ҳолати худро тасвир менамояд, ки дар муқобили ин беадолатиҳо истодагарӣ кардааст ва аз ин рӯ адиби ҳақиқатгӯ хору залил ва беҳимояву танҳост. Бинобар он размӣ сухан гуфтани адиб бесабаб нест. Ў менависад:

«Агар чун гунчишк хона кунам, хоҷиби остона тузоки... тифлон аст ва агар чун гӯсфанд азми сахро намоям, қоида тарик (қаравули роҳ) таёқи чӯпон... Замона ҳар заҳри қоғазпече, ки омезад, ки чун кадуи нос дар коми ман мерезад ва гетӣ ҳар дуди талхе, чун ангезад, ки найи қалён (чилиим) дар димоғи ман мебезад... Шир дар косаи ман чурғот аст ва мавиз дар кисаи ман қарақот аст... Чун бахт баргашт, ҳол ин аст ва чун хотир ошуфта шуд, мақол чунин...».

Тасвирҳои боло характери фардӣ дошта, шарҳи ҳоли ҳуди адибро инъикос кардаанд: мисли гунчишк хона сохтан - бо азоби зиёд ва ҳакирона бунёд кардани чизе, мисли гӯсфанд агар азми сахро... кардан - киноя азми коре, мақсадеро пеш гирифтани; заҳри қоғазпечи замона - киноя аз ягон навъи воқеаву ҳаводиси нохуше, ки руҳ медиҳад, ҳатман мисли нос ба коми адиб рехта мешавад, ки дар ниҳояти қор номуродӣ ва беиқболӣ дар назар дошта шудааст.

«Бадоеъ-ус-саноеъ» - и Шамсуддини Шоҳин аз нигоҳи мазмуну муҳтаво мисли айбномаест бар муқобили амиру аморат ва умуман соҳибмансабони замонаи адиб. Маҳз ҳамин тоифа, ба қавли Шоҳин, мамлакатро аз пой афтонидаанд. Онҳо аз илму дониш, фарҳангу маърифат дуранд. Ҳамчунон аз фаҳму идрок идораи давлат маҳруманд.

Рисолаи «Бадоеъ-ус-саноеъ» аз нигоҳи шакл ва мундариҷа падидаи тоза дар насли бадеии асримиёнагии тоҷик аст. Ҳатто унвони рисола номи асарҳои илмӣ – назарино ба ёд меорад. Аз тарафи дигар, асар дорои фаслу бобҳои ҷудоғона ё тақсимбандии дигаре аз ягон ҷиҳат нест. Пас, маълум мешавад, ки ҳадафи муаллиф як чиз-интиқод аз соҳти давлатдорӣ ва сардори он мебошад. Усули ниғориши асар, образҳо ва шахсиятҳои тасвиршаванда, ки адиб зикр мекунад, ном гирифта намешаванд. Амали онҳо, қору муносибати онҳо зикр мешаваду ҳалос. «Агар гулӯла (тир) ба гӯр (гӯрхар) расад ҳам, бо воситаи борут аст ва агар мурда ба гӯр равад ҳам, низ ба дастҳои тобут»... Ё ин ки: «Фарёд аз ин дояғони бемехр, ки ба атфоли худ ба ҷойи шир хун медиҳанд».

Иштирокчиёни муҳокимаҳо, образҳои тасвиршаванда рамзӣ-киноӣ, тамсилӣ-маҷозӣ буда, аз рӯйи амалашон маълум мегарданд, ки киҳоянд.

Насри асар сода ва тарзи баёни адиб хеле шавқангез аст. Саропо Шохин аз санъати сачъ ва навъҳои он истифода кардааст. Ин хунари адиб хонандаро барои мутолиаи асар омода месозад. Хонанда аз мутолиаи он лаззати маънавӣ мебаррад ва хастагиро ҳис намекунад: «Шалғами пухта бо нукраи хом ҳамранг аст, тафовуту медонӣ; обгина бо алмос ҳамсанг аст, агар метавонӣ» ва ғайра.

Аз калимаву ибораҳо, таъбирҳо, зарбулмасалу мақолҳои халқӣ адиб хеле фаровон кор гирифтааст.

Бояд гуфт, ки санъаткорӣ ё худ кор гирифтани аз рамзу киноҳо, маҷозу ихомҳо фаҳмиши моҳияту муҳтавои асарро мушкилтар намудааст. Хонанда баъзан мақсади ниҳони адибро ба таври ошкоро фаҳмида наметавонад. Дар ҳар сурат, асар аҳамияти фарҳангӣ маърифатӣ ва тарбиявӣ дорад.

Асари мазкур гувоҳи он аст, ки эҷодкори он донишманд, соҳибхирад, боистеъдод ва пуртаҷриба мебошад, зеро тавассути «Бадоеъ-ус-саноеъ» ӯ намунаи волои афкори сиёсӣ-иҷтимоӣ, маданӣ-маърифатӣ ва фарҳангӣ-адабии даврро баён карда тавонистааст.

МАЗМУНИ МАНЗУМАИ «ТУҲҶАИ ДҶУСТОН»

Маснавии «Туҳҷаи дӯстон» дуҷумин асари калони Шохин буда, дар пайравии «Бӯстон»-и Саъдии Шерозӣ таълиф шудааст. Ин асар нотаом аст. Шохин онро дар мавзӯи панду андарз, мавъизату насихат ва умуман тарбияи инсон хостааст эҷод намояд. Вале шоир мебинад, ки тавассути андарз сиёсатмадорони асрро бо роҳи рост ҳидоят кардан маҳол ва ҳатто номумкин аст. Шояд аз ҳамин сабаб шоир асарро ба поён намерасонад. Маснавӣ бо хоҳиши устод ва роҳнамоиҳои пири маънавии Шохин-Зарири Ҷӯйборӣ дар чунин шакл тарҳрезӣ гардида будааст:

Боби аввал: Дар адл.

Боби дуюм: Дар эҳсон.

Боби сеюм: Дар ишқ.

Боби чорум: Дар тавозуъ.

Боби панҷум: Дар ризо.

Боби шашум: Дар қаноат.

Боби ҳафтум: Дар тарбият.

Боби ҳаштум: Дар шукр.

Боби нӯҳум: Дар сабр.

Боби даҳум: Дар хотима.

Дареғо, ки аз ин нақшаи мураттабсохта танҳо муқаддима ва фасли аввали боби нахустини «Тухфаи дӯстон»-ро Шамсуддини Шоҳин навиштаасту бас.

Дар асоси ҳамин бахшҳои сомондодаи Шоҳин метавон ба натиҷае омад, ки шоир авзои сиёсӣ, ҳолати рӯҳии зимомдорони аср, равиши ҷамъияти онрӯза, муносибати дарбор бо илму фарҳанг, шеърӯ адабиёт, эҷодкорону қувваҳои зехнию фикрӣ, раъиятро хеле хуб таҳлил кардааст. Ин таҳлилу мушоҳидаҳо шоирро водор сохтааст, ки баъдан фикри дигар кунад. Аз ин рӯ, шоир бо таълифи муқаддимаву қисме аз нахустбоб қаноат кардааст.

Ӯ зоҳиран амир Музаффар ва Абдулаҳадро васф ҳам кардааст ва аз тарзи муносибат бо тасвирҳои офаридааш, онҳоро саҳт танқид низ кардааст. Яъне Музаффарро ба Ҷамшед ва Абдулаҳадро ба Заҳҳок монанд мекунад:

**Чу гегӣ зи Ҷамшед пардохт тахт,
Бар он тахт Заҳҳок андохт рахт.
Шукӯҳе дар оини давлат намонд,
Ба Тӯронзамин зебу зинат намонд.**

Ба ҳамин тариқ, Шоҳин ин асари ахлоқии худро аз шикваю танқиди замонаш оғоз менамояд:

**Маро шиква поён надорад, гузор,
Ки худ шиква баҳре бувад беканор.
Фигон, к-ин ҳарифони кинозмой
Ба меҳр андароранд халқе зи пой.
Чу фарзанд аз онат ҳамепарваранд,
Ки чун гурба фарзанди худ меҳӯранд.
Ман идбор дидам, ту фирӯз бош,
Зи аҳволи ман ибратомӯз бош.**

Ё худ дар фасли «Дар гузориши айёми нофарҷом ва шикояти хавосу авом» меорад:

**Ду-се рӯз чӯёи эҳсон шудам,
Сарояндаи мадҳи дунон шудам.
Бибурдам ба ороиши назм ранҷ
В-аз он кардам офоқро пур зи ганҷ.
Кафи хушки эшон, к-аз он нам нарехт
В-агар рехт, чуз хуни мардум нарехт.**

Сагеро, ки чома даридӣ ба дев,
 Фаришта аз ӯ даргирифтӣ ғирев,
 Чунон барзадам сирати мардумӣ,
 Ки гӯй назода чу ӯ одамӣ.

Забони маснавӣ, шеваи таълиф ва услуби эҷоди Шоҳин дар «Тухфаи дӯстон» хеле дилнишин аст. Дар ин ҳикоят, ки чавоне пиреро мегӯяд, ки чаро ниҳол парвариш мекунӣ? Охир, ин шояд пас аз чандин сол самар диҳад, вале ба ту чӣ фоида? Пир мегӯяд, ки пешиниён шинонданд, мо хӯрдем, мо ҳам мешинонем, то ки ояндагон бихӯранд:

Яке аз салотини дерингаҳе
 Гузар карда бар нахлаи анбуҳе,
 Ки биншонда пиреш аз нав ба хок,
 Ба теге ҳамекардаш аз ҳашв пок.
 Бад-ӯ гуфт: Ай марди деринасол,
 Бад-ин умр кай бар хурӣ з-ин ниҳол?
 Худ ин нахлро одат ин аст кор,
 Пас аз бист сол оварад баргу бор.
 Чунин гуфт деҳқони донишвараш,
 Ки гар ман нахӯрдам, хӯрад дигараш.
 Чу худ хӯрдаӣ барги пешинагон,
 Дарахте пасояндагонро нишон.

Ҳикояти мазкур моҳияти тарбиявӣ-ахлоқӣ дошта, дар он инсондӯстӣ ва некӯкорӣ ба тасвир омадааст. Аммо дар симои чавон худхоӣ ва кӯтоҳназарӣ баён шудааст.

ХУСУСИЯТҲОИ БАДЕИИ АШЪОРИ ШАМСУДДИНИ ШОҲИН

*Ҳарифи табъи расои ту кас нашуд, Шоҳин,
 Зи бас яғонаи офоқ дар суҳандонист.*

Шамсуддини Шоҳин дар адабиёти нимаи дуюми асри XIX яке аз он шоиронест, ки дар ҳамаи навъҳои шеър эҷод кардааст. Тозакориҳои Шоҳин дар қасида, ғазал, қитъа, рубоӣ, тарҷеот, мусаммати мухаммас, маснавӣ ва ғайра хеле устодона аст. Шоҳин аз тарафи дигар, ба бузургтарин шоирон: Анварӣ, Саъдӣ, Камол, Ҳофиз, Нозим, Низомӣ, Бедил пайравиҳо кардааст. Ӯ дар қасида бештар ба Ҳоқонию Анварӣ, дар ғазал ба Саъдию Ҳофиз ва Бе-

дил, дар маснавӣ ба Низомӣ бештар таваҷҷуҳ зоҳир намудааст. Шохин, бахусус, дар ғазал табъи басо баланд дорад, зеро шоире чун Туғрал ўро устои хеш медонад. Шохин дар мазмунсозӣ ва маъниофарӣ соҳибхунари буда, санъати нозуки баён дорад:

**Қурбони лаби лаъли шакарҳои ту гардам,
Мафтуни хати ғолияпири ту гардам.
Лаб мегазӣ, ай шўҳ, надонам, ки чӣ гўй,
Аз нозукии тарзи адоҳи ту гардам.**

Аз сабаби он ки маҳбуба дар ғояти нафосату зебӣ ба тасвир омадааст, бинобар он ҷузъиёти тасвири образҳои лириқӣ низ хеле ҳунармандона аст: лаби лаъли шакарҳо, хатти ғолияпириро, нозукии тарзи адоҳо ва ғайра тавсифҳо, истиораҳо, ташбеҳот, кинояву мачоз ва маҳсусан, таносуби суҳан ҷолибу қобили қабул истифода шудаанд. Чунин тарзи мазмунсозӣ маъниофарӣ бахусус, дар лирикаи ишқӣ Шохин хеле зиёд мушоҳида карда мешавад. Мавзӯҳои ишқӣ якҷо бо тасвири ҷузъиёти баҳор, гулу лола, насими атрогин, садои парандаҳои хушилхон, навои обшорону гоҳ-гоҳе резиши борони найсон, лаҳзаҳои тобиши офтоби тобон дар тасвирҳои Шохин ҳунари хоссанд.

**Ай ҳарифон, вақти гул дар гулситон маҷлис кунед,
Лоларӯе иттифоқ афтад, ба худ мӯнис кунед.**

Ин мавзӯҳо бо ҳамовозии мусиқию суруд ва маю бодагусорӣ тасвирҳои хеле хотирмону таъсирбахши лирикаи Шохин мебошанд. Хусусияти ҷудогонаи лирикаи шоир бахусус ғазалиёти вай дар он аст, ки он то андозае тобиши зарофатомез дорад, ки қаблан дар ашъори шоирони дигар дучор намешавад. Ин тарзи маъниофарӣ мазмунсозӣ аз ҳадди камолоти маънавии Шохин башорат медиҳад.

Дар лирикаи Шохин мавзӯҳои ахлоқӣ, пандуандарзӣ, таълимӣ- тарбиявӣ низ мавқеъ доранд.

Инчунин шикояту танқид, оҳангҳои яъсу навмедӣ дар лирикаи шоир хеле ҳунармандона баён шудаанд.

Санъати шоирӣ, ҳунари эҷод, пояи суҳангустарӣ, хаёлбофиву мазмунсозӣ, маъниофарӣ ва ҳадафнокӣ дар лирикаи Шохин хеле дилкашанд.

Сабки суҳан, тарзи баён, шеваи эҷод, ҳунари таълифи шоир низ ҷолиб аст. Ў аз калимаву таъбирҳо, мақоли зарбулмасалҳо, ифодаҳои халқӣ, инъикоси урфу одатҳои мардумӣ, расму русум ва ғайра ба ҳунармандии ба худ хос кор мегирад. Ҳадафҳои ҳунармандонаву уҳдабароёна баён карда метавонад:

Дамаке аз рухи худ парда барандоз, ки ман
Аз рухат об диҳам чашми тамошоиро.

Ё худ:

Гӯ наварзад ишк ҳар кас, барнатобад чаври ёр,
Ҳар кӣ аз гунчишк тарсад, бояд аз арзан гузашт.

Дар ин абёт: «Чашро об додан» ба маънии лаззат бурдан аз тамошо ва дар байти дуоҷ мақоли «Аз гунчишк тарсӣ, арзан макор» хеле ҳунармандона кор гирифта шудаанд.

Аз ин рӯ, нақши эҷодиёти Шоҳин барои соддаву оммафаҳм намудани забони адабии асримиёнагӣ ва ба зиндагии халқ боз ҳам наздик намудани адабиёти бадеӣ хеле бузург аст.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Оид ба авони ҷавони Шоҳин маълумот диҳед.
2. Таҳсили ибтидоӣ ва мадрасавии Шоҳин дар қуҷо гузаштааст?
3. Сабабҳои ба дарбор роҳ ёфтани шоирро нақл кунед.
4. Мероси адабии Шоҳин аз чиҳро иборат аст?
5. Саҳми Шоҳинро дар рушди ғазали адабиёти нимаи дуҷуми асри XIX баён намоед.
6. Мавзӯ ва мундариҷаи ғазалиёти Шоҳинро нақл кунед.
7. Ғазали **«Ай, ки аз қадди расо гоҷати сарви чаманӣ»** - ро таҳлил намоед.
8. Мавзӯ ва мундариҷаи ғазали **«Ҳама аҷзои ту хубу ҳама аъзои ту хуш»** - ро шарҳ диҳед.
9. Фаъолияти дostonсароии Шоҳин аз кай оғоз шудааст?
10. Мазмуни муҳтасари дostonи «Лайлию Маҷнун»-ро нақл кунед.
11. Образҳои асосии мусбату манфӣ, лаҳзагӣ ва доимии «Лайлию Маҷнун»-ро таҳлил намоед.
12. Умумият ва тавофути «Лайлию Маҷнун»-и Шоҳин аз асарҳои ҳамном аз чӣ иборат аст?
13. Мазмуну муҳтавои асари «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Шоҳинро нақл кунед.
14. Дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» Шоҳин бештар кадом масъалаҳои иҷтимоиро баён кардааст?
15. Мавзӯ ва мундариҷаи ғоявии маснавии «Тухфаи дӯстон»-ро баён кунед.
16. Дар таълифи «Тухфаи дӯстон» Шоҳин ба кадом асари асримиёнагӣ пайравӣ кардааст?

17. Мазмуни ду се ҳикоятро аз «Тӯҳфаи дӯстон» нақл кунед.
 18. Арзиши адабии маснавии «Тӯҳфаи дӯстон» аз чӣ иборат аст?
 19. Оид ба санъати эҷод ва хунари шоирии Шоҳин чӣ медонед?
 20. Мақоми Шамсуддини Шоҳин дар адабиёти нимаи дуюми асри XIX аз чӣ иборат аст?

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. Шамсуддин Шоҳин дар кучо ба дунё омадааст?
 А) Хатлон; В) Самарқанд; С) Хучанд; Д) Тошканд;
 Е) Бухоро;
2. Шоҳин кай ба шеърғӯй оғоз кардааст?
 А) 15-16 - солағӣ; В) 13-14 - солағӣ; С) 11-12 - солағӣ;
 Д) 10-11- солағӣ; Е) 8-9 - солағӣ;
3. Шоҳин кадом солҳо ба мадраса дохил шудааст?
 А) солҳои 1885-86; В) солҳои 1883-84; С) солҳои 1880-81; Д) солҳои 1876-77; Е) солҳои 1874-75;
4. Шоҳин кадом сол ба дарбор кашида мешавад?
 А) соли 1875; В) соли 1879; С) соли 1880; Д) соли 1882; Е) соли 1885;
5. Оромгоҳи Шоҳин дар кадоме аз ин шаҳрҳост?
 А) Хучанд; В) Тошканд; С) Самарқанд; Д) Бухоро; Е) Қаршӣ;
6. *Қурбони лаби лаъли шакарҳои ту гардам,
 Мафтунӣ хати голияпиروي ту гардам.*
 Матлаи ғазали кист?
 А) Бедил; В) Сайидо; С) Возех; Д) Ҳозик; Е) Шоҳин;
7. Кадоме аз ин асархоро Шоҳин эҷод кардааст?
 А) "Ирфон"; В) "Комде ва Мадан"; С) "Юсуф ва Зулайхо";
 Д) "Хусрав ва Ширин"; Е) "Тӯҳфаи дӯстон";
8. "Бадоеъ-ус-саноеъ" асари кадоме аз ин адибон аст?
 А) Бедил; В) Ҳозик; С) Савдо; Д) Сайидо; Е) Шоҳин;
9. Маснавии "Тӯҳфаи дӯстон" дорои чанд боб аст?
 А) 14 боб; В) 13 боб; С) 12 боб; Д) 11 боб; Е) 10 боб;
10. Боби авали "Тӯҳфаи дӯстон" чӣ ном дорад?
 А) "Дар сирати подшоҳон"; В) "Дар сабр"; С) "Дар ишқ"; Д) "Дар ризо"; Е) "Дар адл";
11. Достони "Лайлӣ ва Мачнун" кадом сол таълиф шудааст?
 А) соли 1875; В) соли 1878; С) соли 1880; Д) соли 1885; Е) соли 1888;

12. Дар ин дoston Лайлӣ духтари кист?

А) фарзанди Саиди Омирӣ; В) фарзанди солори Омирӣ; С) фарзанди Навфал; D) фарзанди Ибни Салом; E) фарзанди сардори қабилаи Начд;

13. Лайлӣ дар асари Шоҳин бо кӣ хонадор мешавад?

А) хонадор намешавад; В) бо Навфал; С) бо яке аз сипоҳиёни Навфал; D) бо писари Навфал; E) бо Ибни Салом;

14. Матлаъи зерин:

Ай мӯнисӣ дил, дӯш ту меҳмони кӣ будӣ?

Дил бе ту ба ҷон омаду ҷонони кӣ будӣ?

аз ғазали кист?

А) Ҳозик; В) Сайидо; С) Ҳайрат; D) Возех; E) Шоҳин;

МУҲАММАДСИДДИКИ ҲАЙРАТ

*Хостем аз лаъли ӯ як ҳарфею
расво шудем,
Дар бари ёрони дерин имтиҳони
мо ба хайр.*

Яке аз шоирони тавонои тоҷик Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат аст, ки бо эҷодиёти худ ба адабиёти давр ва минбаъда таъсири муайян гузоштааст. Ҳайрат соли 1878 дар гузари Арӯсони Бухоро таваллуд ёфтааст. Номи шоир Муҳаммадсиддиқ буда, «Ҳайрат» тахаллуси адабии ӯст. Падари шоир дар масҷиди гузари Арӯсон муаззин буда, барои тарбияи писараш ҳаматарафа саъй доштааст. Шоир дар авони ҳафтсолагӣ аз модар ва дар дувоздахсолагӣ аз падар ятим мемонад. Ҳайрат дар синни 15-солагӣ ба мадраса дохил шуда, илмҳои ҷорӣи замонро комилан фаро мегирад. Вай соли 1895 бо устод Садриддин Айнӣ рафоқат пайдо намуда, онҳо аз ҳамдигар хеле баҳраҳо мебаранд.

Ҳайрат аз нигоҳи иқтисодӣ чандон доро набуд ва аз ин ҷиҳат танқисӣ мекашид. Ин аст, ки шоир барои бехбуди ҳолати иҷтимоии хеш, соли 1898 ба сифати мирзо, ба хидмати Ашӯрбек ном даллоли пӯсти қароқӯли дохил мегардад. Аз сабаби он ки Ҳайрат бемор шуда буд, соли 1900 бо маслиҳати дӯстону наздикон барои тағйири муҳит ба Фарғона меояд. Бемории шоир вазнин гардида соли 1902 Ҳайрат аз дунё чашм мепӯшад.

Ҳайрат махсусан бо таъсири мактаби адабии Шарифҷон Маҳдум назокати илми шеърро хеле барвақт аз худ менамояд. Аз тарафи дигар, муҳити илмӣ-адабии шаҳри Бухоро низ ба эҷодиёти ӯ таъсири зиёд менамояд. Ин аст, ки ӯ ба шеърғӯйӣ аз авони хурдсолӣ шурӯъ мекунад.

МЕРОСИ АДАБИИ ҲАЙРАТ

Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат ханӯз аз даврони хурдсолӣ то таҳсили мадраса ба шеърӯ шоирӣ рӯ оварда буд. Устод Садриддин Айнӣ дар ин бора менависад, ки: «... аз камоли истеъдод ва ишқи адабиёт дар хурдсолӣ ба мартабаи устодӣ расида буд». Ҳайрат тавонист дар муддати кӯтоҳ аз худ ашъори зиёде ба ёдгор гузорад. Ашъори шоирро баъд аз вафоти ӯ яке аз бузургону фозилони замон-Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим ба сифати девон мураттаб намудааст. Ба ҳамин тариқ, девони ашъори Ҳайрат дорои 2447 байт буда, аз шаклҳои шеърӣ зерин: ғазалу қасида, қитъаву рубой, мусаммати мухаммас, мусаммати мусаддас иборат мебошад.

Дар девони ӯ ғазал нисбат ба шаклҳои дигари шеърӣ мавқеъ дорад. Мавзӯи марказии ашъори Ҳайрат ишқу ошиқӣ, шӯру валвалаҳои ботинии инсон, садои дилҳои лабреси вафодорию муҳаббат, садоқату самимият мебошад. Бахусус ғазалиёти ӯ аз ин ҷиҳат афзалияти бештаре дорад.

Масалан, ғазали зерини Ҳайрат, ки аз нигоҳи мавзӯӣ, мазмуну муҳтаво ишқӣ - васфӣ буда, дар он ҳусну ҷамоли маҳбуба васф карда мешавад, хеле ҷолиб аст. Ин ғазал, ки аз ҳар ҷиҳат аз нигоҳи хусусиятҳои мундариҷавӣ: маъниофарӣ, мазмунсозӣ, интиҳоби лафзу назокати ифода, ҳунари коргири аз санъатҳои бадеии маънавию лафзӣ ва ғайра ҷолиб аст.

Аз ҷиҳати талаботи хусусиятҳои шаклӣ ҳам хеле дилнишину хотирмон мебошад. Он ҳатто диққати устод С. Айниро ҷалб намудааст ва устод ин ғазалро яке аз беҳтарин ғазалҳои суннатӣ шумурдааст.

Инак, он ғазал:

**Ай сарв, беибо ба чаман сар кашидаӣ!
Моно, ки сарви қомати ўро надидаӣ?
Ороми сарви ман бувад аз ҷўйбори чашм,
Ай сарв, агар ту бар лаби ҷў орамидаӣ.
Ў сарви дилбар асту равон аст дар хиром,
Ту сарви бебарии ба кунче хазидай!
Ў реша дар дил асту зи дил об мехурад,
Ту реша дар гил астию аз гил дамидай.
Ў нозпарвар асту бувад шох-шохи лутф,
Ту боғпарвар, аз ду-се шохи буридаӣ.
Ҳайрат, зиёда муътақиди сарви нози ӯ
Гаштӣ, магар мунозираи мо шунидай?**

Ғазали зикршуда бешубҳа хеле хунармандона эҷод шудааст. Бунёди тасвири шеърӣ боло ду сарв буда, яке дарахт ва дигаре маҳбуба мебошад. Аз ибтидо то интиҳо ташбеҳи баргаштаву ташбеҳи тафсилӣ ба қор гирифта шудааст, то ин ки шоир бартариӣ маҳбубаро нишон бидиҳад. Сарви чаман, ки аз дарахтони дигар дар қаду қомат бартарӣ дорад, ифтихор мекунад. Шоир ўро огоҳ месозад, ки фаҳри ту бечост, зеро аз рӯйи тамоми хусусияту аломатҳои муқоисашаванда қомати маҳбуба бартарӣ дорад.

Хусусиятҳои шаклии шеърӣ боло низ басо ҷолиб ва хотирмон аст, зеро интиҳоби калимаҳову ибораҳо, хусусиятҳои табиӣ дарахту инсон, ҷобачогузорӣ, мантиқи бадеии сухан ва ғайра радифро талаб намекунад. Вале калимаҳои қофияшаванда: кашадаӣ, надидаӣ, орамидаӣ, хазидаӣ, дамидаӣ, буридаӣ, шунидаӣ низ бозёфти шоиранд. Онҳо хеле хуб «чида» шудаанд. Дар калимаҳои ҳамқофия решаи қофия - идаӣ буда, ҳарфи рави «д» мебошад. Аз ин рӯ, қофияҳои ғазали боло мутлақ мебошанд.

Аз нигоҳи вазн низ ғазали мазкур нисбатан дилнишин аст, зеро дар баҳри Музореи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф ё максур иншо шудааст. Афзоили он чунин шакл дорад:

- - v / - v - v / v - - v / - v -

яъне: мафъулӯ, фоъилоту, мафоъилу, фоъилун

Ҳайрат шоири ғазалсарост ва дар ин ҳунар хеле панҷаи қавӣ дорад. Ў ғазалҳои тақлидкорона ҳам дорад, вале дар тақлид ҳам на ҳар кас муваффақият пайдо карда метавонад. Масалан, ба ғазали мазкури Ҳайрат агар тавачҷух карда шавад, хеле хунармандона эҷод карда шудааст:

**Чашми он дорам, ки он гулпираҳан ёдам кунад,
Гӯш як дам аз тарахҳум сӯйи фарёдам кунад.
Чанд бошам аз фироқаш банда бо оҳу фиғон?
Кош сӯям як назар он сарви озодам кунад.
З-он лаби ширин лабе ширин нашуд охир маро,
Ҳамнишини кӯҳи ғам монанди Фарҳодам кунад.
Ҳоки раҳ гардидаам боре ба роҳи тавсанаш,
Як нигоҳ аз лутф ё якбора бар бодам кунад.
Абруяш тири ғазаб ҳар лаҳза бар дил мезанад,
Наргиси масташ ба ҷон сад фитна эҷодам кунад.
Заҳр менӯшам зи ҷоми дида аз саҳбои ашк,
Шоядам ҷоми май он маҳ нӯш бар ёдам кунад.
Зору маҳҷуру ҳазинам, Ҳайрат, аз хичрони ӯ,
Бар умед, он маҳ зи васли хеш дилшодам кунад.**

Дар ғазали зикршуда истеъдоди воқеии Ҳайрат, хунари волои ӯ, донишу ҷаҳонбинӣ, таъбу тавони суханварии вай боз ҳам бештар ошкор мешавад. Чашм андохтан-киноя аз пиндоштан, ба умед будан ва гулпироҳан-истиора, зеро ташбеҳшаванда нест ва танҳо ташбеҳқунанда зикр шудааст. Гӯш сӯи фарёд кардан- гапи касеро гирифтани, розӣ шудан ба фикри касе; ҳамнишини кӯҳи ғам будан-ғамшарикӣ; абру-тири ғазаб ва ғайра. Ғазали боло ишқӣ буда, ҳадафи шоир шикоят аз ҳаҷри ёр, фиरोку дурӣ аст. Ошиқ муштоқи висол аст, вале маҳбуба ғазабноку бадқаҳр мебошад.

Аз нигоҳи хунари эҷод низ ғазали зикршуда хуб эҷод шудааст. Ғазал дорои радифи сода буда, калимаи **кунад** ба ҳайси радиф оварда мешавад. Радиф танҳо аз таъкиди маъно иборат набуда, бештар бори ғоявӣ мекашад. Ғазал бо тақозои қофия ҳам ҷолиб буда, дар он калимаҳои ёдам, фарёдам, озодам, Фарҳодам, бодам, эҷодам, ёдам, дилшодам ҳамқофияанд. Аз ҷиҳати навъҳои қофия, қофияҳои ғазали мазкур мутлақ аст, зеро пас аз равӣ («д») унсурҳои дигари қофия омадаанд. Ҳадафи шоир аз истифодаи чунин тарзи қофия баёни ҳолати пешомада мебошад.

Дар эҷоди ғазал шоир аз баҳри Рамал истифода кардааст. Ин аст, ки ғазал дар баҳри Рамали мусаммани маҳзуф таълиф шудааст. Афзоили вазни ҳосилшуда чунин аст:

- v - - / - v - - / - v - - / - v -

яъне: фоъилотун, фоъилотун, фоъилотун, фоъилун.

Намунаҳои дар боло овардашуда далели онанд, ки ашъори Ҳайрат дар адабиёти замони худ нисбат ба дигар муосирон аз ҳар ҷиҳат бартарӣ дорад.

Дар ғазалиёти Муҳаммадсидики Ҳайрат мавзӯҳои танқидӣ, ҳаҷвӣ хеле зиёданд. Масалан, ӯ зоҳидро хеле сарзаниш менамояд:

**Зоҳид аз дайр ба масҷид зада саъйи ботил,
Кист, ин гумшударо дар раҳи Ҳақ гардонад?
Ҳарфи имрӯзи ту бо мо ҳамагӣ кину чафост,
Худ муаллим зи вафо кош сабақ гардонад.**

Яке аз хусусиятҳои ҷолиби ғазалиёти Ҳайрат аз он иборат аст, ки ҳатто мавзӯҳои ишқӣ низ тобиши ҳазлу шӯҳӣ гирифтаанд.

Чунончи:

**Мо ба узлат мурда, ёди дилситони мо ба хайр,
Барнамегирад хабар, сарви равони мо ба хайр.**

Ёди ӯ дорем аҳде, ҳеч ёди мо накард,
 Ёди бепарводили номехрубони мо ба хайр!
 Мо ба фикри он ки дорад ёр фикри холи мо,
 Боракаллаҳ, фикри мову ҳам гумони мо ба хайр.
 Нукли мачлис ҳар кучо зикри парешонии мост,
 Мо ба худ чамъем, асрори ниҳони мо ба хайр!
 Ӯ намерафтаст худ чуз дар раҳи шарри ракиб,
 Ёди чоқи кардаву чӯту нишони мо ба хайр.
 Хостем аз лаъли ӯ як ҳарфею расво шудем,
 Дар бари ёрони дерин имтиҳони мо ба хайр.

Ғазали зикршуда андаке тамоюли ҳазломез дорад. Ошиқ-қаҳрамони лирикӣ ҳамоно гирифтори ҳичрон аст, вале маҳбуба хеле бепарводилу номехрубон мебошад.

Ин аст, ки ошиқ ӯро: **аҳсант**, мегӯяд. Аҳсанти гуфтаи ӯ маънии зохиран офаринро дорад. Маҳз бори ғоявӣ бардоштани радифи мураккаби «**мо ба хайр**» тобиши ҳазлангези мақсади қаҳрамони лирикиро таъмин кардааст. Аз ин рӯ, шоир онро ба ҳайси радиф баргузида, то ба охири ғазал ба кор мебарад.

Аз нигоҳи ҳунари шоирӣ низ ғазали дар боло овардашуда хеле ҳунармандона аст. Шоир аз санъатҳои бадеии таносуби сухан, истиора, маҷоз, киноя, ташбеҳ, муболиға, тазод, тавсиф ва ғайра хеле уҳдабароёна истифода мебарад.

Аз ҷиҳати хусусиятҳои шаклӣ низ ин ғазал хуб аст. Чунон ки қаблан ишора рафт, шоир дар ин ғазал радифи мураккабро ба кор мебарад, то ин ки бори ғоявии ҳадафро вазнинтару таъсирбахштар намояд.

Қофияҳои ғазал калимаҳои дилситон, равон, номехрубон, гумон, ниҳон, нишон, имтиҳон, чон... буда, қофияҳои муқайяд мебошанд, зеро баъди ҳарфи равӣ («н») унсури дигар иштирок надорад.

Ғазали боло дар баҳри Рамали мусаммани мақсур эҷод шудааст. Афоъили вазни мазкур чунин шакл дорад:

- v - - / - v - - / - v - - / - v ~

Яъне: фоъилотун, фоъилотун, фоъилотун, фоъилон.

Ҳайрат дар эҷодиёти худ маҳсусан дар эҷоди ғазал ба шоирони пешина пайравӣ кардааст. Ӯ ба ашъори Саъдӣ, Бадруддини Ҳилолӣ, Мушфиқӣ бештар пайравӣ мекунад. Хусусан дар муносибат ба образи лирикии маҳбуба Ҳайрат асосан ба Ҳилолӣ ва эҷодиёти ӯ рӯ меорад. Барои намуна ба ин ғазали

Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат мурочиат менамоем, ки хеле хунармандона рӯйи кор омадааст. Албатта, сӯзу гудоз дар ғазалиёти Ҳилолӣ ва назокати ифодаи ҷузъиёти тасвирҳои лирикӣ дар шеваи эҷоди ӯ афзалияти том дорад.

Чунончи:

Ай мӯниси дил, дӯш ту меҳмони кӣ будӣ?
 Дил бе ту ба чон омаду чонони кӣ будӣ?
 Маст аз маи ишқат ману бо ғайр задӣ чом,
 Ранҷури ту ман будаму дармони кӣ будӣ?
 Ҳамсуҳбати агёрию як бор нагуфтӣ
 Бо худ, ки қарини дили бирёни кӣ будӣ?
 Бурдӣ ту қарор аз ману ороми кӣ гаштӣ?
 Мурдам зи фироқи ту, бигӯ, чони кӣ будӣ?
 Аз гирияи ман киштии афлок равон гашт,
 Ай рӯхи равон, луъбати хандони кӣ будӣ?
 Боре накашидӣ зи дилам хори чафоро,
 Бо орази гул сарви гулистони кӣ будӣ?
 Ханҷар ба кафу маст пайи қатли ту омад,
 Ҳайрат, бинигар захмии пайкони кӣ будӣ?

Ғазали мазкур пайравӣ бошад ҳам, басо уҳдабароёна ва хунармандона аст. Мавзӯи ғазали боло ишқӣ буда, бемеҳрӣ, чафокорӣ, бепарвоӣ, бераҳмӣ, ситамгорӣ, золимӣ, бесабрӣ, дилсардӣ, бевафой дар симои маҳбуба мавриди тасвир қарор дорад. Ошиқ бошад баръакс: бовафо, бомуҳаббат, пуртоқату пурсабр, чафокашу раҳмдил, хушмуомилаву хушсухан аст. Ошиқ аз маҳбуба шиква кунаду нолад ҳам, амалҳои ӯ аз сидқи дил нест, зеро ӯ сидқан маҳбубаро дӯст медорад. Рӯзгори ҳешро бе маҳбубааш ҳеҷ медонад.

Маҳбубаро баробари чон пазмон аст. Ин аст, ки бунёди мавзӯии ғазал ишқӣ буда, хичрон, фироқ, дурӣ аз висол, канорагирӣ асоси онро фароҳам овардааст. Аз ин рӯ, шоир барои таъсирнокӣ, дилчаспӣ, гӯшнавозӣ дар коргирӣ аз хусусиятҳои шаклӣ, унсурҳои ёвари мазмунсозӣ хеле хуб хунарнамоӣ мекунад. Гуфтан мумкин аст, ки хунарманд аст.

Истифодаи радиф дар ғазали боло хеле чолиб буда, шоир барои таъсирнокии баён радифи мураккабро истифода бурдааст. Албатта, дар ғазали Ҳилолӣ ин ҷиҳати баён боз хунармандонатар аст, яъне радифи мураккаби «кӣ будӣ?» бори гоҷавӣ ба дӯш дошта, суоли ошиқ ба маҳбуба мебошад.

Калимаҳои қофияшаванда низ чолибанд: мехмон, чонон, дармон, бирён, чон, хандон, гулистон, пайкон дар ғазали боло ҳамқофиянд ва ба воситаи бандаки изофии «и» миёни радифу қофия иртиботи забонӣ сурат гирифтааст. Аз сӯи дигар, мантики ифода низ хеле баланд арзёбӣ шудааст.

Қофияшавандаҳои боло аз нигоҳи навъҳои қофия муқайяд буда, пас аз равӣ («н») ҳарфи васл наомадааст. Ин унсур барои низоми калимаҳо ва рабти мисраъҳову байтҳо то тамомияти ғазал, бо таъмин намудани оҳангнокӣ идома меёбад.

Аз нигоҳи истифодаи вазн низ ғазали боло хеле чолиб ва дилкаш аст. Ғазал дар баҳри Ҳазачи мусаммани аҳраби макфуфи махзуф (ё мақсур) иншо шудааст, ки афозили он дар чунин шакл сомон ёфтааст:

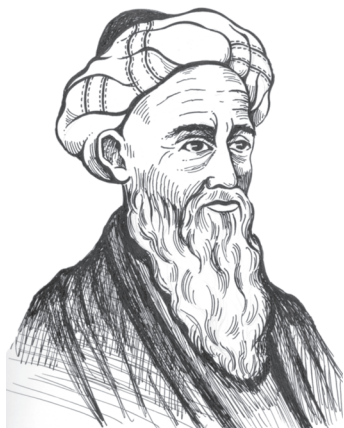
- - v / v - - v / v - - v / v - - (v - ~)

яъне: мафъӯлу, мафӯйлу, мафӯйлӯ, фаъӯлун.

Ба ҳамин тариқ, Ҳайрат ба воситаи ашъори лирикии худ ва махусан ғазалиёташ ба адабиёти нимаи дуюми асри XIX ва оғози садаи XX ва ҳамчунин ба адабиёти муосири тоҷик нуфузи судманде расонидааст. Саҳми ӯ дар афзудани таҷрибаи эҷодӣ, ҳунари шоирӣ, санъати маъниофарӣ, чузъиёти тасвирсозиҳо, коргири аз радифсозии қофияёбӣ ва ҳамчунин ғанӣ шудани таркиби луғавию фонди лексикаи забони адабӣ ва ғайра ниҳоят бузург аст.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Оид ба овони ҷавонии Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат чӣ медонед?
2. Шиносии Ҳайрат бо устод Айни кай ва чӣ гуна сурат гирифтааст?
3. Таҳсили ибтидоӣ ва мадрасавии Ҳайрат дар кучо гузаштааст?
4. Мероси адабии маҳфузмондаи Ҳайратро номбар кунед.
5. Мавзӯ ва мазмуну муҳтавои лирикаи Ҳайратро нақл кунед.
6. Хусусиятҳои ҳунарии ғазалиёти Муҳаммадсиддиқи Ҳайратро шарҳ диҳед.
7. Ғазали «*Ай сарв, беибо ба чаман сар кашадаӣ*» - ро азёд кунед ва хусусияти образҳои лирикӣ-ҳарду сарвро баён кунед.
8. Мазмун ва мундариҷаи ғоявии ғазали «*Чашми он дорам, ки он гулпираҳан ёдам кунад*»-ро нақл кунед.
9. Ғазали «*Мо ба узлат мурда, ёди дилситони мо ба хайр*» - ро аз нигоҳи маънию мазмун ва ҳунари шоирӣ шарҳ диҳед.
10. Мақоми Ҳайрат дар рушди адабиёти давр ва анвои ҷудогонаи шеър чӣ гуна аст?

ҚОРӢ РАҲМАТУЛЛОҲИ ВОЗЕҲ

*Ҳадиси ояти ҳичрон рақам
задӣ, Возеҳ,
Ки нест ҳоҷати шарҳи саҳеҳу
тафсирам.*

Яке аз шоирони тавонои адабиёти нимаи дуюми асри XIX тоҷик Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ буда, соли 1818 дар шаҳри Бухоро дида ба дунё кушодааст. Возеҳ дар ибтидо дар дабиристонии Қориён таҳсил намуда, баъди хатми таълимкадаи мазкур ба мадраса дохил мешавад. Яке аз устодони бонуфузи ӯ дар мадраса домулло Ҳочибойи Хучандӣ буда, аз ин шахс Возеҳ улуми ҷорӣ даврро омӯхтааст. Шоир илмҳои дигарро аз қабилӣ улуми адабӣ, таърих ва инчунин табиётро низ хеле хуб аз худ мекунад.

Баъди хатми мадраса Возеҳ ба хидмати ҳокими Кармина-Музаффархон роҳ меёбад. Мухити дарбори Музаффархон ба Возеҳ чандон писанд намеафтад ва аз ин рӯ, дере нагузашта шоир боз ба Бухоро бармегардад. Вақте ки Музаффархон ба тахти ҳукумати марказӣ менишинад, қорӣ Возеҳ боз омад намекунад, зеро муносибати ҳоким бо Возеҳ чандон хуб набудааст.

Возеҳ аз фурсат истифода намуда ду қорро сомон медихад: аввал ин қорро як қасидаи худ аз амир Музаффархон хеле бо самимият ёд намудааст, аз ҷумла:

**Хуршедфитрато, малико, хусраво, даме
Чашми ризо ба сӯйи мани бенаво кушой.
Гар муфлисам ба симу зар, аммо ба синаам
Бас ганҷҳои фазлу маъонӣ намуда ҷой.
Рӯ қарда омадам ба дарат бо ҳазор умед,
Дил баста омадам ба чанобат ба сад раҷой⁷⁴...**

⁷⁴Раҷо - тарс, бим.

Дуюм ин ки соли 1871 вай тазкираи худро тахти унвони «Тухфат-ул-аҳбоб фи тазкират-ил-асҳоб» («Тухфаи дӯстон ва зикри ёрон»)–ро ба итмом расонида, онро ба амир Музаффархон пешкаш мекунад. Дар тазкираи Возех 145 нафар адиби охири асри XVIII ва оғози садаи XIX ҷой дода шудаанд, ки онҳо дар қаламрави Бухоро, Хӯқанд, Самарқанд ва дигар марказҳои илмӣ-фарҳангии Осиёи Миёна зиндагӣ ва эҷод кардаанд. Дар муносибат бо чунин корҳои Возех амир ҷӣ гуна иқдом намулдааст, равшан нест ва ин чиз мусаллам аст, ки шоир асосан бо пешаи хаттотӣ касби маош мекардааст. Инчунин, ӯ аз улуми табиёту риёзиёт, фикҳ ва тиб низ ба таври бояду шояд баҳраманд будааст.

Соли 1885 дар аморат тағйирот ба вучуд меояд, ба ҷойи Музаффархон писари ӯ-амир Абдулахадхон сари қудрат меояд.

Баҳори соли 1886 Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех бо нияти ба ҷо овардани ҳаҷ роҳи Арабистонро пеш мегирад. Ӯ тавассути Туркменистон, Қафқоз, Истанбул ба Арабистони Саудӣ меравад ва дар бозгашт соли 1887 ба Бухоро роҳи ӯ аз Қаламрави Ироку Эрон мегузарад.

Пас аз сафар ӯ хотираҳои хешро дар шакли китоби сафарӣ таълиф менамояд, ки дар ин асар оид ба рушди мамолики хориҷа ва аз ин бояд сарварони ҳукумати Бухоро ба хулосаи зарурие биёянд ва ба ҳамин маъно тасвирҳо дида мешавад. Вале ин асар ба аморати Бухоро ва балеғӯёни дарбор писанд наомад ва суҳанони Возехро онҳо ҳамчун ношукрӣ пазируфтанд ва ба ӯ тамоман аҳаммият надоданд. Дар ин бора аз баъзе намунаҳои ашъори Возех иттилоъ метавон пайдо намуд, ки гуфтааст:

**Зи бас гирифта дил аз вазъи олами пирам,
Ба рӯзгори ҷавонӣ чу ғунча дилгирам.
Чу дил шикаставу ошuftаву парешонам,
Ки ҳамчу мавҷ набошад қабули таъмирам.
Насиби ман ба ҷаҳон ғайри талхкомӣ нест,
Магар, ки рехта айём захр дар ширам?!
Ҳадиси ояти ҳичрон рақам задӣ, Возех,
Ки нест хочати шарҳи сахеху тафсирам.**

Умуман, дар лирикаи Возех оҳангҳои яъсу навмедӣ, шикастадилию шикастанафсӣ, шикваҳо аз нодорию тангдастӣ, бенавоию қашшоқӣ хеле баланд садо медиҳанд. Намунаи қазовати

мазкур ғазали зерин аст, ки шояд шоир дар ҳамин айёми нодорӣ хеш таълиф намуда бошад.

Чунончи:

**Ман, ки аз ташвиши даврон хотирам зери ғам аст,
 Рӯзи идам дар назар монанди шомӣ мотам аст.
 Карда ғамҳои ҷаҳон ҷо дар дили ношоӣ ман,
 Лочарам ҷуз ман ба олам ҳар кӣ бинӣ, хуррам аст.
 Одамият дар мизочи аҳли олам ёфт нест,
 Бошад аз ҳайвон бисе кам, он ки гӯйӣ одам аст.
 Рафт то ҷое камоли нақсу нуқсони камол,
 Соҳиби ҷаҳли мураккаб бошад, он к-ӯ аълам аст.
 Бошад эмин аз ғурури ин шаётинофатон,
 Чун Сулаймон ҳар кӣ таслимаш нигини хотам аст.
 Дил ба нони хону оши косаи дунон мабанд,
 Филмасал гар курси хуршед аст в-ар Ҷоми Ҷам аст.
 Баъд аз ин, Возеҳ, ҷу Урфӣ аз фалак фарёд хоҳ:
 «Ман ба ҷое меравам, к-он ҷо қадам номаҳрам аст».**

Албатта, тахмин метавон намуд, ки чунин абёти дорои моҳияти бисёр кавии иҷтимоӣ шояд аз нигоҳи эҷод ба даврони пириӣ шоир рост омада бошанд. Чунин ашъори лирикии шиквойӣ дар осори маҳфузмондаи Возеҳ кам нест. Ӯ бештар ранҷу кулфатҳо, тангдастию шиканҷаҳои замонро зимни нақши лирикии маҳбуба хеле ва хеле хуб ба тасвир мегирад. Ҷузъиёти тасвир дар лирикаӣ ишқӣи Возеҳ комилан воқеӣ, ҳаётӣ, мушаххас, муқаррарӣ буда, аз ноҷӯриҳои рӯзгор ҳосил шудаанд. Масалан, ғазали зерини Возеҳ намунаи бисёр хуби чунин қазоват мебошад:

**Ёр темори дили ҳастаи мо қард? - Нақард,
 Гузаре ҷониби арбоби вафо қард? - Нақард.
 Чашмаш аз лутф суйи ғамзадагон дид? - Нақард,
 Дилаш аз меҳр ба мо майли сафар қард? - Нақард.
 Соате мӯниси ғамхонаи мо буд? - Набуд,
 Тарки ҳамсухбатии аҳли дағо қард? - Нақард.
 Бар муроди дили аҳбоб даме рафт? - Нарафт,
 Дарди ушшоқи чигархора даво қард? - Нақард.
 Аз парешонии ман зулф туро гуфт? - Нагуфт,
 Ё ки тақрири ғамам бодӣ сабо қард? - Нақард.
 Бар ғами бекасиям ҳеч қасе сӯхт? - Насӯхт,
 Аз шиканҷи ситами ҷарх раҳо қард? - Нақард.**

**Коми Возех фалаки шаъбадабоз⁷⁵ дод? - Надод,
Раҳм бар вай нафасе баҳри Худо кард? - Накард.**

Поёни умри Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех дар Бухоро сипарӣ гардида, ӯ соли 1894 дар ҳамин ҷо олами фониरो падруд гуфтааст.

МЕРОСИ АДАБИИ ВОЗЕХ

**Дар суҳанпардозию иншои насрам нест мисл,
Нест касро андар ин фазлам мачоли мункирӣ.
Дар луғоти форсию туркию лафзи араб
Бурдам аз майдони маънӣ гӯйи сабқу бартарӣ.**

Бо вучуди ҳамаи мушкилоти зиндагӣ, беадолатиҳои иҷтимоӣ, тангии маишӣ, нооромии замон Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех тавонистааст аз худ осори гаронарзиш боқӣ гузорад. Возех се забонро: тоҷикӣ, арабӣ ва туркиро хеле хуб омӯхта будааст ва бо ин забонҳо эҷод кардааст, вале бисёр афсӯс, ки на ҳамаи он осори гаронқадр то ба ин рӯзҳо расидааст. Аз мероси адабии Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех то кунун чунин асарҳо маҳфуз мондаанд: «Тухфат-ул-аҳбоб фӣ тазкират-ил-асҳоб», «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик» ё «Ғароиб-ул-хабар фӣ аҷоиб-ис-сафар», «Кони лаззат ва хони неъмат». Ин асари Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех дар хусуси тайёр намудани таъомҳои миллӣ, шириниҳо ва анвои нон, ки дар миёни мардумони Осиёи Миёна ва бахусус бухороӣён ҷорӣ будааст, маълумоти судманду муфид медиҳад. Асари дигари Возех «Ақоид-ун-нисо» («Эътиқоди занон») ном дошта, дар ин асар урфу одат, расму хурофоте, ки миёни занони нодону ноҳондаи ватани шоир-Бухоро ҳукмфармо будааст, ҳаҷву танқид карда мешавад.

Ниҳоят, осори манзуми Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех, ки аслан бо забонҳои тоҷикӣ, арабӣ ва туркӣ эҷод гардидааст, қисми зиёди он аз миён рафта будааст. Ҳоло қисман ба забонҳои тоҷикию арабӣ маҳфуз мондааст, ки онҳо на дар шакли девон, балки дар шакли парешон, аз сарчашмаҳои асри шоир қисман гирдоварӣ карда шудаанд.

Инчунин баъзе асарҳои дигари ӯ низ то кунун маҳфуз мондаанд ва ё дастрас нестанд, танҳо унвони онҳоро муаллифони сарчашмаҳо ёдрас кардаанд. Ба силки чунин осор: «Шақоик-уд-дақоик»-дар тавсифи илмҳо ва олимони ҳамон соҳа, «Ароис-

⁷⁵Шаъбадабоз - найрангбоз.

ул-абкор ва наводир-ул-афкор»-асари бадеӣ буда, аз ҳикоёти манзуму мансури мухталифи ба забонҳои тоҷикию арабӣ эҷодшуда иборат мебошанд ва ниҳоят «Тухфаи амонӣ», ки оид ба илми тиб аст, дохил мешаванд.

«САВОНЕҲ-УЛ-МАСОЛИК ВА ФАРОСИХ-УЛ-МАМОЛИК»

Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ ба ин асари худ ду ном гузоштааст: «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик» («Воқеаҳои роҳ ва масофаи байни мамлакатҳо») ва унвони дигари ҳамин асар «Ғариб-ул-хабар фӣ аҷоиб-ис-сафар» («Ҳикоёти ғариб аз аҷоиботи сафар») мебошад. Ин асари сафарӣ буда, соли 1887 таълиф шудааст. Асар зоҳиран ба ҳокими вақт амир Абдулаҳад бахшида шудааст. Ин асар аз муқаддима, бахши асосӣ ва хотима иборат аст. Муқаддимаи асар суннатӣ буда, аз таҳмид, наът оғоз мешавад ва муаллиф дар ҳамин бахш мақсади худро аз сафари Ҳичоз баён менамояд. Дар қисмати асосии асар муаллиф тасвир менамояд, ки ӯ соли 1886 чӣ гуна бо нияти ба ҷо овардани маросими ҳаҷ ба сафари Ҳичоз баромадааст.

Возеҳ аз тариқи саҳроҳои Туркманистон, шимолии Эрон, соҳилҳои баҳри Хазар (Каспий), қаламрави мулки Қафқоз, баҳрҳои Сиёҳ ва Миёназамин ва баҳри Сурх ба Ҳичоз рафта расидааст. Пас аз адои маросими муқаддаси ҳаҷ зимистони соли 1887 тавассути роҳҳои Эрон ба Бухоро омадааст. Дар ин асар оварда мешавад, ки муаллиф ҳангоми мусофират бисёр шаҳрҳои мутараққии олам мисли: Марв, Ашқобод, Боку, Искандария, Машҳад, Ироқ, Эрон ва ғайраҳо дидааст, ба тарзи зиндагӣ, урфу одат, рӯзгор, забон, маданият, муносибат, пешрафт, усули давлатдорӣ, ободонии шаҳрҳо, машғулияти халқҳои ин ё он шаҳру кишвар, дороии онҳо, истеҳсолоти истеъмолоти онҳо, зироату боғдорӣҳо, дарёҳо, иқлимҳо, раставу бозорҳо, масҷиду мадрасаҳо, таълимкадаҳо, машғулияти дӯстдоштаи баъзе халқу кишварҳо ва ғайраҳо мушоҳида намудааст. Возеҳ, хусусан ба шаҳрҳои Боку, Тифлис, Батуми ва дар як қатор шаҳрҳои Русия ва ғайра чанд муддат меистад, аз ободонию маданият ва усули кишвардорӣ онҳо амиро мехоҳад огоҳ созад. Ҳатто амиро барои беҳбудӣ вазъи мамлакат ба чорачӯи мехонад, вале бисёр афсӯс, ки хидмати адибро дар Бухоро ба амир чоплусхову чокарони ӯ дигаргуна шарҳ медиҳанд, ки амир Абдулаҳад

ба Возех ба чашми таҳқир менигарад. Миёни шоҳ ва шоир низ ба амал меояд.

Гояҳои пешқадам ва маърифатпарваронаву маорифхоҳонаи Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех дар ин асар дар он ҳам зоҳир мегардад, ки шоир маданият, санъат, илм ва фарҳанги пешқадамро тарғиб мекунад. Бояд гуфт, ки аввалан асар барои тарғиби макони муқаддаси ислом - Макка ва Мадина, ба ҷо овардани ҳаҷ таълиф шудааст ва муаллиф аслан ҳамин ҷиҳатро мецоҳад ба мардум шиносонад, зеро дар ин муддат робитаи Бухоро ба Шарқу Ғарб чандон қавӣ набуд ва аз ин рӯ, Возех мецоҳад мардумони Бухоро ва атрофи онро бо муқаддасоти исломӣ шинос намояд ва баҳусус, насли миёнсол ва ҷавони қаламрави Бухоро-ро бештар воқиф созад. Танҳо пас аз роҳ ёфтани Русияи подшоҳӣ, бо вучуди бисёр ҷанбаҳои манфӣ, тарафҳои пешқадам низ ба мушоҳида мерасад ва ин ҷанбаи пешқадам пайвастан ба тамаддуни Ғарб ва техникаву технологияи Аврупо мебошад.

Возех дар ин ҷода то ба дараҷае пайрави Аҳмади Дониш аст, зеро ӯ мутаассиб нест. Возех бештар ба он шаҳрҳо рафта буд, ки он ҷойҳо нисбат ба Бухоро хеле пешрафта ба шумор мерафтанд.

Ӯ асосан ба се ҷиҳат бештар диққат додааст: а) сохтори сиёсии кишварҳо, мамлакатҳо, б) сатҳи рушди иқтисодию сиёсӣ, в) ҳолати илму маданият, адабиёту ҳунар, техникаву технологияи то дараҷае пешрафта. Вай ба шаҳри Марв аз он ҷиҳат тавҷӯҳ мекунад, ки он ҳамон вақт тавассути роҳи оҳан ба Аврупо пайваста буд. Ӯ менависад: «Аз ҳангоми убури доӣ (яъне, ман, банда) то алҳол, ки ёздаҳ моҳ аст, Марв бисёр обод шуда ва тафовути кулӣ дар умроноту (ободонӣ) асвоқ (бозорҳо) ба ҳам расонидааст. Ва ба ҷиҳати дарё пуле сохтаанд муштамил бар сездаҳ хона аз ҷӯб...».

Ё худ дар тасвири осӣби шаҳри Истанбул менависад: «Мошин дошт, ки сабӯсро аз орд ҷудо мекард ва мошини дигар дошт, ки орди аълоро аз авсату (миёна) адно (пасттар) имтиёз меод».

Возех ин ҳама техникаву технологияро аз мувофиқати илму амал ва пешрафти илмҳои табиатшиносӣ меоднад. Возех Техронро аз он ҷиҳат тасвир мекунад, ки дар баробари мадрасаҳо мактабҳои усули нави ҳарбӣ-низомӣ ва техникаву технологияи аврупоиро ба кор гирифтааст. Ӯ менависад: «Ба иморати муаллимхонаи шаҳрӣ рафтем, ки ба даруни ҳуҷароти онҳо марду-

мон ва кӯдакони дигар ҳастанд, ки забонҳои мухталифа аз русию фарангӣ ва арабию юнонӣ ва ғайра илми низоми сарбозӣ таълим медиҳанд».

Ҳангоми сафар Возех ба бисёр миллатҳо ва намояндагони динҳои дигар вомахӯрад. Ӯ ба як тан тоҷири арман дар бораи худ чунин нақл мекунад: «Ман марди толибилми фақирам ва на моле хариданӣ ва на бизоате фуруҳтанӣ дорам. Он чи ман дорам, ҳамин мояи илму ҳунар аст, ки касе онро наменвисандад...».

Аз ин қиёсо бармеояд, ки асари Возех то ба ҳадде бо сабки реалии иншо шуда, арзиши адабӣ, бадеӣ, таърихӣ, ҷуғрофӣ, этникӣ, фарҳангӣ, фолклорӣ, иқтисодию сиёсӣ дошта, халқи сарзамини Бухоро ва пеш аз ҳама, ҳукумати ин қаламравро аз тамаддуни Шарқу Ғарб то андозае огоҳ месозад. Ба туфайли асари Возех ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ як қатор калимаҳои нав: микно-тис (магнит), физика, вогун (вагон), оҳан, челиз (желез), мошин, аробаҳои оташӣ, рейл ва ғ. ворид шудаанд ва ҳатто ба қадри та-воноии худ муродифи тоҷикии онҳоро пайдо мекунад.

Умуман, Возех, барои он ки забони асараш ба хонандаи Бухоро қобили фаҳм бошад, бештар аз луғоти гуфтугӯӣ-халқӣ низ кор гирифтааст. Инчунин дар баъзе мавридҳо гумон меравад, ки сабки адиби охири асримиенагӣ нест. Масалан, «Қолинҳои абрешимӣ ва пашмӣ... паҳну фарш карданд...», ё ки: «Хидмати мекардагиашон ҳамин ки лосаву молидан аст» ва ё дар ҷойи дигар: «Ва ҳамин ки шахс аз дар мебарояд, ба ҳар ду хучра роҳ дорад». Ё ин ки дар ҷойи дигар чунин менависад: «...се ҳарамии дарунбадарун воқеъ шуда...».

Бояд гуфт, ки як сифати бисёр ҷолиби кори Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех он аст, ки ӯ монанди Аҳмади Дониш калима, ибора ва истилоҳоти русиро хеле зиёд ба кор мебарад. Ҳангоми истифода аз калимаву ибораҳо ва истилоҳоти ҷудоғона, ӯ аввал онро шарҳ медиҳад ва баъд муродифи онро зикр менамояд.

Чунончи: «Ва аробаи оташӣ, ки ба истилоҳи Русия «челиз» (железо, яъне железная дорога) ва «рейл» (калимаи англисӣ мебошад) ва мошин (машина) хонанд».

Дигар ин ки Возех калима, ибораҳо баъзан бе тарҷума низ зикр менамояд. Дар ин маврид тарҷума накардани калимаҳои овардаи ӯ сабаб дорад, зеро дар ин маврид ҳамон калимаву ибораҳоеро зикр менамояд, ки онҳо дер боз дар забони халқҳои Осиёи Миёна ва ба хусус, тоҷикҳо маъмуланд ва аз ин рӯ, ӯ онҳоро бе тағйироти тарҷумавӣ зикр менамояд: устал-стул, физик-физика, тилги-роф-телеграф ва ғайра.

Давраи Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ бо назардошти давраҳои насри форсӣ-тоҷикӣ, насри давраи бозгашти адабӣ аст, ки бо мақсади содагардонӣ то андозае луғату ибораҳои арабӣ дар забони ин давра, албатта, бо таъсири мадраса хеле зиёд мебошад. Аҷоиб он аст, ки Возеҳ гӯё истисно бошад, зеро баъзе ҷумлаҳои ӯ ба фаҳми хонандаи имрӯза хеле наздик аст. Нависанда ҳангоми тасвири воқеаҳо, ҳодисаҳо, ҷойҳои таърихӣ, суҳбатҳо бо мардуми дигар хеле одӣ суҳанварӣ менамояд. Вай сайъ мекунад, ки баёнаш нисбатан одию сода ва оммафаҳм бошад, то хонанда бе ҳеҷ душворӣ аз мақсади вай огоҳ шавад. Ҷунончи, ба ин тасвири хурдакаку мӯҷази ӯ диққат кунед: «Дар пешгоҳи ин мадраса ба тарзи хонақоҳ ҷойи намоз таъбия (ҷой додан) намудаанд, ки бе муболиға, агар касе ба болои он назар кунад, кулоҳу дастораш аз сараш меафтад».

Аз тарафи дигар, нависанда аз санъатҳои бадеӣ хеле моҳирона кор мегирад. Ин албатта, бо он мақсад аст, ки тавачҷуҳ ва диққати хонандаро ба худ ҷалб намояд ва хонанда монда нашуда асарро то ба охир мутолиа кунад. Ҷунончи, ҳамоми шаҳри Истанбулро ба тасвир гирифта, равшании дохили онро хеле ҷолиб ба қалам медиҳад: «Ва дар равшанӣ то ба ҳаддест, ки агар сӯзане дар як тарафи хонае афтада бошад, аз ин тарафи дигар дида мешавад» ва ғайра.

«Савонех-ул-масолик»-и Возеҳ ба ҷуз аҳаммияти дар боло зикргардида боз аз он ҷиҳат низ муҳим аст, ки нависанда, пеш аз ҳама суннати гузаштагонро тақвият бахшидааст. Мо медонем, ки дар таърихи адабиёти тоҷик аввалин асари сафарӣ ва ё сафарномаи нахустини мансур ба шоир, нависанда, файласуф ва мутафаккири садаи XI Ҳаким Абӯмуинуддин Носири Хусрави Кубодиёнӣ тааллуқ дорад ва асари ӯ «Сафарнома» ном дошта, ҳосили сафарҳои ҳафтсолаи мутафаккирро дарбар мегирад. Воқеан, нахустин сафарномаи манзум бошад, каме баъдтар аз тарафи шоири тавонои асри XII Афзалуддин Бадил Ҳоконии Шарвонӣ рӯйи кор омадааст, ки он «Тухфат-ул-Ироқайн» ном дорад. Суннати мазкур баъдтар бо шакли намудҳои дигар низ ба назар мерасад ва ҳатто «Гулистон»-у «Бӯстон»-и Шайх Саъдии Шерозӣ то андозае асарҳои саргузаштӣ низ мебошанд ва ғайра.

Возеҳ дар ин давра суннати мазкурро аз нав эҳё намуда, идома дод ва тозақориҳои хеле зиёду назаррас намуд. Ба ғайр аз ин, «Савонех-ул-масолик» боз аз он ҷиҳат пуарарзиш аст, ки ӯ зимни сайру

саёҳатҳо ва чамъ намудани хотироти сафарӣ дар бораи ашъори баъзе аз муосирону шуарои дигар бо ҳеч сабабу баҳонае ручӯъ намудааст ва аз ашъори шуаро пораҳои шеърӣ меорад. Аз чумла, дар асари Возеҳ 130 байт (260 мисраъ) оварда шудааст ва ё ин ки дар ин асари сафарӣ се хикоят низ зикр карда мешавад.

Бояд гуфт, ки «Савонех-ул-масолик» намунаи беҳтарини насри адабӣ-бадеии нимаи дуюми асри XIX буда, барои рушди асарҳои сафарномавӣ мусоидат низ намудааст.

Умуман, «Савонех-ул-масолик» дар рушду инкишофи каломии бадеъ, насри адабӣ ва адабиёти нимаи дуюми асри XIX мақоми арзанда дорад.

МАЗМУНИ МУХТАСАРИ «КНИ ЛАЗЗАТ ВА ХОНИ НЕЪМАТ»

Ин асарро Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ солҳои 1880-81 таълиф кардааст. Асар аз ду ҷилд иборат буда, дорой муқаддима, ду матлаб ва хотима мебошад. Муқаддима ва матлаби якум дар ҷилди якум, матлаби дуюм ва хотима дар ҷилди ду ҷой дода шудааст.

Дар муқаддима оид ба 18 навъи нон, дар матлаби якум, ки аз 22 боб иборат аст, оид ба 109 навъи таом маълумот медиҳад. Дар матлаби дуюм, ки аз бист боб иборат мебошад, оид ба 169 навъи ҳалво маълумот додааст.

Маълум аст, ки дар ин соҳа асарҳои зиёде навишта шудааст. Аз чумла: «Қарободини Қодирӣ», «Захираи Хоразмшоҳӣ», «Тухфат-ул-мӯъминин», «Амал-ус-солиҳин», «Қарободини кабир», «Матлаъ-ул-улум», «Иксири аъзам», «Махзан-ул-адвия», «Тарёки имомӣ», «Ганчи шоикон», «Лаззат-ул-висол» ва ғайра. Соли 1434 Абӯисҳоқ Ҳаллоҷи Атъимаи Шерозӣ «Канз-ул-иштиҳо» ном девоне мураттаб сохт, ки он аз ғазалҳо оид ба навъҳои гуногуни хӯрокхоро дар бар мегирад. Вале асари Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ арзишмандтар аст, зеро дар ин рисола хусусиятҳои таому таркиби онҳо ва усули тайёр намудани онҳо хеле батафсил баён карда мешавад. Муаллифи асар навъҳои таъом, аснофи ҳалвои мураббо ва ғайраро бо тартиби алифбои арабӣ зикр намуда, ба он бобҳо чунин номгузорӣ менамояд. Масалан, «Боби алиф», «Боби дол», «Боби син» ва ғайра.

Дар матлаби аввали рисола аз чумла навъҳои зерини онҳо номбар карда мешавад: Иброҳимия, оши анбарборис, оши угро,

олуболупалав, оши орд, оши ришта, анорпалав, боқилапалав, барро, барӣ, барии кашмирӣ, бӯрони чазар, исфаноч, бурони бодинчон, бурони хиёр, бурони морчӯба, бовардӣ, бугро, бугрои хиндӣ, бугрои анор, бугрои хоразмӣ, палав, яхнипалав, луқмапалав, шибетпалав, палави сода, палави зард, палави қурма, палави ҳанонӣ, бурак, баҳат, ҷамолпалав, чукпалав, ҷавозиба, ҷазария, чалов, ҷав, рангинак, сумоқия, учча, асида ва ғайра.

Аз ҳама муҳим он аст, ки «Кони лаззат ва хони неъмат» на фақат нону ошҳо ва шириниҳои маъмули халқҳои Осиёи Миёна, инчунин таомҳои машҳури халқҳои баъзе аз мамлакатҳои берун аз Осиёи Миёнаро низ дарбар мегирад. Муаллифи асар инро мавриди баён сохтани таркиби аксари онҳо махсус қайд мекунад. Чунончи: «Барро (як навъи таом дар Ҳиндустон) аз ағзияи (ғизоҳои) аҳли Ҳинд аст». Ё ин ки: «Бурони хиёр (номи хӯрок). Ин таомро дар Язд мепазанд». Ё худ: «Бурони бодинчон (номи таом) - ин хӯрокро дар Шероз мепазанд» ва монанди инҳо.

Метавон таъкид намуд, ки «Кони лаззат ва хони неъмат» бештар таому шириниҳои дар байни мардумони Осиёи Миёна, Хоразм, дар баъзе шаҳрҳои Ҳиндустон, Эрон, Афғонистон, Туркия ва Арабистон машҳурро фаро мегирад. Хусусан, қисми зиёди навъҳои нону таом, ҳалвою мураббо, ки дар асар омадаанд, миёни халқҳои Бухоро, Хучанд, Самарқанд, Қӯлоб, Хӯқанд ва дигар ҷойҳо маъмуланд. Аз ҷумла: нони ширмол, нони кӯмоч, нони варақӣ, нони нахӯдӣ, нони сагак, нони тафтон, палов, шӯрбо, қавурма, қабоб, кӯфта, ширбиринч, дӯлма, оши орд, оши софӣ, оши ришта, тушбера, оши угро, боқилапалав, шавла, кичирӣ, ҳалвои тар, ҳалвои ордӣ, ҳалвои кунчит, ҳалвои лавзӣ, ҳалвои шакархамир, ҳалвои ангур, ҳалвои pista, ҳалвои собунӣ, ҳалвои мағзӣ, мураббои олуча, мураббои пӯсти тарбуз, мураббои сабзӣ, мураббои бихӣ, мураббои тут, мураббои райҳон, мураббои амруд ва ғайра дар шаҳрҳои номбаршуда басо серистифодаву машҳуранд.

Муҳим он аст, ки Возеҳ дар асари худ хусусиятҳои шифобахшии таомҳо ва таркиби кимиёвии таомҳо, усули тайёр намудани онҳоро хеле хуб баён мекунад. Барои намуна метавон чанд навъи хӯроквориро тибқи тасвиру баёни Возеҳ зикр намуд.

«**Нони бодомӣ.** Нонест бисёр латифу лазиз ва муқаввӣи меъда. Бигиранд мағзи бодом - нимто, равғани зард - ду дирам, сафедии байзаи мурғ - як адад ва пӯсти мағзи бодомро дар об тар карда ҷудо намоянд ва ба офтоб хушк созанд, то таровати об зоил шавад, он гоҳ бориксудаи наботро дар андак об шира

кашида, бодомии сударо дар он биандозанд ва ба дегча карда бар сари оташи зуғол, яъне ангишт ниҳанд ва ба кафча лат кунанд, чун қариб ба бастагӣ расад, сафедӣ ва равғанро чун бо ҳам омехта дар он биандозанд, чун пухта шавад, баранд ба болои коғаз. Аз он нонҳои борик ба тарзи нони хитой сохта бар сари хони биринҷӣ ё мис ҷудо-ҷудо баркашанд ва оташи ангишт дар зери хон ба болои хон ҳар ҷаҳор тараф ба андак фосила бигзоранд ва чун ба сурхӣ дарояд, пухта шуда бошад, аз оташ бардоранд ва ба кор бароранд».

Ё ин ки дар ҷойи дигар оид ба омода намудани **мураббон олуҷа** мегӯяд: «... Ғалабаи сафро биншонад ва ташнагиро сокин гардонад. Бигиранд олуҷаи султонӣ ҳар қадар ки хоҳанд ва дар деги сангӣ кунанд ва ду-се ҷӯш дода фуруд гиранд, дигарбора бо асал ё қанд, ё шакар табх (қиём) намоянд» ва ғайра.

Умуман, асари мансуре, ки оид ба навҳои таом ва хӯрокворихо то ба ин дараҷа маълумоти ҳаматарафа меода бошад, нест. Илова бар ин, дар асар аз пешрафту инкишофи маданияти моддӣ-маишӣ халқи тоҷик дар даврони муайян шаҳодат медиҳад. Аз сӯйи дигар, аҳаммияти асар боз дар он аст, ки хусусияти шифобахшии хӯрокҳо баён карда мешавад, ки арзиши тиббӣ доштани онро нишон медиҳад.

«АҚОИД-УН-НИСО» ВА МАЗМУНУ МУНДАРИҶАИ ОН

Соли таълифи асар зикр нашудааст ва аз ишораҳои муаллиф пайдост, ки он пеш аз «Кони лаззат ва хони неъмат» эҷод карда шудааст. Муаллиф ин асарашро «...мухтасарест дар баёни аҳволу афъоли занон» мегӯяд.

«Ақоид-ун-нисо» аз нигоҳи сохтор низ ҷолиб буда, дорои муқаддима ва 16 боби хурд-хурд мебошад.

Дар муқаддимаи рисола муаллиф панҷ нафар зани обруманди замонро ном мебарад. Онҳо: Бибишоҳ Зайнаб, Бибиҳоли Ҷӯйборӣ, Бибимочони Базморо, Хола Панир, Бибиқалмоқи Аллоҳгӯӣ мебошанд. Муаллиф ин бибиҳоро аз «уламову фуқаҳои замони худ» ном бурда, қайд мекунад, ки: «...ҳар зане, ки хилофи фармудаи эшон кунад, гунаҳкори азим бошад».

Баъд аз муқаддима бобҳои китоб оғоз мешаванд, ки чунин унвонгузорӣ шудаанд:

Боби якум: «Дар баёни вузӯ ва ғул»

Боби дуум: «Дар баёни авқоте, ки намоз соқит аст ва тарки он вочиб аст»

Боби сеюм: «Дар баёни рӯза»

Боби чорум: «Дар никоҳ дар шаб ё рӯзи зифоф»

Боби панҷум: «Дар баёни аъмоли шаби зифоф»

Боби шашум: «Дар баёни зоёнидани занон»

Боби ҳафтум: «Дар баёни ҳаммом рафтани»

Боби ҳаштум: «Дар баёни созҳо ва феъли он»

Боби нӯҳум: «Дар баёни фаслҳо ва авқоти он»

Боби даҳум: «Дар баёни муоширати занону шавҳарон»

Боби ёздаҳум: «Дар баёни матбуоте, ки ба назар вочиб аст»

Боби дувоздаҳум: «Дар баёни таъвиз ба чихати захми чашм»

Боби сенздаҳум: «Дар баёни маҳраму номаҳрам»

Боби чордаҳум: «Дар баёни истинҷоби дуо»

Боби понздаҳум: «Дар баёни меҳмон»

Боби шонздаҳум: «Дар баёни хоҳар хондан»

Мазмуни бобҳо кинояомез буда, ин занҳо, ки асилзодаву ашрофзодаанд, ҳар кадоме андешарониҳои хеле ачиб доранд.

Масалан, дар боби якум менависад, ки вузӯ ва ғулро ҳамаи уламо (панҷ нафар бибиҳо...) вочиб медонанд, вале дар ҳолатҳои зерин: вақте ки зан ба дасти худ ҳино баста бошад, ё бар абрӯяш усма кашида бошад, ё шавҳар ба ӯ иҷозати ҳамом рафтани навода бошад, ба ақидаи Бибишоҳ Зайнаб, то панҷ рӯз ин ҳолат давом бояд кунад ва ба қавли Бибиҳоли Қўйборӣ, то як ҳафта ва ба гуфтаи Бибимочони Базморо, то ба як моҳ тарки ғулро вочиб медонад ва ғайра. Ё худ оид ба муносибати занон бо модаршўён менависад: «...арӯс бо модари шавҳар ва модаршўӣ бо арӯс, албатта, душманӣ кунанд, ҳарчанд дар дил бо ҳам дўст бошанд, дар зоҳир албатта-албатта душман бошанд... ва Бибишоҳ Зайнаб аз қавли муршиди худ иблиси лаин гуфта, ки акси онро ба амал орад. Ба арӯс вочиб аст, ки рӯзу шаб дурӯғ ва ифтироӣ (сафсатаи) бисёр аз қавли шайтони лаин ба шавҳар нақл кунад» ва монанди инҳо.

Умуман маълум мешавад, ки «Ақоид-ун-нисо»-и Возеҳ дар таърихи адабиёти тоҷик яке аз комилтарин ва арзишмандтарин асар ба ҳисоб меравад. Ин асар назари шахсии

муаллиф набуда, асосан ақидаҳои 5 тан занони «уламо»-и давр мебошад.

Асар мачмӯи урфу одат, тафаккуру чаҳонбинии занони табакаи муайяни чамъияти онрӯзаи Бухорост, ки аз тарафи Возеҳ мушоҳида карда шудааст. Аз тарафи дигар, мо муоинаи табақаҳои иҷтимоии чамъияти ҳамонрӯзаи Бухоро ва бахусус, авзои занон ва мақоми онҳоро дар оила ва чамъият мебинем.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Овони ҷавонӣ ва таҳсили илм кардани Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ чӣ гуна сурат гирифтааст?
2. Возеҳ кай ба дарбор роҳ ёфтааст?
3. Сабабҳои хидмати дарборро тарк кардани шоир чист?
4. Поёни умри Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ чӣ гуна гузаштааст?
5. Мероси илмию адабии Возеҳро номбар кунед.
6. Сабаби таълифи асари «Савонеҳ-ул-масолик»-и Возеҳ чӣ буд?
7. Мазмуну муҳтавои «Савонеҳ-ул-масолик»-и Возеҳ аз чӣ иборат аст?
8. Возеҳ дар ин асараш кадом андешаҳои пешқадамро тарғиб намудааст?
9. Возеҳ дар «Савонеҳ-ул-масолик» бештар ба кадом масъалаҳо рӯ овардааст?
10. Сафарҳои Возеҳ ба ҷаҳонибинии ӯ чӣ гуна таъсир бахшидааст?
11. Мазмуни мухтасари **«Кони лаззат ва хони неъмат»** - ро нақл кунед.
12. Дар «Кони лаззат ва хони неъмат» кадом навъҳои таъом шарҳу тавзеҳ дода шудаанд?
13. Истифодаи истеҳсолоту таъбироти хӯроквориро дар асари **«Кони лаззат ва хони неъмат»** шарҳ диҳед.
14. Сохт ва мундариҷаи «Ақрид-ун-нисо»-ро баён кунед.
15. Возеҳ дар «Ақрид-ун-нисо» бештар ба кадом масъалаҳо диққат додааст?
16. Аҳамияти илмию маърифатии «Ақрид-ун-нисо»-ро фаҳмонед.

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. Возеҳ дар кучо ба дунё омадааст?
А) Самарқанд; В) Тошқанд; С) Хучанд; D) Хоразм; Е) Бухоро;
2. Возеҳ кадом сол ба мамолики араб меравад?
А) соли 1871; В) соли 1875; С) соли 1979; D) соли 1882; Е) соли 1886;
3. Поёни умри Возеҳ дар кадомин шаҳр сипарӣ шудааст?
А) Эрон; В) Ҳирот; С) Тошқанд; D) Самарқанд; Е) дар Бухоро;
4. "Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик" чӣ гуна асар аст?
А) ҳачвӣ; В) сиёсӣ; С) ишқӣ; D) ҳамосӣ; Е) сафарнома;
5. "Кони лаззат ва хони неъмат" ба кадом мавзӯ бахшида шудааст?
А) ба мавзӯи ишқу ошиқӣ; В) ба мавзӯи ҳачву истехзо; С) ба мавзӯи сафару чахонгардӣ; D) ба мавзӯи дӯстию рафоқат; Е) ба тавсифи анвои ғизо;
6. "Ақоид-ун-нисо" аз чанд боб иборат аст?
А)10 боб; В)12 боб; С)3 боб; D)15 боб; Е)16 боб;

РҶЙХАТТИ АДАБИЁТ

Асрҳои XVI - XVIII

I.

1. **Соиби Табрeзӣ** - Мунтахабот. Душанбе: Адиб. 1980.

II.

1. **Маъсумӣ Н.** - «Адабиёти тоҷик дар асри XVII ва нимаи аввали асри XIX», Душанбе. 1962.
2. **Мирзоев А.** - Из истории литературных связей Мовароуннахра и Индии во второй половине XVI начале XVII вв. М., 1963.
3. **Саъдиев С.** - «Адабиёти тоҷик дар асри XVII». Душанбе: Дониш. 1985.
4. **Тоиров У., Солеҳов М.** - Соиби Табрeзӣ-Маърифат, 2004, №7-8, с.19-25.

Асрҳои XVIII - XIX

I.

1. **Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ** - Гулшани адаб, Душанбе, Адиб, 1976.
2. **Абдулқодирхоҷаи Саъдо** - Ашъори мунтахаб. Сталинобод. 1958.

II.

1. **Амиркулов С.** - Таҳаввули адабиёти тоҷик дар нимаи якуми асри XIX. Душанбе. 1997.
  2. **Неъматзода Т.** - «Возеҳ». Душанбе. 1967.
  3. **Раҷабов З.** - «Маорифпарвар-Аҳмади Дониш». Душанбе. 1964.
  4. **Ҳодизода Р. Каримов У. ва Саъдиев С.** «Адабиёти тоҷик». Асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX, Душанбе: Маориф. 1988.
- Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. ҷ.3, - Душанбе. 2004.

МУНДАРИҶА

МУҚАДДИМА

Адабиёт ва мавзӯи баҳси он 3

АДАБИЁТИ ТОҶИК ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XVI ВА АСРИ XVII

Вазъияти сиёсии Осиёи Миёна ва Эрон дар нимаи
дуюми асри XVI 11

Ташкили давлати Темуриёни Ҳинд 12

Авзои фарҳангӣ ва адабӣ 13

Тазкира ва тазкиранависон 14

Анвои шеър дар адабиёти асрҳои XVI ва XVII 18

АБДУРРАҲМОНИ МУШФИҚӢ 27

Мероси адабии Мушфиқӣ 30

Маснавии «Гулзори Ирам» 40

Хусусиятҳои дoston 45

ШАВКАТИ БУХОРОӢ 50

Эҷодиёти Шавкати Бухороӣ 51

Қофия ва радиф 60

САӢӢДОИ НАСАФӢ 68

Мероси адабии Саййидо 72

Мавзӯ ва мундариҷаи ғазалиёти Саййидо 72

Инъикоси замон, ваъзияти сиёсӣ-иҷтимоӣ дар ғазалиёти Саййидо . 74

Андешаҳои пандуахлоқии Саййидо 78

Мусамматҳои Саййидо 80

«Шахрошӯб»-и Саййидо ва сохтори он, тасвири
ҳунармандон дар ин асар 84

Мазмуну мундариҷаи шеърҳои ба ҳунармандон бахшидаи Саййидо .85

«Баҳориёт»-и Саййидо - сохтор, мазмун ва мундариҷаи он 89

Пояи шоирии Саййидо 94

СОИБИ ТАБРЕЗӢ 98

Эҷодиёти Соиби Табрeзӣ 100

Мавзӯҳои асосии ғазалиёту мусамматҳои Соиби Табрeзӣ 101

Услуб ва сабки баёни Соиб 113

Соиб ва шуарои дигари муосиру оянда 114

БЕДИЛИ ДЕҲЛАВӢ	118
Ҳаёт ва эҷодиёти Бедили Деҳлавӣ	118
Куллиёти Бедил	121
Асарҳои мансури Бедил	123
Таркиби девони Бедили Деҳлавӣ	126
Таҳлили ғазалиёти Бедили Деҳлавӣ	126
Достони «Комдею Мадан»-и Бедили Деҳлавӣ	136
Образҳои асосии дoston	139
Чаҳонбинӣ ва ақидаҳои иҷтимоӣ-ахлоқии Бедил	140
Услуб ва хусусиятҳои бадеии ашъори Бедил	146
Таъсири эҷодиёти Бедил ба адабиёти тоҷик	149
АДАБИЁТИ АСРИ XVIII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX	
Вазъияти сиёсии Осиёи Миёна	152
Ҳавза ва марказҳои адабӣ	155
МИРЗОСОДИҚИ МУНШӢ	172
Мероси адабии Мирзосодиқ	174
Мавзӯ ва мазмуни ғазалиёти шоир	174
Маснавии «Даҳмаи шоҳон»	179
ҶУНАЙДУЛЛОҲИ ҲОЗИҚ	184
Мероси адабии Ҷунайдуллоҳи Ҳозӣқ	188
«Девони ғазалиёт»-и Ҳозӣқ	188
Достони «Юсуфу Зулайҳо»	191
Таҳлили достони «Юсуфу Зулайҳо»-и Ҳозӣқ	192
Образҳои дoston	195
ҚОФИЯИ МУТЛАҚ ВА ҲАРФҲОИ ОН	200
ГУЛХАНӢ	206
Мероси адабии Гулханӣ	207
«Зарбумасал»: мавзӯ ва мазмуну муҳтавои он	211
ҚООНӢ	214
Мероси адабии Қоонӣ	216
Ҳунари Қоонӣ дар қасидасароӣ	216
Мавзӯ ва мазмуни асари мансури Қоонӣ - «Парешон»	219
АДАБИЁТИ НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX	
Вазъияти сиёсии Осиёи Миёна	223
Вазъияти илму фарҳанг	224
Вазъияти адабиёт дар нимаи дуюми асри XIX	225
Адабиёти дарборӣ ва хусусиятҳои он	231

АҲМАДИ ДОНИШ	237
Мероси адаби ва илмии Аҳмади Дониш	241
Асарҳои илмии Аҳмади Дониш	242
Соҳт ва мундариҷаи «Наводир-ул-вақроъ»	244
«Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития» ва мазмуни мухтасари он	257
Аҳмади Дониш ва маорифпарварони дигар	261
 САВДО	268
Эҷодиёти Савдо	269
Мавзӯ ва мундариҷаи «Музҳикот»	276
 ШАМСУДДИНИ ШОҲИН	280
Мероси адабии Шоҳин	285
Ғазалиёти Шоҳин	285
Достони «Лайлию Маҷнун» ва мазмуни мухтасари он	294
Таҳлили образҳои дoston	297
Достони «Лайлию Маҷнун»-и Шоҳин ва муносибати он бо баъзе дostonҳои ҳамноми гузаштагонаш	297
Мундариҷаи «Бадоеъ-ус-саноеъ» ва гузориши масъалаҳои иҷтимоӣ дар он	299
Мазмуни манзумаи «Тухфаи дӯстон»	304
Хусусиятҳои бадеии ашъори Шамсуддини Шоҳин	306
 МУҲАММАДСИДДИҚИ ҲАЙРАТ	311
Мероси адабии Ҳайрат	312
 ҚОҲИ РАҲМАТУЛЛОҲИ ВОЗЕҲ	318
Мероси адабии Возеҳ	321
«Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик»	322
Мазмуни мухтасари «Кони лаззат ва хони неъмат»	326
«Ақоид-ун-нисо» ва мазмуну мундариҷаи он	328
 РҶҲАТТИ АДАБИЁТ	332

Тоиров Урватулло, Солеҳов Мирзо, Ширинзода Начмиддин

АДАБИЁТИ ТОҶИК

Китоби дарсӣ барои синфи 10-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

Муҳаррир
Мусаҳҳеҳ
Муҳаррири
техникӣ
Тарроҳ

Мубашшир Акбарзод
Меҳрӣ Саидова
Начмиддин Салоҳиддинзода
Иқбол Сатторов

Ба чоп 01.03.2018 иҷозат дода шуд. Коғазӣ офсет.
Чопи офсет. Андозаи 60x90 1/16. Ҷузъи чопӣ 21,0.
Адади нашр 100000 нусха.
Супориши №03/2018

Муассисаи нашриявии «Маориф»-и
Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон
734024, ш. Душанбе, кӯчаи Аҳмади Дониш, 50
Тел: 222-14-66
E-mail: najmiddin64@mail.ru

Дар КВД КТН “ Шарки озод” ба таъб расидааст.
ш. Душанбе, хиёбони Саъдӣ Шерозӣ, 16
Тел: 238-53-31